

Національний банк України
Українська академія банківської справи
Юридичний факультет

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА.

Навчальний посібник..

Для студентів денної та заочної форм навчання
спеціальності “Правознавство”

Суми

2005

Рекомендовано до друку Вченою радою Української академії банківської справи. Протокол № від

Рецензенти:

Зав. відділом теорії держави і права

Інституту держави і права ім.. В.М. Корецького НАН України

Доктор юридичних наук, член-кореспондент АПрН України

О.В. Зайчук

Професор кафедри теорії держави і права

Національної юридичної академії ім.. Ярослава Мудрого

Доктор юридичних наук, академік АПрН України

О.В. Петришин

Навчальний посібник підготовлено доцентом кафедри державно-правових дисциплін Української академії банківської справи кандидатом юридичних наук, доцентом Сухоносом Володимиром Вікторовичем. Він складається з 25 глав, що об'єднані у п'ять розділів: „Метатеорія держави і права”, „Суспільство, держава і право”, „Теорія держави”, „Теорія права” і „Правова діяльність”. Посібник призначений для студентів юридичних вищих навчальних закладів.

ЗМІСТ.

РОЗДІЛ 1. МЕТАТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА.

ГЛАВА 1. Предмет теорії держави і права.

- § 1. Теорія держави і права як наука.
- § 2. Предмет, об'єкт і система теорії держави і права.
- § 3. Функції теорії держави і права.

ГЛАВА 2. Науковий статус теорії держави і права.

- § 1. Теорія держави і права в системі наук.
- § 2. Теорія держави і права в системі соціальних наук.
- § 3. Теорія держави і права в системі юридичних наук.

ГЛАВА 3. Методологія теорії держави і права.

- § 1. Значення методології в пізнанні держави і права.
- § 2. Загальнонаукові методи пізнання держави і права.
- § 3. Методи соціальних наук, що використовуються в теорії держави і права.
- § 4. Спеціальні методи пізнання державно-правових явищ.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 1.

РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА І ПРАВО.

ГЛАВА 4. Суспільство.

- § 1. Загальна характеристика суспільства.
- § 2. Первісне суспільство.
- § 3. Аграрне суспільство.
- § 4. Індустріальне суспільство.

§ 5. Постіндустріальне суспільство.

ГЛАВА 5. Держава.

§ 1. Поняття, ознаки і символи держави.

§ 2. Виникнення держави.

§ 3. Розвиток держави.

ГЛАВА 6. Право.

§ 1. Регулювання суспільних відносин.

§ 2. Поняття, принципи і функції права.

§ 3. Виникнення права.

§ 4. Співвідношення права і моралі.

ГЛАВА 7. Філософія держави.

§ 1. Загальна характеристика філософії держави.

§ 2. Теорії про виникнення держави.

§ 3. Теорії про сутність держави.

§ 4. Теорії про цілі і завдання держави.

§ 5. Теорії про методи та способи діяльності держави.

§ 6. Теорії про шляхи та перспективи подальшого розвитку держави.

ГЛАВА 8. Філософія права.

§ 1. Загальна характеристика філософії права.

§ 2. Теорії права за джерелом його утворення.

§ 2. Теорії про основу права.

ГЛАВА 9. Соціально-правовий вимір держави.

§ 1. Роль держави в політичній системі суспільства.

§ 2. Громадянське суспільство.

§ 3. Соціально-правова держава.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 2.

РОЗДІЛ 3. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ.

ГЛАВА 10. Державна влада.

§ 1. Поняття і структура влади.

§ 2. Поняття та методи здійснення державної влади.

§ 3. Основа державної влади.

§ 4. Легітимність та легальність державної влади.

§ 5. Єдність, з'єднання і поділ влади.

ГЛАВА 11. Функції та механізм держави.

§ 1. Завдання і функції держави.

§ 2. Форми і методи реалізації функцій держави.

§ 3. Механізм держави.

§ 4. Державний апарат.

ГЛАВА 12. Форма держави.

§ 1. Поняття та елементи форми держави.

§ 2. Монархія.

§ 3. Республіка.

§ 4. Проста держава.

§ 5. Складна держава і державно-подібні об'єднання.

ГЛАВА 13. Політико-державний режим.

§ 1. Загальна характеристика політико-державного режиму.

§ 2. Демократичний режим.

- § 3. Ліберальний режим.
- § 4. Авторитарний режим.
- § 5. Тоталітарний режим.

ГЛАВА 14. Тип держави: сутність, класифікація і структура.

- § 1. Тип держави.
- § 2. Типологія держави.
- § 3. Юридичний підхід до типології держави.

ГЛАВА 15. Типологія держави: формаційний підхід.

- § 1. Рабовласницька держава.
- § 2. Феодальна держава.
- § 3. Буржуазна держава.
- § 4. Соціалістична держава.

ГЛАВА 16. Типологія держави: цивілізаційний підхід.

- § 1. Держава західної цивілізації.
- § 2. Держава православно-слов'янської цивілізації.
- § 3. Тип держави в цивілізаціях Далекого Сходу.
- § 4. Тип держави в релігійних цивілізаціях Азії.
- § 5. Тип держави в цивілізаціях Африки й Латинської Америки.
- § 6. Цивілізаційний підхід до типології держави: контекст прогресу.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 3.

РОЗДІЛ 4. ТЕОРІЯ ПРАВА.

ГЛАВА 17. Норма права.

- § 1. Соціальні норми.

§ 2. Поняття і ознаки норм права.

§ 3. Види норм права.

§ 4. Структура норми права.

ГЛАВА 18. Форма права.

§ 1. Сутність форми права.

§ 2. Правовий звичай.

§ 3. Юридичний прецедент.

§ 4. Нормативний договір.

§ 5. Нормативно-правовий акт.

ГЛАВА 19. Право, законодавство, система.

§ 1. Система права.

§ 2. Система законодавства.

§ 3. Систематизація законодавства.

§ 4. Правова система.

ГЛАВА 20. Законність і правова культура.

§ 1. Законність, правопорядок і дисципліна.

§ 2. Гарантії законності.

§ 3. Правосвідомість.

§ 4. Правова культура та її антиподи.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 4.

РОЗДІЛ 5. ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ.

ГЛАВА 21. Правотворчість.

§ 1. Загальна характеристика правотворчості.

§ 2. Прогалини в позитивному праві.

§ 3. Юридична техніка.

ГЛАВА 22. Реалізація і тлумачення права.

§ 1. Тлумачення права.

§ 2. Реалізація і застосування права.

§ 3. Юридичні колізії та способи їх розв'язання.

ГЛАВА 23. Правовідносини.

§ 1. Поняття, ознаки і види правовідносин.

§ 2. Загальна характеристика суб'єктів правовідносин.

§ 3. Об'єкти та зміст правовідносин.

§ 4. Юридичні факти, презумпції і фікції.

ГЛАВА 24. Правова поведінка і юридична відповідальність.

§ 1. Правова і правомірна поведінка.

§ 2. Правопорушення.

§ 3. Юридична відповідальність.

ГЛАВА 25. Правове регулювання.

§ 1. Загальна характеристика правового регулювання.

§ 2. Механізм і стадії правового регулювання.

§ 3. Правові засоби.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 5.

РОЗДІЛ 1. МЕТАТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Метатеорія – теорія про теорію. Метатеорія держави і права вивчає предмет і функції теорії держави і права, особливості її методології, а також її науковий статус, тобто місце теорії держави і права в системі гуманітарних наук та юридичних дисциплін.

ГЛАВА 1. Предмет теорії держави і права

План

1. Теорія держави і права як наука.
2. Предмет, об'єкт і система теорії держави і права.
3. Функції теорії держави і права.

§ 1. Теорія держави і права як наука

У Стародавньому Китаї існувало прокляття «Щоб вам жити в епоху перемін»¹. На противагу цьому відомий російський поет Ф.І. Тютчев писав: «Блажен, хто прибув у цей світ в його хвилини рокові...»². Наш час ознаменований і «роковими хвилинами» і «змінами». Сучасне українське суспільство знаходиться на крутому переламі свого існування. І не випадково сьогодні все більш зростає його потреба в грамотних юристах, що не тільки б змогли захистити права його членів, але і грамотно сформулювати закони щодо захисту суспільства.

Фахівці з кримінального права борються із злочинністю, фахівці цивільного права забезпечують правове функціонування підприємницької діяльності, а фахівці адміністративного права займаються державним управлінням. Однак

¹ Кинг С. Несущая огонь // Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 1. – СПб., 1992. – С. 172.

² Тютчев Ф.И. Цицерон // Сочинения в 2-х томах. – Т. 2. – М., 1980. – С. 62.

адміністративне, кримінальне, цивільне право – це галузі права. Вихідним матеріалом для них служить теорія права, що є складовою частиною фундаментальної науки **теорія держави і права**.

Значення теоретичних розробок досить велике. У 1975 році видатний американський соціолог Д. Белл написав книгу “Наступ постіндустріального суспільства”, де висловив точку зору на те, що в умовах постіндустріальної цивілізації, до якої зараз належать суспільства провідних країн світу, центральна роль належить теоретичним знанням³. Водночас, слід зазначити, що будь-яка теорія, тобто **система суджень, ідей, понять**, набуває статусу науки, якщо піднімається до виробітки достовірних і узагальнених об’єктивних знань про певні явища і процеси дійсності, що пропонують систему прийомів, способів (механізм) використання цих знань у суспільній практиці. Наука включає творчу діяльність вчених по отриманню всієї суми беззаперечних і наявних знань як результат наукового виробництва. Наука, на відміну від інших видів діяльності, забезпечує збільшення знань, відкриває нові обрії у певній сфері і цим стимулює будь-яку іншу діяльність.

Відмінність науки від буденного пізнання полягає у наступному:

1. **Істинність** – наука відображає істинні знання про об’єктивну реальність.
2. У тому, що її дослідження не зводяться до об’єкту буденного досвіду. Наприклад, наука вивчає поняття сутності права, без якого у повсякденному житті можна, у принципі, обійтися.
3. **Об’єктивність** – для науки характерно наявність специфічного апарату процедур і методів, що використовуються спеціалістами для здобуття і перевірки знань.
4. **Систематичність** означає, що наукове знання – це завжди систематизоване знання. Наука співвідносить всі свої наукові результати з існуючою системою аксіом, положень чи постулатів і лише після цього додає їх до загальної скарбниці наукових знань. При цьому попередні знання не знищуються, а лише переосмислюються та уточнюються.

³ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М., 1999. – С. 18.

5. Наукове знання завжди має загально значимий характер, оскільки апелює не стільки до унікальних можливостей видатних людей, скільки стає доступним для всіх, хто має відповідну підготовку. Однак це не означає, що наука не має власної спеціальної мови: термінів, понять, символів чи законів.

6. Про науку можна говорити лише тоді, коли процес здобуття нових знань та їх систематизації стає не лише засобом діяльності людей (як це було на початку історії людства), а однією з її самостійних цілей. При цьому наука є могутньою силою перетворення суспільства.

Таким чином можна зробити наступне визначення науки.

Наука – це система знань про світ та людину, закономірностях їхнього виникнення і розвитку, що здобуті за допомогою певних методів і характеризуються об'єктивністю, здатністю до розвитку та точністю.

Будь-яка наука містить у собі:

1. **Предмет** дослідження – ті властивості, зв'язки, відносини об'єктивної реальності, що включені у процес пізнання.

2. **Методи** науки – принципи пізнання, пізнавальні прийоми та способи, за допомогою яких досліджується предмет науки.

3. **Категорії** науки (мова науки) – поняття, в яких виражається зміст пізнаного.

4. **Форми** знання – закони, теорії, описи, в яких виражаються ідеї про об'єктивну реальність.

5. **Функції** науки – основні напрямки діяльності, що пов'язані з задоволенням актуальних потреб людини і завдяки яким наука стає потрібною у суспільстві.

Залежно від застосування результатів наукових результатів у практичній діяльності, всі науки можуть бути або *прикладними*, або *фундаментальними*.

Прикладні науки використовують дані прикладного дослідження на практиці.

Спрямованість на дослідження глибинних і найбільш суттєвих зв'язків і відносин дозволяє вважати теорію держави і права фундаментальною наукою, що, на відміну від галузевих наук, знання яких мають більш прикладний характер, прагне пізнати стійкі глибинні зв'язки державно-правового життя, визначити його історичний рух. Вона має за мету отримання, відновлення і поглиблення узагальнених достовірних знань про державу і право. Унікальність теорії держави і права полягає в тому, що вона не обмежена в часі й у просторі, тобто для пізнання державно-правових явищ теорія держави і права може досліджувати державу і право будь-якої країни у будь-який історичний відрізок часу. Крім того, теорія держави і права не має просторових меж, тому що вивчає узагальнено країни усього світу, а часових – тому що держава і право розвиваються з часом, отже і теорія держави і права розвивається з часом. Все вищевикладене дозволяє зробити спробу дати визначення теорії держави і права.

Теорія держави і права – це загальнотеоретична, фундаментальна соціальна наука про закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави, права та правосвідомості взагалі, про типи права і держави, зокрема про їх загальнолюдську та класово-політичну сутність, зміст, форму, функції та долю.

Питання для самоконтролю:

1. Чому теорія держави і права не має просторових та часових меж?
2. В чому полягає відмінність науки від буденного знання?
3. Що таке наука?
4. Що таке предмет дослідження?
5. Що таке метод науки?
6. Що таке категорія науки?
7. Що таке форма знання

8. Що таке функції науки?
9. Що таке прикладні науки?
10. Якою наукою є теорія держави і права з точки зору використання практичних результатів на практиці?
11. Що таке теорія держави і права?

§ 2. Предмет, об'єкт і система теорії держави і права

Розглядаючи питання про предмет теорії держави і права, слід визначити, що таке взагалі предмет науки і як він співвідноситься з **об'єктом** науки. Річ у тому, що єдність матеріального і духовного світу обумовлює взаємозв'язок наук, що досліджують об'єктивну дійсність. Кожна наука має свій об'єкт дослідження, що є частиною об'єктивної реальності і взаємодіє з суб'єктом пізнання. Однак об'єкт ще не аналізується суб'єктом, не досліджені ще його властивості і ознаки, на нього лише спрямовано інтерес дослідника. Тому можлива ситуація, коли одне явище стає об'єктом багатьох наук. Так, держава і право розглядаються філософією, економічною теорією, соціологією, політологією, історією тощо. Предмет же науки – це сторона, частина об'єкту, що виділяється з об'єктивної реальності і включається у процес пізнання, тобто це ті процеси і явища реального світу, що досліджуються наукою, на вивчення яких спрямоване наукове пізнання. Інакше кажучи, якщо *об'єкт науки* відповідає на питання, **на що спрямовано науковий інтерес дослідника**, то *предмет науки* відповідає на питання, **що конкретно вивчає наука?**

Предмет теорії держави і права не є виключенням. В той час, як об'єкт науки теорія держави і права спрямовано на дослідження таких явищ суспільного життя, як держава і право, а також сферу державно-правового функціонування суспільства, предмет теорії держави і права – це дещо інше.

Загалом предмет теорії держави і права можна визначити як *закономірності та випадковості, властивості та сторони, характеристики, що є загальними для всіх державно-правових явищ та процесів.*

Найбільш загальними *закономірностями*, що характерні для предмету теорії держави і права є:

- відповідність форми та типу правової системи культури та ментальності суспільства;

- обумовленість виникнення, розвитку та функціонування права і держави процесом ускладнення соціально-економічної та духовної структури суспільства, що потребують регулювання та організації;

- обумовленість розвитку законності, правопорядку та демократії рівнем правосвідомості та правової культури, ефективністю правотворчої і правозастосовчої діяльності;

- відповідність форм та типів держави і права рівню зрілості суспільства;

- перехід від одного типу права і держави до іншого у міру формування передумов;

- відповідність і єдність типу права і типу держави;

- опосередкування у нормі права індивідуальний та загальнозначущих інтересів;

- співвідношення у сутності права і держави загальнолюдських і класових моментів;

- взаємозалежність і взаємозв'язок правовідносин і норм права;

- обумовленість форми правління політичним і державними режимом;

- відповідність суцього і належного у праві тощо.

Таким чином, предмет теорії держави і права є досить складним утворенням. Його дослідження передбачає *характеристику*:

- сутності держави і права;

- загальних рис, що притаманні державі та праву будь-якої правової системи чи державно-правового типу;
- загальних закономірностей виникнення держави і права;
- типів та форм держави і права;
- загальних закономірностей, принципів та механізмів розвитку й функціонування держави і права;
- загальних закономірностей зв'язку держави і права одне з одним та іншими соціальними явищами тощо.

Складність предмету теорії держави і права визначається тим, що він охоплює не лише статичні моменти (державу і право), але й їх динаміку (наприклад, процес правового регулювання).

Все вищезазначене дозволяє визначити *структуру* предмету теорії держави і права.

- закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права;
- сутність, типи, форми, функції, структура і механізм дії держави і права, правова система;
- основні державно-правові поняття, що є загальними для всієї юридичної науки.

Таким чином, можна визначити предмет теорії держави і права.

Предметом теорії держави і права виступають об'єктивні властивості держави і права, основні і загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державних і правових явищ.

Предмет теорії держави і права не залишається незмінним. Навпаки, він перебуває в постійному розвитку і перед наукою на сьогодні встають нові і нові питання, які слід проаналізувати і дати відповідь. Серед таких проблем першочерговими є:

- межі впливу права та держави на суспільні відносини;
- функції права;
- закономірності формування і розвитку апарату влади й управління, шляхи підвищення його відповідальності;
- роль права як регулятора суспільних відносин в період науково-технічної революції і формування глобального інформаційного суспільства;
- шляхи розвитку демократії, удосконалення представницької системи сучасної держави;
- аналіз проблеми реалізації законності як невід'ємного компонента стилю життя українського суспільства;
- шляхи удосконалення системи права і розробка засад систематизації законодавства, практики його реалізації тощо.

Слід також враховувати, що **система** теорії держави і права складається з двох частин: **державознавства** (теорії держави) і **правознавства** (теорії права). Саме тому до предмету теорії держави і права слід додати предмет правознавства:

- закономірності права;
- догму права – безпосередній юридичний зміст правових галузей;
- техніку юриспруденції – засоби та прийоми практичної діяльності юридичних органів з правотворчості та застосуванню права.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке предмет теорії держави і права?
2. Як звучать основні питання об'єкту та предмету наукового пізнання?
3. Що складає систему теорії держави і права?
4. Що включається в структуру предмету теорії держави і права?
5. Що є предметом правознавства?

§ 3. Функції теорії держави і права.

Функції теорії (науки) є ті напрямки її дії, що необхідні для вирішення завдань, котрі стоять перед наукою.

Теорія держави і права виконує ряд функцій, міцно пов'язаних між собою.

Онтологічна функція. **Онтологія** – вчення про таке глобальне філософське поняття, як буття. В рамках онтології досліджуються основи, принципи буття, його структура і закономірності. Теорія держави і права в рамках цієї функції відповідає на запитання: що є держава і що є право? Онтологічна функція має за мету опис державно-правових явищ минулого і сучасності. Вона спрямована на те, щоб виділити ці явища із складу інших соціальних явищ і розкрити їх взаємозв'язок з іншими явищами. Крім того, в рамках цієї функції, теорія держави і права повинна відповісти на запитання, чому виникло і існує так чи інакше те чи інше державно-правове явище.

Гносеологічна функція. **Гносеологія** – теорія пізнання. Теорія держави і права в рамках цієї функції сприяє розвитку правового пізнання. Суть гносеологічної функції полягає у дослідженні предмету теорії держави і права, у пізнанні та поясненні сутності, змісту та форм держави і права, а також інших, органічно пов'язаних з правом та державою явищ та процесів. На основі реалізації цієї функції відбувається становлення теорії держави і права як системи знань. Особливість цієї функції полягає у тому, що вона виконується наукою задля свого власного розвитку. Саме тому практичне здійснення гносеологічної функції є умовою існування теорії держави і права.

Евристична функція. **Евристика** – це мистецтво знаходження істини, нових відкриттів. Як галузь наукового знання, евристика досліджує шляхи та методи вирішення різних пізнавальних завдань і намагається оптимізувати процес пізнання. В рамках евристичної функції теорія держави і права відкриває нові закономірності в розвитку державно-правових явищ в нових умовах.

Термін “евристика” пов’язаний з ім’ям видатного давньогрецького вченого й механіка з міста Сіракузи Архімеда. Легенди розповідають, що тиран Сіракуз Гієрон наказав Архімеду визначити, скільки золота й срібла міститься у жертовній короні. Завдання було досить складним. Знесилений Архімед вирішив відпочити й прийняти ванну. Коли він в неї заліз, то вода перелилася через край. Саме тоді вчений зрозумів, як вирішити це завдання. З криком: “Знайшов”, він вибіг на вулицю і голим побіг додому. В перекладі на грецьку мову “знайшов” звучало як “**еврика**”.

Методологічна функція. Як відомо, метод у науці є засобом здобуття нових знань. Ці знання використовуються як засіб вирішення галузевих теоретичних проблем. Категорії, принципи, ідеї і висновки теорії держави і права служать своєрідними «опорними пунктами» галузевих і спеціальних юридичних наук. Останні опираються на термінологію, яка була розроблена теорією держави і права. Терміни і визначення, які використовує теорія держави і права можуть бути **доктринальними** (визначення, що даються вченими-юристами) і **легальними** (визначення, що зафіксовані у нормативно-правових актах).

Прикладна функція. Теорія держави і права покликана формувати наукові засади внутрішньої і зовнішньої юридичної політики, забезпечувати науковість державного управління. Крім того, теорія держави і права служить науковою основою функціонування держави і права, виробляє рекомендації для вирішення численних проблем державно-правового будівництва. Саме в рамках цієї функції розробляються правила юридичної техніки, створюються нові способи тлумачення нормативно-правових актів, робляться пропозиції щодо удосконалення законодавства, його систематизації, а також вирішуються інші питання практичного характеру.

Ідеологічно-виховна функція. Теорія держави і права акумулює і приводить у систему ідеї про державу і право, створює наукову основу для формування суспільної й індивідуальної політичної і правової культури. В рамках ідеологічної

функції теорія держави і права формує правову ідеологію, створює певний світогляд. Саме тому теорія держави і права повинна сприяти зростанню правової культури населення, допомагати знаходити вірні орієнтири в сфері державно-правового життя, виховувати повагу до права, правосуддя, Конституції тощо.

Навчальна функція. Теорія держави і права надає певних юридичних знань в рамках навчального курсу теорії держави і права. Як навчальна дисципліна, теорія держави і права є першочерговою дисципліною. Вона викладається у більш чи менш популярній формі, спрощеній до рівня можливостей її активного сприйняття особами, що не мають попередньої юридичної підготовки. Таким чином, теорія держави і права є своєрідним “ключем” для оволодіння юридичними знаннями. В той же час теорія держави і права є складовою завершального циклу дисциплін, необхідних для оволодіння професією юриста.

Системотворча функція. Теорія держави і права відіграє роль системотворчої науки у системі юридичних наук. Саме вона об’єднує всю юридичну науку в злагоджену гармонійну пізнавальну систему, визначаючи її інтегральну єдність. Ця функція виступає як процес, зумовлений властивостями єдності і диференційованості державно-правової надбудови суспільства.

Комунікативна функція. Дозволяє вирішувати проблеми піднесення юридичної науки до рівня розвитку науки в цілому. Цьому сприяє те, що найновіші досягнення деяких галузей знання теорія держави і права пристосовує до потреб юридичної науки, а також вирішує проблеми забезпечення найкращих умов для розвитку інших юридичних наук.

Прогностична функція. На основі визнання закономірностей розвитку держави і права теорія держави і права висуває гіпотези про їхнє майбутнє, істинність котрих потім перевіряється практикою. В рамках цієї функції мова йде про наукове передбачення у сфері державно-правових явищ, про створення науково обґрунтованих гіпотез. Прикладом прогностичної функції може бути питання стосовно еволюції форми держави, зовнішнього виразу державно-політичного режиму, а також питання щодо успіху правової реформи чи стосовно шляхів

формування в Україні соціально-правової держави тощо. Ця функція може включати як критичний, так і підтримуючий чи, навіть, апологетичний зміст стосовно тих чи інших сторін держави чи правової системи. Ті чи інші теоретичні постулати можуть використовуватися різними соціальними верствами або для критики чи то знищення існуючих інститутів держави і права, або для їх підтримки, виправдання, розвитку.

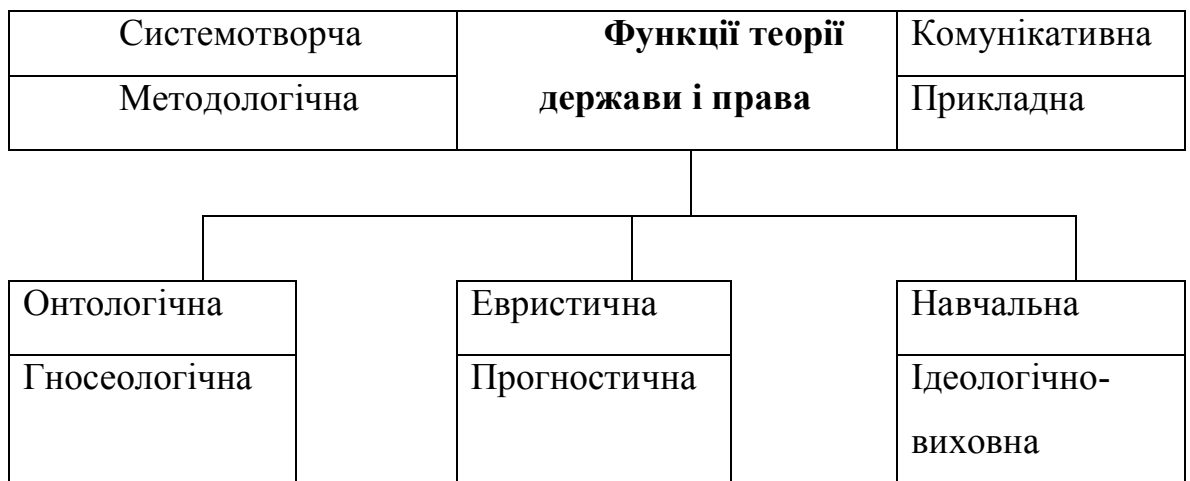

Рис. 1.1. *Блоки функцій теорії держави і права.*

Питання для самоконтролю:

1. Які функції має теорія держави і права?
2. Що таке доктринальні визначення?
3. Що таке легальні визначення?

Дискусійне завдання:

1. Прокоментувати китайське прокляття та слова Ф. Тютчева. Що, на Вашу думку, є більш вірним?
2. Спрогнозувати розвиток інституту глави держави в Україні.

ГЛАВА 2. Науковий статус теорії держави і права

План.

1. Теорія держави і права в системі наук.
2. Теорія держави і права в системі соціальних наук.
3. Теорія держави і права в системі юридичних наук.

§ 1. Теорія держави і права в системі наук

Система наук.

Теорія держави і права існує і розвивається як один з найважливіших компонентів складної та цілісної системи наук.

Цілісність і єдність духовного і матеріального світу обумовило єдність усіх наук. Наука має чотири об'єкта дослідження: природу, суспільство, людину та техніку. Згідно з цим усі науки поділяються на природничі (фізика, хімія, біологія), соціальні (соціологія, історія, юриспруденція, політологія, економічна теорія), гуманітарні (психологія, формальна логіка, педагогіка, мистецтвознавство) та технічні (електроніка, біотехнологія, радіотехніка). Однакове відношення до зазначених об'єктів має філософія та математика. Остання тому, що вона вивчає кількісну основу, що притаманна всім явищам навколишнього світу. Між **соціальними** (досліджують життя людей у суспільстві), **гуманітарними** (досліджують людську природу, духовність), **природничими** (спрямовані на розкриття таємниць природи) та **технічними** (спрямовані на пошук нових можливостей техніки) науками існує певна взаємодія. Саме тому до розробки потужних природничих проблем слід залучати не лише представників природничих наук (фізика, біологія, хімія тощо), а й представників соціальних наук (юристів, економістів, соціологів, істориків, політологів) та філософів і психологів. Це можна

пояснити тим, що саме на стику різних наук проводяться плідні дослідження як фундаментального, так і прикладного характеру.

Таблиця 2.1.

Система наук.

<i>Науки</i>	Природничі	Технічні	Гуманітарні	Соціальні
<i>Об'єкти науки</i>	світ ПРИРОДИ	світ ТЕХНІКИ	світ ЛЮДИНИ	світ СУСПІЛЬСТВА
<i>Приклади</i>	Фізика, хімія, біологія	Електро ніка, радіотехніка, біотехнологія, робототехніка	Мистецтво знавс-тво, психологія, педагогіка	Юриспруд енція, соціологія, політологія, історія

Особливо тісний взаємозв'язок існує між соціальними науками, які в тій чи іншій мірі стикаються з питанням про державу і право, їхню роль і місце в житті суспільства. Звідси і тісний взаємозв'язок теорії держави і права з політологією, соціологією, історією тощо.

Теорія держави і права входить до системи юридичних наук.

Саме ж система юридичних наук складається з чотирьох блоків: історико-теоретичні, галузеві та спеціальні юридичні науки, міжнародне право.

Теорія держави і права і філософія. Предметом філософії є **загальне**, тобто все те, що стосується всіх об'єктів, явищ, предметів, процесів навколишнього світу. Філософія вивчає найзагальніші закономірності розвитку природи, суспільства та мислення. На відміну від філософії, теорія держави і права досліджує лише закономірності розвитку суспільства в умовах його державно-правових форм

існування. Вирішуючи свої власні питання, теорія держави і права опирається на висновки філософії, суттєво вичерпуючи з неї свої власні ідеї. Філософські уявлення (наприклад, про те, яким повинно бути ідеальне суспільство) значною мірою визначають висновки державознавців та правознавців про конкретні державно-правові явища, про державу і право в цілому.

Слід також мати на увазі, що протягом тривалого часу в філософії існує одне з основних питань: що є первинним: матерія чи свідомість? Прихильники первинності матерії називаються матеріалістами, а свідомості – ідеалістами. Методологічним фундаментом матеріалістів є діалектика, а ідеалістів – метафізика. Між цими методологіями також ведеться боротьба. Вітчизняній теорії держави і права властива орієнтація на матеріалістичний підхід, згідно з яким сутнісні, глибинні боки держави і права визначені, врешті решт, економікою, наявними формами власності.

У зв'язку з цим до основних методів пізнання відноситься *діалектичний*, який полягає в дослідженні науки крізь призму трьох законів діалектики:

Перехід кількісних змін у якісні. Так, наприклад, збільшення атомів ртуті може призвести до появи золота;

Закон єдності і боротьби протилежностей. Існують дві протилежності – Добро і Зло. Між ними точиться запекла боротьба. Якщо перемагає Зло і Добро зникає, то і Зло втрачає свої якості, адже вони проявляються лише за умови наявності Добра. Так, діти, що живуть в умовах постійної війни (Зло) не можуть уявити собі мирне співіснування (Добро). І хоча при цьому вони живуть в умовах війни всіх проти всіх, вони цього не розуміють. Тоді як дорослі пам'ятають часи, коли зазначеної війни (Зла) не було. Порівнюючи війну з попереднім мирним співіснуванням, вони чітко розрізняють Добро (мир) і Зло (війну). Не може існувати Добра без Зла і Зла без Добра – ось у чому виявляється їхня єдність;

Закон подвійного заперечення. Дитина народжується (друге заперечення) після зачаття (першого заперечення).

Крім того, теорія держави і права опирається на **синергетику** (від *грецьк.* “синергетикос” – спільний, узгоджено діючий) – науку про самовільні, випадкові процеси, що самі собою організуються. Вона, як правило, використовує апарат фізичних та математичних методів дослідження.

Коли синергетика вперше почала використовуватися при дослідженні соціальних та природних явищ, під нею розуміли виключно сферу наукових досліджень, метою яких було виявлення загальних закономірностей в процесах утворення, сталості та ліквідації упорядкованих часових та просторових структур в складних (не рівноважних) системах різної природи: соціальних, фізичних, біологічних тощо. Тут “спільна, узгоджена дія” може бути як наслідком самоорганізації (в результаті розвитку власних нестійких елементів системи), так і наслідком вимушеної організації за рахунок зовнішнього впливу.

На сьогодні ж зрозумілим є той факт, що і в останньому випадку досліджується саме процес самоорганізації (наприклад, “Самоорганізація соціальних, економічних та історичних процесів”), адже будь-яку вимушену зовнішніми чинниками організацію можна описати в рамках синергетики (тобто з точки зору самоорганізації), якщо розглядати зовнішні чинники як частину нової, більш повної системи.

Обґрунтуванням необхідності синергетичних досліджень є той факт, що кооперація багатьох підсистем будь-якої системи підкоряється єдиним принципам *незалежно від природи підсистем*. Пізнання цих принципів дозволяє по-новому підійти і до проблеми раціонального управління розвитком складних систем (у тому числі держави). З точки зору синергетики, не можна, наприклад, при управлінні розвитком соціальної системи (наприклад, держави) нав’язувати невластиві для неї форми організації. Дослідивши систему, слід не збільшувати силу управляючої дії, а збільшувати узгоджений вплив з власними тенденціями системи.

Таким чином, синергетика дозволяє краще зрозуміти різні процеси самоуправління та управління державними справами (особливо при розвитку демократичних засад в місцевому самоврядуванні та в структурах виконавчої

влади). Нові дані про конструктивну роль випадку в суспільному розвитку суттєво пояснює суб'єктивний чинник у державно-правовому житті суспільства. Саме це дозволяє враховувати, поряд з закономірними причинними зв'язками, випадкові та вірогідні зв'язки.

Однак між діалектикою та синергетикою існують протиріччя. Це можна побачити на таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Співставлення діалектики і синергетики.

Розвиток (динамічний процес)	Діалектика	Синергетика
Причини	Єдність та боротьба протилежностей; суперечливість; подвійне заперечення; перехід кількості у якість	Нерівноважність; нестабільність; кризи; еволюція та коеволюція
Форми	Перерив поступовості: “ривки”; “за спіраллю” (“зняття”); від нижчого до вищого	Накопичення флуктуацій (відхилень); біфуркація; фазові переходи; самовільні переходи системи до нового стану; нелінійність лавиноподібні процеси; самоорганізація
Властивості	Детермінованість;	Вірогідна

	випадкове – форма необхідного	випадковість; гадальний випадок (поява різних варіантів можливого та їх відбір); детермінованість (окремі сфери)
Чинники	Об'єктивні; суб'єктивні; закономірності; тенденції	Малий вплив; випадок; аттрактори; параметри порядку; вплив процесів на мікрорівні через мезорівні та макрорівні
Результати	В кінці кінців необхідне; зворотний рух; зміни (у тому числі вплив середовища, що змінилося, на суб'єкта динамічного процесу)	Поява багаторівневого цілого, що зовсім не дорівнює сумі частин; нова нерівноважність; незворотність; невідповідність здуманому; ускладнення
Способи пізнання та перевірки результатів	Рух від абстрактного до конкретного та від конкретного до абстрактного	Раціоналізм; редукціонізм; коеволюціонізм; непередбачуваність

Як нам вважається, деякі поняття слід пояснити.

Коеволюція – термін, що означає розуміння розвитку як зростання розмірності, взаємозв'язку різних засад, зокрема – цілей людини та внутрішніх гармоній природи, замість колишніх установок на її “підкорення” та завоювання.

Редукціонізм – спрощене трактування тих чи інших явищ та процесів, пов'язаних із зведенням вищих форм до нижчих (наприклад, духовних чинників – до економічних, технологічних чи біологічних).

Приклад 2.1.

Роль синергетики у праві.

Недоліком попереднього етапу економічного розвитку... є: надмірна регламентація, дріб'язкова опіка органів управління над підприємствами та організаціями, гіпертрофована відомча нормотворчість. Вони могли розвинути на основі кібернетичних уявлень про управління. Свого часу останні, безумовно, зіграли позитивну роль, у тому числі і в сфері права, зокрема – уявлення про правове регулювання як про специфічну форму зворотного зв'язку, про можливість застосування у правовій сфері окремих кібернетичних законів, наприклад, „кібернетичної різноманітності”, дозволили сформулювати теоретико-прикладні положення, спрямовані на підвищення якості радянської правової системи, на використання кількісних підходів до вивчення ефективності правових норм тощо (60-70-і рр.). Вони лягли в основу положень про пріоритет централізації в управлінні народним господарством.

Проте час довів методологічну недостатність та однобічність цих уявлень. Вони мало що дали, наприклад, при дослідженні ефективності правових норм. Одна з причин, на нашу думку, полягає у тому, що кібернетичні закономірності відображають, в основному одну сторону управлінських процесів – управління з єдиного центру за заданими параметрами. А в практиці правового регулювання на кібернетичні закономірності весь час впливають інші, у тому числі, синергетичні, що в ряді

випадків спотворюють непередбаченим чином заздалегідь задані соціально-правові параметри господарського життя. Один з найяскравіших прикладів цього: було підвищено районний коефіцієнт до заробітку у північних районах Сибіру (передбачалося, що поточність кадрів викликана недостатнім рівнем зарплатні). Однак на практиці після підвищення заробітку середній термін перебування працівників на Півночі скоротився. Виявляється, більшість приїжджала на Північ з метою накопичити певну суму грошей (для купівлі будинку, автомобіля тощо), нова оплата допомогла зробити це швидше...

І такі приклади нестійких соціальних систем, що організуються самі собою, проте ухиляються від заданих параметрів управління, можна продовжити. Зокрема, цим характеризуються процеси урбанізації. Так, передбачалося, що Тинда буде рядовою станцією БАМу з населенням до 19 тис. Осіб. Але вже сьогодні там мешкає близько 60 тис., причому більше половини – в тимчасових, малопридатних для життя збірних будинках та вагончиках. Або ось. Постійно приймаються постанови, спрямовані на скорочення строків будівництва, підвищення якості об'єктів, на боротьбу з “незавершеною”. Проте фактично кількість об'єктів, що одночасно будується, постійно перевищує їх раціональне число у 1,5–2 рази, строки їх спорудження набагато вище нормативних, плани вводу потужностей та об'єктів не виконуються. Прикладом системи, що організується сама собою, є і перерозподіл надлишків жилої площі, піднайму жилого приміщення тощо.

Чому у приведених та інших аналогічних ситуаціях не спрацьовує правовий регулятор? Чому у першому випадку посилилася нестійкість певної соціально-економічної структури – кадрового забезпечення сибірської Півночі, а в другому – випадкове відхилення привело урбаністичну структуру в інший, непередбачений стан? Чи нема чого загального у всіх цих достатньо різних за змістом випадках? Вважається, що на відміну від кібернетики саме синергетика методологічно правильно та найбільш повно відповість на поставлені запитання.

Джерело: Венгеров А.Б. Синергетика, юридическая наука и право // Советское государство и право. – 1986. – № 10. – С. 169-170.

Питання для самоконтролю:

1. Які групи наук існують?
2. Які існують закони діалектики?
3. Що таке синергетика?
4. Що таке коеволюція?
5. Що таке редукціонізм?

§ 2. Теорія держави і права в системі соціальних наук

Теорія держави і права і соціологія.

Соціологія є наукою про суспільство як єдину соціальну систему, що досліджує закономірності розвитку і функціонування суспільства, його структуру та організацію, поведінку людей в ньому. Соціологія є однією з соціальних наук, що займається проблемами управління соціальним життям і функціонування соціальних систем. Тому вона зв'язана з управлінням, що здійснюється державою за допомогою права. Соціологія також вивчає закономірності соціальної поведінки людей, їхню мотивацію. Опираючись на досягнення соціології, на конкретні соціологічні дослідження, теорія держави і права може досить успішно вирішувати проблеми підвищення соціальної ефективності норм права, способів і гарантій удосконалення державного апарату.

Теорія держави і права і політологія.

Політологія досліджує політичні системи та політичну свідомість суспільства. можна сказати, що **політологія** – це наука, що досліджує сутність політики як суспільно-історичного явища. Предметом політології є сутність, форми, закономірності та випадковості політичного життя суспільства, зміст,

функціонування та розвиток політики й політичних систем, їх місце та роль у життєдіяльності людей, соціальних груп, націй та держав. При цьому **політика** – це суспільна діяльність, що пов'язана передусім з участю в отриманні, утримуванні та реалізації влади в державі. Теорія держави і права використовує данні політології для характеристики взаємовідносин інститутів держави і недержавних політичних інститутів. В свою чергу, саме з теорії держави і права політологія бере необхідні данні про механізм і функції держави, про особливості функціонування інститутів держави в різні історичні епохи і в різних країнах. Коли ж теорія держави і права торкається політичних питань, вона стає не лише юридичною, а й політичною наукою.

Теорія держави і права й історія.

Історія досліджує минуле людства у всьому його конкретності та різноманітності. Так, вияснюючи причини походження держави і права і досліджуючи їх поступальний розвиток, теорія держави і права опирається а конкретні свідчення історичної науки. Це – свідчення про первісне суспільство, що проіснувало на Землі більш мільйона років, про соціально-економічні умови виникнення держави в різних країнах і регіонах світу приблизно шість тисячоліть тому. Великий матеріал для теорії держави і права містить історичні події: Паризька Комуна у Франції 1871 року, Нідерландська буржуазна революція тощо. І той же час історія, звертаючись до питань держави і права, користується відповідними поняттями, що були розроблені теорією держави і права.

Теорія держави і права й економічна теорія.

Економічна теорія досліджує закономірності суспільного виробництва і розподілу матеріальних благ, форми власності, особливості розвитку економіки суспільства в різні історичні епохи. Залежно від того, яке значення надається дослідникам ролі економіки у розвитку соціальних процесів, по-різному визначається сутність держави і права. В одних випадках (К, Маркс, Ф. Енгельс, В.

Ленін) ця сутність зводиться до економічних факторів, а в інших (М. Вебер) – економіка стає лише одним з зазначених чинників.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке соціологія?
2. Що таке політологія?
3. Що таке політика?
4. Що є предметом соціології, політології, історії, економічної теорії?
5. Що є об'єктом соціальних, гуманітарних, природничих та технічних наук?

§ 3. Теорія держави і права в системі юридичних наук

Історико-теоретичні науки містять у собі теорію держави і права, історію держави і права, історію вчень про державу і право. **Історія держави і права** предметом свого дослідження має виникнення, розвиток та зміну типів та форм держави і права, а також державні органи і правові інститути конкретних держав у конкретних народів у певні історичні періоди на основі виявлення і пізнання властивих їм об'єктивних законів. В українській науці історія держави і права виділяють загальну історію держави і права та історію держави і права України. **Історія вчень про державу і право** (історія політичних і правових вчень) – це самостійна наукова та навчальна юридична дисципліна, що досліджує і висвітлює історію виникнення і розвитку теоретичних знань про політику, державу, право, тобто вивчає процес пізнання людьми явищ політики, держави і права на різних етапах історії у різних народів, починаючи з давньої державності і дотепер. Предметом свого дослідження вона має державу, право і політику в їх ідеологічному відображенні у формі вчень, теорій, ідей і поглядів. Конкретними виразниками політичних, державно-правових вчень, теорій, ідей та поглядів є певні особи

(філософи, юристи, політичні та державні діячі). Серцевиною історії політичних та правових вчень є вчення, основоположниками і творцями яких є мислителі, які зафіксували своє ставлення до держави, права та політики у формі **вчення** чи **теорії** – цілісної системи поглядів зі стійкими, логічними зв'язками. **Вчення про державу** – це логічно пов'язана система теоретичних положень про неї, її форми, завдання та зміст діяльності, а також про походження, сутність, механізм дії, характер влади тощо. **Вчення про право** – це логічно пов'язані систематизовані уявлення про правові інститути, співвідношення права і закону, правовідносини, права людини, законодавство, законність тощо.

Всі історико-теоретичні науки мають загальний об'єкт дослідження: державу і право.

Галузеві науки.

Це – науки конституційного, кримінального, адміністративного, цивільного права тощо. Під **конституційним правом** розуміється провідна галузь права, сукупність правових норм, якими регулюються відносини за змістом засад політичної організації суспільства, пов'язаних з організацією і функціонуванням державного механізму. **Кримінальне право** – це галузь права, сукупність юридичних норм, якими встановлюються засади кримінальної відповідальності, види злочинів та покарання за їх вчинення. Щодо **адміністративного права**, то це галузь права, якою регулюються суспільні відносини, що виникають у сфері функціонування виконавчої влади. **Цивільне право** – це галузь права, яка регулює майнові та особисті немайнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Крім того, до галузевих наук відноситься трудове право, господарське право тощо. Теорія держави і права виступає для них методологічною основою, тобто виконує методологічну функцію.

Спеціальні і прикладні науки.

До спеціальних наук відносяться судові та правоохоронні органи, прокурорський нагляд, адвокатура тощо, тобто ті, що вивчають діяльність відповідних державних органів. Основними серед прикладних наук є криміналістика та кримінологія. **Криміналістика** – це юридична наука про спеціальні прийоми, методи і засоби, що застосовуються у кримінальному судочинстві з метою запобігання злочинам, їх розкриття і розслідування, а також під час розгляду кримінальних справ. Щодо **кримінології**, то це наука про злочинність, її причини, особистість злочинця і заходи запобігання злочинності. Крім того, до прикладних юридичних наук відносяться судова статистика, судова медицина, судова психіатрія й ін. Теорія держави і права зв'язана з ними загальною термінологією. В набагато меншій мірі, ніж з галузевими науками, виконує методологічну функцію.

Теорія держави і права та міжнародне право.

Особливе місце серед юридичних наук займає **міжнародне право**, тобто правова система, що складається з принципів і норм, якими регулюються відносини між її суб'єктами – державами, міжнародними організаціями тощо. Теорія держави і права є первинною стосовно міжнародного права, тому що останнє сформувалося і розвивається на базі загальнотеоретичних поглядів і підходів до правових явищ. Водночас міжнародне право не може не впливати на теорію права.

Питання для самоконтролю:

1. Що є спільного у історико-теоретичних наук?
2. Що є предметом історії держави і права?
3. Що таке історія вчень про державу і право?
4. Що таке вчення чи теорії?
5. Що таке вчення про державу?
6. Що таке вчення про право?
7. Що таке адміністративне право?
8. Що таке кримінальне право?

9. Що таке конституційне право?
10. Що таке цивільне право?
11. Яка функція притаманна теорії держави і права стосовно галузевих наук?
12. Що вивчають спеціальні юридичні науки?
13. Що таке криміналістика?
14. Що таке кримінологія?
15. Що таке міжнародне право?

Дискусійне завдання:

Наведіть свої приклади використання синергетики в житті.

ГЛАВА 3. Методологія теорії держави і права.

План.

1. Загальне вчення про методи теорії держави і права.
2. Загальнонаукові методи пізнання держави і права.
3. Методи соціальних наук, що використовуються в теорії держави і права.
4. Спеціальні методи пізнання державно-правових явищ.

§ 1. Загальне вчення про методи теорії держави і права

Поняття і структура методології.

Вчення про парадигми, принципи і методи наукового пізнання називається **методологією**.

В структурі методології теорії держави і права існує три рівня: рівень парадигм, рівень принципів і рівень методів.

Парадигму можна визначити як сукупність пізнавальних принципів та прийомів відображення процесів у державно-правовій сфері, що визначають логіку організації знань, модель теоретичного тлумачення однотипної групи.

Існує два типи парадигм: загальнотеоретичні (теологічна, натуралістична, соціальна) і юридичні (позитивістська, природно-правова, історична).

Так, *теологічна* парадигма (Аврелій Августин, Фома Аквінський) інтерпретує державу і право як надприродні прояви Божої волі.

Натуралістична парадигма (Жан Боден, Шарль Луї Монтеск'є) тлумачить державу і право у контексті домінуючого впливу позасоціальних, природних чинників: ґрунту, географічного середовища, клімату, вроджених якостей людини, її інстинктів тощо.

Соціальна парадигма пояснює природу держави і права впливом соціально-економічних та соціокультурних чинників. Особливий внесок у цю парадигму

внесли марксисти (Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Володимир Ленін), теоретики солідаризму (Леон Дюгі), представники насильницької теорії (Карл Каутський, Євгеній Дюринг), прибічники культурологічної теорії (Макс Вебер).

Позитивістська парадигма (Джон Остін, Габриель Шершиневич) відстоювала ідею права як примусового порядку, що утворюється державою.

Природно-правова парадигма (Гуго Гроцій) визначало право як те, що не суперечить справедливості.

Історична парадигма (Георг Пухта) вважала державу і право формою втілення “народного духу”.

Природним недоліком парадигм є деяке спрощення складної системи державно-правових процесів. Однак їх безсумнівний позитив полягає у тому, що вони вказують на зв'язок юридичних теорій з концепціями більш високого рівня (філософськими, соціологічними, соціокультурними тощо) і надають можливість користуватися їх досягненнями.

Другий рівень – рівень **принципів** опирається на найбільш загальні засади, що дозволяють йому виражати природу і сутність державно-правових явищ. Такими принципами є принцип об'єктивності, принцип плюралізму і принцип конкретності.

Принцип *об'єктивності* полягає у прагненні теорії держави і права до істини, що полягає в об'єктивному відображенні державно-правової дійсності, закономірностей її виникнення та тенденцій розвитку. При цьому складність процесів, що відбуваються у державно-правовій сфері, не повинна долатися шляхом з'єднання всієї різноманітності до раз і назавжди заданих значень.

Принцип *плюралізму* виражається у можливості дослідження держави і права з різних позицій, а також у повазі іншої точки зору. Він дозволяє сформулювати повну уяву про державно-правові явища, утворити найбільш оптимальну систему суджень, в яких поєдналися б переваги різних шкіл та підходів.

Принцип *конкретності* полягає у тому, що свої висновки та узагальнення теорія держави і права будує на основі точного врахування тих чинників та умов, в

яких функціонує держава і право конкретного моменту. Саме завдяки цьому принципу досягається єдність теорії і практики.

Третій рівень – рівень методів.

Методи пізнання державно-правових явищ.

Теорія держави і права – не зібрання готових догм, істин або канонів. Це жива наука, що постійно розвивається і знаходиться в безупинному пошуку. Розвиваючи й оновлюючи свої методи пізнання, вона наближається до здійснення свого основного призначення – служити науковим орієнтиром державно-правовій практиці.

Термін «метод» введено у наукову лексику стародавніми греками. Під ним розуміється *спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя*. Якщо предмет науки відповідає на запитання: “що вивчає наука?”, то метод – “**як** наука вивчає свій предмет?”. Плодотворність наукового пошуку, ступінь і глибина пізнання реальної дійсності багато в чому залежать від методів, що використовуються дослідниками.

Таким чином, можна дати таке визначення:

Методи теорії держави і права – це ті способи, підходи, прийоми, що використовуються нею для пізнання свого предмета й отримання наукових результатів.

Будь-яка теорія, використовуючи свої методи пізнання, несе крихти знань у загальну скарбничку, дозволяючи повніше і глибше зрозуміти ті або інші грані досліджуваних явищ. На нашу думку, сьогодні найбільш прийнятним для теорії держави і права є **конструктивно-критичний** підхід до аналізу й оцінки минулих і сучасних державно-правових вчень.

Вибір конкретного методу залежить від предмету та завдань дослідження. Так, наприклад, системний метод дозволяє досліджувати політику, державу і право як

комплексний процес, виявляти на загальному фоні розвитку ті або інші прояви, дослідити їх причинні зв'язки. Взятий абстрактно, безвідносно до предмету, метод дослідження не зможе стати джерелом поглиблення знань, але у випадку його вмілого вибору і використання, метод зможе раціоналізувати пізнавальну діяльність теоретика, забезпечити його наукову коректність і практичну результативність. Врешті-решт він дозволяє систематизувати і оцінити накопичені фактичні дані, зробити проноз на майбутнє.

Характеризуючи методи загалом, слід мати на увазі, що теорія держави і права розробляє власні методи дослідження державно-правових явищ. У той же час вона активно використовує загальні методи, що уже виробили різні природничі і суспільні науки.

Знання і вміле використання загальнонаукових методів припускає застосування характерних для соціальних наук певних методів пізнання державно-правових явищ. До них відносяться конкретно-соціологічні методи, історичні методи, статистичний, кібернетичний метод тощо. Найбільш поширеними є конкретно-соціологічні й історичні методи.

Крім загальнонаукових методів, та методів, що розроблені в надрах соціальних наук, теорія держави і права виробила власні спеціальні методи пізнання державно-правових явищ. До них відносяться методи правового моделювання, порівняльно-юридичний та формально-юридичний метод.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке методологія?
2. Які є рівні методології?
3. Що таке парадигма?
4. Які є типи парадигм?
5. Що таке теологічна парадигма?
6. Що таке натуралістична парадигма?
7. Що таке соціальна парадигма?

8. Що таке позитивістська парадигма?
9. Що таке природно-правова парадигма?
10. Що таке історична парадигма?
11. Які є принципи методології теорії держави і права?
12. Що таке принцип об'єктивності?
13. Що таке принцип плюралізму?
14. Що таке принцип конкретності?
15. Що таке методи теорії держави і права?
16. Як звучить основне питання методу наукового пізнання?
17. Які з методів соціальних наук є найбільш поширеними?

§ 2. Загальнонаукові методи пізнання держави і права

Діалектичний метод.

До основних загальнонаукових методів пізнання держави і права відноситься **діалектичний**, який полягає в дослідженні теорії держави і права крізь призму трьох законів діалектики:

Перехід кількісних змін у якісні. Так, наприклад, збільшення кількості норм і інститутів, що закріплюють і регулюють відносини приватної власності, може привести до розподілу права на приватне і публічне, як це сталося у Стародавньому Римі;

Закон єдності і боротьби протилежностей. В теорії держави і права існує явище єдності прав і обов'язків, тобто нема прав без обов'язків й обов'язків без прав. Вказана теза означає, що якщо у будь-кого є певне право, то є хтось, хто це право забезпечить. Наприклад, згідно із ст. 27 Конституції України “Кожна людина має невід'ємне право на життя”. В той же час є хтось (у даному випадку це – держава), хто зобов'язаний це життя захищати. Саме на цьому прикладі виявляється єдність прав (право на життя) і обов'язків (обов'язок держави захищати це життя). Водночас

право і обов'язок є протилежностями. Домінування прав над обов'язками може врешті-решт призвести до анархії, а абсолютна перевага обов'язків тягне за собою небезпеку тоталітаризму. Боротьба між правами та обов'язками є основою для побудови справедливого, збалансованого суспільства і демократичної держави;

Закон подвійного заперечення. В українській державності є елементи минулої і зародки нової державності. Особливості переходу України від тоталітарного режиму до демократичного зумовили і становлення специфічного «змішаного» державного режиму. Деякі державознавці вважають, що в умовах сучасної України з'єдналися парламентська республіка, президентське правління і радянська влада. До залишків останньої слід віднести такі специфічні риси політико-правової свідомості значної частини адміністративних кадрів, політиків і рядових громадян, як впевненість у власній непогрішності, нетерпимість до політичного інакомислення, етатизм, егалітаризм, догматизм, імітація елітою бурхливої діяльності, примітивізація політико-правової культури. Знищені у своїй основі на центральному інституціонально-нормативному рівні, залишки радянської влади і далі продовжують розцвітати в багатьох сферах на локальному, регіональному і секторному рівнях політичної системи.

Загальнологічні методи.

Серед загальнологічних методів найбільш поширеними є: аналіз, синтез, індукція і дедукція, аналогія тощо.

Дедукція – метод сходження від загального до конкретного. Рух від загальних понять (наприклад, форма держави) до самих конкретних (Великобританія). Ми розбираємо це поняття таким чином: форма держави (найзагальніше поняття) → форма правління (загальне поняття) → монархія (менш загальне поняття) → обмежена монархія (більш конкретне поняття) → парламентарна монархія (конкретне поняття) → Великобританія (найконкретніше поняття).

Індукція – метод сходження від конкретного до загального. Наприклад, з'ясування загальних ознак адміністративного, кримінального, цивільно-правового і

дисциплінарного правопорушення дозволяє вивести загальне поняття правопорушення;

Аналіз – дозволяє подумки “розкласти” явище на складові частини і визначити характер взаємозв’язку між ними. Так, державу можна уявити у якості єдності території, населення та публічної влади. Якщо ж просуватися далі, то можна виділити всередині держави її органи, функції, принципи формування і функціонування.

Синтез – об’єднання елементів та властивостей у єдине ціле. Так, на основі розрізнених формальних ознак права (нормативність, формальна визначеність, загальнообов’язковість тощо) складається загальне уявлення про право.

Системно-структурні методи.

Системний підхід. розглядає державно-правову сферу як систему, тобто дещо ціле, яке складається із взаємозв’язаних елементів. Звертається увага на характер зв’язків з зовнішнім середовищем. Реагуючи на зовнішні та внутрішні імпульси, держава і право розвивається.

Системний підхід опирається на теорію систем, яка, у свою чергу, опирається на певний понятійний апарат. До основних понять теорії систем відносяться: система, елемент, склад, структура, функції, функціонування, мета.

Система – об’єкт, функціонування якого, необхідне і достатнє для досягнення відповідної мети, забезпечується (в умовах певного середовища) сукупністю елементів, що складають цю систему і знаходяться у доцільних відносинах одне з одним.

Елемент – внутрішня вихідна одиниця, функціональна частина системи, власний устрій якої не розглядається, хоча і враховуються її властивості, необхідні для побудови і функціонування системи.

Склад – повна (тобто необхідна і достатня) сукупність елементів системи, що узята поза її структурою, себто певний набір елементів.

Структура – відносини між елементами системи, необхідні і достатні для того, щоб система досягла мети.

Функції – способи досягнення мети, що засновані на доцільних властивостях системи.

Функціонування – процес реалізації доцільних властивостей системи, що забезпечують їй досягнення мети.

Мета – це те, чого система повинна досягнути на основі свого функціонування.

Системний підхід має два аспекти: *пізнавальний* (описовий) та *конструктивний* (використовується при утворенні систем). У першому випадку зовнішні прояви системи (її доцільні властивості, а також функції як способи досягнення мети) пояснюються через її внутрішній устрій – склад і структуру. У другому ж випадку процес йде поетапно: *проблемна ситуація – мета – функція – склад і структура – зовнішні умови*. Так, в умовах правотворчої діяльності на перше місце виходить саме конструктивний аспект, але при дослідженні ж правовідносин як “готової” конструкції, починати слід саме із складу й структури.

Крім того, системний підхід включає у себе **структурно-функціональний метод**, який виходить з того, що державно-правові явища мають структуру, складаються з елементів, кожен з яких виконує певну функцію, а всі разом вони забезпечують життєдіяльність системи в цілому. Якщо який-небудь елемент не виконує своїх функцій, то система не працює.

Системно-функціональний підхід розглядає окремі сфери суспільного життя та суспільство в цілому як взаємозалежні елементи, кожен з яких діє як функція цілого. Цей підхід, з одного боку, протистоїть уявленню про суспільство як механічну суму чи конгломерат елементів, а з іншого – уявленню про невивадливу органічну єдність, котра не потребує умисного упорядкування з боку держави. При цьому система є таким типом соціальної цілісності, котра являє собою проблему влади та управління.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке індукція та дедукція?
2. Що таке аналіз і синтез?
3. В чому суть системного підходу?
4. Що таке система?
5. Що таке елемент?
6. Що таке склад?
7. Що таке структура?
8. Що таке функції?
9. Що таке функціонування?
10. Що таке мета?
11. З чого виходить структурно-функціональний метод?
12. Які існують закони діалектики?

§ 3. Методи соціальних наук, що використовуються в теорії держави і права

Конкретно-соціологічний метод.

Цей метод полягає у дослідженні права не на рівні абстрактних категорій, а на основі конкретних соціальних фактів. У рамках цього методу використовуються такі прийоми, як експеримент, інтерв'ювання, анкетування, спостереження й ін. З його допомогою можна виявити стан законності і правопорядку в країні, ступінь ефективності функціонування всіх гілок державної влади, правового регулювання. Саме цей метод зможе ефективно використовуватись при дослідженні різних сфер діяльності правових та державно-політичних інститутів, результативності рішень, що ними приймаються, а також своєчасності та надійності правової охорони та правового регулювання. Зазначений метод дозволяє не лише глибоко, з урахуванням суспільних потреб, підійти до вирішення багатьох традиційних державно-правових проблем, а й поставити ще низку нових питань. Справа в тому, що для процесу

переходу до глобальної інформаційної цивілізації не достатньо лише визначити загальні положення, принципи, особливості та тенденції розвитку держави і права. Слід також знати, як саме діють ці чинники у реальних відносинах, як забезпечити результативне функціонування державно-правової системи в цілому і, нарешті, як дослідити це функціонування для кожного з елементів системи.

Історичний метод.

Суть історичного методу полягає в тому, що процес розвитку державно-правових явищ відновлюється у всій своїй різноманітності, в усій повноті – з усіма випадковостями, зигзагами, що перекручують об'єктивну логіку розвитку. Зазначений метод рекомендує розглядати державу і право не лише у розвитку, а в послідовній зміні одного історичного типу держави іншим, як правило, більш досконалим і прогресивним. За допомогою історичного методу процес розвитку держави і права досліджується у часі. Цей метод дозволяє виявити зміни, що відбуваються з державою і правом у конкретні періоди їх еволюції у різних країнах. В рамках історичного методу досліджується специфіка державно-правових явищ конкретного історичного періоду. Він дозволяє дослідити динаміку розвитку держави і права. При цьому жоден з історичних типів не може розглядатися як закінчений етап розвитку людства. Саме за допомогою історичного методу можна висвітлити особливості як ранньої державності, так і сучасної соціально-правової держави.

Питання для самоконтролю:

1. Які прийоми використовуються в рамках конкретно-соціологічного методу?
2. Що дозволяє виявити історичний метод?

§ 4. Спеціальні методи пізнання державно-правових явищ

Порівняльно-юридичний метод.

Зазначений метод ґрунтується на послідовному вивченні і порівнянні великої кількості подібних об'єктів. Його перевагою є можливість порівняння державно-правових явищ, що розвиваються в різних країнах у ті ж самі періоди, і, на цій основі, виявити переваги і недоліки конкретних правових систем, форм правління, політичних режимів тощо. Це дозволяє виявити межі і можливості перенесення іноземного досвіду правового розвитку у конкретний регіон чи державу.

Зазначений метод може бути як синхронічним (синхронним) так і діахронічним (порівняльно-історичним). За рівнем же він може бути макропорівняльним (порівняння державно-правових систем) та мікропорівняльним (порівняння елементів правових систем).

Порівняльно-юридичний метод складається з наступних *etapів*:

- окреме дослідження інститутів, що порівнюються між собою;
- порівняння виявлених ознак з позицій їх схожості та відмінностей;
- оцінка результатів.

Так, порівнюючи прийняття конституцій авторитарних держав, можна встановити, що майже всі вони були прийняті на референдумі. Так, 12 грудня 1993 року на референдум був винесений проект нині діючої Конституції Російської Федерації. Формально проголосивши республіканську форму правління змішаного типу, вона фактично закріпила в Росії своєрідний авторитарний режим. Президенту були надані величезні повноваження. Так, ст.111 п.4, по суті, закріпила його право розпустити Державну Думу у випадку, якщо остання відмовиться затвердити зручного для глави держави Голову Уряду. Проте, ця конституція була затверджена, що говорило про підтримку авторитарного режиму в Російській Федерації більшістю її громадян. Інший приклад пов'язаний з прийняттям 11 вересня 1980 року нині діючої конституції Чилі. Документ, що чилійці схвалили на референдумі, складається з двох частин: «Основного Закону» і «Перехідних положень». У руках президента А. Піночета Угарте була закріплена вся повнота виконавчої влади в країні. Йому також було надане право видавати декрети, що мали силу законів. Роль

референдуму розкриває також конституційне формування V Республіки у Франції. І якщо Конституція IV Республіки 1946 року суттєво обмежувала права президента, то, прийнята на референдумі 4 жовтня 1958 року, Конституція V Республіки її істотно розширила. Навіть просте порівняння нумерації глав у конституціях 4-й і 5-й Республік Франції дає уяву про пріоритети. Так, у Конституції 1946 року II глава присвячена Парламенту і лише V – Президенту Республіки. Конституція ж 1958 року другий розділ віддала Президенту Республіки, а IV – Парламенту. Затвердження Конституції V Республіки прямо пов'язано з особистою популярністю її першого президента – Шарля де Голля. Саме він, як ніхто інший розумів, що успіх відродження Франції залежить від підтримки перетворень у досить єдиному суспільстві. І хоча режим особистої влади де Голля, по суті, був одним із різновидів авторитаризму (про що вже згадувалося), проте, він користувався великою підтримкою у громадян в період становлення V Республіки, про що і свідчить підтримка проекту Конституції де Голля на референдумі в жовтні 1958 року.

Формально-юридичний метод.

Він допомагає описати, класифікувати і систематизувати державно-правові феномени, досліджувати їх зовнішні і внутрішні форми. У ньому використовуються такі прийоми: *аналіз* джерел (форм) права, формальної визначеності права як його найважливішої властивості; *дослідження* внутрішнього змісту правових норм і права в цілому, правил юридичної техніки; методи *систематизації* нормативного матеріалу тощо.

Так, саме за допомогою цього методу була встановлена класифікація авторитарних державних режимів залежно від мети їхнього встановлення на модернізаційні (режим Петра Першого було встановлено задля проведення модернізації Московії), стабілізаційні (режим Шарля де Голля було встановлено для стабілізації ситуації у Франції 50-х років), тиранічні (режим Івана Грозного було встановлено для задоволення особистих потреб царя) та деструктивні (режим

Августо Піночета Угарте був спрямований на обмеження прав та свобод громадян Чилі).

Правове моделювання. полягає в тому, що між різними правовими і державними явищами існує деяка подібність і тому, знаючи властивості й ознаки одного з них (моделі), можна досить точно судити про інше. Цей метод також спрямовано на пошук оптимальної для умов конкретної країни структури державних і правових інститутів, який здійснюється шляхом ідеального відтворення досліджуваних об'єктів стосовно конкретної ситуації. Так філософи минулого розробили модель правової держави. “Накладаючи” зазначену модель на Україну, можна з'ясувати, чи є вона правовою державою чи ні. Крім того, даним методом дозволяє оновити категоріальний апарат науки, передбачити можливі тенденції розвитку держави і права.

Питання для самоконтролю:

1. В чому суть методу порівняльного державознавства та порівняльного правознавства?
2. Які є види порівняльного правознавства і порівняльного державознавства?
3. Які етапи проходить метод порівняльного правознавства і порівняльного державознавства?
4. В чому суть формально-юридичного методу?
5. В чому суть правового моделювання?

Дискусійне завдання:

Проаналізувати положення, згідно якого нема прав без обов'язків та обов'язків без прав.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 1:

Книги.

Навчально-методична література.

1. **Венгеров А.Б.** Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. – 3-е изд. – М., 1999. – 528 с.
2. **Загальна теорія держави і права:** Навч. посіб. / А.М. Копейчиков, С.Л. Лисенков та інші: За ред. В.В. Копейчикова, стер. вид. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
3. **Комаров С.А., Малько А.В.** Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. Краткий учебник для вузов. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 448 с.
4. **Куликов Л.М.** Основы социологии и политологии: Учеб. пособие. – М., 1999. – 336 с.
5. **Мухаев Р.Т.** Теория государства и права: Учебник для вузов. – М.: ПРИОР, 2001. – 464 с.
6. **Общая теория права и государства:** Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1996. – 472 с.
7. **Панарин А.С.** ПОЛИТОЛОГИЯ. Западная и восточная традиция: Учебник для вузов. – М.: Университет, 2000. – 320 с.
8. **Політологія: історія та методологія** / за ред. Ф.М. Кирилюка. – К., 2000. – 632 с.
9. **Протасов В.Н.** Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. – М., 1999. – 240 с.
10. **Скакун О.Ф.** Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел., 2000. – 704 с.
11. **Теория государства и права** / Под ред. К.А. Мокичева, - М.: Юридическая литература, 1971. – 632 с.

12. **Теория государства и права: Курс лекций** / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб и доп.. – М.: Юристъ, 2000. – 776 с.

13. **Теория государства и права: Учебник для вузов** / Под ред. М.М. Рассолова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – 640 с.

14. **Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов.** Под ред. **В.М. Корельского** и **В.Д. Первалова** – М., 2000. – 616 с.

15. **Теорія держави і права: Конспект лекцій** / Уклад. В.В. Сухонос (мол.). – Суми: УАБС, 2003. – 90 с.

Монографії і наукові видання.

16. **Белл Д.** Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Перевод с английского. – М.: Academia, 1999. – 956 с.

Художня і популярна література.

17. **Кинг С.** Несущая огонь // Избранные произведения в 3-х томах. Т. 1. – СПб.: Нева-Лад, 1992. – С. 3-300.

18. **Тютчев Ф.И.** Цицерон // Тютчев Ф.И. Сочинения в 2-х томах. Том 1. – М.: Художественная литература, 1980. – С. 62.

Статті.

Енциклопедії, словники і довідники.

19. **Клименко Н.І.** Криміналістика // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С. 393-394.

20. **Костенко О.М.** Кримінологія // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С. 410-411.

21. **Музика А.А.** Кримінальне право // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С. 400-401.

22. **Скакун О.Ф.** Історія політичних і правових вчень // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 734-735.
23. **Стечкин С.Б.** Архимед // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1970. – Т. 2. – С. 293-294.
24. **Тимошенко В.І.** Історія держави і права // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 732-733.
25. **Щаповал В.М.** Конституційне право // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С. 276-277.
26. **Шевченко Я.М.** Цивільне право // Юридична енциклопедія. – К., 2004. – Т. 6. – С. 365.
27. **Шемшученко Ю.С.** Адміністративне право // Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 1. – С. 48-49.
28. **Шемшученко Ю.С.** Міжнародне право // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С. 669.

Збірники наукових праць і журнали.

29. **Венгеров А.Б.** Синергетика, юридическая наука, право // Советское государство и право. – 1986 – № 10. – С. 36-45.
30. **Суриков В.В.** О термине «синергетика» // Синергетика. Труды семинара. Вып. 3. – М., 2000. – С. 272–275.

РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА І ПРАВО

ГЛАВА 4. Суспільство

План.

1. Загальна характеристика суспільства.
2. Первісне суспільство.
3. Аграрне суспільство.
4. Індустріальне суспільство.
5. Постіндустріальне суспільство.

§ 1. Загальна характеристика суспільства

Суспільство та основні етапи його розвитку.

Суспільство – це сукупність форм спільної діяльності, що склалася історично.

У своєму розвитку суспільство пройшло три етапи: етап первісного суспільства, етап аграрного суспільства і етап індустріального суспільства. Зараз найрозвинутіші країни перейшли до четвертого етапу: постіндустріального суспільства. Зазначений поділ відбувається на основі соціально-економічних чинників, що досить вдало можна пояснити за допомогою таблиці 4.1.

Для первісного суспільства характерна опора на силу людських м'язів, аграрне суспільство опирається на силу тварин, індустріальне – на міць пару, електричної та атомної енергії, а постіндустріальне – на екологічно “чисті” технології – вітер, воду, термоядерну енергію тощо.

Таблиця 4.1.

Етапи розвитку людського суспільства

	Первісне суспільство	Аграрне суспільство	Індустріальне суспільство	Постіндустріальне суспільство
Регіони сучасного існування	Азія, Африка, Америка, Австралія	Азія, Африка, Латинська Америка	Європа; Японія	США
Період домінування	Доісторичний	З 6000 р. до н.е. до 1735 р. н.е.	1735 - 1982	Виникає після 1982 року
Сектор економіки	Полювання, збирання плодів, рибальство	Видобувні галузі: сільське господарство; рибальство; гірська справа	Обробна промисловість: виробництво та переробка	Транспорт; комунальне господарство; торгівля, фінанси; страхування; нерухомість; охорона здоров'я; освіта; наукові дослідження; державне управління; відпочинок
Основні заняття	Мисливець, рибалка	Селянин; рибалка; робітник низької	Напівкваліфікований працівник; інженер	Професійні та технічні працівники; вчені

		кваліфікації; гірник		
Технологія	Опирається на сировину	Опирається на сировину	Опирається на енергетику	Опирається на інформацію
Природа суспільства	Покора природі	Взаємодія з природою	Взаємодія з перетвореною для потреб суспільства природою	Гра між людьми
Кільк. землян, які у наш час живуть у даному суп-ві	Менше 1 %	Більше 50 %	40 %	Менше 10 %
Методологія	Життєвий досвід	Життєвий досвід	Емпіризм; експериментаторство	Абстрактні теорії: моделі, теорія рішень, системний аналіз
Головні джерела енергії	М'язи людини, вогонь	Вогонь, тварини, вода і вітер	Вугілля, нафта, газ	Синтез ядер, світло Сонця
Часові горизонти	Орієнтація на минуле, відповіді на конкретні ситуації	Орієнтація на минуле; відповіді на конкретні ситуації	Пристосування до конкретних ситуацій; прогнозування	Орієнтація на майбутнє; наукове передбачення

Базовий принцип	Традиціоналізм, значна обмеженість ресурсів	Традиціоналізм: обмеженість земель та ресурсів	Економічне зростання: державний або приватний контроль над інвестиційними рішеннями	Центральне значення теоретичних знань та їх кодифікація
Територіальний устрій	Родовий, племінний, зграйний	Імперський, клаптиковий	Національна держава	Глобалізація
Основа для збагачення	Сила людських м'язів	Сила тварин	Міць пару, електричної та атомної енергії	Опора на екологічно „чисті” технології – вітер, воду, термоядерну енергію тощо
Ресурс влади	Влада заснована на авторитеті	Влада заснована на насильстві	Влада заснована на багатстві	Влада заснована на знаннях
Суспільна організація	Зграйна ієрархія	Автократизм	Тоталітаризм чи демократія	Розвинена демократія чи меритократія
„Середній” громадянин	Член стада, роду чи племені	Раб чи кріпак	Робітник чи клерк	Вільна особа
Типовий	Вождь чи	Рабовласник чи	Політик	Незалежний

лідер	старійшина	феодал		професіонал
„Первинна ячейка суспільства”	Стадо, рід, плем'я	Велика родина – батьки, їх діти, молоді чоловіки і жінки та їх дружини і чоловіки, онуки та інші родичі	Нуклеарна родина – батьки і діти	Родина, яка може бути як великою, так і нуклеарною або ж окрема особистість
Кільк. лідерів у даному соціумі	Дуже мала	Дуже мала	Мала	Велика
Освітній ценз для лідера	Не існував	Неістотний	Вища освіта	Безперервна освіта
Походження владних прав чи підстав для впливу на інших	Природне	Привласнене	Здобуте чи успадковане	Заслужене особистими зусиллями
Відсоток жінок серед лідерів	Нуль (в умовах патріархату) чи досить	Майже нуль	1 – 5 %	Понад 40 %

	високий (в умовах матриархату)			
Поняття „людство”	Не існувало	Поява терміна	Поширення терміна	Формування як цілісності
Домінуюча форма правління	Не існувала	Монархія	Республіка	Не має значення

Політична система суспільства.

Різноманіття відносин між людьми виявляються в економічних, політичних, моральних, релігійних і т.п. зв'язках. Тому суспільство не може обійтися без **соціальних або політичних інститутів** – *стійких соціальних або політичних встановлень, установ, об'єднань і спільнот, що виконують необхідні для суспільства соціальні або політичні функції.*

Слід відрізнити соціальні інститути від соціальних спільнот. **Соціальні спільноти** – це групи людей, що об'єднані якими-небудь загальними ознаками (загальними інтересами, цінностями, загальною справою тощо). До останніх відноситься етнос, народ, нація, клас тощо. **Етнос** – стійка група людей, об'єднаних господарськими зв'язками, територією, звичаями, віруваннями, мовою та іншими спільними чинниками. **Народ** – це населення тієї чи іншої країни (відособленої території незалежного мешкання певного суспільства із своїми кордонами та суспільним ладом). **Нація** – це сукупність людей, об'єднаних єдиною територією, економікою, мовою, культурою, самосвідомістю та організованих у державу. **Класи** – соціальні групи, приналежність до яких визначалася економічним станом людей.

Тобто коли ми говоримо про соціальні спільноти, ми маємо на увазі природні об'єднання людей, а коли ми маємо на увазі соціальні інститути, то це передбачає дещо штучне, створене для задоволення певних потреб людей.

Сьогодні до соціальних інститутів відноситься родина, кооперативи тощо. До політичних (тобто пов'язаних з владою) – держава, політичні партії і рухи, групи тиску тощо. Церква і профспілки займають проміжний стан: вони відносяться до соціально-політичних інститутів.

Все зазначене дозволяє говорити про соціальну і політичну систему суспільства.

Політична система – державні і недержавні соціальні інститути, що здійснюють політичні функції.

До цих інститутів відносяться: держава, політичні партії, профспілки, інші організації і рухи, що беруть участь у процесі завоювання, утримання і використання влади і пов'язаних з нею цінностей – суверенітету, свободи особи тощо.

Держава – важливий елемент політичної системи (виступає як виразник інтересів громадянського суспільства).

Політична партія – організована група однодумців, що представляє інтереси частини народу і ставить своєю метою їхню реалізацію шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні. Для політичної партії характерні чітка організаційна структура, устав (не обов'язково письмовий) і детально розроблена політична програма. При цьому, зовсім не обов'язково, щоб існували списки всіх членів тієї чи іншої партії (як це, наприклад, було у КПРС). Прикладами політичних партій можуть бути консервативна партія у Великобританії, демократична партія у США, КПРС тощо.

На відміну від політичної партії, для **політичного руху** не характерні чітка організаційна структура і детально розроблена політична програма. Характерною рисою політичного руху є наявність кількох чи одного лідера, за яким йдуть люди. Крім того, для руху обов'язковою є ідея. Прикладом політичного руху може бути

Народний Рух України за часів лідерства В. Чорновола або чартистський рух у Великобританії чи різного роду революційні рухи (гусити в Чехії або так звана революція 1905-07 років).

Щодо **групи тиску**, то вона не ставить своєю метою завоювання державної влади або участь у її здійсненні. Вона лише прагне до тиску на органи державної влади з метою реалізації інтересів частини народу. Прикладами груп тиску є лобізм, тобто спосіб тиску на процеси прийняття політичних рішень, що здійснюється організованими групами для реалізації своїх інтересів. Прикладами груп тиску були також масонські ложи XVIII–XIX ст., що намагалися впливати на правлячі кола різних країн.

Громадські організації – об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, спортивних і інших інтересів (профспілки).

Питання для самоконтролю:

1. Що таке суспільство?
2. Які етапи розвитку суспільства на сьогодні відомі?
3. Які типи енергетики характерні для первісного, аграрного, індустріального та постіндустріального суспільства?
4. Що таке соціальні інститути?
5. Що таке політичні інститути?
6. Що таке соціальні спільноти?
7. Що таке етнос?
8. Що таке народ?
9. Що таке нація?
10. Що таке клас?
11. Що таке політична система?
12. Що таке політична партія?

13. Чим відрізняється політична партія від політичного руху?

14. Що таке група тиску?

15. Що таке громадські організації?

§ 2. Первісне суспільство.

Загальна характеристика первісного суспільства.

Офіційно у своєму розвитку первісне суспільство пройшло три етапи:

- Кам'яний вік.
- Бронзовий вік.
- Залізний вік.

В умовах кам'яного віку людина ще не знала металів і використовував каміння як основний матеріал для виробництва відповідних знарядь та зброї. Тверде каміння підходило для цього якнайкраще. Так у Європі найпоширенішим був кремій, а в Африці – кварц, сланець, базальт та обсидіан. Періодизація кам'яного віку є різною для різних регіонів світу, але загально визнаним став європейський варіант. Так кам'яний вік у Європі поділявся на:

- Палеоліт – ранній кам'яний вік.
- Мезоліт – середній кам'яний вік.
- Неоліт – новий кам'яний вік.

За часів палеоліту не було домінуючого варіанту людини. Тут існували як „люди-вмілі” та „люди прямо ходячі”, так і „люди розумні”. Палеоліт приходить на період льодяникового періоду. Основне заняття – збір плодів та полювання.

Часи мезоліту розпочинаються після льодяникового періоду біля 10 тис. років потому. Поряд із збиранням плодів та полюванням з'являються перші общини, що займаються землеробством.

Неоліт характеризується так званою неолітичною революцією, коли поряд із первісною економікою (збирання плодів та полювання) з'являються і поширюються елементи аграрної економіки (землеробство і скотарство).

Бронзовий вік призвів до появи знарядь та зброї з бронзи, тобто сплаву міді та олова. Прямим наслідком бронзового віку було:

1. Значне розширення міжнародної торгівлі.

2. Істотне посилення соціального розшарування. Це пояснюється тим, що ті, хто міг добути бронзу, посилили свою владу над тими, хто такої можливості не мав.

Залізний вік розпочався приблизно у 1500-1200 рр. до н.е., коли племена хетів з Анатолії почали використовувати знаряддя та зброю з заліза.

Таким чином, ми бачимо, що офіційно первісне суспільство торкається всього додержавного суспільства. На нашу думку, з цим погодитись не можна і слід визначати первісне суспільство як етап, що тривав до неолітичної революції.

У своєму розвитку соціальна організація первісного суспільства пройшла чотири етапи.

Етап стадної організації.

На цьому етапі люди ще не цілком стали людьми, хоча саме на цьому етапі людський колектив безпосередньо змінив зоологічні об'єднання тваринних предків людини, тобто це був перехідний етап від тваринного світу до людської організації. Як припускають більшість учених, період стадної організації був часом становлення людини сучасного типу, боротьби виникаючих соціальних установлень з зоологічними інстинктами, що залишилися людям від їх тваринних предків. Археологічно епоха стадної організації охоплювала нижній і, почасти, середній палеоліт. Антропологічно – це період існування пралюдей – архантропів (пітекантропів та синантропів) і палеантропів (неандертальців). Їх господарство було засноване на поєднанні полювання та збору плодів, тобто економічною основою стада була не виробляюча, а привласнююча економіка. Господарськими знаряддями праці були ручні рубила, грубі знаряддя, що рубають (чоппери),

відщепи, гостроконечники тощо. Стада очолювалися ватажками, що, як правило, були уособленням фізичної сили. Шлюбні відносини попервах, можливо, були безладними, але згодом статеві зв'язки між членами одного стада перестали практикуватися і були заборонені. З переходом до шлюбних зв'язків виключно із членами інших стад почав складатися рід.

Приклад 4.1.

Опис людини часів стадної організації.

У східній частині середнього хребта гори, де на горах є невеличкі кам'янисті і мало зарослі майданчики, у перелісках, що одягають їх північні схили, і у свіжих гротах, котрими прорізані ці гори, живуть і люди.

Але як ще мало схожі вони на людей і як тотожні своєму лісовому сусіді – орангутангу!

Як і на ньому, одягу у них нема. Темна шкіра вкрай покрита волоссям, немов рідкою шерстю. Кутастий товстий череп, який розщепить найміцніший сучок, наполовину пішов у потилицю. З-під схожого на повсть блискучого чорного кучерявого волосся, ледь-ледь видніється вузький та низький бугристый лоб. Немов постійно насторожені вуха відстали від голови та піднялися високо. Щелепи висунулися далеко уперед, і широкі, пухкі вуста майже затулили ледь видний приплющений ніс. Тільки очі гарні. Темна та яскрава зіниця серед чистого білка блищить відвагою, пристрастю, силою. Майже такою ж свіжою, незайманою силою дихає і все темне тіло: широкі, ледь підняті плечі, товста шия, залізні мускули рук (руки набагато довші за наші), могутні стегна, швидкі та міцні ноги, тонкі донизу, без ікр, як у сатирів чи фавнів, створених грецькою фантазією, – тільки замість копита справжня ступня людини, довга, широка та плоска. Пальці на ній такі гнучкі та сильні, що ними можна ухопитися за гілку дерева так само легко, як і пальцями руки.

Ця сила, що проглядається у кожній частині тіла, у кожному русі, варта нашої краси. У цій силі незалежність людини, його свобода, його щастя. З

цією силою йому ще не потрібно багато думати про самозбереження. Час небезпеки рідко не буває часом перемоги.

Джерело: Михайлов М. За пределами истории // Русская фантастическая проза XIX – начала XX века. – М.: Правда, 1986. – С. 241-242.

Етап родової організації.

Рід являв собою групу (спільноту) людей, об'єднаних кривним або передбачуваним спорідненням, загальною власністю, спільною працею і зрівняльним розподілом.

На етапі родової організації спостерігається перехід від привласнюючої економіки до виробляючої. У роді спостерігається спільна власність, спільна праця і зрівняльний розподіл. Однак зароджується особиста власність. Війн нема, хоча бійки між родами досить часті. Рід управляється старійшиною. Його влада спирається на особистий авторитет. Поки старійшина має авторитет, йому підкоряються, але як тільки він його втрачає, влада зникає. Спочатку старійшиною був найдужчий (своєрідне продовження стада), потім – самий розумний, самий досвідчений. Відносини в роді регулювалися мононормами – ще не розчленованими на норми права і норми моралі соціальними нормами первісного суспільства. Мононорми являли собою звичаї і табу – заборони, що носили релігійно-містичний характер.

Мононорми – недиференційоване, синкретне правило поведінки, що не може бути віднесене ані до сфери права, ані до сфери моралі з її релігійним усвідомленням, ані до сфери етикету, у силу об'єднання у собі особливостей будь-якої норми поведінки.

Етап родоплемінної організації.

Згодом роди стали об'єднуватися в племена.

Плем'я – це сукупність родів, об'єднаних кривними узами та територією, господарською та мовною спільністю.

Спочатку це були тимчасові союзи родів. Причиною об'єднання були необхідність боротьби із загальним ворогом, велике полювання тощо. Плем'ям управляла рада старійшин, що обирала племінного вождя на період існування племені. На етапі родоплемінної організації зароджується сусідська община, родина і приватна власність.

Етап племінної організації

Згодом родина і сусідська община витискають рід. Тепер усе плем'я управляється вождем, а приватна власність існує поряд з общинною. На етапі племінної організації починаються війни як продовження політики іншими засобами. Ця політика спрямована поки на досягнення малих результатів, але це тільки початок. Саме на цьому етапі племена починають об'єднуватися у союзи племен, що згодом утворювали певні народності.

Народність – це сукупність племен, об'єднаних загальною територією, господарськими, мовними та культурними зв'язками.

Приклад 4.2.

Анкетування у первісному племені кванів, проведена мандрівниками у часі.

Плем'я нараховувало сто тридцять осіб: сорок шість чоловіків, тридцять дев'ять жінок та п'ятдесят дітлахів. Постійне місце проживання – середній кам'яний вік, печера імені Чудака. Національність – квани, рідна мова – кванська. Освіта – неграмотні. Професія – мисливці, ремісники, домогосподині. Соціальний стан – один вождь, один – особа невизначених занять

(чаклун), інші – трудящі. Релігійна приналежність – язичники: вірують у Сонце, Місяць, блискавку тощо.

У подальшому Аркадій вніс у зошит і низку спостережень соціального плану. Квани мали право особистої власності на засоби виробництва: кам'яні сокири, дротики та списи з металевими дошками, палиці, а також на одяг із шкір та прикраси. Звісно, нікому і в голову не приходила думка про те, щоб забрати собі землю та мисливські угіддя. Розподіл продуктів харчування був зрівняльним, хоча закон припускав для вождя, чаклуна та вдалих мисливців подвійну порцію. Спосіб правління кванів Аркадій визначив як первісну демократію: влада вождя була не спадковою, а виборною.

Джерело: Санін В. Приключення Лана и Поуна // Мир приключений. Сборник фантастических и приключенческих повестей и рассказов. – М.: Детская литература, 1981. – С. 103-104.

Питання для самоконтролю:

1. Які етапи розвитку первісного суспільства виділяє офіційна історія?
2. Які періоди пройшов кам'яний вік?
3. Які етапи проходить первісне суспільство згідно з соціальною організацією?
4. Що таке рід?
5. Хто управляв родом?
6. На що опиралася влада старійшини?
7. Що таке мононорми?
8. Що таке табу?
9. Що таке плем'я?
10. Як управлялося плем'я в період родоплемінної організації?
11. Що таке народність?

§ 3. Аграрне суспільство.

Загальна характеристика аграрного суспільства.

Інша назва аграрного суспільства – суспільство землеробів, доіндустріальне суспільство, цивілізація Першої Хвилі тощо.

Аграрні суспільства вперше з'явилися в різних регіонах світу в результаті неолітичної революції і в своєму розвитку пройшло ряд етапів. З точки зору теорії держави і права можна виділити наступні етапи розвитку аграрного суспільства: деспотичний період (3800 – 594 рр. до н.е.), античність (594 р. до н.е. – 476 р. н.е.), середньовіччя (476 – XIV ст.) та епоха Революцій (XIV – XVIII ст.), яка уособлювалася періодами Ренесансу (Відродження античного мистецтва), Реформації (поява протестантської форми християнства), Нідерландською буржуазною революцією, що утворила першу в світі буржуазну державу Об'єднані провінції Голландії, Англійською буржуазною революцією, що ознаменувала собою початок Нового часу, епохою Просвітництва, що створила ідеологію Модерну та війною за незалежність англійських колоній в Америці, що призвела до появи США.

Основним багатством в аграрному суспільстві була земля. Це пояснюється тим, що спеціалізація племен на землеробстві та скотарстві призвела до зростання продукції, котру легко можна було обміняти на інші товари. Надлишок, що був характерним для первісного суспільства змінився прибутком, котрий можна було використовувати не лише для продажу, а й для експлуатації праці.

При землеробстві одна родина стала спроможною забезпечити себе за один-два місяця, а весь інший час вона працювала задля прибутку. Таке землеробство як правило вело до осілості людей та їх об'єднання у територіальні громади, що згодом вели до утворення держав.

Аграрний тип держави існував декілька тисячоліть. Він характеризується тим, що земля в ньому була основою економіки, життя, культури, родинної структури та

політики. В кожній з держав аграрного типу життя було організовано навколо села. В кожній з цих держав існував простий розподіл праці та невелика кількість чітко визначених каст та класів: знать, духовенство, воїни, раби чи кріпаки. Влада, як правило, була авторитарною. Становище людини у житті визначалося лише фактом його народження. В усіх аграрних цивілізаціях економіка була децентралізованою тому, що суспільство виробляло більшість з того, що потрібно було людям для існування. В державі аграрного типу ніколи не поставало питання щодо того, кому належить влада, хто всім розпоряджається.

Деспотичний період.

Деспотична епоха розпочалася у 3800 році до н.е.⁴, коли утворилася перша цивілізація в писаній історії – Шумер.

В деспотичний період всі держави аграрного суспільства утворились внаслідок необхідності створення іригаційних систем для землеробів. Характерною ознакою таких держав був факт їх утворення поблизу від значних водойм: Єгипетська держава Та-Кем⁵ утворилася поблизу Нілу, месопотамські держави Шумер, Акад., Вавилон – поблизу Тигру та Євфрату, індійська держава утворилася на берегах річок Інд та Ганг, а китайська – Хуанхе та Янцзи. Всі ці держави мали багато спільного. Так, основним багатством у них була вода, якою користувалися землероби. Внаслідок того, що для створення іригаційних систем було потрібно багато робочих рук, раби стали власністю общини. Таким чином, земля, вода та раби знаходились у общинній власності, тобто у власності держави. Уособленням держави був **деспот** – нащадок вождя, монарх, що мав необмежену владу та проголошувався Богом. Так, єгипетські фараони вважалися синами Бога Ра.

Античність.

⁴ Див. Елфорд А.Ф. Боги нового тисячелеття. – М., 1998. – С. 515.

⁵ Див. Ефремов І.А. На краю Ойкумени. – М., 1995. – С. 7.

Приблизно у 594 році до н.е. в Афінах архонтом став Солон. Саме він провів низку реформ, які врешті-решт призвели до появи рабовласницької держави і були одним з варіантів античного шляху виникнення держави. Для цього періоду була характерна приватна власність на землю та рабів. У суспільстві існувало два основних класи: рабовласники та раби. Суб'єктами права вважалися рабовласники, а раби були всього-на-всього об'єктами права. Таке становище вело до того, що раб не мав прав і вважався річчю. Першим центром античності була Еллада – конгломерат давньогрецьких полісів (міст-держав). Найвпливовішими з них була Аттика з центром в Афінах та Лаконіка з центром у Спарті. Після чисельних громадянських війн та тимчасового панування Македонії, цей центр змістився до Рима. У Римі класичне рабовласництво поступово модернізувалося. Так наприкінці періоду античності раби стали суб'єктами права, їм було надано право власності на майно (так звані “раби з хатами”). Такі відносини скоріше нагадували відносини феодала та кріпаків. Під тиском варварських союзів племен Римська імперія була знищена у 476 р. н.е. і період античності завершився.

Середньовіччя.

Поняття “Середньовіччя” виникає в період Ренесансу як назва періоду між античністю (стародавністю) та Ренесансом (Відродженням античної культури), який розпочався після взяття Константинополя турками-османами у 1453 р. Соціальною основою середньовіччя був становий устрій, а політичною – монархія. Економічна ж основа опиралася на феодальний лад.

Феод означав спадкове земельне володіння, що надається васалу (служі) сеньйором (паном) за умови несення військової служби, участі у суді та управлінні державою, а також сплати встановлених звичаєм внесків.

Саме феодальний лад призвів до звеличення стану військових і появи лицарства.

Умовно деспотичний період, античність та середньовіччя можна назвати *епохою стагнації*, коли розвиток йшов повільними темпами.

Епоха Революцій характеризується певною бурхливістю розвитку. Саме на цей період приходиться культурна революція Відродження (Ренесанс), культурно-етична революція Реформації, культурно-політична революція Просвітництва, епоха Великих географічних відкриттів та епоха первинного накопичення капіталу, соціально-політичні буржуазні революції.

Так, наприкінці XVI століття іспанська провінція Нідерланди піднялася проти свого сюзерена короля Філіпа II. У результаті боротьби за незалежність (буржуазної революції, що отримала назву Нідерландської), Нідерланди розпалися. Південна частина залишилася під пануванням Іспанії. Північна частина утворила незалежну державу Об'єднані провінції Голландії. Так була сформована перша буржуазна держава, що у ту епоху (епоха Відродження і Реформації) було скоріше прикритим непорозумінням для усього феодального світу. Другий удар по феодалізму у XVII столітті нанесла одна з головних країн феодального світу – Англія. В результаті Англійської буржуазної революції була утворена друга буржуазна держава – Англія. Третьою державою стали Сполучені Штати Америки, що утворилися в XVIII столітті в результаті боротьби англійських колоній в Америці за свою незалежність. І лише Велика Французька буржуазна революція наприкінці XVIII століття визначила перемогу капіталістичної (буржуазної) суспільно-економічної формації в усьому світі.

Саме так завершилася епоха аграрного суспільства.

Питання для самоконтролю:

1. Що було основним багатством у аграрному суспільстві?
2. Які етапи пройшло аграрне суспільство?
3. Хто такий деспот?
4. Що таке фео́д?

§ 4. Індустріальне суспільство

Загальна характеристика індустріального суспільства.

Якщо в аграрному суспільстві основна маса населення працює на землі, то в умовах індустріального суспільства ці люди працюють у сфері промисловості. Якщо в аграрному суспільстві основна частина населення живе в селах, а міста відіграють другорядну роль, то в індустріальному суспільстві відбуваються суттєві процеси урбанізації, що веде до компактного проживання людей у містах.

Можна сказати, що індустріальне суспільство закріпилося у ХІХ столітті, яке стало періодом переможної ходи капіталізму. Одними з останніх капіталістичними державами стали Росія, Японія, Німеччина.

Для індустріального суспільства було характерним відокремлення роботи від місця проживання: на відміну від ремісників аграрного суспільства робітник індустріальної епохи кожного ранку покидає свій будинок і відправляється на міському транспорті в іншу частину міста, де розташована його фабрика.

Зародки суспільства індустріального типу з'явилися майже 300 років потому, з часів, коли в 1650–1750 рр. розпочалася промислова революція в Англії. Для індустріальної цивілізації були характерними: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максимізація, централізація. Економіка опирається на вичерпну енергетику: нафту, газ, вугілля тощо. З'являється технократія. Саме вона, ставши урядом, стимулювала розвиток залізниць, побудову портів, автострад, каналів тощо. Вона створила адекватну систему комунікацій: пошту, телеграф, телефон. Саме вона стандартизувала торгівлю за рахунок вироблення єдиних тарифів та мір. Вона зруйнувала велику родину (свого роду рід) і створила так звану нуклеарну родину: батьки й діти, викинувши з родини інших родичів. Влада в державі індустріального типу належала саме технократам. Тепер і президенти, і королі, і міністри вважали себе не державними і політичними лідерами, а скоріше менеджерами. Державна ж бюрократія нагадувала піраміду. Саме в цей період з'являються національні держави.

Приклад 4.3.

Є. Замятін про синхронізацію індустріального суспільства.

Усі ми (а можливо й ви) ще дітьми, у школі читали цю найвеличнішу з пам'яток стародавньої літератури, що дійшла до нас – “Розклад залізниць”. Але поставте навіть його поряд із Скрижаллю – і ви побачите поряд графіт та діамант: в обох одне й те саме С, вуглець, – але який вічний, прозорий, як сяє діамант. У кого не паморочилася голова, коли ви з гуркотом несетесь сторінками “Розкладу”. Але Година Скрижалі – кожного з нас робить перетворює на сталевого шестиколісного героя великої поеми. Кожного ранку, з шестиколісною точністю, в одну й ту ж годину, – ми, мільйони, піднімаємося як один. В одну і ту ж годину, одномільйонно, розпочинаємо роботу – одномільйонно закінчуємо. І, зливаючись у єдине, мільйонноруке тіло, в одну і ту ж, передбачену Скрижаллю, секунду, – ми підносимо ложки до рота, – виходимо на прогулянку та йдемо в аудиторіум, в зал Тейлорівських екзерсисів, засипаємо.

Джерело: Замятин Е.И. Мы // Сочинения. – М.: Книга, 1988. – С. 16.

У своєму розвитку індустріальне суспільство пройшло три етапи: індустріалізації, імперіалізму та надіндустріального суспільства.

Етап індустріалізації розпочався в Англії з початком промислової революції. Її результатом була поява економічної свободи та соціально-класова стратифікація. Розподіл праці пішов далеко вперед. Замість декількох десятків, у крайньому випадку, сотень спеціальностей аграрного суспільства, з'явилися десятки тисяч професій. При цьому швидкість зміни професійної діяльності зросла у десятки разів. Більшість з них не були відомі аграрному суспільству. Основна частина населення була зайнята промисловою працею, що призвело до зменшення престижу аграрного сектору на користь індустріального. Індустріалізація розпочалася як чинник, що дозволяв збагачуватись певним верствам населення. Як відомо, першим чинником

збагачення було так зване первинне накопичення капіталу, що розпочалося ще в період Революцій наприкінці аграрної епохи і саме індустріалізація вела до збагачення тих, хто “запізнівся” до “первинного накопичення”. Однак загальна індустріалізація призвела до того, що ніхто вже не міг багатіти за рахунок інших. Саме тому розпочався новий етап розвитку індустріального суспільства, що називався імперіалізмом.

Етап імперіалізму розпочався наприкінці XIX століття. Для нього була характерною поява великих корпорацій, що могли вважатися імперіями. Найкраще цей етап проаналізував В.І. Ленін у своїй праці “Імперіалізм, як вища стадія капіталізму”. Для імперіалізму були характерні монополії, хоча в деяких країнах було прийнято антимонопольне законодавство. Саме монополії були тим чинником, що дозволяв збагачуватись певним верствам населення. Для імперіалізму були характерними концентрація виробництва в різного роду картелях, синдикатах, концернах тощо. Така концентрація вела до насильницького захоплення джерел сировини (насамперед корисних копалин: вугілля, нафти, газу). В період імперіалізму відбувається зрощення фінансового капіталу (банки) з промисловим. Саме це вело до створення концернів. Потреба в сировині вимагала розширення колоній. Внаслідок того, що колонії вже були “поділені” між окремими державами, в період імперіалізму виникає небезпека нових війн з метою нової перебудови світу. Після розпаду колоніальної системи імперіалізм себе вичерпав. Залежність колишніх метрополій від колишніх колоній у постачаннях сировини і боротьба між ними призвела до нового, останнього етапу індустріального суспільства.

Етап надіндустріального суспільства.

У 1973 році розпочався новий етап розвитку індустріального суспільства. Рішення країн ОПЕК про підняття цін на нафту призвело до того, що провідні індустріальні країни (США, Західна Європа, Японія) почали суттєво скорочувати використання нафтопродуктів у економіці. Запекла боротьба між ними та країнами,

що видобували корисні копалини за домінування у світі закінчилася перемогою індустріальних країн. В США та їх союзниках почали широко застосовувати новітні технології (інформаційні, біотехнології тощо) і суттєво скоротили використання нафти і газу. Описуючи цей період, відомий дослідник Е. Тоффлер назвав його надіндустріальним етапом⁶, вважаючи, що розпочинається новий етап розвитку суспільства. Однак, скоріше за все, це був останній етап індустріального суспільства, який довів абсолютну перевагу індустріальних країн над аграрними. Цей етап тривав до 1979 року.

Питання для самоконтролю.

1. Що було характерним для індустріального суспільства?
2. Які основні етапи пройшло індустріальне суспільство?
3. Хто найкраще проаналізував імперіалізм?
4. Хто переміг в період надіндустріального суспільства і чому?

§ 5. Постіндустріальне суспільство

Загальна характеристика постіндустріального суспільства.

У постіндустріальному суспільстві на перший план висувається сфера послуг, в якій центральне місце займає наука та освіта (університети); в соціальній структурі провідна роль переходить до вчених та професійних спеціалістів; теоретичні знання стають джерелом нововведень та формування політики; виробництво, розподіл та споживання інформації стають домінуючою сферою діяльності суспільства.

Постіндустріальне суспільство – це суспільство теоретичних знань, науки, інновацій, нових інтелектуальних технологій, основною характеристикою якого є

⁶ Тоффлер Э. Шок будущего. – М., 2001. – С. 31.

зайнятість основної робочої сили у сфері послуг: торгівлі, фінансах, транспорті, охороні здоров'я, науці, освіті, організації дозвілля, державному управлінні тощо.

Для постіндустріального суспільства характерною є поява особливою форми зайнятості – надомна праця. Це повертає суспільство у аграрне суспільство, але на значно нових умовах. Це – своєрідні “комп’ютерні надомники”, котрі оперують великою кількістю інформації. Саме в постіндустріальному суспільстві розвивається **когнітаріат** – пролетаріат розумової праці.

Постіндустріальне суспільство починає формуватися наприкінці 70-х років. Воно характеризується появою могутніх засобів виробництва – інформаційно-електронних систем, використанням мікропроцесорів в промисловості та сфері послуг, торгівля та сфері обміну. Агробізнес, нафтохімія, генна інженерія, комп’ютерна техніка свідчать про домінуючу роль технології у суспільстві.

Цей етап мав різні назви: “друга промислова революція”, “третя хвиля розвитку цивілізації”, “третя індустріальна революція” та ін. Однак найбільш вдалим став термін “постіндустріальне суспільство”.

Постіндустріальний тип держави розпочався десь наприкінці ХХ століття. Для нього характерними є десинхронізація, децентралізація, злам чітких стандартів у виробництві та житті, перехід до універсалізації знань тощо. Основним багатством тепер визнаються знання та інформація. Економіка опирається на енергетику, що має здатність відновлюватись: Сонце, вітер, хвилі тощо. Державна ж бюрократія все більшою мірою переймає матричний устрій. Національні держави поступово ліквідуються, їм на заміну йде глобалізм.

Приклад 4.4.

Е. Тоффлер про десинхронізацію.

Відео не лише дає можливість записати, наприклад, футбольний матч у понеділок, щоб подивитися його у неділю (таким чином порушуючи

синхронність образного ряду, що дає телевізійна мережа), але й закладає основу продажу касет з записами фільмів та спортивних подій.

Джерело: Тоффлер Э. Третья волна. – М.: АСТ, 1999. – С. 275.

На сьогодні постіндустріальне суспільство знає два етапи: етап сервісного суспільства та етап інформаційного суспільства. Відомий російський вчений Ю. Яковець прогнозує третій етап постіндустріального суспільства – гуманістичне суспільство⁷.

Сервісне суспільство.

Дослідники постіндустріального суспільства неодноразово зазначали, що воно може бути охарактеризовано як таке, що базується на виробництві та використанні послуг. Це можна охарактеризувати на прикладі розвинених країн, де відсоток зайнятості населення рухався від кількості представників матеріального виробництва до тих, хто був зайнятий у сфері послуг (див. таблицю 4.1.).

Визначаючи постіндустріальне суспільство Д. Белл обґрунтував п'ять його основних компонентів⁸, що за своєю сутністю були складовими сервісного суспільства.

- *В економічній сфері*: перехід від виробництва товарів до розширення сфери послуг.
- *У сфері зайнятості*: домінування професійного та технічного класу.
- *Осьовий принцип суспільства*: центральне місце належить теоретичним знанням, як джерелу нововведень та формулювання політики.
- *Майбутня орієнтація*: особлива роль технології та технологічної оцінок.
- *Прийняття рішень*: створення нової інтелектуальної технології.

Інформаційне суспільство.

⁷Яковець Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М., 2001. – С. 13.

⁸ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М., 1999. – С. 18.

Термін “інформаційне суспільство” вперше було використано в Японії у 1966 році у доповіді групи з наукових, технічних та економічних досліджень, в якій стверджувалось, що інформаційне суспільство – це суспільство, де в достатку є висока за якістю інформація, а також всі необхідні засоби її розповсюдження. В той час вважалося, що основою формування інформаційного суспільства є розвиток обчислювальної, інформаційної та телекомунікаційної техніки. На сьогодні до основних ознак інформаційного суспільства можна віднести:

- наявність у кожного персонального комп'ютера, що є підключеним до глобальних інформаційних мереж;
- кожен член суспільства має можливість своєчасно здобувати за допомогою глобальних інформаційних мереж (насамперед Інтернету) повну та достовірну інформацію будь-якого змісту з будь-якої держави, знаходячись при цьому у будь-якому місці земної кулі;
- надається можливість оперативної комунікації громадянина з іншими громадянами, їх організаціями, а також державними органами і посадовими особами, незалежно від їх місця знаходження на планеті;
- “зникають” географічні та геополітичні кордони держав в рамках інформаційних мереж, відбувається “зіткнення” інформаційних законодавств різних країн, що призводить до необхідності гармонізації законодавств;
- трансформується діяльність ЗМІ за формами створення та розповсюдження інформації; технологічно стикаючись з інформаційними комп'ютерними мережами;
- з'являються нові форми діяльності з використанням інформаційних мереж: праця, творчість, виховання та освіта, медицина тощо.

Інформаційне суспільство на сьогодні існує у трьох варіантах:

1. Модель Силіконової долини – відкрите інформаційне суспільство, що розвивається за допомогою ринку.
2. Сінгапурська модель – авторитарне інформаційне суспільство.
3. Фінська модель – відкрите інформаційне суспільство добробуту.

Гуманістичне суспільство.

Перехід до постіндустріальної цивілізації характеризується відродженням гуманізму, поверненням соціокультурному чиннику провідної ролі у динаміці суспільства, зміною системи цінностей та орієнтирів. Саме тому останньою стадією постіндустріального суспільства (ця стадія розпочнеться приблизно в середині XXI століття, але не у всіх цивілізацій і не у всіх країнах)⁹ можна визначити як гуманістичне суспільство, де перевага буде надаватися людині, її творчому потенціалу, а також гармонізації відносин суспільства і природи. Саме на останньому етапі буде подолано техногенний характер сучасного суспільства.

Задоволення матеріальних потреб створить передумови для становлення нової мотиваційної системи. Людина, що буде звільнена від необхідності постійного пошуку засобів для гідного життя, здобуде можливість засвоїти та культивувати у собі потреби більш високого порядку, що буде виходити далеко за межі оволодіння речовими багатствами.

Такі зміни у мотивації людської активності визначають і якісні зміни самого її типу. Становлення творчості як найбільш поширеної форми виробничої діяльності стане основною складовою гуманістичної трансформації постіндустріального суспільства. При цьому, на відміну від праці, творчість є більш високим і досконалим типом діяльності, адже її спонукальний мотив пов'язаний насамперед з внутрішніми потребами особистості: прагненням до самореалізації, збільшення та розвитку своїх знань та можливостей.

Така гуманістична трансформація передбачає як поступову заміну приватної власності власністю особистою, так і суттєве зниження ролі ринку в економіці постіндустріальної цивілізації. Крім того, гуманістична трансформація значно змінює природу експлуатації, яка в нових умовах долається на соціопсихологічному, а не на соціально-політичному рівні, адже можливість відчуження речового продукту більше не сприймається як несправедливість. Водночас низький

⁹ Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М., 2001. – С. 13.

інтелектуальний рівень нижчих верств населення не дозволяє йому збільшувати свій матеріальний добробут і це не може не викликати певні протиріччя.

Питання для самоконтролю.

- 1.Що таке постіндустріальне суспільство?
- 2.Що таке когнітаріат?
- 3.Які етапи розвитку проходить постіндустріальне суспільство?
- 4.У яких варіантах існує інформаційне суспільство?

Дискусійне завдання:

Проаналізувати, на якому етапі розвитку суспільства знаходиться зараз сучасна Україна і чому.

ГЛАВА 5. Держава

План.

1. Поняття, ознаки і символи держави.
2. Виникнення держави.
3. Розвиток держави.

§ 1. Поняття, ознаки і символи держави.

Ознаки держави.

Зазвичай будь-яка держава вважається механізмом.

Серед ознак держави виділяється суверенітет, публічна влада, територія, наявність системи податків з зборів, а також зв'язок з правом. Іноді до ознак держави відносять також примус.

Публічна влада – коли влада відправляється професійно, а суб'єкт і об'єкт влади не збігаються. Публічна влада означає, що в державі існують ті хто керує (монарх, президент, парламент, уряд, чиновництво) і заробляє цим гроші і ті, хто підкоряються (всі інші). Ті, хто керує – суб'єкт влади. Ті, хто підкоряються – об'єкт влади.

За кількістю суб'єктів влади публічність може існувати у формі поліархії, олігархії, дуархії чи автархії.

Поліархія – наявність великої кількості суб'єктів влади. Залежно від взаємовідносин держави і суспільства, поліархія може існувати або у формі полікратії, або у формі охлократії. В умовах полікратії (влада багатьох) держава має відносну самостійність від суспільства, тоді як в умовах охлократії (влада натовпу) вона такої самостійності не має. І, якщо полікратія передбачає всього лише підзвітність держави перед народом, то охлократія вже оперує категорією підконтрольності держави народу, себто натовпу. У кожній з форм поліархії є свої

переваги і недоліки. Щодо недоліків, то тут вони очевидні: полікратія не дає змогу народу відстоювати свої права в період прийняття державою „непопулярних рішень”, а охлократія веде до процвітання популізму і потурання інтересам натовпу. Переваги ж також очевидні: полікратія дозволяє державі „рятувати” народ іноді навіть всупереч його волі. Охлократія ж передбачає більш щільний контроль народу над урядом. Як бачимо, будь-яка перевага полікратії може дуже швидко перетворитися на свою протилежність, тоді як будь-який недолік охлократії може бути використаний на користь народу. І навпаки.

Олігархія – наявність невеликої (три і більше) кількості суб’єктів влади. На нашу думку олігархія є синонімом елітарного правління. Олігархія може бути особистою та соціальною. В умовах особистої олігархії існує невелика елітна група, що реально здійснює владу. Прикладами особистої олігархії були римські тріумвірати, латиноамериканські хунти, радянське політбюро. До сучасних особистих олігархій може бути віднесена Вища Рада Федерації Об’єднаних Арабських Еміратів. В умовах соціальної олігархії еліту становить певні соціальні верства, класи тощо. Найвідомішими типами соціальної олігархії є аристократія (елітою виступає родова знать), мілітократія (елітою є військові), партократія (у суспільстві домінує партійна еліта), плутократія (елітою є найбагатші люди в суспільстві), технократія (елітою є технічні спеціалісти, менеджери тощо). Досить цікавими є такі типи соціальної олігархії як меритократія (влада достойних), тимократія (влада честолюбців) чи клептократія (влада крадіїв).

Дуархія – наявність двох суб’єктів влади. Найпоширенішими типами дуархії є особиста дуархія (правління двох особистостей, що дублюють одне одного), територіальна дуархія (правління двох володарів певних країн) та функціональна дуархія (правління двох особистостей, різні функції яких дозволяють їм доповнювати один одного). Прикладами особистої дуархії є спільне правління Петра I та Івана V у Московському царстві або спільне правління Президента Франції та єпископа Урхельського в сучасному Принципаті Андорра. Прикладами територіальної дуархії є спільне правління Данила Галицького та його брата

Василька Волинського в рамках єдиного Галицько-Волинського князівства чи правління Октавіана та Антонія в рамках Римської республіки. Прикладами функціональної дуархії є Хазарський каганат (світську владу реалізовував цар-бек, а релігійно-духовну – каган), середньовічна Японія (світська та військова влада зосереджена в руках сьогуну, а релігійно-духовна – в руках мікадо-імператора), Священна Римська імперія (світська влада в руках імператора, а релігійна – в руках Папи).

Автархія – наявність одного джерела влади. Характерними типами автархії є монархія (спадкова автархія) та монархія (виборна автархія).

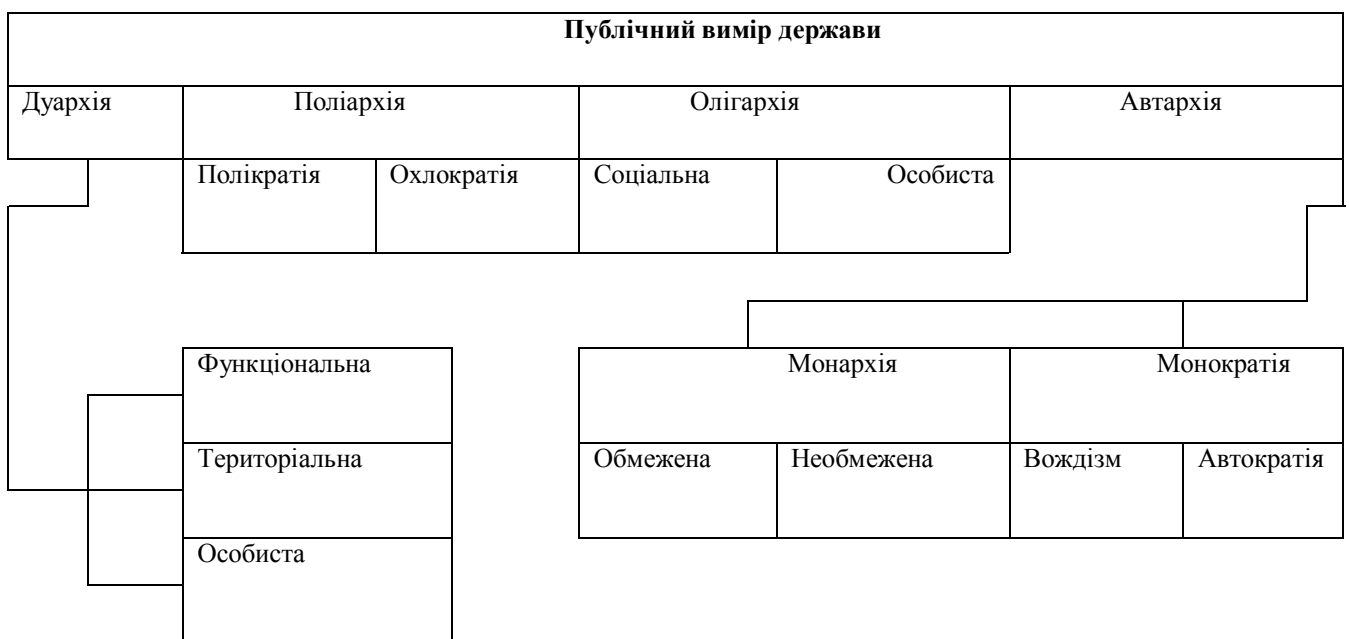

Рис. 5.1. Публічний вимір держави.

Територіальна організація – факт проживання людини на території держави. Територія держави визначається її кордонами. За територіальною ознакою держава може бути власне державою (Україна) чи державно-подібним утворенням (Ватикан). Територіальна організація держави пов’язана з юрисдикцією або тими повноваженнями, які вона поширює на свою територію. Власне держава поширює свою юрисдикцію на свою територію. Державно-подібне утворення ж може мати ширшу або вужчу юрисдикцію аніж державні кордони. Так, влада Папи Римського,

його юрисдикція поширюється на всіх віруючих-католиків усього світу, а не обмежена лише територією Ватикану. Власне ж держава може бути централізованою (унітарна держава, імперія), чи децентралізованою (федерація, державно-подібні об'єднання).

Наявність системи податків і зборів – засобів, призначених для утримування публічної влади. За цією ознакою держава може бути власне державою чи державно-подібним утворенням. Це пов'язано з тим, що податки як обов'язкові платежі притаманні лише власне державі (наприклад, Швеція). Проте є утворення, які не знають таких обов'язкових платежів, наприклад Запорізька Січ. Так, в її рамках існували своєрідні митні збори за проїзд територією Запоріжжя, проте це були саме збори, а не податки. Коли ж запорожці збиралися у похід, вони збирали добровільні пожертвування, на які й ходили у походи.

Зв'язок з правом – системою основних правил поведінки, встановлених чи санкціонованих державою.

Розглядаючи формаційний підхід до типології, слід мати на увазі, що кожному типу держави відповідає певний тип права.

Так, рабовласницькому типу держави відповідає рабовласницький тип права, феодальному – феодальний, буржуазному – буржуазний, а соціалістичному типу держави – відповідно, соціалістичний тип права. Аналіз типології держав за формаційним підходом дає підстави стверджувати: тип права формується в інтересах пануючого класу. Так, рабовласницьким типом права була зведена в закон воля рабовласників. На період рабовласницької СЕФ доводиться формування рабовласницького типу права. Одним із найважливіших його принципів виступає існування приватної власності на основні засоби виробництва і на людей – рабів. Так як раби і рабовласники є основними антагоністичними класами рабовласницького суспільства, то рабовласники мали усі права, а раб вважався одушевленою річчю. Прикладом цього можу служити Стародавній Рим, де повна правоздатність визнавалася за патриціями, скорочена – за плебеями, ще більш обмежена – за іноземцями. Раби були цілком неправоздатні.

Феодалним типом права було право як привілей. Це було пов'язано з тим, що для феодалної держави був характерним поділ суспільства на два основних класи: феодалів і залежних селян. Земля знаходилася у власності феодала, а селяни працювали на ній, несли феодалні повинності. Тому, поділяючи феодалну СЕФ та епоху Темних століть, епоху Відродження і Реформації та епоху Просвітництва, слід мати на увазі, що зазначені привілеї були досить різноманітними.

Так, для епохи Темних століть було характерно створення централізованої феодалної держави і її наступне роздроблення. Це було пов'язано з тим, що монарх роздавав землю феодалній знаті за службу. Одним із найважливіших принципів феодалного типу права в цю епоху був принцип відповідності об'єму і характеру політичної влади розмірам землі, принцип васального підпорядкування, що здійснювалося відповідно за правилом «Васал мого васала – не мій васал!». Система феодалних привілеїв тут була уособленням привілеїв окремих феодалів. Так як земля належала феодалам, то вони мали, наприклад, право вільно полювати на ній. Однак здебільшого земля була поділена між селянами. Полюючи феодал мав повне право потоптати врожай на селянських ділянках. Це – його привілей. Крім того, були ще й економічні привілеї: панщина (коли селяни були зобов'язані працювати певний термін на землях феодала) та оброк (коли селяни були повинні віддавати частину свого врожаю феодалу). Були ще й інші привілеї: право феодала на першу шлюбну ніч, право феодала сидіти в присутності короля чи покривати голову, право встановлювати свої митні кордони, валюту тощо. В епоху Відродження починає відбуватися об'єднання земель і створення станово-представницької монархії. Міняється й характер привілеїв. Хоча панщина залишається, оброк поступово перестає бути натуральним, а стає грошовим. Феодали втрачають своє право створювати власну валюту, хоча митні кордони й залишаються. На наступний період Реформації доводиться зародження привілеї контролю над релігією. В епоху Просвітництва та створення абсолютної монархії привілеї перестають бути виключним правом окремих феодалів. Тепер лише монарх

спроможний їх надавати. Економічні ж привілеї: панщина та грошовий оброк залишаються недоторканими. Міняється лише термін панщини чи розмір оброку.

На противагу феодальному праву, буржуазний тип права вже характеризується соціальною нерівністю (яка замінює станову нерівність), формально-юридичною рівністю громадян перед законом, священною приватною власністю. Поділяючи розвиток буржуазної держави на етап первинного накопичення капіталу, індустріалізації та імперіалізму, слід зазначити, що для всіх них священним правом стало право приватної власності. Крім того, теорія народного суверенітету, що з'явилася в епоху Просвітництва, обґрунтувала ідею народу, як єдиного джерела влади. Це призвело до введення виборчого права, заснованого на певному соціальному статусі особи. Для перших двох етапів було характерним цензове виборче право. Вводився майновий ценз, тому що лише економічно незалежні суб'єкти були здатні приймати рішення. В епоху імперіалізму вводиться загальне виборче право. Однак воно не працює, тому що виборча компанія «по кишені» лише тим, хто користується підтримкою великого капіталу.

Після соціалістичних революцій, з'являється соціалістичний тип права, який, формально виражаючи інтереси народу, фактично відстоював інтереси партійно-державної бюрократії. І, хоча формальним джерелом права був нормативно-правовий акт, фактично все підкорялося рішенням правлячої партії.

Суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики. Суверенітет буває зовнішнім і внутрішнім.

Зовнішній суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань зовнішньої політики, незалежно від внутрішніх сил (партій, рухів, класів тощо). Наприклад, у 1998 році ВПС НАТО розпочали бомбардування Югославії. Цілий ряд країн осудили це. В деяких з них (наприклад, в Росії) певні сили намагалися втягнути свої країни у цю війну на боці СРЮ (наприклад, в РФ були чутні голоси про відправлення добровольців та військової техніки (зенітно-ракетні комплекси С-300) на допомогу Югославії). Така політика могла призвести до розширення конфлікту і навіть переростання його у III Світову війну. Однак згідно з правом

зовнішнього суверенітету, Росія не пішла на ці кроки і не сприяла затягуванню конфлікту, адже суть зовнішнього суверенітету полягає у верховенстві держави (Президент, уряд) у вирішенні питань зовнішньої політики, незалежно від внутрішніх сил.

Внутрішній суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань внутрішньої політики, незалежно від зовнішніх сил (інших держав, міжнародних організацій тощо). Виключенням з внутрішнього суверенітету вважається питання охорони прав людини. Це пояснюється тим, що *порушення прав людини не є внутрішньою справою держави*. Однак, на нашу думку, ніякого виключення тут нема. Річ у тім, що більшість з цивілізованих країн підписали міжнародні угоди з приводу охорони прав людини, взявши тим самим на себе відповідні зобов'язання. Порушення ж цих зобов'язань може призвести до відповідних санкцій у вигляді „втручання у внутрішні справи”. Таким чином, зазначене втручання, що має за мету захист порушених прав людини, слід розглядати не як порушення внутрішнього суверенітету, а як санкції за недотримання зобов'язань за договором (адже міжнародні конвенції та пакти є нічим іншим як договорами).

Таким чином, суверенітет – це не незалежність. Скоріше незалежність є наслідком суверенітету.

Виходячи з усього сказаного, можна визначити поняття держави.

Держава – це публічний, політико-територіальний механізм організації суспільства, що має суверенітет, який забезпечується спеціальною системою оподаткування та примусу.

Символи держави.

Публічний вимір держави пов'язаний із символами держави, які є неодмінною, проте суто зовнішньою і формальною ознакою суверенітету будь-якої країни. Символи держави є офіційними і неофіційними. До офіційних символів належать герб, прапор та гімн держави. Неофіційними символами держави є лідер

держави і назва держави. При цьому будь-які державні символи – клейноди, корогви, знамена, жезли тощо завжди були атрибутами влади, свідченням і підтвердженням державно-владних повноважень.

Державний герб – це офіційний символічний знак держави, що в графічних і кольорових зображеннях виражає її традиції та особливості.

По суті, це офіційно прийнята емблема, виконана за законами геральдики й зображувана на прапорах, монетах, печатках, офіційних паперах тощо. Державні герби відомі з III тисячоліття до н.е. Зокрема гербом держави шумерів був орел з головою лева, Єгипту – змія, стародавніх Афін – сова, Персії та Стародавнього Риму – орел. Двоголовий орел був характерним для Візантії. Саме принцеса Софія Палеолог привнесла цей герб в Росію у якості свого приданого, коли вийшла заміж за великого князя Московського Івана III. В Україні було запозичено герб Київської Русі. Головним елементом цього герба був тризуб – знак княжої влади Рюриковичів.

Державний гімн – це офіційна урочиста пісня або інший музикальний твір, що у музично-поетичній формі виражає державницьку ідею, соціальний ідеал народу і офіційно визначається як символ держави, символ державної єдності.

Гімн розрахований на масове сприйняття та виконання. При виконанні державного гімну належить вставати, демонструючи цим шану до держави, громадянську лояльність. Перший в історії гімн, який виконується й досі, був прийнятий в Японії у IX столітті. В царській Росії вперше державний гімн зазвучав у 30-х роках XIX століття. Найвідомішими гімнами є Марсельєза, Інтернаціонал. Будь-які гімни несуть з собою якийсь позитивний потенціал. Цей потенціал може мати як характер протесту: „Ще не вмерла України і слава, і воля...” або „Ніколи, ніколи, ніколи, ніколи англієць не буде рабом”, так і у формі ушавлення „Слава Союзу нашому, слава”. На нашу думку, протестний варіант гімну може спрацювати в період кризи, але він не є надійною опорою в період будівництва нової державності.

Державний прапор – це офіційний відмітний знак держави у вигляді полотнища встановлених розмірів одного або кількох кольорів, можливо, з якимось

зображенням, що є символом держави, відтворюючи одну або кілька ідей політичного характеру.

Державний прапор обов'язково встановлюється на будинках державних органів, його наявність є необхідною під час публічної присутності на виступі найвищих посадових осіб, він супроводжує перебування поважних представників держави в інших країнах. Історично появи прапорів (ще з часів античності) передувала еволюція відміток, особливих засобів сигналізації на полі бою. Здебільшого то були прикріплені до держака, жердини, списа і помітні з різних частин поля бою шматки шкіри, кольорове пір'я, різнобарвна тканина. Метою таких відміток була точна і надійна вказівка дислокації війська, можливого місця битви або присутності вождя або ж передача іншої необхідної інформації. В українській мові є етимологічне підтвердження первинної ролі прапора. Так, один з синонімів слова „прапор” – „стяг” у Київській Русі походить від слова „стягуватися”, тобто збиратися у певному місці. Поставити стяг означало збір війська у конкретному місці, підготовку до бою чи надання княжій дружині сигналу про таку підготовку. Самими ранніми з державних прапорів, що існують і сьогодні є прапор Данії, що з'явився у 1219 році та прапор Швейцарії, прийнятий у 1229 році. Після Великої Французької буржуазної революції білий стяг Бурбонів було замінено на сучасний триколон. У 1787 році з'явився державний прапор США, на якому зображувалось 13 зірок, які означали 13 штатів, що ввійшли до нової держави. У 1805 році було прийнято зелено-біло-червоний прапор Італії.

Назва держави є її своєрідним неофіційним символом. Так, Великобританія чи передає певну велич. Франція – походження від франків, а Росія – претензію на спадок – Київську Русь. Назва Україна має як прихильників, так і супротивників. Так, другий президент України Л. Кучма вбачає в назві Україна слово рай¹⁰.

Супротивники ж наголошують на тому, що назва „Україна” означає „окраїну”, „узбіччя”. Вони вважають, що така назва принижує державу і розділяє її, адже, як

¹⁰ Кучма Л.Д. Україна – не Росія. – М., 2003. – С. 65.

зазначав С. Удовик: „...у цьому слові нема начала, що об'єднує”¹¹. Він пропонує змінити назву на більш нейтральну, наприклад, Київська Русь. На нашу ж думку, навіть погоджуючись з тим, що „Україна” означає „окраїну”, слід наголосити на тому, що слово „українець” означає прикордонник, який знаходиться на окраїні держави і захищає її від кочівників Дикого Поля. Саме тому нічого принизливого у назві Україна як окраїна нема.

До неофіційних символів держави також належить її лідер. Таким лідером може бути глава держави (як правило: президент чи монарх), глава уряду (канцлер), глава правлячої партії (генеральний секретар) чи духовний лідер країни (аятола). І якщо президент чи канцлер є символом держави у відносинах з іншими країнами, то генеральний секретар чи аятола стає таким символом також і всередині держави. Щодо монарха, то він завжди є символом держави як у середині країни, так і поза її межами. Сучасна монархічна ідея є досить популярною. Саме це призводить до того, що монарх Великобританії є главою держави ще й таких великих держав як Канада, Австралія, Нова Зеландія. Саме він є тим символом, який об'єднує ці країни і робить їх єдиними навіть у внутрішньодержавному житті. Таку єдність можна пояснити тим фактом, що усі референдуми, які проводилися з приводу виходу домініонів з Британської співдружності не мали успіху.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке держава?
2. Які ознаки виділяються у державі?
3. Що таке публічність?
4. Що таке територіальна організація?
5. Що означає наявність системи податків і зборів?
6. Що означає зв'язок з правом?
7. Що таке суверенітет?
8. Що таке поліархія?

¹¹ Удовик С.Л. Государственность Украины: истоки и перспективы. – К., 1999. – С. 150.

9. Що таке олігархія?
10. Що таке дуархія?
11. Що таке автархія?
12. Які існують види поліархії?
13. Які існують види олігархії?
14. Які існують види дуархії?
15. Які існують види автархії?
16. Які існують види соціальної олігархії?
17. Що таке полікратія?
18. Що таке охлократія?
19. Що таке аристократія?
20. Що таке мілітократія?
21. Що таке партократія?
22. Що таке плутократія?
23. Що таке технократія?
24. Що таке меритократія?
25. Що таке тимократія?
26. Що таке клептократія?
27. Що таке особиста дуархія?
28. Що таке територіальна дуархія?
29. Що таке функціональна дуархія?
30. Що таке монократія?
31. Що таке внутрішній суверенітет?
32. Що таке зовнішній суверенітет?
33. Якими можуть бути символи держави?
34. Які символи є офіційними?
35. Які символи є неофіційними?

§ 2. Виникнення держави

Загальна характеристика процесів виникнення держави.

Людство знає два способи виникнення держави: природний і штучний. У останньому випадку виникнення держави відбувається за активною участю людей. Прикладами штучного способу виникнення держави була поява на карті світу США у 1776, СРСР у 1922, Ізраїлю у 1948 чи України у 1991 році. Такий спосіб виникнення держав існує і відкидати його ми не маємо права.

На відміну від штучного, природний спосіб не передбачає активної і свідомої діяльності людей у процесі створення держави. Саме за таким способом виникали перші держави сучасної цивілізації. При цьому способі держава ставала п'ятим етапом розвитку соціальної організації суспільства після стадної, родової, родоплемінної та племінної організації. Держава виникала поступово, коли в племенах відбувається розшарування суспільства.

Виникненню держав за природним способом сприяла низка причин.

- Необхідність удосконалення управління суспільством, що пов'язано з його ускладненням в результаті розвитку виробництва, розподілу праці, зміни умов розподілу продуктів, зростанням чисельності населення і розшаруванням суспільства на соціально неоднорідні групи.
- Необхідність підтримки у суспільстві порядку, який забезпечує його соціальну стійкість. Остання досягається за допомогою загальнообов'язкових соціальних норм.
- Необхідність придушення опору експлуатованих мас, який виникає в результаті розшарування суспільства на соціально неоднорідні групи.
- Необхідність захисту території і ведення війн, що мали як оборонний, так і загарбницький характер.
- Необхідність організації великих суспільних робіт, об'єднання з цією метою великих груп людей.

Вожді, старійшини, чаклуни та їх прибічники зосереджували у своїх руках доступ до основних засобів виробництва (земельні угіддя, землі для полювання,

розподіл здобичі тощо) і, як наслідок – владу. В результаті почали утворюватися своєрідні протокласи: *ті, хто править і ті, хто підкоряється*. Так виник перший історичний тип держави – **первинний**, який ще можна назвати **ранньокласовим**.

Потім формування держави йде по-різному. В даний час виділяється три природні шляхи формування держави: східний, античний та західноєвропейський.

Рис. 5.2. Виникнення держави.

Східний шлях.

Стародавній Схід складається з трьох регіонів: стародавніх країн Близького Сходу Африки (Єгипет) та Азії (Шумер, Аккад, Вавилон, Ассирія, Мідія, Персія); Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю.

Держави Стародавнього Сходу виникали в силу необхідності організації населення для здійснення трудомістких іригаційних робіт, що забезпечували харчування усіх общинників.

Для спорудження каналів і дамб, що були потрібними в умовах поливного землеробства, зусиль окремих родин було не достатньо. Нерозвиненість знарядь та низька продуктивність праці компенсувалася кооперацією живої праці, об'єднанням зусиль багатьох общин, необхідних для оброблення землі тощо.

Крім того, другим чинником, що вплинув на появу держави на Стародавньому Сході стало ведення війн. Саме цей чинник, на нашу думку, зіграв вирішальну роль у формуванні держави на Сході, яку назвали державою Східної деспотії.

Формування цього типу держави проходить ряд етапів, які можна пояснити на наступному прикладі.

Річка. На її березі знаходиться місто-держава А. На віддаленні від річки знаходиться місто-держава Б. Як ми розуміємо, і А. і Б. є містами-державами традиційних общин, які сповідають культ предків і не намагаються змінити місце свого проживання. А. користується благами, що надає йому річка, проте відмовляє Б. у праві користуватися річкою. Назриває конфлікт. Врешті-решт Б. вирішує напасти на А. з метою виходу до річки. Подальший сценарій припускає декілька варіантів розвитку подій. Перший варіант передбачає поразку Б. У цьому випадку місто-держава не еволюціонує у Східну деспотію. Другий варіант передбачає перемогу Б., що, у свою чергу, також пропонує декілька варіантів розвитку подій.

Перший варіант передбачає переселення Б. до річки. Як нам здається, такий варіант майже не буде реалізовано, адже у традиційних суспільствах, де сповідається культ предків, залишити місце свого проживання означає залишитися без допомоги предків, що поховані у землі – місці знаходження Б.

Другий варіант є більш прийнятним. Згідно йому Б. проривають до свого міста канал. Але, як нам здається, Б. не самі починають рити цей канал. Скоріше за все, це доведеться робити переможеним А.

У даному випадку А. стають рабами. Але не рабовласників. Вони стають рабами общини міста-держави Б. так само, як земля і вода.

У силу того, що необхідність об'єднання общинників зумовила виділення функцій централізованого управління у особі держави та його органів, а

розгалужений апарат управління виник із знаті, що поступово закріпила за собою функції управління, общинна власність стає державною. Уособленням же держави на Сході є її глава – деспот.

Слід також зазначити, що Східна деспотія є характерною не лише для країн Стародавнього Сходу, а й для країн Латинської Америки (Гірське Перу, держави тольтеків, ацтеків, майя, інків). Для неї характерними є:

- Соціальна диференціація між різними групами відбувається на основі політичної нерівності, тобто за їх положенням у владній ієрархії.
- Ступінь матеріального достатку та стиль життя різних соціальних верств насамперед пов'язані з формальними рангами, що вони займають у відповідних владних ієрархіях.
- Домінування державної власності. З'єднання влади і власності.
- Необмежена монархія. Монарх вважається Богом (фараон – син бога Ра).
- Повна покора індивіда державі у силу його контролю з боку сільської общини.

Все вищезазначене дозволяє припустити, що Східна деспотія виникла насамперед як імперія.

Античний шлях.

Якщо формування держави Східної деспотії відбувалося внаслідок поєднання трьох чинників: іригації, війни і традиціоналізму, то в Елладі (Стародавня Греція) та в Стародавньому Римі в основі формування держави знаходилися насамперед конфлікти всередині суспільства.

Античний шлях знає як імперський варіант розвитку держави (Рим, Македонія), так і конфедеративний (Еллада).

Так, в Елладі конфлікт набув особливої гостроти між демосом (аналог бідноти) та аристократією (родова знать). В Афінах завдяки реформам архонта Солон перемогу здобув демос. Саме там утворилася перша в світі демократична

республіка. В інших же полісах (міста-держави Еллади) перемогу одержала аристократія (Спарта) або боротьба точилася на протязі всього існування поліса.

У силу того, що в Елладі жоден з полісів (Афіни, Спарта, Фіви) не міг отримати вирішальної перемоги над іншими, сама Стародавня Греція стала своєрідною конфедерацією.

Трохи інакше відбувався розвиток подій у Стародавньому Римі. На цьому слід зупинитися більш детально.

Основний конфлікт у Римі відбувався між корінним населенням (квирітами та їх елітою – патриціями), з одного боку і прибульцями (плебеями) – з іншого. Річ у тім, що географічне розташування Риму було дуже вдалим. В силу цього туди з'їжджалися купці майже з усієї Італії. Саме їх називали плебеями. Корінне населення прагнуло не давати плебеям яких-небудь прав, як жителям Рима. Боротьба точилася запекло. Реформи римського рекса Сервія Тулія – одні з численних прикладів цієї боротьби. Проте врешті-решт усі жителі Риму стали його громадянами. При цьому плебеї, як більш багаті та дещо нахабні змогли отримати владу в Римі. З'явилася навіть плебейська царська династія Риму – Тарквінії.

У 510 р. до н.е. відбулася подія, яка отримала назву „Вигнання Тарквінія Гордого”. В результаті непримиренних суперечностей між патриціями Валерієм, Т. Ларцієм та М. Кориоланом, з одного боку, та прихильниками царя-рекса Тарквінія Гордого, з іншого вилилися у громадянську війну. Її поводом стало насильство над знатною патриціанкою Лукрецією. В результаті війни, в Римі зникає посада рекса. Той варіант, який передбачав поступовий перехід до Східної деспотії, не відбувся, адже в умовах останньої земля, вода і раби є власністю деспотів. Ліквідація ж рекса призвела до того, що управління в державі зосередилось в руках колегіальних чи виборних структур – сенату, народних зборів, магістратів тощо. Утворилася *res publica* (загальна справа) – форма правління, при якій управління справами в державі стало загальною справою її громадян.

Проте, це було не єдиним результатом утворення республіки. В результаті того, що земля, вода і раби, які могли бути зосередженими в руках рекса, в умовах

республіки перейшли у власність до громадян Риму. Тобто в результаті всього цього з'явився клас власників рабів або рабовласників.

Майже аналогічною була ситуація в Елладі, де точилася боротьба між родовою аристократією та демосом (простолюдинами). В результаті реформ, які проводив афінський архонт Солон, демос отримав перемогу: всі афіняни були визнані громадянами Аттики (поліс, який очолювався Афінами). Таке становище дозволило афінянам мати в приватній власності землю і рабів.

Таким чином, можна зазначити, що античний шлях виникнення держави веде до формування рабовласницької держави.

Європейський шлях.

В країнах Західної та Східної Європи формування держави йшло трохи інакше, аніж на Сході, в Елладі та Римі. Цей шлях був притаманний тим народам, що відразу йшли від первинної держави до держави ранньофеодальної під впливом політичної та майнової нерівності. Розшарування різних соціальних верств насамперед відбувалося за їх положенням у системі державно-владної ієрархії. При цьому потреба у об'єднанні була викликана насамперед зовнішньою загрозою.

Довге існування сільської общини та органів племінної демократії також було викликано зовнішньою загрозою, адже відсіч ворогу могла бути ефективною лише за умови об'єднаних зусиль общинників. У цих умовах військово-організаторські та управлінські функції поступово зосереджувались в руках військового вождя та його дружинників. В результаті завойовницьких походів в їх руках також зосереджувались колосальні багатства, що забезпечувало єдність влади та власності. При цьому рабство, внаслідок міцних общинних порядків та економічної неефективності, не отримало широкого розповсюдження. Саме так виникали первинні держави у „варварів” – германців, слов'ян, сарматів, гуннів, ірландців та ін.

Проте далеко не всі з них стали феодальними. Основною подією, яка істотно вплинула на появу перших феодальних держав стало Велике переселення народів IV-VII ст. н.е.

В результаті масового руху гуннів у 70-х рр. IV століття з місця були зрушені колосальні маси народу – цілі союзи племен – франків, готів, аварів, вандалів та інших. Вся ця навала зрушила на Захід. Коли вони дійшли до краю континенту, перед ними були два шляхи: на північ і на південь. На півночі були холод, голод і суворий, неприступний край. На півдні – багата і сита країна, що вже знаходилась майже при смерті – Римська імперія. Варвари рушили на південь.

В самій Римській імперії ситуація вже не нагадувала період її розквіту. Рабовласницький лад вмирав. Це стає зрозумілим, якщо згадати, що в цей період раби стають вже суб'єктами права, у яких було власне майно – так звані „раби з хатами”. Саме вони зіграли роль своєрідної „п'ятої колони”, яка зсередини підточувала Рим.

Варварська навала знищила римську державу, король остготів Одоакр усунув від влади останнього римського імператора Ромула Августула, а варварські союзи племен розселилися на теренах колишньої імперії: франки в Галлії, остготи – в Італії, вестготи – в Іспанії, вандали – в Північній Африці.

Для управління завойованими територіями і почали створюватись держави. Вони не були рабовласницькими з двох причин. Перша причина пов'язана з відсутністю класичного рабовласництва в самому Римі. Друга – самі варвари не знали класичного рабовласництва.

Ці держави формувалися як феодальні і цей процес дуже нагадує сучасний рекет.

У відомого російського письменника Ю. Никітина є роман „Фарамунд”, де розповідається як створюється феодальна держава.

Приклад 5.1.

Формування феодальної держави Фарамунда.

Минув тиждень. Він об'їжджав села, приймав комендації – так називалася присяга вільних франків, коли вони віддавалися під його заступництво. За це він зобов'язувався їх захищати, а якщо його захист їм покажеться недостатнім, то вони також мають право відмовитись від його меча.

Доводилося тягнути за собою сильне військо, щоб своїм виглядом, з одного боку, стращали, а з іншого – вселяли впевненість: такі воїни самі будь-кого зімнуть і зжеруть печінку прямо на полі бою. Розорені набігами, грабежами села приймали його захист охоче, до того ж жахлива слава не йшла, а летіла попереду його коней...

Джерело: Никитин Ю.А. Фарамунд: Фантастический роман. – М.: ЗАО Центрполиграф, 1999. – С. 149-150.

Цей приклад можна продовжити.

Згодом таких містечок стає дедалі більше. Військо також збільшується. Його ватажок стає королем, а члени війська – васалами короля.

Проте управляти великою кількістю містечок дедалі стає все важче. Саме тому королі починають об'єднувати ці поселення у великі території (феоди), які роздаються васалам короля за вірну службу.

Однак управляти великими феодами також важко і васали короля (герцоги і графи) роздають землю своїм васалам (баронам), які, при цьому, нічим не зобов'язані королю.

Саме так виникають феодальні сходи і починає діяти принцип „Васал мого васала – не мій васал”.

Отже європейський шлях веде до формування феодальної держави. Характерний для країн Західної і частини Східної Європи. Держава виникає в результаті завоювання ранньокласовими державами варварів нових територій Римської імперії для управління останніми.

Питання для самоконтролю.

1. Які способи виникнення держави знає людство?
2. Що таке штучний спосіб виникнення держави?
3. Що таке природний спосіб виникнення держави?
4. Як називалися протокласи?
5. Як називався перший історичний тип держави?
6. Які шляхи вели до формування перших держав?
7. До якого типу держави вів східний шлях?
8. До якого типу держави вів античний шлях?
9. До якого типу держави вів європейський шлях?
10. Які причини вели до появи держави Східної деспотії?

§ 3. Розвиток держави.

Характеристика первинної держави.

Як правило, перші держави виникали саме як місто-держава. Селище, у якому жили вільні общинники-землероби в період утворення перших держав вже являли собою не родову, а сусідську общину. Це дозволяє стверджувати, що період зародження перших держав припадає саме на період племінної організації суспільства, коли деякі селища починають перетворюватись на господарські та релігійні центри. Потім ці селища переростають у адміністративно-господарські та релігійні центри-міста. Місто такого типу з сільськогосподарською місцевістю, яка прилягала до нього, ставало містом-державою, у якому постійно проживали вожді та жерці. Місто-держава ставало місцем, де відбувалися засідання рад та зборів.

Місто-держава вже знає чітку соціальну диференціацію та майнову нерівність, розподіл праці тут закріплюється територіально – з'являються квартали ковалів та інших ремісників, виділяється еліта, формується поки що примітивний апарат державного управління, коли з'являються особи, що займаються організацією виробництва, обліку тощо.

У місті-державі з'являються три центри управління адміністративного та ідеологічного лідерства: міська община, палац і храм. Зокрема останній починає виступати не лише як релігійна система, а й як система організаційно-господарська, розподільча та інформаційна.

Місто, що стало містом-державою починає виконувати стосовно інших селищ функції державного управління. Основними серед них були:

- Управління общинним землеробством та землеволодінням.
- Виконання суспільних ритуальних обрядів.
- Здійснення міждержавного продуктообміну, який з часом перетворився у товарообмін (продуктообміну всередині міста-держави майже не існує, адже кожна „велика родина” забезпечує себе повністю, за виключенням виробів з кераміки, прикрас, окремих знарядь тощо. Власне торгівля з'являється дещо пізніше).

- Захист від військових нападів та організація військових походів для покорення інших міст-держав, стягнення данини чи податків.

- Створення та розподіл суспільних фондів, в основному продуктів на випадок стихійних лих, військових нападів тощо.

- Створення інститутів для розгляду суперечок, підтримка відповідних звичаїв, встановлення світських та релігійних правил тощо.

- Розвиток ремесел та торгівлі тощо.

Таким чином, держава як п'ята організаційна форма життя суспільства також виникає об'єктивно в результаті неолітичної революції та переходу від первісного суспільства до аграрного. Вона не нав'язується суспільству ззовні, а виникає у силу внутрішніх чинників: матеріальних, організаційних, ідеологічних.

Первинна держава виникає, щоб організаційно забезпечити функціонування виробляючої економіки, нові форми трудової діяльності, яка віднині стає умовою виживання та розвитку людства, тобто для забезпечення самого існування людства в умовах аграрного суспільства.

Характеристика конфедеративно-імперського періоду розвитку держави.

Подальший же розвиток держави передбачає наступні етапи: конфедеративно-імперський, національно-державний і глобальний.

Як правило, на основі первинних держав утворювались своєрідні конфедерації. Найвідомішими конфедераціями були Шумер, Нижній та Верхній Єгипет, Еллада (Стародавня Греція). Потім в результаті завоювання конфедерації перетворювались на імперії чи ставали їхніми частинами. Так, приблизно в ХХХІІІ столітті до н.е. легендарний цар Нижнього Єгипту Скорпійон завоював Верхній Єгипет. Так в Єгипті виникло Раннє царство. Завоювання номів Шумеру правителем Лагашу створює першу шумерську імперію. Завоювання ж Шумеру Саргоном Великим остаточно її оформлює в Аккадську імперію. Еллада ж досить довгий час існувала у вигляді конфедерації. Навіть спроба її підкорити, яку почали перські царі Дарій та Ксеркс, успіху не мала. Однак, боротьба між полісами Аттика (з центром в Афінах) та Лаконікою (з центром в Спарті) врешті-решт дозволила Македонії завоювати Елладу. Завоювання ж Середземномор'я Римом призвела до існування в Євразії лише чотирьох імперій – Римська імперія, Парфянське царство, Індія та Китай. Перехід до феодалізму призвів до появи нових імперій – імперія Карла Великого, арабський халіфат, Київська Русь та інші. Основним чинником їх утворення були саме процеси завоювання одних держав іншими.

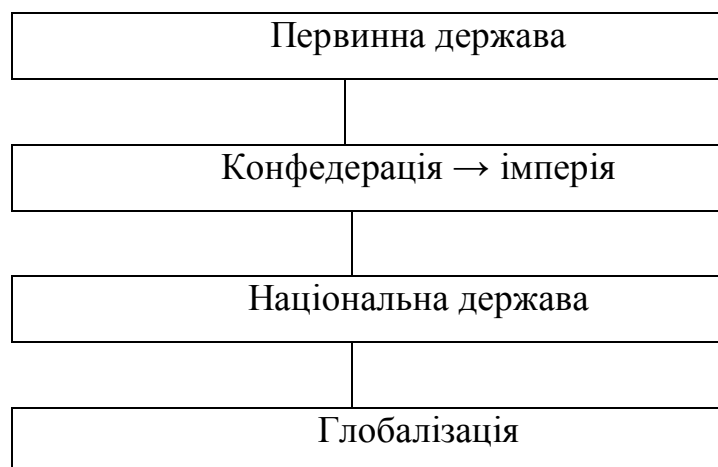

Рис. 5.3. Розвиток державної організації.

Характеристика процесів утворення і розвитку національної держави.

Поступово процеси урбанізації, комерціалізації та індустріалізації призвели до розпаду імперій. На їх уламках утворилися національні держави.

Це було пов'язано насамперед з тим, що в цей період почали бурхливо утворюватися нації, які були не лише етнічними (походження, мова, культура) утвореннями, що існували і в попередній період, а й утвореннями соціальними, для яких була характерною спільність економічного життя та розвиток комунікацій – економічних, політичних, культурних, особистих та інших. Деякі з цих націй і утворили власні держави.

В період кризи феодалізму саме національні держави сприяли формуванню національних ринків, що було, без сумніву, прогресивним явищем.

Цей процес було пов'язано з процесами як політичної, так і економічної інтеграції, адже продаж товарів на великій території був достатньо ускладненим внаслідок чехарди різного роду мит, податків, приписів та грошових одиниць. Для того, щоб нові технології змогли б окупатися, місцеве господарство повинно бути консолідованим в єдину національну економіку.

Будівництво ж національних економік призвів до зміни свідомості. Нові засоби масової інформації значно збільшили обсяг новин. Під впливом же зазначених змін поступово зникав звужений погляд на світ. З'являлася національна свідомість.

Система національних держав була закріплена Вестфальською системою, згідно якої у внутрішній політиці саме держава має владні повноваження, а у сфері міжнародних відносин держави були єдиними „гравцями”.

Процеси ж створення національних держав йшли рука-об-руку поряд із процесами ліквідації феодальної роздробленості. Так, в XIX столітті утворилися національні держави в Німеччині та Італії.

У XX столітті ця система почала втрачати свої чіткі обриси.

Характеристика держави часів глобалізації.

Глобалізація – це загальносвітовий соціальний процес, що включає потоки ідей, капіталів товарів, науково-технічних досягнень, політичних норм і стандартів, законодавства, котрі зумовлюють розвиток світу як цілісної економічної, міжнародно-правової, політичної, соціокультурної суперсистеми.

Для часів глобалізації характерним є те, що:

- держава залишається головним актором в міжнародних відносинах, хоча ступінь її впливовості є надзвичайно спірним питанням;
- процеси глобалізації та зростаючий вплив недержавних акторів примусять державу змінити свою манеру здійснення влади;
- зростаюча взаємозалежність світу спричинить появу все більшої кількості проблем поза суверенітетом, які не можуть бути вирішені однією державою. Однак, це не означає, що спільна діяльність декількох держав буде неефективною;
- держави володіють необхідною гнучкістю для того, щоб пристосуватися до обставин, які змінюються, а не впасти під їх впливом;
- роль урядів зміниться: з монопольних постачальників виключно державних послуг вони стануть менеджерами послуг, які надаватимуться як державою, так і розмаїттям недержавних акторів;
- розвиток системи нових впливових недержавних акторів та їхніх взаємовідносин буде конкурувати з державою за лояльність його громадян в певних питаннях;
- державні уряди можуть зберегти легітимність, навіть делегуючи недержавним акторам відповідальності за забезпечення різноманітних питань в рамках державної території.

Питання для самоконтролю.

1. У якій формі існувала первинна держава?

2. Які етапи проходить у своєму розвитку держава?
3. Що було основним чинником утворення імперій?
4. Які чинники призвели до розпаду імперій та появи національних держав?
5. Чим була закріплена система національних держав?
6. Що таке глобалізація?

Дискусійне завдання:

Проаналізувати, до якого типу публічності відноситься сучасна Україна і чому.

ГЛАВА 6. Право

План.

1. Регулювання суспільних відносин.
2. Поняття, принципи і функції права.
3. Виникнення права.
4. Співвідношення права і моралі.

§ 1. Регулювання суспільних відносин

Поняття та підходи до соціального регулювання.

Соціальне регулювання – це цілеспрямована діяльність органів та організацій по упорядкуванню поведінки людей та їх соціальних спільнот.

Діапазон підходів до проблеми соціального регулювання є досить широким: від релігійних – до класових, від біхевіористичних (від *англ.* behaviour – поведінка) до кібернетичних.

Так, *релігійні* уявлення про соціальне регулювання варіюється від стверджень, що вся поведінка людини передбачена божою волею (роком, фатумом, долею) і слідування їй є метою та сенсом людського існування до визнання того факту, що людина, хоча і створена божою волею, проте наділена свободою власної волі і сама вибирає для себе шляхи (дії, вчинки), несучи за це відповідальність.

Проте у всіх релігійних системах, що розглядаються як основа соціального регулювання, головним визнається слідування певним релігійним правилам (заповідям, канонам, законам, повчанням тощо).

Суть *класового* підходу полягає у визнанні класових інтересів основою соціального регулювання, тобто воля пануючого, експлуаторського класу (крім соціалізму, де формально експлуатації не було) є домінуючою у соціальному регулюванні. Цей підхід, по суті, означає, що соціальне регулювання в цілому забезпечує панування того чи іншого класу, його можливість присвоювати надлишковий продукт, тримати у покорі експлуатовані класи, соціальні верства, етноси, вносити у суспільну свідомість та духовне життя ті ідеали та цінності, що створюються пануючим класом.

Невизнання експлуатації в умовах соціалізму не відміняло зазначеного положення. Так, комуністична мораль зводилася до принципу: моральними є все те, що корисно, вигідно для побудови комуністичного суспільства.

Біхевіористичний підхід зволив соціальне регулювання виключно до:

впливу тих чи інших правил, встановлених чи визнаних суспільством, державою чи колективом, на поведінку людини;

встановлення рамок та меж цієї поведінки;

врахування різних чинників, що визначають поведінку людей.

В руслі *кібернетичного* підходу соціальне регулювання визначається як вплив на суспільні відносини, соціальні процеси та системи, що надають об'єкту регулювання певні характеристики і параметри.

Об'єкту регулювання надається заздалегідь заданий соціально-необхідний, бажаний стан, що визначається правилом (нормою). І якщо виявляється, що об'єкт регулювання не отримав, не набув цього стану, відхилився від нього, приймаються додаткові заходи, щоб втримати зазначений об'єкт від відхилення, повернути в необхідне русло. Процес контролю за станом суспільних відносин, соціальних процесів та систем і повернення їх в заздалегідь заданий правилом (нормою) стан називається **зворотним зв'язком**.

Зворотний зв'язок передбачає наявність даних про стан об'єкту регулювання, аналіз цих даних, своєчасне визначення необхідних заходів (засобів) додаткового впливу, повернення об'єкта в заданий стан.

Як ми бачимо, кібернетичний підхід стає корисним для розуміння регулятивної ролі права. Наприклад, конкретне правове правило, що встановлює дисциплінарну відповідальність на виробництві за прогул чи запізнення, має за мету стабілізувати певну систему трудових відносин. Але ось виявляється, що відповідний наказ директора підприємства не досягають мети – порушення трудової дисципліни продовжується. Тоді з'являється необхідність або посилити дисциплінарну відповідальність, або ж з'ясувати – чи можливо виключно правовими заходами в цій ситуації посилити трудову дисципліну. Може все це обумовлено поганим станом роботи громадського транспорту? Тоді заходи, що слід здійснити (зворотний зв'язок), повинні носити організаційно-технічний характер.

Способи та форми виразу соціального регулювання.

Соціальне регулювання знає найрізноманітніші, у тому числі і екзотичні, способи впливу на учасників суспільних відносин, на поведінку людей. Але всі ці *способи* зводяться до трьох: спонукання, спонука, примус.

Спонукування – це метод соціального регулювання, коли вплив звернено на суспільну чи індивідуальну свідомість, на суспільну чи особисту психологію (почуття, звички, слова, емоції).

Вплив являє собою переконання у корисності, вигідності певної поведінки, організації та характеру соціальних зв'язків, розподілу та здійснення тих чи інших соціальних ролей. Насильство та примус є відсутніми, діє авторитет (сила авторитету, а не авторитет сили). Такий метод був досить поширеним у первісному суспільстві та в тих ранньокласових та наступних суспільствах, де ще не було загострення класової, національної та релігійної боротьби, де суспільство об'єднували загальнонаціональні цінності та ідеали.

Спонука – метод регулювання, коли в основі впливу знаходиться стимулювання, головним чином, матеріальне.

Встановлена матеріальна або інша вигода визначає соціально-необхідну, бажану поведінку. Соціальне регулювання засноване або на заохоченні у різних

формах за відповідну поведінку, або ж на позбавленні відповідних майнових благ, привілеїв, вигідних умов життєдіяльності.

Примус – спосіб впливу, коли соціально-необхідна або бажана поведінка досягається чи забезпечується можливістю застосування насильства, спричинення людям, що відхиляються від встановлених правил поведінки, фізичних чи психічних страждань.

Той чи інший стан суспільства при цьому методі регулювання досягається можливістю (погрозою) державного або суспільного примусу, а в необхідних випадках і реалізації цієї погрози.

Зрозуміло, що соціальне регулювання використовує або всі методи (відбувається їх переплетення), або їх різні комбінації чи поєднання, або ж маємо відокремлене використання окремих методів.

Соціальне регулювання встає перед нами у різноманітних *формах виразу* – від правових (окремі закони чи кодекси) до моральних (кодекси честі, етика підприємництва), від естетичних (мода, стиль) до організаційно-технічних (правила безпеки, стандарти), від централізованих (директиви, програми) до синергетичних (аттрактори, біфуркації).

Аттрактори в синергетиці означають чинники, що притягують, формують навколо себе більш-менш однорідні стани, групи явищ, причому відбувається це мимовільно. Ці процеси виникають і в соціальному, і в біологічному, і в фізичному середовищі. Їх ледь-ледь почали вивчати, але вже зараз стає ясно, що сама їх наявність в зазначених середовищах говорить про можливість нових підходів до певних боків буття, у тому числі, до соціального життя.

Так, поняття аттрактора дозволяє осмислити явища, з якими нам доводиться зустрічатися в суспільному та особистому житті, але які не завжди піддаються розумному поясненню. Наприклад, мимовільна поява у побуті типових соціальних груп, об'єднаних навколо того чи іншого лідера. Причому структура цієї групи, характер чи зовнішні дані її членів, може співпадати із структурою іншої групи, що виникла в іншій місцевості, в інший час. Мета, що об'єднала членів групи, їх заняття

та інтереси також є досить схожими, а іноді й тотожними цілям, заняттям та інтересам інших груп.

Концепція аттракторів та їх ролі у структуруванні того чи іншого середовища може допомогти розібратися і з процесами формування соціальних груп – від еліт та хунт до організованої злочинності.

І хоча соціальне регулювання не замикається на якомусь одному методі впливу, проте всі регулятори можна звести до двох категорій – нормативні і індивідуальні регулятори.

Таблиця 6.1.

Структура регулювання суспільних відносин

Соціальні регулятори		
Нормативне регулювання		Індивідуальне регулювання
Технічні норми:	Соціальні норми:	1) Інформаційні регулятори.
1) Правила техніки безпеки.	1) Право.	2) Директивні регулятори.
2) Санітарні норми.	2) Мораль.	3) Ціннісні регулятори.
3) Інші.	3) Звичаї.	4) Соціальний інститут проорокувань.
	4) Релігія.	5) Інші.
	5) Інші.	

Індивідуальне регулювання.

Індивідуальне регулювання – це упорядкування поведінки людей за допомогою разових рішень, які відносяться до чітко визначеного випадку або до конкретних осіб.

Регулювання суспільних відносин на індивідуальному рівні спирається на директивні, інформаційні і ціннісні регулятори, а також на такий своєрідний регулятор, як соціальний інститут пророкувань.

Директивні регулятори – це накази, що не носять нормативного характеру (наприклад, наказ командира йти в атаку).

Сюди також слід віднести політичні програми, платформи, звернення, заяви, що набувають соціально-регулятивного значення, створюють для учасників суспільних відносин підстави для своєї поведінки.

Інформаційні регулятори полягають у тому, що людина протягом свого життя отримує інформацію, якою керується при відносинах з іншими людьми.

Ціннісні регулятори передбачають наявність у кожного суб'єкта власної системи цінностей.

Виділяючи ціннісний регулятор у якості самостійного, окремо діючого регулятора, слід мати на увазі, що він здійснює суттєвий вплив на учасників суспільних відносин певною системою цінностей, що склалася історично на синергетичній основі. Принцип таліону (око за око, зуб за зуб), “кривава помста”, принципи взаємної підтримки, поваги до прав особи, людська гідність, індивідуалізм в ліберальних та колективізм в соціальних суспільствах, недоторканна приватна власність, національна гордість, аскетизм чи гедонізм – все це цінності, що утворюють найглибший, найстійкіший, стабільний регулятивний пласт.

Досить своєрідною була та залишається роль такого регулятора як *соціальний інститут пророкувань*. Цей регулятор формувався одночасно із становленням людської цивілізації, забезпечуючи добробут тих чи інших кланів, общин та груп у первісному суспільстві, а потім в ранньокласових соціумах набув виключно важливого значення.

Вже в ранньокласових писемних соціумах все, що заслуговувало на увагу, записувалось. Поступово ці записи систематизувалися та групувалися у збірники. В цих фіксувалася чудернацька поведінка тварин, незвичайні небесні явища.

В стародавньому Межиріччі кожен запис в цих збірниках складався з *протасиса* (як і в будь-якому з сучасних юридичних кодексів) та *аподосиса*, де містились пророкування. Інакше кажучи, пророкування стали також будуватися за логічною схемою “якщо – то”.

Приклад 6.1.

Про пророцтва оракулів в Дельфах.

Він давав пророцтва (його записували спеціальні послы) про те, що робилось в певний час. За умовах інформаційного голоду, ця інформація поражала увагу. І якщо при перевірці це приблизно «ледь більше – трохи менше», відповідало дійсності, то оракул набував виключної довіри.

Зокрема така історія відбулася з Крезом – легендарним царем Лідії. Після перевірки інформації він послав до Дельф подарунки і спитав оракула: чи йти йому війною на персів та шукати для цього союзників? (До речі, зрозумілим є і головний юридичний сенс такого запитання: відповідальність перекладалася на оракула, забезпечувалось правове та ідеологічне прикриття дій царя.).

Але й оракул піклувався про свою репутацію. Відповідь була, як з'ясувалося, двозначною: “Якщо цар піде війною на персів, то зруйнує велике царство”. Тут би Крезу й спитати – чиє? Але Крез вирішив провести експертну оцінку і перевірив дельфійського оракула ще одним оракулом. Той відповів аналогічно – і Крез, звичайно, вважав, що мова йде про персів.

Коли ж цар персів Кір взяв Креза у полон, він спитав його: хто з людей переконав тебе йти війною на мою землю і стати мені ворогом замість друга? Крез відповів: “Винуватець же цього (ось вона, відповідальність оракула!) еллінський бог, який спонукав мене до війни. Адже нема (на світі) настільки нерозумної людини, котра б zvolila війну миру. В мирну годину сини ховають батьків, а на війні батьки – синів”...

Крез просить у Кіра дозволу надіслати до Дельф свої окупи, щоб докорити еллінському богу, який так його підвів.

Проте піфія була наготові: в Дельфах були гарні архіви. Крез в п'ятому коліні відпокутував гріх царя Гігеса, який вбив царя Кандавла, – такою була відповідь оракула цього разу. Піфія додала у відповідь на докори царя дещо про розумові здібності экс-царя. А саме, що Крез не зрозумів пророкування, повинен був спитати, чиє царство він згубить (адже він міг згубити й своє тощо). Тоді Крез, ...вислухавши оракула, зрозумів, що це його власна вина, а не вина бога.

Джерело: Венгеров А.Б. Предсказания и пророчества: за и против: Историко-философский очерк. – М.: Московский рабочий, 1991. – С. 169-170.

Нормативне регулювання.

Нормативне регулювання – це упорядкування поведінки людей за допомогою загальних правил (норм), що поширюються на всі випадки даного роду і на всіх суб'єктів.

При цьому **норма** – це визнаний обов'язковим порядок, узаконене установлення.

Регулювання суспільних відносин на нормативному рівні спирається на технічні і соціальні норми.

Технічні норми – це правила, що характеризують ставлення людей до природи, техніки, знарядь та засобів виробництва.

До технічних норм відносяться:

- 1) Будівельні норми і правила.
- 2) Державні стандарти.
- 3) Технічні умови виробництва певної продукції.
- 4) Інструкції з експлуатації машин та механізмів.
- 5) Норми використання сировини, палива, електроенергії тощо.

Якщо технічні норми закріплюються у законодавстві, то їх називають техніко-юридичними. Крім них, до технічних норм відносяться правила експлуатації технічних засобів, санітарно-гігієнічні норми, норми агрономічні й інші.

До соціальних же норм відносяться норми права, моралі, звичаї, корпоративні, політичні, релігійні норми, що регулюють певні сфери суспільного життя.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке соціальне регулювання?
2. В чому суть релігійного підходу до проблеми соціального регулювання?
3. В чому суть класового підходу до проблеми соціального регулювання?
4. В чому суть біхевіористичного підходу до соціального регулювання?
5. В чому суть кібернетичного підходу до проблеми соціального регулювання?
6. Що таке зворотний зв'язок?
7. Які існують способи соціального регулювання?
8. Які існують форми виразу соціального регулювання?
9. Що таке спонукання?
10. Що таке спонука?
11. Що таке примус?
12. Що таке аттрактор?
13. Які існують основні соціальні регулятори?
14. Що таке індивідуальне регулювання?
15. Які існують індивідуальні регулятори?
16. Що таке нормативне регулювання?
17. Що таке норма?
18. Які існують норми?

19. Що таке директивні регулятори?
20. У чому полягають інформаційні регулятори?
21. Що передбачають ціннісні регулятори?
22. Що таке технічні норми?

§ 2. Поняття, принципи і функції права.

Поняття права.

У Радянському Союзі право визначалося як зведена в закон воля економічно пануючого класу. Таке визначення виходить з однієї з праць К. Маркса, який зазначав, що „...ваше право – це зведена в закон воля вашого класу”. Таке ставлення до права призвело у цілому до негативного ставлення стосовно інших поглядів. Врешті-решт у радянській юриспруденції домінувати став так званий позитивістський підхід до права. Після ліквідації СРСР на території України почала затверджуватись природно-правова парадигма.

На Міжнародній науковій конференції „Методологічні проблеми правової науки”, що відбувалася 13-14 грудня 2002 року у м. Харків було зазначено, що право опирається і на позитивістський підхід і на природно-правову парадигму¹². Таким чином істина є десь посередині. Саме тому право слід визначати таким чином:

Право – це ті правила поведінки, що встановлюються чи санкціонуються державою.

В даному випадку *встановлення* – це діяльність органів держави, що спрямована на появу відповідних джерел права і підтримка їх своєю примусовою силою.

Щодо *санкціонування*, то це діяльність органів держави, що спрямована на підтримку примусовою силою діючих у суспільстві ідей чи правил поведінки.

¹² Тацій В.Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави // Матеріали між нар. наук. конф. „Методологічні проблеми правової науки. – Х.: Право. – 2003. – С. 7-8.

Як ми бачимо, у даному визначенні поєднуються і природно-правова доктрина і юридичний позитивізм.

Право в об'єктивному і суб'єктивному сенсі.

Однак у будь-якому випадку право розуміється в об'єктивному і суб'єктивному сенсі.

Право в об'єктивному сенсі – це система спрямованих на врегулювання суспільних відносин формально-визначених, загальнообов'язкових правил поведінки, що виходять від держави і нею гарантуються.

Говорячи про право в об'єктивному сенсі, слід мати на увазі, що поняття об'єктивності права передбачає те, як право виражене зовні, в об'єктивній реальності, як воно зафіксовано в документах, незалежно від волі і свідомості конкретної людини. А це вже сукупність правил поведінки, що регулюють найважливіше, з точки зору держави, коло суспільних відносин.

Виходячи з визначення права в об'єктивному сенсі, слід зупинитися на питанні про ознаки права.

Ознаками права є формальна визначеність, загальнообов'язковість, факт виходу від держави та гарантування нею, спрямованість на врегулювання суспільних відносин та системність.

Формальна визначеність – право зовні фіксується в джерелах права, які найчастіше називають формами права.

Загальнообов'язковість – ці правила поведінки є обов'язковими для всіх без винятку.

Походить від держави і гарантується нею – право щільно пов'язано з державою, адже саме держава своєю примусовою силою змушує громадян та посадових осіб дотримуватися правових норм.

Спрямовано на врегулювання суспільних відносин, тобто відносин між людьми.

Системність – передбачає побудову права як певної системи.

Слід згадати, що ще в Стародавньому Римі система римського права була поділена на приватне та публічне. В наступних же розділах ми зустрінемося з поняттям системи права, як диференційованої структури права, що складається з галузей, підгалузей, інститутів та норм. Первинним елементом цієї структури є норма права, тобто конкретне правило поведінки. А це дозволяє нам говорити про поняття права у суб'єктивному сенсі.

Право в суб'єктивному сенсі – міра можливої поведінки конкретної людини відповідно до закону.

Інакше кажучи право в суб'єктивному сенсі означає, як конкретна людина розуміє те чи інше право, ту чи іншу норму і застосовує її до себе.

В теорії держави і права головним чином досліджуються питання права в об'єктивному сенсі. Тому в подальшому, говорячи про право, ми матимемо на увазі саме право в об'єктивному сенсі.

Принципи права.

Принципи права – керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві.

До сучасних принципів права належить справедливість, повага прав людини, рівноправність, законність та правосуддя.

Принцип справедливості – відповідність між діями і їхніми соціальними наслідками. Повинні відповідати одне одному праця та платня за неї, шкода та її відшкодування, правопорушення та покарання. Закони, що виражають цю відповідність, відповідають принципу справедливості.

Принцип поваги прав людини. Зазначений принцип означає, що у більшості демократичних конституцій закріплені природні права людини (право на життя, право власності тощо).

Принцип рівноправності – рівний правовий статус усіх громадян, тобто їх рівні конституційні права і єдина для усіх правосуб'єктність. В ч. І ст. 24 Конституції України зазначено: “Громадяни мають рівні конституційні права і

свободи і є рівними перед законом”¹³. Це положення не припускає будь-яких привілеїв і передбачає рівність громадян України перед судом.

Принцип законності – відповідність підзаконних нормативних актів законам, а останніх – Конституції. Конституція має вищу юридичну чинність. Тому закони України повинні відповідати її Конституції. Щодо підзаконних нормативно-правових актів (Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України тощо), які створені на базі законів, то вони повинні відповідати законам.

Принцип правосуддя – захист суб'єктивних прав у судовому порядку. Ч. І статті 55 Конституції України передбачає: “Права і свободи людини і громадянина захищаються судом”¹⁴. Лише суд, як третя гілка державної влади, має легальне право на застосування сили до порушників прав і свобод осіб.

Зазначений перелік принципів не є вичерпним. До них також можуть відноситись принцип демократизму, гуманізму тощо.

Правові аксіоми.

Аксіомою в математиці визнається правило, що не потребує доказів.

Коли ми говоримо про правові аксіоми, ми маємо на увазі, що ці правила є загальнообов'язковими.

Правовими аксіомами є „Закон зворотної сили не має”, „Все, що законом не заборонено, дозволене”, „Ніхто не може бути суддею у власній справі”, „Ніхто не може бути примушеним свідчити проти самого себе” та „Не можна карати двічі за той самий злочин”.

Закон зворотної сили не має. Як правило, ця правова аксіома означає, що нормативно-правові акти, які були прийняті після того, як певна подія вже відбулася, не поширюються на цю подію.

Приклад 6.2.

¹³ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – С. 10.

¹⁴ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – С. 23.

Знищення інопланетян, які пішли на Контакт із людством, викравши декількох людей, щоб змусити їх полювати на небезпечних звірів.

Лихов був правий, але не у всьому. На Землі полюванням займалося досить мало людей. Так що – ніяких покарань. Епопея з викраденням була... та наберися ти сміливості сказати це слово хоча б для себе. Слідуючи своїй логіці, „гостровухі” пішли на Контакт саме таким чином. Дали зрозуміти про свою мораль та етику, покарати, не вбиваючи, в одночасно зіграти прелюдію до Контакту. Слідуючи їх логіці, вони були праві. Згідно своєї логіки був правий Меншиков. Зв'язок відновився вчора ввечері – майже за добу до того, як засяяли бузкові блискавки і вогонь зжер блискучий купол. Що ж, усе лише з-за трагічної поспішності чи все інакше?

Меншиков піднявся, не помічаючи, що йому допомогли Ромі та Роксборо. Тут, у цьому світі, де ще нічого не знали про те, як він йшов і що залишив після себе, його не було. Він був там, де під нічним небом на межі світла і темряви піднялася парова хмара, там, де в палаючому куполі гинуло все живе.

„Як же мені судити себе? – спитав він і не знаходив відповіді. – Хіба легше від того, що ніхто не наважиться ні в чому звинуватити і дорікнути, визнає, що за того мінімуму інформації, котрий я мав, мої дії автоматично підлягають під безлике визначення „трагічне непорозуміння” – вдалий варіант, винуватих шукати безглуздо, тому що всі однаково винуваті... і праві. Але ж я їх вбив, Боже, я їх вбив, а вони були зовсім не такими, як мені здалося. Не було бажання задуматись, прорахувати усі варіанти, стати неупередженим – палець автоматично став шукати курок, думка повертала на відомі стереотипи...

Ми забули війни, ми йдемо від зірки до зірки, ми покінчили з минулим, проте десь глибоко засіло в нас це почуття, що йде з глибин тисячоліть, прямо від печер та кам'яних сокир, – обов'язково, неодмінно чекати підступу від чужого, приписуючи чужому свої брудні думки. Ми шукаємо дзеркала

повсюди, особливо там, де їх немає. І нічого дивного, якщо в результаті ось таких пошуків ти зненацька опинишся перед самим безжальним дзеркалом – власною совістю. І дзеркало це є суцільно чорним.

Відпихнувши руки, що тримали його, він пішов через поле до білої будівлі маяка, марно намагаючись очистити пам'ять про холодну тяжкість бластера в руках та бузковому сяйві. Хотілося бігти куди-небудь, летіти, кинутися до пультів далекого космічного зв'язку і кричати у простір, виправдовуватись, пояснювати, що це – трагічна помилка, що з ним одним не слід ототожнювати всю Землю.

Джерело: Бушков А. И ловли там зверей // Волчье солнышко: Повести и рассказы. – СПб.: Азбука, 1996. – С. 570-571.

Цей приклад можна продовжити.

Контакт все ж таки відбувся.

В законодавстві Землі було встановлено покарання за вбивство інопланетян. Так от: зазначеного військового не буде притягнуто до покарання, адже закон зворотної сили не має. Однак з правила є виключення, яке стосується кримінального та адміністративного права: якщо новий закон пом'якшує чи відміняє покарання взагалі, то він поширюється на правопорушення, які були скоєні до вступу його в законну силу.

Все, що законом не заборонено, дозволено. Зазначена правова аксіома означає, що громадянам можна робити все, крім того, що прямо заборонено законом (наприклад, здійснювати злочини тощо). В той же час органи держави можуть робити лише те, що прямо дозволено законом. Якщо ж якихось дій в зазначеному законі нема, то органу держави зазначені дії вчиняти заборонено.

Ніхто не може бути суддею у власній справі.

В ССРСР дуже часто у випадку правопорушення вимагали від порушника пояснювальну записку, у якій оцінюється правопорушником його вчинок. Однак це – порушення прав людини, адже ніхто не може бути суддею у власній справі.

Ніхто не може бути примушеним свідчити проти самого себе. Ця аксіома дозволяє захищати презумпцію невинуватості.

Арешт в США супроводжується словами: “Ви маєте право зберігати мовчання. Все, що Ви скажете, може бути і буде використано проти Вас у суді”. Цією фразою людина застерігається проти надмірної довіри до карних органів, які зобов’язані довести вину правопорушника.

Не можна карати двічі за той же саме злочин.

Наприклад, Іванов вбив Петрова. Його засудили до обмеження свободи на певний термін. Після відбування покарання Іванов вийшов з в’язниці і приїхав додому. Там його знову заарештували і засудили за вбивство Петрова. Це – незаконно, адже не можна карати двічі за той же самий злочин. А в деяких країнах, наприклад, Іванов, після виходу з в’язниці (Іванова засудили за вбивство Петрова, хоча він і не скоював цього вбивства; більше того: Петров його “підставив”, сам залишаючись живим), міг би вбити Петрова і його знову не засудили б, адже не можна карати двічі за той же самий злочин.

Функції права.

Функції права – основні напрямки впливу права на суспільні відносини і поведінку людей, що дозволяють дати узагальнюючу характеристику «роботи» юридичних норм.

Функції права можуть бути загальними та юридичними.

До загальних функцій належить інформаційна, орієнтуюча, виховна та оцінна.

Юридичними функціями є охоронна та регулятивна. У свою чергу регулятивна функція може бути регулятивно-статичною та регулятивно-динамічною.

Інформаційна функція права полягає у доведенні до людей інформації про напрямки регулювання державою суспільних відносин, а також про їх права, обов’язки й відповідальність.

Орієнтуюча функція права орієнтує громадян на позитивні правові установки, які передбачають оцінку права й готовність діяти відповідно до його норм.

Виховна функція – загально-правовий вплив на духовну сферу, виховання поваги до права.

Оцінна – право виступає як критерій правомірності або неправомірності чийось рішень і вчинків (правові знання дозволяють визначити, чи мала право на певні дії та чи інша посадова особа чи ні).

Регулятивно-статична – функція закріплення, стабілізації суспільних відносин, що найбільш чітко виражається при визначенні суспільного статусу різних суб'єктів: закріпленні основних прав і свобод людини і громадянина, компетенції органів і посадових осіб (наприклад, розділ IV Конституції України закріплює правовий статус Верховної Ради України).

Регулятивно-динамічна – право визначає, якою повинна бути майбутня поведінка людей. Ця функція здійснюється за допомогою зобов'язальних норм (наприклад, ст. 65 Конституції України зобов'язує громадян України захищати Батьківщину).

Охоронна – застосування спеціальних охоронних норм (наприклад, зібрання охоронних норм кримінального права охороняє суспільний лад в Україні, права та свободи людини й громадянина тощо).

Питання для самоконтролю.

1. Що таке право?
2. Що означає встановлення?
3. Що означає санкціонування?
4. Що таке право в об'єктивному сенсі?
5. Якими ознаками характеризується право в об'єктивному сенсі?
6. Що таке право в суб'єктивному сенсі?
7. Що таке загальнообов'язковість?

8. Що таке формальна визначеність?
9. Що таке системність?
10. Що означає „походить від держави і гарантується нею“?
11. Що означає „спрямовано на врегулювання суспільних відносин“?
12. Що таке принципи права?
13. Що означає принцип справедливості?
14. Що означає принцип поваги прав людини?
15. Що означає принцип рівноправності?
16. Що означає принцип законності?
17. Що означає принцип правосуддя?
18. Які існують правові аксіоми?
19. Що таке функції права?
20. Як поділяються функції права?
21. Які функції права належать до загальних?
22. Які функції права належать до юридичних?
23. Що таке інформаційна функція права?
24. Що таке орієнтуюча функція права?
25. Що таке виховна функція права?
26. Що таке оцінна функція права?
27. Що таке регулятивно-статична функція права?
28. Що таке регулятивно-динамічна функція права?
29. Що таке охоронна функція права?

§ 3. Виникнення права

Формування права.

Як уже згадувалося, соціальними нормами первісного суспільства були мононорми (звичаї і табу). Велика регулятивна роль в ньому належала обрядам, ритуалам і **міфам** – набору прикладів гарної та поганої поведінки.

При переході від привласнюючої економіки до виробляючої (так звана неолітична революція) і появі держави, відбувається розчленування мононорм на норми права і норми моралі, тобто, як соціальний інститут, право виникає разом із державою. Це пояснюється тим, що багато у чому вони були призвані забезпечити ефективність дій одне одного.

Історично право виникло як результат антагонізму в суспільстві і виражало волю і інтереси економічно пануючих верств населення (це видно, наприклад, якщо проаналізувати нормативно-правові акти східно-деспотичної, рабовласницької і феодалської держав).

На відміну від мононорм, що містилися у свідомості і поведінці людей, правові норми почали оформлятися письмово для загального ознайомлення.

При цьому право було більш складним регулятором, аніж мононорми, адже, окрім заборон, містили зобов'язання і правомочності, що створювали широкі можливості для різнорівневого упорядкування суспільних відносин. Виникнення права є наслідком ускладнення соціальних зв'язків, загострення суперечностей, з урегулюванням яких мононорми вже не могли впоратись.

На сьогодні відомими є три шляхи утворення права:

- 1) Переростання мононорм у норми звичаєвого права та їх санкціонування силою держави.
- 2) Правотворчість держави, що виражається у виданні спеціальних документів – нормативно-правових актів (законів, указів тощо).
- 3) Прецедентне право, що складалось із конкретних рішень судових чи адміністративних органів.

Розвиток права.

Історія розвитку права свідчить, що в умовах переходу від первісного суспільства до державної організації, спочатку затверджувалося „*кулачне право*”, коли мононорми відновлювались і знову відмінялись за допомогою насильства (себто кулака). І лише потім настав період панування права, що фіксувалися у письмових джерелах (так зване „*писане право*”).

Правове регулювання в цей перехідний період ще було недостатньо відділене від інших різновидів соціального регулювання (морального, релігійного тощо). Перші нормативні узагальнення як правило, являли собою державно-нормативне вираження індивідуального рішення або ж визначеного та захищеного державою звичаю.

Пізніше відбувся перехід до правотворчості: формулюванню органами законодавчої, виконавчої і судової влади законів, підзаконних актів та прецедентів. Найстаріші юридичні пам'ятки (Закони Ману, Кодекс законів царя Хаммурапі, Закони XII таблиць, Руська Правда тощо) відтворювали норми звичаєвого права, містили узагальнене викладення судових прецедентів, а також деякі безпосередньо законодавчі положення.

У ході подальшого розвитку суспільства той чи інший елемент права отримував домінуюче значення і тим самим сприяв формуванню національних правових систем.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке міфи?
2. Які існують шляхи утворення права?
3. Які етапи у своєму розвитку пройшло право?

§ 4. Співвідношення права і моралі.

Загальні риси права і моралі.

Є надбудовою над економічним базисом. Якщо уявити собі будинок, то його фундаментом є виробничі відносини та продуктивні сили (це і є економічний базис), а держава, право, мораль, культура тощо – це дах (це – надбудова).

Мають нормативний зміст. І норми права, і норми моралі – це загальнообов’язкове правило поведінки.

Є регулятором суспільних відносин. Норми права і моралі є соціальними нормами, тобто правилами поведінки в суспільстві. Відповідно вони регулюють відносини в суспільстві.

Реалізуються в більшості випадків добровільно. Як правило, в більшості випадків людина не порушує ані норм права, ані норм моралі

Внутрішній гарант реалізації – совість людини. Правомірна та моральна поведінка гарантується, як правило, переконаннями людини, її совістю.

Відмінні риси права і моралі.

Право виникає разом із державою, а мораль виникла раніш права. Коли ми характеризували первісне суспільство, ми говорили про мононорми, які були предтечами норм права й моралі. З цього видно, що взагалі мораль і право виникли одночасно. Однак, коли ми говоримо про те, що право виникло разом з державою, а мораль виникла раніше права, то розуміємо під “правом” власне не право взагалі, а лише його тип. Так, для рабовласницької держави було характерно рабовласницьке право, для феодальної держави – феодальне право тощо. В даному випадку мораль дійсно виникає раніше. Так феодальна мораль з’явилася ще в надрах рабовласницької держави, адже рабів поступово переставали вважати худобою, що розмовляє, їх почали наділяти власністю. Це вже був переворот у моралі. Буржуазна ж мораль з’являється в надрах феодальної держави: серед купецтва, “нового дворянства”, міської буржуазії. Ця мораль ненавиділа феодальні привілеї, хоча й була змушена з ними рахуватися. Соціалістична мораль з’явилася в надрах буржуазної держави в період появи соціалістичних та кооперативних ідей. Вона часто перекликала з релігійними нормами християнства та ісламу. Саме

соціалістична мораль, поєднана з нормами християнства призвела до ідеї про керівництво державою сфери економіки.

Право складається з норм (правил поведінки), а мораль має більш складну структуру. Право складається з норм, що встановлені та санкціоновані певним порядком компетентними державними органами і зафіксовані в юридичних актах, а мораль – не лише з норм, але й з уяв та почуттів.

Право характеризується конкретністю, визначеністю, а мораль – більш широким змістом. В нормах права передбачаються конкретні права та обов'язки, а моральні вимоги надають більший простір для тлумачення. Наприклад, мораль осуджує всі різновиди оман (шпаргалки тощо), а право – лише неправомірну оману (шахрайство).

Право забезпечується можливістю державного примусу, а мораль – звичкою або силою суспільної думки. Це зовсім не означає, що сила суспільної думки не може карати. Зовсім ні. Таким видом покарання може бути бойкот. В патріархальних середовищах (селах, містечках) сила суспільної думки може карати сильніше, ніж держава. Наприклад, зчинивши згвалтування, злочинець був покараний державою: декілька років ув'язнення. Повернувшись додому в село, він ризикує зіткнутися з осудом суспільства, яке, на відміну від держави, не дуже схильне прощати так скоро. Злочинцю буде потрібен довгий час, щоб змінити ставлення до себе, а, іноді, й все життя.

Правом заздалегідь регламентовані конкретно міри і форми примусу, чого немає в моралі. Форми примусу різноманітні: покарання кримінальним порядком (ув'язнення), відшкодування збитків в цивільному праві тощо. Однак всі ці форми примусу є конкретними: не можна осудити людину на “покарання”, не зазначивши, у чому це покарання виявляється. Міри і форми цього примусу регламентовані у джерелах права. Мораль же не має такої конкретності. Моральні покарання можуть бути і як відносно м'які, і як відносно тяжкі для порушника.

Право надає всебічну оцінку поведінки лише правопорушника, а мораль – будь-яку поведінку людини. Норми права регламентують не лише правопорушення, а й

правомірну поведінку людини. Однак, хоча право регламентує і заходи заохочення, здебільшого ці заходи регламентуються корпоративними нормами. Всебічну ж оцінку право дає лише поведінці правопорушника. Мораль же оцінює і позитивну поведінку людини (у тому числі правомірну), так і негативну (правопорушення).

Право відмирає разом із державою, а мораль залишається в будь-якому суспільстві. Так, після проголошення незалежності України, в ній з'явилося буржуазне право, проте залишилась ще соціалістична мораль.

Питання для самоконтролю.

- 1.Що внутрішнім гарантом реалізації права і моралі?
- 2.Які риси є спільними для права і моралі?
- 3.Які риси відрізняють право від моралі?

Дискусійне завдання:

1. Назвати приклади, які б підтверджували вплив пророкувань на суспільні відносини і поведінку людей.
2. Назвати приклади впливу економічних чинників на формування і функціонування права і моралі.

ГЛАВА 7. Філософія держави

План.

1. Загальна характеристика філософії держави.
2. Теорії про походження держави.
3. Теорії про сутність держави.
4. Теорії про цілі та завдання держави.
5. Теорії про засоби і методи діяльності держави.
6. Теорії про шляхи і перспективи подальшого розвитку держави.

§ 1. Загальна характеристика філософії держави

Філософія держави – це наука, що досліджує сенс держави, її сутність, поняття, підстави та місце у світі, її цінність та значущість, а також роль у житті людини і суспільства, у долі народів та людства.

Існування філософії держави обумовлено тим, що держава встановлює, підтримує і проводить у життя правові норми, забезпечуючи їх загальнообов'язковість можливістю застосування державного примусу.

Предметом філософії держави, окрім законотворчої, правозахисної та іншої діяльності держави, входить ще низка проблем, а саме:

- 1) Держава і право.
- 2) Людина – суспільство – держава.
- 3) Правові форми здійснення функцій держави.
- 4) Правова організація держави.
- 5) Держава як соціально-правовий інститут.
- 6) Правова держава як реалізація ідеї панування права тощо.

Державницька тематика, як правило, досліджується всією юриспруденцією – юридичною наукою. Суть же філософії держави полягає у висвітленні теорій, що пояснюють виникнення держави, природу державної влади, її цілі та завдання, шляхи розвитку держав тощо. Множинність таких теорій пов’язана не тільки із складністю та багатогранністю держави як соціального явища, різноманітністю її форм у минулому і сьогоденні, але і з тим, що держава здійснює політичну владу, її діяльність прямо стосується інтересів різних соціальних верств. Пов’язано це також і з різноманітністю ідеологічних позицій та філософських поглядів різних авторів.

Слід зазначити, що донедавна у вітчизняній юриспруденції абсолютно панувала марксистсько-ленінська теорія держави, що була заснована на класовому підході, а всі інші концепції відкидалися як буржуазні, без їх всебічного аналізу, без спроб хоча б знайти в них раціональне зерно. Зараз ситуація суттєво покращилась. Зокрема визнається, що будь-яка теорія опирається на відповідні фактичні данні чи обставини реального життя. Їх врахування та теоретичне узагальнення надає можливість більш широко та всебічно проаналізувати досліджувані явища та процеси. Це ж стосується і теорій філософії держави.

Умовно їх можна поділити на п’ять груп: про походження, про сутність держави, про цілі та завдання, про засоби та методи її діяльності та про шляхи і перспективи її подальшого розвитку.

Оскільки різні автори, розглядаючи у своїх роботах проблеми, пов’язані з державою, так чи інакше звертаються до усіх зазначених питань, то теорії, що відносяться до різних груп, взаємодіють між собою, утворюючи різні поєднання. Проте можуть існувати і теорії, які виділяють зазначені питання у якості специфічних проблем.

Таблиця 7.1.

Теорії філософії держави.

Група теорій	Види теорій
Теорії про походження держави	1) Патріархальна теорія. 2) Теорія насильства. 3) Психологічна теорія. 4) Органічна теорія. 5) Теологічні теорії. <ul style="list-style-type: none"> • Класична теологічна теорія. • Християнсько-демократична концепція. • Теорія космічної експансії. 6) Теорія суспільного договору. 7) Історико-матеріалістична теорія.
Теорії про суть держави	1) Теорія еліт. 2) Технократична теорія. 3) Теорія плюралістичної демократії.
Теорії про цілі і завдання держави	1) Теорія держави загального благоденства. 2) Теорія соціальної держави.

Теорії про методи і засоби діяльності держави	1) Теорія техногенної держави. 2) Теорія правової держави.
Теорії про шляхи і перспективи подальшого розвитку держави	1) Теорії глобалізації. • Теорія „золотого мільярду”. • Теорія конвергенції. • Теорія мондіалізму. 2) Теорія національної держави. 3) Теорія відмирання держави.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке філософія держави?
2. Що є предметом філософії держави?
3. Які існують групи теорій, що входять до предмету філософії держави?

§ 2. Теорії про походження держави

Патріархальна теорія.

Суть теорії полягала у тому, що держава виникає з патріархальної родини в результаті її зростання: родина → сукупність родин (селище) → сукупність селищ (держава). Глава ж патріархальної родини (патріарх) стає главою держави – монархом. Таким чином, його влада є провідженням влади батька, сам же монарх є батьком для усіх своїх підданих.

Все це можна пояснити, якщо проаналізувати погляди основоположників теорії (Аристотеля, Конфуція, Р. Фільмера та М. Покровського).

Так, Аристотель називав людину політичною твариною, що вступає у відносини з людьми з метою виживання. Відбувається об'єднання родин. Розвиток цих родин в результаті розмноження призводить до утворення селищ, їхнє ж об'єднання утворює державу¹⁵.

На думку китайського філософа Конфуція, держава повинна опиратися не на безликий та всеохоплюючий закон, не на свавілля тирана, а на мудрість доброзичливого правителя (батька) та його талановитих і гідних помічників (старших дітей)¹⁶.

У 1642 році англійський філософ Р. Фільмер написав роботу „Патріархія, або Захист природного права королів”. У ній цей ярий прихильник необмеженої королівської влади намагався, опираючись на Біблію, довести, що Адам, який отримав владу від Бога, потім передав цю владу своєму сину – патріарху, а той уже своїм нащадкам – королям¹⁷.

Відомий російський історик М. Покровський також вважав, що найстародавній тип державної влади розвинувся безпосередньо від влади батьківської¹⁸.

На нашу думку, саме з патріархальної теорії в Росії, Україні та інших республіках колишнього СРСР виросли патерналістські ідеї та віра у „доброго царя”, „батька народів”, вождя та надлюдину, що здатна вирішити за нас усі проблеми.

Однак, на невеликому просторі, в грецьких містах-полісах об'єднання родин, на нашу думку, дійсно стало тим вирішальним чинником виникнення держави, оскільки родина являла собою найбільш ранню з нині існуючих форм організації людей, розподілу та кооперації праці.

¹⁵ Див. Скаун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков, 2000. – С. 24.

¹⁶ Див. Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М., 2001. – С. 79.

¹⁷ Див. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. – 3-е изд. – М., 1999. – С. 43.

¹⁸ Див. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Первалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М., 2000. – С. 45.

Теорія насильства.

Її прибічниками були К. Каутський, Є. Дюринг, Л. Гумплович, Леся Українка та ін.

Причину виникнення держави вони вбачали у військово-політичних чинниках – насильстві, завоюванні одних племен іншими. Для управління завойованими народами та територіями є потрібним спеціальний апарат примусу. Ним і стає держава.

Це можна пояснити, якщо проаналізувати праці основоположників теорії насильства – Л. Гумпловича та К. Каутського.

Так, Л. Гумплович наприкінці ХІХ століття писав: „Історія не надає нам жодного прикладу, коли б держава виникала не за допомогою акту насильства, а якось інакше. Держава завжди була результатом насильства одного племені над іншим; воно виражалось у завоюванні та підкоренні більш сильним чужим племенем більш слабкого вже осілого населення”¹⁹.

Отже прихильники теорії насильства стверджували, що первісні племена, зустрічаючись між собою, воювали. Переможці перетворювались у пануючу частину суспільства, утворювали державу та використовували державну владу для насильства над підкореними народами. Держава, на думку представників цієї теорії, виникала з сили, що була нав’язана суспільству ззовні, а класовий поділ суспільства мав етнічне чи расове походження.

Як зазначав з цього приводу К. Каутський у своїй книзі „Матеріалістичне розуміння історії”: „Плем’я переможців підкоряє собі плем’я переможених, присвоюючи собі всю їхню землю, а потім змушує переможене плем’я систематично працювати на переможців, платити їм данину чи податки. В кожному випадку такого завоювання виникає поділ на класи, але не внаслідок поділу общини на різні підрозділи, а внаслідок об’єднання в одну двох общин, з котрих одна стає пануючим, а інша – пригнобленим та експлуатованим класом, примусовий же

¹⁹ Цит. за Венгером А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. – 3-е изд. – М., 1999. – С. 45-46.

апарат, що створюється переможцями для управління переможеними, перетворюється в державу”²⁰.

Як ми бачимо, К. Каутський також вважав, що держава не є результатом внутрішнього розвитку суспільства, а нав’язана йому ззовні сила, що первісна племінна організація перетворюється на державну лише під зовнішніми ударами.

З одного боку, військово-політичні чинники суттєво вплинули на утворення варварських королівств готів, гунів, слов’ян, франків, вандалів та інших союзів племен. Однак інші держави майже не використовували ці чинники або ж вони були другорядними порівняно з соціально-економічними.

Теологічна теорія.

Однією з найдавніших теорій, що намагалися пояснити прогрес виникнення держави була теологічна теорія. Її авторами були як середньовічні богослови Тертуліан, Аврелій Августин, Фома Аквінський, так і такі вчені XIX століття як Ж. де Местр.

Теологічна теорія наполягала на божественному походженні держави, державної влади, затверджує і захищає тезу „вся влада від Бога”. Незважаючи на свій релігійний зміст, ця теорія, що виникла ще в стародавній Юдеї, відображала певні реалії, як то теократичний характер первинних держав (владу жерців, значну роль храмів, поділ влади на релігійну і світську тощо).

Оцінюючи цю теорію, слід також мати на увазі, що освячення влади божественним началом (що мало місце в первинних містах-державках), надавало владі і авторитету, і безумовної обов’язковості. Не випадково, що ця теорія була абсолютно домінуючою в епоху Середньовіччя, а в епоху Революцій її використовували для обґрунтування необмеженості влади монарха.

Зараз існує два варіанти сучасного звучання теологічної теорії. Перша з них – це ***християнсько-демократична концепція держави***, що заснована на підкресленні унікальності та самоцінності будь-якої людини, повага її з боку

²⁰ Цит. за Венгерів А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. – 3-е изд. – М., 1999. – С. 46.

держави, піклування кожного громадянина про суспільство, особу та державу, а також допомоги з боку держави тим, хто самотійно не в змозі себе забезпечити: інвалідам, безробітним, особам похилого віку тощо.

Прихильниками цієї концепції були такі відомі особистості як Папа Римський Лев XIII, Папа Римський Іван Павло II, російські та українські політики В. Аксючиць, В. Борщев, О. Огородников, В. Савицький, Л. Черновецький, О. Чуєв, Г. Якунін та інші.

Другий варіант теологічної теорії – це *теорія космічної експансії*. Її розроблювачами були Е. Деникен, А. Елфорд, З. Ситчин, К. Ціолковський, М. Реріх, Л. Чулков та ін. Відповідно до їхніх поглядів держава була дарована людству прибульцями з космосу.

Теологічна теорія, так само як і теорія космічної експансії, не може бути ані доведена, ані спростована. Проте навіть зараз з'являються погляди, що неолітична революція, що розпочалася 10-12 тис. років тому, мала божественне начало. При цьому теологи зазначають, що, з їх точки зору, точних причин такого якісного перелому в історії людства сучасна наука досі не встановила, а ось релігійне обґрунтування міститься ще в Біблії.

Приклад 7.1.

Папа Римський вважає, що потребуючим верствам слід надати допомогу.

Все ж таки було б гарно, і з цим погоджуються усі, якби самим нижчим верствам була надана швидка і результативна допомога, так як внаслідок нещасливих відносин дуже значна частина людей веде дійсно убоге та нещасливе життя, негідне людини. У минулому столітті були ліквідовані колишні ремісницькі цехи, проте їх не замінили нічим новим; в міру ж того як закони та суспільні установи позбавлялися християнського духу, кустарі йшли на прокорм безжальним капіталістам та суперникам, нестримним у жадобі. – Відносини погіршило ненависне лихварство, неодноразово засуджене вироком Церкви, яке однак, хоча й виявляється кожного разу у

іншому вигляді, є заняттям жадібних та прагнучих до вигоди людей. Виробництво і торгівля перетворилися майже у монополію небагатьох, і таким чином купка багатіїв наклала майже рабське ярмо на весь трудовий стан.

Джерело: Энциклика Его Святейшества Папы Льва XIII «Regum poaigit» по социальной проблеме о положении рабочих // Энциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 годов о труде и человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К.: Институт праксеологии, 1993. – С. 62.

Теорія суспільного договору.

Ця теорія передбачає виникнення держави в результаті договору між людьми як наслідок усвідомлення ними своїх нагальних потреб та інтересів.

Можна сказати, що вперше ця теорія з'явилася у поглядах еллінського філософа Епікура, який вважав, що держава з'являється тоді, коли люди уклали між собою угоду з метою забезпечити загальну користь – взаємну безпеку.

В різні часи прихильниками теорії суспільного договору були: в Голландії – Г. Гроцій, Б. Спіноза; в Англії – Т. Гоббс, Дж. Мільтон, Дж. Лільберн, Дж. Локк; в Німеччині – С. Пуфендорф, Х. Томазій, Х. Вольф, І. Кант, у Франції – Ж.-Ж. Руссо, Д. Дидро, К.-А. Гельвецій, П.-А. Гольбах; в Росії – О. Радищев, П. Пестель; в Україні – Я. Козельський, С. Оріховський. Усі вони розглядали державу як форму суспільного життя, що засновується людьми добровільно, на основі взаємної згоди.

Причини укладення суспільного договору пояснювалися різними чинниками.

Так, Т. Гоббс вважав, що причиною укладення суспільного договору є усвідомлення людьми необхідності забезпечити мир у суспільстві, гарантувати людині життя та безпеку, спрямувати її діяльність на досягнення загального блага. У природному стані недоліки людського характеру (вастолубство, жадоба багатства, бажання шкодити одна одній) тягнуть за собою ворожнечу, ненависть та помсту і, як наслідок, стан „війну всіх проти всіх”. Цей стан долається за допомогою спільної

влади, яка дбає про громадський порядок. Індивіди добровільно передають усі свої права і свободи державі. Так укладається суспільний договір.

На відміну від Т. Гоббса, Дж. Локк вважав природний стан досить упорядкованим. Життя у ньому регулювалося законами природи. Проте механізму, що був здатен забезпечити користування своїми природними правами, люди не мали. Таким чином, причиною переходу людей до громадського стану була ненадійність прав у природному стані, де кожен був змушений самотійно відстоювати своє право и карати його порушників. Гарантувати свободу і надійне користування природними правами допомагало укладення суспільного договору. Отже це був акт усвідомлення, а не вияв крайньої необхідності.

Ж.-Ж. Руссо причиною укладення суспільного договору вважав прагнення людей захистити себе від зовнішніх обставин (наприклад, стихійних лих), а також наявність приватної власності, яка породжує нерівність та роз'єднує. В результаті укладення договору колективним сувереном стає народ. Тим самим Ж.-Ж. Руссо сформулював теорію народного суверенітету (верховенства народу)²¹.

Ці погляди цілком поділяв О. Радищев. Він стверджував, що державна влада належить народу, проте передана ним монарху і повинна знаходитись під контролем народу. Люди ж, входячи до держави, лише обмежують, але не втрачають своїх природних прав і свобод. Звідси виходила теза про повстання та революційне усунення від влади монарха, якщо той зловживає владою²².

Історико-матеріалістична теорія.

Її прихильниками були Л. Морган, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, І. Франко й ін. Теорія припускає, що держава виникла, як результат природного розвитку первісного суспільства. Це, насамперед, економічний розвиток, що, поряд із забезпеченням матеріальних умов виникнення держави і права, визначає соціальні

²¹ Стосовно поглядів Т. Гоббса, Дж. Локка та Ж.-Ж. Руссо на суспільний договір детальніше див. Тимошенко В.І. Договірна теорія походження держави // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 259-260.

²² Див. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. – 3-е изд. – М., 1999. – С. 44.

зміни в суспільстві. Останні також являють собою важливі умови і причини виникнення держави і права.

Історико-матеріалістична теорія включає у себе два підходи.

До 90-х років домінувала сталінська інтерпретація історико-матеріалістичної теорії, що відштовхувалася від роботи Ф. Енгельса «Походження родини, приватної власності і держави». Згідно з нею, держава головною передумовою свого виникнення має класову боротьбу, в результаті котрої перемігший клас створює державний апарат із метою організованого придушення переможеного класу. Другою передумовою було виникнення приватної власності. Третьою – твердження того, що сама приватна власність обумовлена виникненням надлишкового продукту. Четвертою – обумовлена удосконалюванням знарядь праці. П'ятою – розподіл праці²³. З 90-х років згадали про іншу роботу Ф. Енгельса, присвячену походженню держави «Анти-Дюринг». Суть її полягала в тому, що держава виникає не після і не в результаті розподілу суспільства на класи, а до цього. Більш того, вона створює самі класи: пануюча бюрократія перетворюється в перший панівний клас. Таким чином, іншою причиною походження держави була не класова боротьба, а необхідність виконання загальних справ²⁴. Однак, для основоположників марксизму головним було не те, що раніш виникає: держава або класи. Головним було: коли б не виник панівний клас (до або після виникнення держави), він за всіх часів прагне захопити цю державу і підкорити її собі, зробити її механізмом для придушення опору підлеглих класів і видавати свої вузько класові інтереси за загальні.

Органічна теорія.

Процес виникнення і функціонування держави ототожнюється з біологічним організмом. Уявлення про державу як про своєрідний людський організм були сформульовані ще Платоном. В XIX столітті ці погляди були розвинуті Г.

²³ Детальніше див. Енгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – Л., 1958. – С. 165-185.

²⁴ Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом. – М., 1966. – С. 148.

Спенсером, який заявив, що держава – це суспільний організм, що складається з окремих людей так само, як і людський організм складається з клітин²⁵.

Згідно органічній теорії держава, як і будь-яке тіло, базується на диференціації та спеціалізації. Диференціація означала, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого становлення ускладнюється і розростається. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Таким чином, органічна теорія передбачає, що держава зачинається, народжується, зростає, мужніє, старіє і вмирає, тобто вона є своєрідним аналогом організму.

Це можна пояснити на прикладі Стародавнього Риму. Рим був заснований Ромулом у 753 р. до н.е., тобто відбулося його зачаття. У 510 р. до н.е. був вигнаний Тарквіній Гордий і утворилася рабовласницька держава, тобто відбулося народження римської держави. Римська республіка зростала, приєднуючи до себе все нові і нові території. За часів правління Октавіана Августа вона змужніла, перетворившись на імперію у формі принципату. Відмова від завойовницьких походів після смерті імператора Траяна та перехід до домініату стало символом початку старіння римської держави. У 476 р. н.е. останній римський імператор Ромул Августул був позбавлений влади – Стародавній Рим помер.

Щодо спеціалізації, то вона передбачає, що формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органи, кожна з яких виконує чітку, властиву лише їй функцію. В результаті утворюється система державних органів. І все це відбувається як у живому організмі, частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого.

Психологічна теорія.

Серед найбільш відомих представників психологічної теорії походження держави можна виділити Л. Петражицького, Г. Тарда, З. Фрейда та ін. Вони пов'язують виникнення держави з особливими властивостями людської психіки:

²⁵ Див. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков, 2000. – С. 25.

потребою певних людей владарювати над іншими, прагненням одних підкорятися, наслідувати, а інших – підкоряти, бути прикладом.

Причини походження держави полягали у тих здібностях, що первісна людина приписувала племінним вождям, жерцям, шаманам, чаклунам тощо. Їх магічна сила та психічна енергія (вони робили полювання вдалим, боролися із хворобами) створювали умови для залежності свідомості членів первісного суспільства від вищезазначеної еліти. Саме від влади, що була притаманна зазначеній еліті, починає виникати влада держави.

Разом з тим завжди існують особи, які не згодні з владою або ж виявляють агресивні наміри та інстинкти. Для тримання у покорі таких психічних особливостей різних осіб і виникає держава.

Зазначена теорія, таким чином, вважала, що держава є необхідною як для задоволення потреб більшої частини населення бути покірними певним особам у суспільстві, так і для придушення агресивних настроїв окремих індивідів. Звідси природа держави – та, що міститься у закономірностях людської свідомості, себто психологічна. На думку представників психологічної теорії, держава є продуктом вирішення психологічних протиріч між ініціативними (активними) особистостями, що здатні до прийняття відповідальних рішень, та пасивною масою, що здатна лише до наслідувальних дій та виконує вищезгадані рішення.

Питання для самоконтролю.

1. В чому полягає суть патріархальної теорії?
2. В чому вбачали причину виникнення держави прихильники теорії насильства?
3. На чому при аналізі виникнення держави наполягає теологічна теорія?
4. Які з існуючих нині теорій є сучасними варіантами теологічної?
5. Що передбачає теорія суспільного договору?

6. Що припускає історико-матеріалістична теорія?
7. Що передбачає органічна теорія?
8. З чим пов'язують виникнення держави прихильники психологічної теорії?
9. На чому заснована християнсько-демократична концепція?
10. В чому суть теорії космічної експансії?
11. Хто був основоположником патріархальної теорії?
12. Хто був прихильником теорії насильства?
13. Хто був основоположником теологічної теорії?
14. Хто був прихильником християнсько-демократичної концепції держави?
15. Хто був прихильником теорії космічної експансії?
16. Хто був прихильником теорії суспільного договору?
17. Хто був прихильником історико-матеріалістичної теорії?
18. Хто був прихильником органічної теорії?
19. Хто був прихильником психологічної теорії?
20. Яку роботу про походження держави написав Р. Фільмер?
21. Яку роботу про походження держави написав К. Каутський?
22. Які роботи про походження держави написав Ф. Енгельс?

§ 2. Теорії про сутність держави

Теорія еліт.

Її основоположниками були В. Парето, Г. Моска, Д. Сартори, Х. Лассуел, Т. Дал, Х. Ортега-і-Гассет та ін. Суть даної теорії полягає в тому, що народ не здатний

управляти державою і тому управління здійснюється верхівкою суспільства – його елітою. Принцип формування еліт різноманітний: здібності, досвід, освіта, походження тощо. При цьому поповнення еліт можливо за рахунок найбільш здібних представників мас, однак демократію елітарна теорія розглядає як утопію чи міраж, гонячись за яким некомпетентні маси населення стають інструментом в руках демагогів і прокладають шляхи до диктатур: соціалізму чи фашизму. Саме тому Г. Моска пов'язував свободу людства не з демократією, а з компетентною правлячою елітою.

Другий засновник цієї теорії – В. Парето – вважав, що державою завжди править еліта, що утворюється у трьох головних сферах (політичній, економічній та інтелектуальній) шляхом висування індивідів, що досягли у своїй справі найбільших успіхів. Проте кожна правляча еліта через деякий час після отримання влади заспокоюється на досягнутому і втрачає свої найкращі якості, творчу енергію та вироджується. Однак якраз це приводить до появи нової потенційної еліти, що прямує до влади. Між потенційною та старою елітою відбувається боротьба у формі насильства, переворотів та революцій. Останні В. Парето вважав корисними для суспільства, адже їх результатом стає „циркуляція” еліти²⁶.

На сьогодні елітарна теорія існує з деякими „редакційними правками”. Суть її зводиться до того, що у сучасному суспільстві є декілька еліт, між якими існує вільна конкуренція, що заснована на принципах політичного і партійного плюралізму. При цьому еліти намагаються у співробітництві здійснювати керівництво державою і суспільством; еліти не відірвані від народу, а контролюються ним за допомогою загального виборчого права, незалежних ЗМІ тощо.

Технократична теорія.

²⁶ Стосовно поглядів Г. Моски та В. Паретто див. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В.В. Копейчикова. – К., 2000. – С. 96.

Ця теорія довгий час була поширена у Франції, де, як зазначав видатний американський філософ Д. Белл, під **технократією** розумілася “політична система, при якій вирішальний вплив належить технічним спеціалістам у сфері адміністрування та економіки”, а **технократом** вважали “людину, що здійснює керівництво з причини своєї технічної компетенції”²⁷.

Її прихильниками, окрім Д. Белла, були Т. Веблен, Д. Барнхейм, Г. Саймон, К. Дойч та ін. Розвиваючи теорію еліт, вони вважали, що управляти суспільством повинні фахівці – керівники, менеджери, що здатні, за рахунок знань та інформації, визначати дійсні потреби означеного суспільства, оптимальні шляхи його розвитку, а також необхідні засоби. У результаті управління стає науковим і тим самим забезпечується прогресивний розвиток суспільства.

Теорія плюралістичної демократії.

Її представниками були Г. Ласки, М. Дюверже, Р. Дарендорф, Р. Даль, Р. Аллен, Д. Рісмен, Г. Парсонс та ін. Зміст теорії полягає в тому, що в сучасному суспільстві, по суті, класи перестали існувати і тому влада втратила класовий характер. Суспільство є сукупністю взаємодіючих соціальних об'єднань людей (страт), утворених за різними ознаками: коло інтересів, місце проживання, професія, вік, релігія тощо. Таким чином, в наявності є страти юнаків і старих, пивоварів і спортсменів тощо. Оскільки зазначені інтереси не є антагоністичними, то і відносини між стратами позбавлені антагонізму.

Для відображення соціальних інтересів створюються відповідні зацікавлені об'єднання – групи тиску. Це профспілки, асоціації підприємців, пацифістські чи патріотичні організації, релігійні, спортивні та культурні об'єднання. Кожна група тиску діє у власних інтересах, а не керується загальною метою. Для задоволення інтересів соціальних страт, що вони представляють, групи тиску беруть участь у політичному житті, використовуючи загальне виборче право, право на об'єднання у

²⁷ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М., 1999. – С. 468.

політичні партії та громадсько-політичні організації, прагнуть отримати доступ до ЗМІ з метою формування суспільної думки.

Механізм політичної влади, прийняття урядом тих чи інших політичних рішень у цих умовах стає результатом взаємодії різних політичних сил, їх конкуренції, що сприяє виробленню загального інтересу та встановленню класового миру. У зв'язку з цим політична система розглядається як певний баланс сил між конфліктуючими економічними, етнічними, релігійними, професійними та іншими верствами та асоціаціями. Кожна з них впливає на формування політики, однак жодна з них не має монополії на владу. Відбувається своєрідна дифузія політичної влади між державними та недержавними інститутами. Таким чином, різноманітні суспільні інтереси максимально враховуються і вважається, що саме такому плюралізму, здійснюється народовладдя.

Звідси витікає положення про роль держави в умовах „плюралістичної демократії”: держава є лише знаряддям узгодження різних груп, нейтральний арбітр між конкуруючими політичними групами, основне призначення якого полягає у не допущенні переваги одних над іншими, тобто у охороні умов вільної конкуренції. При цьому діяльність „зацікавлених” груп тиску зображується не як пов'язана з державою: переговори з іншими групами та укладення угод (наприклад, колективних угод між профспілками та підприємцями) стають різними формами тиску на інші групи.

Питання для самоконтролю.

1. В чому полягає суть теорії еліт?
2. В чому полягає суть технократичної теорії?
3. В чому полягає зміст теорії плюралістичної демократії?
4. Що таке технократія?
5. Що таке технократ?
6. Що таке страти?
7. Хто був основоположником теорії еліт?

8. Хто був прихильником технократичної теорії?

9. Хто був прихильником теорії плюралістичної демократії?

§ 3. Теорії про цілі та завдання держави

Теорія держави загального благоденства.

Криза 1929-33 рр. змусило суспільство відмовитись від ліберальних поглядів на державу як на своєрідного „нічного сторожа”, яка не втручається у суспільне життя, окрім випадків правопорушень.

Стало очевидним, що ринкова стихія не в змозі бути ефективним регулятором. Саме необхідність покладення на державу завдання стати регулятором економічних відносин і викликала до життя концепцію держави загального благоденства.

Її основи сформулював в 30-і роки Д. Кейнс. Згодом його погляди були розвинуті в працях, авторами яких були Д. Мюрдаль, А. Пигу, К. Боулдинг, В. Мунд, Дж. Стречі та ін.

Зміст даної теорії полягає в тому, що держава стала надкласовою, виражає інтереси всього населення, забезпечує благоденство усім. Базою цієї теорії послужили безумовні успіхи розвинутих країн у здійсненні великих державних програм у культурній, соціальній та інших сферах, у забезпеченні високого рівня життя населення. Теорія підкреслювала цінність кожної людської особистості і ставила її інтереси в основу діяльності держави.

Прихильники цієї теорії вважали, що репресивно-каральні функції держави відмирають за рахунок розширення соціально-економічних функцій: державного регулювання економіки, соціальних послуг (культурно-освітня функція, охорона здоров'я, пенсійне забезпечення тощо).

Своє соціальне призначення така держава реалізує шляхом:

- Націоналізації найважливіших галузей промисловості.
- Впливу на ринок шляхом політики цін, державних замовлень, інвестицій, кредитної політики тощо.

- Проектування соціально-економічного розвитку.
- Здійснення широкої політик соціальних послуг, соціального страхування і забезпечення, підтримки високого рівня законності, допомога малозабезпеченим верствам населення.
- Захисту працівників від надмірної експлуатації з боку роботодавців.

Позитивним у теорії держави загального благоденства було те, що вона обґрунтовувала пріоритет загальнолюдських цінностей, інтереси та права людини. Її ж недоліком було те, що «загальне благоденство» забезпечувалося за рахунок перенесення центру експлуатації на напівколоніальні держави та на держави, що розвиваються, рівень життя населення в яких є досить низьким, а його значна частина живе на рівні злидарства.

Теорія соціальної держави.

Достатньо близькою до теорії держави загального благоденства є теорія соціальної держави.

Вперше поняття „соціальної держави” ввів німецький державознавець Х. Хеллер. Потім прихильниками цієї теорії стали Дж. Роулз, К. Арндт, Д. Клінк, К. Хессе, Х. Цахер, Г. Хартвих, В. Бабкін, О. Скрипнюк, В. Четвернин та інші.

Основною причиною соціальних конфліктів, з точки зору теорії соціальної держави, є розрив у рівні прибутків високою є питома вага населення, що проживає нижче рівня бідності. Для досягнення соціальної гармонії держава, разом із профспілками, здійснює перерозподіл прибутків населення від багатих та середніх верст до незаможних.

Як зазначає один з основоположників теорії соціальної держави Х. Цахер, термін „соціальна” означає, що держава несе відповідальність за існування суспільства²⁸. Це держава, яка допомагає слабким і намагається впливати на розподіл матеріальних благ у дусі справедливості, щоб забезпечити кожній людині

²⁸ Див. Бабкін В.Д. Від правової до соціально-правової держави // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Вип.. 12. – К., 2001. – С. 271.

гідне її існування. Суттєве уточнення у визначення зазначеного терміну вніс Г. Хартвих: „Соціальна держава означає державу, яка отримала можливість на правовій основі розв’язувати завдання планування, поділу, організації індивідуального та соціального життя”²⁹.

Питання для самоконтролю.

1. Що є змістом теорії держави загального благоденства?
2. Що стало базою для утворення теорії держави загального благоденства?
3. Які риси теорії держави загального благоденства є позитивними?
4. Які недоліки існували у практичній реалізації теорії держави загального благоденства?
5. Хто був прихильником теорії держави загального благоденства?
6. Хто був прихильником теорії соціальної держави?

§ 4. Теорії про засоби і методи діяльності держави

Теорія «техногенної держави».

Її прихильниками були Г. Кан, П. Холл, М. Ришоньє, Е. Тоффлер й ін. Основу цієї теорії визначили успіхи багатьох країн світу в освоєнні і використанні технічних засобів, у т.ч. радіоелектроніки. Її прихильники вважають, що подальший розвиток техніки дозволить по-новому вирішувати багато завдань державного управління: наприклад, можна буде проводити опити громадян або голосування (референдум) із використанням радіотелевізійної техніки, комп’ютери ж дадуть можливість приймати рішення, незалежно від волі окремих осіб і тому справедливі й оптимальні.

²⁹ Цит. за Бабкін В.Д. Від правової до соціально-правової держави // Правова держава: Щорічник наукових праць

Приклад 7.2.

Е. Тоффлер про роль комп'ютерів у прийнятті рішень.

Маючи можливість запам'ятовувати, пов'язувати між собою велику кількість казуальних сил, комп'ютер може нам допомогти вирішити такі проблеми на більш глибокому, ніж сьогодні, рівні. Він допоможе просіяти велику кількість даних, щоб знайти ледь помітні зразки, допоможе зібрати розрізнені “крупичі інформації” в більше за об'ємом і значенням ціле. Здобувши декілька припущень чи певну модель, комп'ютер зможе визначити наслідки альтернативних рішень і зробити це більш методично і повніше, ніж це здатна зробити будь-яка людина. Він навіть зможе запропонувати уявні рішення певних проблем або досі не зазначені взаємозв'язки між людьми та ресурсами.

Джерело: Тоффлер Э. Третья волна. – М.: АСТ, 1999. – С. 292.

Теорія правової держави.

Суть теорії зводилася до того, що вся діяльність держави повинна здійснюватися на правових засадах. **Правова держава** – це така держава, що не лише насаджує універсально діючі правові норми, але й сама підкоряється їм, тобто обмежує свої дії певними конституційно-правовими нормами. В розвиток ідеї правової держави свій внесок зробили такі філософи, як Солон (ідея влади закону), Аристотель і Цицерон (природні права людини і закони держави). Потужний внесок в теорію правової держави зробили Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, І. Кант, Т. Джефферсон та інші. Сам же термін «правова держава» з'являється у працях німецьких юристів – К.Т. Вількнера, І.Х. Фрайхера фон Аретина, Роберта фон Моля та інших.

Останній у 1829 році визначив правову державу як конституційну державу, діяльність якої повинна бути заснована на закріпленні в конституціях прав і свобод громадян, на забезпеченні судового захисту особи³⁰.

Зародившись як реакція абсолютну монархію, теорія правової держави поширилася не лише в країнах Західної Європи, а й Північної Америки, розвиваючись протягом століть. Поступово домінуючою стає ідея про те, що в правовій державі відносини між людьми та державою регулюються нормами, що встановлюють порядок та усувають безвладдя та свавілля. Це означає, що піддані, які раніше мали лише обов'язки поступово перетворюються на громадян, у яких з'являються встановлені законом права.

XX століття внесло суттєві корективи у теорію правової держави, адже вона збагатилася не лише позитивним досвідом конституційних демократичних держав, а й досвідом знищення ідеології правової держави в СРСР та появи нацистського варіанту правової держави.

Питання для самоконтролю.

1. У чому полягає суть теорії техногенної держави?
2. До чого зводилась суть теорії правової держави?
3. Що таке правова держава?
4. Хто був прихильником теорії техногенної держави?
5. Хто був прихильником теорії правової держави?

§ 5. Теорії про шляхи і перспективи подальшого розвитку держави

Теорія глобалізації виявляється через три види теорій: теорію мондіалізму, теорію золотого мільярду та теорію конвергенції.

Теорія *мондіалізму* передбачає злиття усіх держав та народів у єдине планетарне утворення із встановленням Світового Уряду, знищенням расових,

³⁰ Див. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков, 2000. – С. 149.

релігійних, етнічних, національних та культурних кордонів. Прихильниками цієї теорії був І. Кант, О. Богданов та інші.

Теорія *золотого мільярду* є сучасною європоцентристською версією концепції „богообраного народу”, згідно якої забезпечення існування на планеті може бути гарантованим лише для мільярду людей з найбільш розвинених країн, у той час як усім іншим країнам пропонується бути сировинним додатком та постачальником дешевої робочої сили для обслуговування інтересів ТНК. Згідно прихильників цієї теорії (Ж. Аталі, Г. Кісінджер та ін.) планета може загинути від екологічних перевантажень. Наслідком реалізації цієї теорії стає світова диференціація на країни постіндустріального Центру, індустріальної Напівпериферії та аграрної Периферії. Така світова диференціація зараз і стає тією глобалізацією, проти якої діє антиглобалістський рух.

Теорії *конвергенції* присвячені роботи таких дослідників як Д. Гелбрейт, Р. Арон, П. Сорокін, А. Сахаров та ін. Згідно цієї теорії, в умовах науково-технічної революції втрачається відмінність між капіталізмом та соціалізмом. Крім того, дана теорія розглядала взаємний вплив держав двох систем – СРСР і інших країн соціалістичного табору і США, Великобританії й інших країн капіталістичного світу. У результаті робився висновок про те, що відбувається «обмін» (конвергенція) між цими державами. При цьому кожна група запозичає краще. Внаслідок цього відбувається зближення держав по їх сутності, формам діяльності, організації тощо. Це повинно привести до того, що через деякий час відмінності втраяться і виникне «постіндустріальна держава» єдиного типу, що буде державою «загального благоденства».

Професор Дж. Гелбрейт називав цю державу народною і характеризував її як таку, що здатне забезпечити усім членам суспільства відносно високий рівень життя, справедливий розподіл ресурсів та ліквідацію соціальної нерівності. З точки зору Дж. Гелбрейта, все це ставало можливим завдяки досягненням науково-

технічної революції та модернізації системи управління, яка ефективно реагувала на потреби населення, що постійно змінювались³¹.

А. Сахаров визначав **конвергенцію** як „реально існуючий історичний процес зближення капіталістичної та соціалістичної світових систем, що здійснюється в результаті зустрічних плюралістичних змін в економічній, політичній, соціальній та ідеологічній сферах”³².

Теорія відмирання держави.

Прихильниками цієї теорії були К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, М. Хмелінін та інші.

Відповідно до неї держава не буде існувати завжди. Вона зникне з побудовою безкласового комуністичного суспільства, коли відпаде необхідність у державі як особливій політичній організації суспільства. Прихильники цієї теорії вважали, що люди поступово звикнуть до дотримання правил спільного життя без примусу, без контролю з боку особливого апарату, тобто держави. Для цього необхідними є наступні передумови:

- Економічні – досягнення високого рівня добробуту на базі загальної власності на засоби виробництва.
- Соціальні – зникнення класів та класових антагонізмів.
- Політичні – розвиток соціалістичної демократії.
- Духовні – досягнення високого рівня свідомості трудящих мас.

Відмирання держави уявлялося як процес перетворення її у органи громадського самоврядування, які повинні будуть керувати господарською діяльністю, соціальними, культурними, духовними та моральними процесами в суспільстві.

Зокрема вважалося, що громадські функції, аналогічні сучасним державним функціям управління економікою та культурою, залишаться і в умовах

³¹ Див. Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М., 2001. – С. 59.

³² Цит. за Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков, 2000. – С. 62.

комуністичного суспільства, однак вони зазнають суттєвих змін. Так, на думку прихильників цієї теорії, органи планування та обліку, керівництва господарством та розвитком культури, що в умовах соціалізму були державними, втратять свій поличний характер і перетворяться на органи громадського самоврядування.

Приклад 7.3.

В. Ленін про відмирання держави в умовах комунізму.

...лише комунізм створює повну непотрібність держави так як *нікого* придушувати, – „нікого” у смислі систематичної боротьби з певною частиною населення. Ми не утопісти і аніскільки не заперечуємо можливість та неминучість ексцесів *окремих осіб*, а значить і необхідність придушувати *такі* ексцеси. Але, по-перше, для цього не потрібна особлива машина, особливий апарат придушення, це буде робити сам озброєний народ з такою ж простотою та легкістю, з якою будь-яка юрба цивілізованих людей навіть у сучасному суспільстві рознімає людей, що б'ються між собою або не допускає насильства над жінкою. А, по-друге, ми знаємо, що найсуттєвіша соціальна причина ексцесів, які полягають у порушенні правил спільного життя, є експлуатація мас, їхня нужда та злидні. З усуненням цієї головної причини ексцеси неминуче почнуть „*відмирати*”. Ми не знаємо, як швидко і в якій поступовості, але ми знаємо, що вони будуть відмирати. З їх відмиранням *відіме* і держава.

Джерело: Ленін В.И. Государство и революция. – М.: Политиздат, 1967.

– С. 92.

Теорія національної держави.

Прихильниками цієї теорії були італієць П.С. Манчині, німець А. Гітлер, бельгієць Лоран, росіяни О. Градовський та М. Данилевський, українці М. Міхновський, Д. Донцов, В. Липинський, М. Костомаров, Т. Шевченко та інші.

Ця теорія спочатку виникла як гасло створення національної держави в рамках формування національного ринку за часів феодалізму. Тоді вона мала позитивне значення і сприяла історичному прогресу.

Нині ця теорія набула поширення у країнах колишнього СРСР, Східної та Південно-Східної Європи. У деяких державах, наприклад, Естонії та Латвії, вона поступово набуває статусу офіційної доктрини.

Теорія національної держави може мати етнічний зміст і тоді вона стає небезпечною. Це пояснюється як її перетворенням у теорію національної винятковості („Україна для українців”), так і породженням недовіри між людьми різних національностей. В умовах багатонаціональних держав це неминуче веде до конфронтацій, насильства і ворожнечі.

Інший підхід, що апелює до поняття нації не як синоніму етносу, а як до політичної категорії, має позитивний потенціал, адже враховує реальний стан міжнаціональних стосунків та інтереси національно-етнічних меншин.

Приклад 7.4.

А. Гітлер про перевагу національної держави над багатонаціональною імперією.

В Німеччині мова йшла лише про подолання відомих політичних традицій, адже у культурному відношенні загальне підґрунтя існувало завжди. Насамперед найважливішою була та обставина, що німецька держава, якщо не враховувати невеликих чужих національних осколків, об'єднувала людей лише однієї нації.

В Австрії ж обставини були прямо протилежними.

Політичні спогади про власну минулу велич тут були абсолютно відсутніми у окремих націй, якщо не враховувати угорців. У всякому випадку ці спогади належали лише дуже віддаленому періоду і були стерті часом майже остаточно. З іншого боку, в епоху, коли національний принцип почав відігравати колосальну роль, в окремих частинах австро-угорської монархії

почали формуватися націоналістичні сили, подолати які було тим важче, що в межах Австро-Угорщини насправді почали утворюватися національні держави. При цьому всередині цих національних держав домінуюча нація, в силу свого споріднення з віддаленими національними осколками в Австрії, мала тепер більш притягальну силу для цих останніх, аніж австрійські німці.

Навіть Відень тепер не міг довгий час сперечатися із столицями провінцій.

З тих самих пір як Будапешт сам став великим центром, у Відня вперше з'явився суперник, завданням якого було не посилення монархії в цілому, а лише зміцнення однієї з її частин. Досить скоро цьому прикладу стали наслідувати також Прага, а потім Лемберг, Лайбах та інші. Коли ці колишні провінційні міста піднялися і перетворилися на національні центри окремих провінцій, тим самим були створені осередки все більше і більше самостійного культурного розвитку. Національно-політичні прагнення тепер отримали глибоку духовну базу. Наближався момент, коли рушійна сила окремих націй стала сильнішою, аніж сила загальних інтересів монархії. Тим самим вирішилась доля Австрії.

З часів смерті Йосипа II цей хід розвитку висвітлювався дуже чітко. Швидкість цього розвитку залежала від цілої низки чинників, одні з яких були закладені у самій монархії, інші ж були результатом тією зовнішньої політики, що у різні періоди проводила Австрія.

Щоб серйозно розпочати та завершити боротьбу за єдність цієї держави, залишалось лише вести уперту та нещадну політику централізації. Для цього насамперед було потрібно принципово ввести єдину державну мову. Цим було б підкреслено хоча б принцип формальної приналежності до єдиної держави, а адміністративним органам було б надано в руки технічних засіб, без якого єдина держава взагалі існувати не може. Лише таким чином могла бути створена можливість за допомогою школи виховати протягом тривалого часу традиції державної єдності. Звісна річ, цього не можна було

досягти протягом 10 чи 20 років. Тут потрібні століття. У питаннях колонізації взагалі вирішує не швидкість та натиск, а наполегливість та тривалий період.

Само собою, що при цьому не тільки адміністрування, а й усе політичне керівництво повинно було б відбуватися у суцільній єдності.

І ось для мене тоді було нескінченно повчально констатувати, чому цього всього не відбулося або, краще сказати, чому все це не було зроблене. Винуватцями краху австро-угорської імперії є лише ті, хто винен у цьому недогляді.

Більше, ніж будь-яка інша держава, стара Австрія залежала від кругозору своїх правителів. Тут був відсутнім фундамент національної держави, котра сама по собі має більше сил для самозбереження навіть тоді, коли керівники держави опиняються не на висоті. Держава єдиної національності іноді протягом дивно довгих періодів може переносити режим поганого управління, не гинучи при цьому. Часто може здатися, що в організмі вже зовсім не залишилось ніякого життя, що він вже помер чи відмирає, і раптом виявляється, що присуджений на смерть знову піднявся і став надавати ознаки дивовижної нескореної життєвості.

Зовсім інша справою є така держава, що складається з різних народностей, в жилах яких не тече одна і та ж кров...

Джерело: Гитлер А. Моя боротьба. – М.: Витязь, 2000. – С. 62-63.

Питання для самоконтролю.

1. Які теорії утворюють теорію глобалізації?
2. В чому суть теорії відмирання держави?
3. Що передбачає теорія мондиалізму?
4. В чому суть теорії „золотого мільярду“?
5. Що передбачає теорія конвергенції?
6. Що означає конвергенція?
7. Хто був прихильником теорії мондиалізму?

8. Хто був прихильником теорії „золотого мільярду“?
9. Хто був прихильником теорії конвергенції?
10. Хто був прихильником теорії відмирання держави?
11. Хто був прихильником теорії національної держави?
12. Як визначав конвергенцію А. Сахаров?

Дискусійні завдання:

1. Яка з теорій про походження держави Вам найбільш подобається і чому?

2. Яка з теорій про сутність держави Вам найбільш подобається і чому?

3. Яка з теорій про цілі і завдання держави Вам найбільш подобається і чому?

4. Яка з теорій про методи і засоби діяльності держави Вам найбільш подобається і чому?

5. Яка з теорій (мондіалізму, „золотого мільярду“, конвергенції, відмирання держави, національної держави) буде реалізована на планеті Земля у майбутньому і чому?

6. В чому саме відійшов на практиці від своїх поглядів на національну державу А. Гітлер?

ГЛАВА 8. Філософія права

План.

1. Загальна характеристика філософії права.
2. Теорії права за джерелом його утворення.
3. Теорії про основу права.

§ 1. Загальна характеристика філософії права.

Загалом **філософію права** можна охарактеризувати як сферу знань про право у житті людей, у людському бутті, що повинна надати світоглядне пояснення права, його смислу та призначення як для суспільства, так і для окремої людини, обґрунтувати його під кутом зору сутності людського буття та існуючій у ньому системи цінностей.

Вирішальне значення у філософії права як вершини юридичних знань має її світоглядне розуміння права, усвідомлення виражених у праві цінностей і саме право як найважливіша соціальна цінність. Саме тому філософія права націлена на усвідомлення світоглядної таємниці права, а звідси її прагнення висвітлити сутнісні проблеми життя суспільства – місце і призначення права у розвитку та долі суспільства, людства, окремої людини.

Слід мати на увазі, що філософія права – це не лише ідеї, а й реальне правове життя, шляхом якого філософсько-правові ідеї не лише уточнюються та корегуються, а й формуються, реально існують, містяться, затверджуються і впливають на суспільну систему. А це істотно залежить як від стану та стадії розвитку цивілізації, даного суспільства, так і від реальної потреби суспільства у затвердженні тих чи інших ідеалів і цінностей.

Сучасний рівень розвитку філософії права дозволяє систематизувати різні погляди на право за певними критеріями. Вже саме ставлення до права та його долі,

той факт, чи позитивне значення воно має для суспільства, чи негативне, виступає воно самостійним соціальним явищем або елементом іншої системи регулювання, виявляє протилежні точки зору. Зокрема представники окремих філософських напрямків (наприклад, А. Шопенгауер) розглядали право як частину моралі, або як її нижчу ступінь і заперечували соціально-ціннісний характер права (Л. Толстой, В. Соловйов та інші). Були і відверто негативні погляди на право (анархісти) або погляди про відмирання права у майбутньому (комуністи).

При вирішенні основного питання філософії про співвідношення матерії та свідомості, виділяються матеріалістичний та ідеалістичний підходи до розуміння права. Ідеалістичний підхід підтримує теологічна доктрина (Фома Аквінський), що вважала право божим створінням, а матеріалістичний – марксистська (В. Ленін), яка обґрунтовувала право виключно економічним підґрунтям.

Залежно від того, що розглядається у якості джерела правоутворення – держава, суспільство, природа людини тощо, розрізняються природно-правова доктрина, юридичний позитивізм та історична школа права.

Залежно ж від того, що є основою (базовим елементом) права – норма права, правосвідомість, правовідносини, воля людей тощо – були сформовані нормативістська, психологічна та соціологічна теорії.

Кожна з названих теорій має свої переваги та недоліки, їх поява та розвиток обумовлені природним розвитком людства і свідчить про необхідність та соціальну цінність права у житті людей. Це можна пояснити тим, що зазначені теорії стали зародком усіх наступних уяв і концепцій про внутрішній взаємозв'язок і єдність права, свободи і справедливості, про права і свободи людини, про верховенство права, про правовий закон і правову державу. І у тому, що сьогодні ці ідеї стали загально визнаними світовою спільнотою цінностями та імперативами, – велика і безспірна заслуга філософії права.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке філософія права?

2. Які класифікації передбачає філософія права?
3. Які теорії виділяються за джерелом правоутворення?
4. Які теорії виділяються за базовим елементом права?

Таблиця 8.1.

Теорії філософії права.

Групи теорій права	Види правових теорій
Теорії права за змістом їх утворення	1) Природно-правова доктрина. <ul style="list-style-type: none"> • Неотомістична доктрина. • Світська теорія. 2) Юридичний позитивізм. 3) Історична школа права.
Теорії про основу права	1) Теорія нормативізму. 2) Психологічна теорія. 3) Соціологічна юриспруденція. <ul style="list-style-type: none"> • Марксистська теорія. • Теорія „вільного права”. • Концепція солідаризму. • Інструментально-прагматичний підхід

§ 2. Теорії права за джерелом його утворення

Природно-правова доктрина.

Ідея природного права виникла ще в Елладі та Римі і пов'язана з іменами Демокріта, Сократа, Платона, Аристотеля, грецьких та римських стоїків, Цицерона, Ульпіана та інших римських юристів. В епоху Середньовіччя вона отримала розвиток у богословських творах Фоми Аквінського. Однак як один з напрямків теорії праворозуміння природно-правова доктрина склалася в епоху Революцій. Її найвидатнішими представниками були Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, О. Радищев та ін.

Прихильники цієї теорії вважали, що, окрім права, яке встановлюється державою, існують природні права, що притаманні людині від народження. Їх ніхто – ані суспільство, ані держава – людині не дарує. Ці права є умовою існування людини та її життєдіяльності. Основними серед них були: право на життя, свободу, рівність, власність та низка інших. Саме тому теорія природного права стверджувала, що природне право (сума природних, вічних, невід'ємних, та незмінних прав людини) є вищим правом стосовно позитивного права (законів, звичаїв, прецедентів), це право, що втілює у собі розум та вічну справедливість.

Таким чином, теорія природного права, по суті, знімала проблему походження права, упираючи на первинну наявність у людини, як у соціальної істоти, певного набору прав. Вона розривала взаємозв'язок між виникненням держави, класових та інших соціальних структур, потребою суспільства та самого права як об'єктивного результату розвитку регулятивної системи, що з'являється на певному етапі. Тим самим вона ухилялася від дослідження та пояснення об'єктивних процесів виникнення суми прав у кожної людини, у їх абстрактне визнання.

Разом з тим ця теорія несла у собі величезний соціальний заряд, так як дозволяла з позицій гуманізму, справедливості, ліберальної демократії та й просто розумності, критикувати діюче право, якщо останнє ставало гальмом суспільного розвитку, перепоною для добробуту суспільства.

Сучасна теорія природного права розвивається двома напрямками:

- *Неотомістична теорія* – намагається поєднати природно-правову і теологічну доктрини. З точки зору її прихильників (Ж. Маритен, В. Катрайн, І. Месснер) природне право створюється Богом.
- *Світська доктрина* розрізняє право і закон і наголошує на існуванні для писаного права відповідної етичної першооснови (природного права), що базується на принципі справедливості.

Юридичний позитивізм.

Прихильниками цієї теорії були Дж. Остін, О. Конт, Г. Шершеневич, У. Блекстоун, К. Бергбом та інші.

Ця теорія виникла як опозиція природно-правовій доктрині. На відміну від останньої, для якої основні права та свободи є первинними відносно законодавства, позитивізм вводить поняття „суб’єктивне право” як те, що виходить від права об’єктивного – встановленого чи створеного державою. Держава делегує суб’єктивні права і встановлює юридичні обов’язки в нормах права, що складають закриту досконалу систему. Позитивізм ототожнює право і закон.

Дж. Остін визначає позитивне право як „...правила, які призначені для управління однією розумною людиною з боку іншої розумної людини, що має владу над першою”³³.

До негативних моментів теорії юридичного позитивізму слід віднести введену нею штучну обмеженість права як системи від фактичних суспільних відносин, відсутність можливості моральної оцінки правових явищ, відмова від досліджень змісту права, його мети.

Позитивним моментом нам уявляється можливість встановлення стабільного правопорядку та детального дослідження догми права – структури правової норми, підстав юридичної відповідальності, класифікації норм та нормативних актів, видів інтерпретації тощо.

³³ Остин Дж. Определение области юриспруденции // История вчень про право і державу: Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / Уклад. Г.Г. Демиденко. – Х., 2002. – С. 464.

Історична школа права.

Ця школа склалася в першій третині XIX століття в Німеччині, яка на той період ще залишалася роздробленою феодалною державою із слабкою, позбавленою революційного духу, буржуазією. Найбільш відомими представниками цієї школи були Г. Гуго, Ф. Савіньї та Г. Пухта.

Їхні погляди були виразом реакції на ідеї природно-правової доктрини і Великої Французької революції, що на той момент вже зазнала поразки.

Історична школа прав заперечувала можливість існування єдиного для усіх народів права. Вона виходила з того, що у німецького та інших народів є своє, властиве лише йому, право, не схоже з правом інших країн і визначене історично притаманним йому народним духом. Право кожного народу і є проявом народного духу, що виражає „загальну свідомість”, „загальні переконання” народу. Воно є результатом історичного процесу. Передаючись „з молоком матері” від одного покоління до іншого, право само розвивається і поступово складається, немов мова чи переконання.

Думка про те, що вирішальна роль у створенні права належить регулюванню „зверху” оголошувалось „юридичним марновірством”. Формування права порівнювалось з правилами гри, що встановлюються поступово на основі існуючої практики. Відповідно закон був не тільки не єдиним джерелом права, а й не основним. На перше місце прихильники історичної школи права ставили звичаї, оскільки багато людей не знають приписів закону, проте кожному є відомим існуючий розпорядок життя.

Питання для самоконтролю.

1. Які з теорій права є основними за джерелом утворення?
2. Що вважали прихильники теорії природного права?
3. Що робить юридичний позитивізм стосовно права і закону?

4. Які негативні моменти притаманні юридичному позитивізму?
5. Які позитивні моменти притаманні юридичному позитивізму?
6. Що є основним джерелом права за історичною школою права?
7. Які напрямки існують у природно-правовій доктрині?
8. Хто був прихильником теорії природного права?
9. Хто був прихильником юридичного позитивізму?
10. Хто був прихильником історичної школи права?
11. Хто був прихильником неатомістичної теорії права?
12. Хто був прихильником світської доктрини природного права?

§ 3. Теорії про основу права

Теорія нормативізму.

Основоположником нормативізму був австрійський юрист Г. Кельзен.

Суть теорії полягала у тому, що право є сукупністю норм, що зовні виражаються у законах та інших нормативних актів. З точки зору Г. Кельзена право являє собою чітку, логічно узгоджену ієрархічну піраміду на чолі з „Основною нормою”, тобто Конституцією („Слід вести себе так, як цього вимагає Конституція”³⁴). Юридична сила і законність кожної норми залежить від „вищестоящої” у піраміді норми, що володіє більш високим ступенем юридичної сили.

Сучасне розуміння права в рамках теорії нормативізму можна уявити у вигляді наступних елементів:

³⁴ Цит. за Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. – М., 1999. – С. 128.

1) Право – це система взаємопов'язаних та взаємодіючих норм, викладених у текстах нормативних актів.

2) Норми права видаються державою, в них виражається державна воля, зведена в закон.

3) Норми права регулюють найважливіші суспільні відносини.

4) Саме право та його реалізація, у випадку необхідності, забезпечується примусовою силою держави.

5) Від норм залежить виникнення правовідносин, формування правосвідомості, правова поведінка.

Позитивне значення нормативізму полягало у тому, що:

1) дозволяє створювати і удосконалювати систему законодавства;

2) забезпечує певний режим законності, одноманітність застосування норм та індивідуально-владних приписів;

3) сприяє формуванню „нормативного” уявлення про право як формально логічної основи правосвідомості громадян;

4) забезпечує формальну визначеність права, що дозволяє чітко визначити права та обов'язки суб'єктів, фіксувати заходи та засоби державного примусу;

5) дозволяє абстрагуватися від класово-політичних характеристик права, що особливо важливо в умовах застосування права.

Негативізм нормативного підходу вбачається у його запереченні обумовленості права потребами суспільного розвитку, ігноруванні природних і моральних засад у праві та ролі правосвідомості у реалізації юридичних норм, абсолютизації державного впливу на правову систему.

Психологічна теорія.

Психологічна теорія права розпочинає свій рух на початку ХХ століття в Німеччині (Г.Ф. Кнапп), Франції (Г. Тард) та Росії (Л. Петражицький).

Послідовниками цієї теорії були А. Росс (скандинавська або упсальська школа права), Г. Гурвич (французька школа мікросоціології права), М. Рейснер.

Суть психологічної теорії права полягало у тому, що вона розрізняла позитивне право, яке офіційно діяло у державі, та інтуїтивне право, витоки якого містилися у психіці людей і складаються з того, що вони, їх групи та об'єднання переживають як право. Позитивне право, що виражалося в законах та інших актах, було мало відомим громадянам.

Інша річ – інтуїтивне право, з яким людині доводилося стикатися майже весь час. Серед різних психологічних станів людей на перший план висувуються емоції – імпульсні переживання, які стимулюють людей до певних дій.

Такі емоції Л. Петражицький поділив на дві групи:

1) Імперативні чи моральні емоції – передбачають одностороннє переживання особою обов'язку вчинити ту чи іншу дію стосовно іншої особи, однак воно не супроводжується переживанням іншої сторони права вимагати виконання вказаного обов'язку. Наприклад, переживання перехожим обов'язку подати милостиню жебракові. Це є особистою справою перехожого. В свою чергу, жебрак не переживає при цьому права вимагати від перехожого виконання цього обов'язку.

2) Імперативно-атрибутивні або правові емоції – двостороння емоція, за якою переживання однією особою обов'язку стосовно іншої особи поєднується з переживанням останньою права вимагати виконання зазначеного обов'язку. Наприклад, відносини продавця та покупця.

З таких двосторонніх імперативно-атрибутивних емоцій і складається інтуїтивне, психічне право, якому, на думку, Л. Петражицького, належить первинне місце в регулюванні майнових, сімейних, спадкових та інших відносин, що постійно виникають у житті людей. При цьому вчений виходив з того, що скільки людей, стільки і може бути інтуїтивних прав³⁵.

Соціологічна юриспруденція.

³⁵ Див. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 2000. – С. 133.

Соціологічна теорія права зародилась ще в середині XIX століття. Її найвидатнішими представниками були Є. Ерліх, Р. Паунд, Дж. Дьюї, Д. Френк, С. Муромцев, П. Стучка та інші.

Соціологічна теорія права розглядає право як емпіричне явище. Її основний постулат полягає у тому, що право слід шукати не у нормі чи у психіці, а у реальному житті. В основу поняття права покладені суспільні відносини, що захищаються державою. Норми закону та правосвідомість не заперечуються, проте і не визнаються правом. Вони є ознаками права, а саме право – це порядок у суспільних відносинах, у діях людей. Виявити суть такого порядку, вирішити спір у тій чи іншій конкретній ситуації повинні були судові чи адміністративні органи. Саме тому свобода суддівських та управлінських рішень була найхарактернішою ознакою соціологічної юриспруденції.

Існує чотири основних напрямки в соціологічній юриспруденції: марксизм, теорія вільного права, інструментально-прагматичний підхід та концепція солідаризму.

Марксизм є найбільш ортодоксальним напрямком в соціологічній юриспруденції. Найвідомішими представниками марксистського напрямку був П. Стучка, А. Вишинський та інші радянські правознавці.

Згідно їх поглядів право було нічим іншим як зведена в закон воля економічно пануючого класу.

Менш ортодоксальною виявилася *теорія вільного права*, основоположником якої був Є. Ерліх. У 1913 році він видав книгу „Основи соціології права”, де виклав суть теорії у наступному постулаті: „центр розвитку права в наш час, як і у всі часи, – не в законодавстві, не в юриспруденції, не в судовій практиці, а у самому суспільстві”. І ще: „Щоб зрозуміти витoki, розвиток і сутність права, слід насамперед дослідити порядок, що існує у суспільних союзах. Причиною невдач усіх попередніх спроб пояснити право полягала у тому, що вони виходили з правових приписів, а не з цього порядку”³⁶.

³⁶ Цит. за Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М., 2001. – С. 95-96.

Інструментально-прагматичний підхід було розвинуто у праці американського юриста Р. Паунда „Юриспруденція”. У ній дослідник стверджував, що право – це насамперед фактичний правопорядок та процес діяльності суду³⁷.

Автор *концепції солідаризму* Л. Дюгі вважав, що право витікає безпосередньо із соціальної солідарності³⁸.

Питання для самоконтролю.

1. Які з теорій права є основними за їх основою.
2. Які теорії входять до соціологічної юриспруденції?
3. В чому полягала суть нормативізму?
4. Що таке Основна норма?
5. В чому вбачається негативізм нормативізму?
6. Хто був основоположником нормативізму?
7. Хто був основоположником психологічної школи права в Німеччині, Франції та Росії?
8. Хто був прихильником психологічної теорії права?
9. В чому суть психологічної теорії права?
10. Який основний постулат соціологічної юриспруденції?
11. Хто був прихильником соціологічної юриспруденції?
12. Хто був основоположником марксистського напрямку в соціологічній юриспруденції?
13. В чому суть марксистського підходу до права?
14. Хто був основоположником теорії вільного права?
15. Хто був основоположником інструментально-прагматичного підходу до права?
16. Хто був автором концепції солідаризму?

³⁷ Прогасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. – М., 1999. – С. 125.

³⁸ Див. Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М., 2001. – С. 96.

17. Що є центром розвитку права за теорією вільного права?

18. Що таке право за інструментально-прагматичним підходом?

19. З чого витікає право за концепцією солідаризму?

20. Що написав стосовно права С. Ерліх?

21. Що стосовно права написав Р. Паунд?

Дискусійні завдання:

1. Пояснити, яка з теорій про походження права Вам найближче за духом і чому:

- Природно-правова доктрина.
- Неотомістична теорія.
- Світська доктрина природного права.
- Юридичний позитивізм.
- Історична школа права.

2. Пояснити, яка з теорій про основу права Вам найбільш подобається і чому:

- Теорія нормативізму.
- Психологічна теорія.
- Марксистська теорія.
- Теорія вільного права.
- Інструментально-прагматичний підхід.
- Концепція солідаризму.

ГЛАВА 9. Соціально-правовий вимір держави

План.

1. Роль держави в політичній системі суспільства.
2. Громадянське суспільство.
3. Соціально-правова держава.

§ 1. Роль держави в політичній системі суспільства

Напрямки впливу держави на політичну систему суспільства.

Як відомо, держава є головною частиною політичної системи. Її вплив на останню визначається тим, що держава:

- 1) Визначає головні напрямки розвитку суспільства.
- 2) Вона виступає організацією усіх громадян.
- 3) Має у своєму розпорядженні спеціальний апарат управління і примусу.
- 4) Здійснює правотворчість.
- 5) Має суверенітет.
- 6) Характеризується єдністю законодавчих, управлінських і контрольних функцій.
- 7) Є єдиною повновладною організацією в масштабах усієї країни.

Зупинимось на окремих напрямках впливу.

Держава визначає головні напрямки розвитку суспільства. Державні органи та посадові особи визначають основні напрямки розвитку суспільства.

В 1929 році США підпали під світову економічну кризу, яка здобула в Америці назву “Великої депресії”. Для виводу країни з кризи був потрібен новий курс. Саме таку назву здобула політика президента Франкліна Делано Рузвельта. Було прийнято ряд законодавчих актів. Так, згідно з законом про поліпшення положення в сільському господарстві від 12 травня 1933 року, міністр сільського

господарства уповноважувався “за допомогою угод, що укладені на основі добровільності, з виробниками або за допомогою інших методів уживати заходів щодо скорочення посівних площ або товарного виробництва (або того й іншого) будь-якого з основних сільськогосподарських продуктів, а також уживати заходів щодо забезпечення виплати платежів і бенефіцій, що виникають як із вищевказаних угод, так і з угод, що стосуються такої частини продукції якогось з основних сільськогосподарських продуктів, що, на думку міністра, може бути по справедливості визнана необхідною для внутрішнього споживання»³⁹. У результаті урядових закупівель надлишків у фермерів були підвищені ціни на продукцію сільського господарства, збільшені асигнування на дешеве цивільне будівництво, соціальне страхування, організацію суспільних робіт, були створені трудові табори, де знаходили собі роботу молоді безробітні у віці 18-25 років, з метою економії була скорочена заробітна платня державним чиновникам, були розширені права профспілок тощо. Це дозволило вказати в законі “Про відновлення національної економіки” від 16 липня 1933 року на наступні суспільні роботи: «(а) будівництво, ремонт і поліпшення шосе і магістралей, суспільних будинків і будь-яких інших державних підприємств і комунальних установ; (б) збереження природних багатств і розвиток їхнього видобутку, включаючи сюди контроль, використання й очищення вод, запобігання ґрунтової і берегової ерозії, розвиток водяної енергетики, передачу електричної енергії, будівництво різних річкових і портових споруд і запобігання повеней»⁴⁰. Проведення “нового курсу” вимагало надання президенту практично необмежених владних повноважень, які і були йому надані з мовчазної згоди Конгресу і ділових кіл США, що не бачили іншого виходу з кризи. Рузвельт зумів виділити головне в тому комплексі проблем, що стояли перед новою адміністрацією, а саме необхідність активного державного втручання в економіку, яке практично було відсутнє при його попередників – президенті Герберті Гувері.

³⁹ Об улучшении положения в сельском хозяйстве. Закон США от 12 мая 1933 года // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – М., 1996. – С. 304.

⁴⁰ О восстановлении национальной экономики. Закон США от 16 июля 1933 года // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – М., 1996. – С. 307.

Так, ще до моменту вступу Ф.Д. Рузвельта на посаду президента США, з 19 тис. американських банків більшість була закрита. Найбільші чикагські та нью-йоркські банки були напередодні банкрутства. 5 березня 1933 року Рузвельт своїм першим указом, як президента США тимчасово закрити усі без винятку банки країни. Скликаний через декілька днів на надзвичайну сесію Конгрес США прийняв закон, відповідно до якого у країні з початку відновили свою діяльність 12 федеральних резервних банків, а потім почали відчинятися і ті приватні банки, яким вдалося заручитися підтримкою держави. Однак, більше 6 тис. банків це не вдалося і вони остаточно припинили своє існування. Особливе місце в “новому курсі” займала діяльність адміністрації Ф.Д.Рузвельта щодо скасування т.зв. “сухого закону”. Спочатку був легалізований продаж пива, а потім Конгрес США прийняв XXI поправку до Конституції США, яка закон скасувала зовсім. За рахунок вільного продажу алкогольних напоїв, обкладених досить високими федеральними податками, було забезпечено надходження в бюджет значних додаткових коштів... Це все призвело до виходу США з кризи. А після її подолання, з 1933 по 1936 роки, цілий ряд законопроектів і реформ, схвалених Конгресом з ініціативи Рузвельта, були визнані Верховним Судом США неконституційними, а, отже, недійсними;

Держава виступає організацією всіх громадян. Будь-який громадянин може бути членом будь-якої організації (партії, профспілки, клубу тощо. Однак лише держава є організацією, членом якої громадянин *повинен* бути. Саме держава об'єднує громадян;

Держава має у своєму розпорядженні спеціальний апарат управління і примусу. Саме за допомогою означеного апарату держава здійснює управління суспільством та його політичною системою;

Держава здійснює правотворчість. За допомогою законодавства держава виявляє, які елементи політичної системи мають право на існування, а які – ні.

Напрямки взаємозв'язку держави і громадських організацій.

Держава і громадські організації взаємодіють між собою за допомогою таких форм як співробітництво, взаємодопомога, координація, керівництво, визначення меж правового простору, нагляд та контроль.

Співробітництво. Держава сприяє розвитку громадських організації (у тому числі політичних партій), а останні впливають на прийняття державою важливих політичних рішень, адже за допомогою виборчого права вони можуть прийняти участь у формуванні парламенту;

Взаємодопомога. В тяжкі часи існування держави саме громадські організації, як ніхто інший може сприяти консолідації суспільства навколо держави. В той же час держава захищає громадські організації від сваволі окремих посадових осіб і громадян;

Координація. Будучи організацією всіх громадян, держава може координувати діяльність громадських організацій у тому напрямку, який вигідний державі в даний момент часу;

Керівництво. В недемократичних державах державні органи прямо керують суспільством та його громадськими організаціями;

Визначення меж правового простору. Державне законодавство встановлює межі правового простору, у якому можуть діяти громадські організації. В ряді країн, наприклад, заборонені фашистські організації, в інших – так звані тоталітарні секти тощо;

Нагляд і контроль. В Україні нагляд за дотриманням законності покладено на органи прокуратури. Вона також здійснює нагляд за законною діяльністю громадських організацій.

Питання для самоконтролю.

1. Чим визначається вплив держави на політичну систему?
2. Які існують напрямки взаємодії держави і громадських організацій?

§ 2. Громадянське суспільство

Поняття та взаємодія з державою громадянського суспільства.

Питання про співвідношення суспільства і держави піднімає проблему громадянського суспільства.

Загалом його можна визначити як сукупність неполітичних відносин (економічних, духовно-моральних, релігійних, культурних) громадян та їх асоціацій, заснованих на принципах самодіяльності, невідчужуваності та автономії стосовно держави.

Однак, виключення політичних відносин одразу дозволяє зробити висновок про існування розвиненого громадянського суспільства в умовах авторитарного режиму, а це – не так.

Інше визначення говорить про те, що громадянське суспільство – це сукупність особисто вільних індивідів.

Якщо розглядати громадянське суспільство з точки зору політології та соціології, то таке визначення є повним. Проте з точки зору теорії держави і права таке визначення є недостатнім, адже не торкається відносин між громадянським суспільством і державою.

З цієї точки зору, можна зазначити, що громадянське суспільство – це система відносин у суспільстві, прямо не урегульованих державою за допомогою права.

Те, що відносини в громадянському суспільстві не врегульовані державою безпосередньо за допомогою права не означає, що громадянське суспільство не взаємодіє з державою. Навпаки, в умовах розвиненого громадянського суспільства держава:

- Підпорядковує свою діяльність служінню цьому суспільству.
- Забезпечує рівні можливості для всіх людей в усіх сферах їхньої життєдіяльності на засадах соціальної справедливості.
- Не втручається в особисте життя людини.
- Регулює суспільні відносини в межах діючого законодавства.

- Наділяє члена суспільства економічною свободою, тобто правом вибору форм і видів трудової діяльності, у тому числі підприємницької, свободою ідеологічною і політичною; правом приватної власності тощо.

Тобто можна сказати, що в даному випадку держава і громадянське суспільство є рівнозначними елементами суспільства взагалі. Крім того громадянське суспільство функціонує на засадах демократії і права. Останнє слід розуміти так, що право може регулювати порядок утворення і функціонування структурних елементів громадянського суспільства, однак безпосередньо закон не регулює відносини між людьми, що входять до зазначених елементів. Це означає, що, наприклад, відносини між членами політичної партії не регулюються нормами права: для цього існують корпоративні норми. В даному випадку партія є структурним елементом громадянського суспільства. До таких елементів також відносяться різноманітні об'єднання громадян, масові рухи тощо.

Громадянське суспільство – це продукт взаємодії особисто вільних індивідів, що утворився без державного втручання.

Структура громадянського суспільства.

Структура громадянського суспільства – це внутрішній устрій зазначеного суспільства, що відображає різноманітність та взаємодію його складових елементів, які забезпечують його цілісність та динамізм розвитку.

Структура громадянського суспільства складається з таких систем, як соціальна, економічна, політична, духовно-культурна та інформаційна.

Економічна система являє собою сукупність економічних інститутів та відносин, у які вступають люди у процесі реалізації відносин власності, виробництва, розподілу, обміну та споживання сукупного суспільного продукту.

Політична система утворюється за рахунок цілісних само-врегульованих елементів, що пов'язані з владою. Структурними елементами громадянського суспільства тут можуть бути держава, політичні партії, рухи та групи тиску.

Соціальна система охоплює сукупність об'єктивно сформованих спілок людей та взаємовідносин між ними. До соціальної системи громадянського суспільства належить родина; громадські організації (у т.ч. церква) тощо.

Духовно-культурна система утворюється з відносин між людьми, їх об'єднаннями, державою та суспільством у цілому з приводу духовно-культурних благ і відповідних матеріалізованих інститутів та установ (релігійних, освітянських, культурних, наукових), за допомогою яких реалізуються ці відносини.

Інформаційна система складається в результаті спілкування людей між собою безпосередньо і за допомогою засобів масової інформації. Елементами інформаційної системи громадянського суспільства виступають суспільні, муніципальні та приватні організації, установи та підприємства, а також громадяни та їх об'єднання, що створюють засоби масової інформації.

Таблиця 9.1.

Основні елементи структури громадянського суспільства.

Громадянське суспільство	
Вільні взаємовідносини між людьми	Соціальні інститути
Сімейні	Шлюб, сім'я, материнство, виховання тощо
Економічні	Приватна власність, фермерство, акціонерні товариства тощо
Творчі	Винахідництво, наука, живопис, творчі союзи тощо
Релігійні	Віросповідання, церква, вінчання, Різдво Христове тощо

Політичні	Партії, рухи, організації, клуби, дискусії тощо
Міжнародні	Неурядові організації, фестивалі, конкурси тощо

Питання для самоконтролю.

1. Що таке громадянське суспільство?
2. Що таке структура громадянського суспільства?
3. З яких елементів складається структура громадянського суспільства?
4. Що являє собою економічна система громадянського суспільства?
5. За рахунок чого утворюється політична система громадянського суспільства?
6. Що охоплює соціальна система громадянського суспільства?
7. За рахунок чого утворюється духовно-культурна система громадянського суспільства?
8. В результаті чого складається інформаційна система громадянського суспільства?
9. Що виступає елементами інформаційної системи громадянського суспільства?

§ 3. Соціально-правова держава

Поняття та ознаки правової держави.

Правова держава – це тип держави, вся діяльність якої підпорядкована праву.

Основні ознаки правової держави:

1) Повна гарантованість та непорушність прав і свобод громадян. Це виражається у тому, що правова держава визнає за особою певну сферу свободи, куди держава не втручається.

2) Реальність прав і свобод обумовлена тим, що взаємодія особи та влади у правовій державі будується на засадах ідеї народного суверенітету, який означає, що єдиним державної влади є народ.

3) Засобом забезпечення прав і свобод громадян є принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову.

4) Верховенство права у всіх сферах життя. Для держави діє принцип „все, що не дозволене, є забороненим”. Для громадян – „все, що не заборонене є дозволеним”.

5) Взаємна відповідальність держави і особи, яка має правовий характер.

Поняття і ознаки соціальної держави.

Соціальна держава – це тип держави, який здійснює активний вплив на соціальну сферу життєдіяльності суспільства і здатен здійснювати ефективну соціальну політику в інтересах найширших верств населення.

Ознаками соціальної держави є наступні:

1) Наявність гідного людини рівня життя. Держава відповідає за надання кожному громадянину прожиткового мінімуму, який повинен гарантувати гідне існування людини. Це держава виконує шляхом справедливого перерозподілу суспільного багатства від багатих до бідних верств населення.

2) Соціальна рівність – рівність стартових можливостей, але не рівність результатів діяльності. Проявів соціальної нерівності є досить багато: вік, освіта, місце проживання, здоров'я, спеціальність, стать тощо. Держава прагне пом'якшити, а якщо можливо – повністю усунути соціальну нерівність, активно втручаючись у різні сфери життя людини.

3) Завданням соціальної держави є соціальна захищеність тих, хто втратив засоби до існування з причини хвороби, інвалідності, старості, втрати годувальника,

безробіття. Для цього створюється система безплатного медичного обслуговування та соціального забезпечення.

4) Соціальна держава прагне до підйому добробуту усього суспільства. Його показником є рівень убогості населення. У розвинених країнах він не перевищує 10 %⁴¹.

Соціально-правова держава: поняття і ознаки.

Поєднання елементів соціальної держави і правової держави призвело до появи соціально-правової держави.

Соціально-правова держава – це політична організація суспільства, в якій право зв'язує і підкоряє собі державну владу, а основані права особи та її соціальна безпека складають зміст свободи, що заснована на законах, які приймаються та змінюються виключно законним шляхом.

Ознаки соціально-правової держави:

1) Зв'язаність державної влади правом та її панування у всіх сферах суспільного життя.

2) Відповідність закону праву (так званий правовий закон) та його верховенство.

3) Однакова зв'язаність законом як громадян та їх об'єднань (комерційних і некомерційних), так і державних органів і посадових осіб.

4) Законодавче закріплення і реальне забезпечення основних прав людини – наявність детально розробленого правового механізму їх охорони і захисту.

5) Взаємна відповідальність держави і особи.

6) Поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову.

7) Легальний шлях прийняття законів та їх зміни.

8) Наявність ефективних форм контролю та нагляду за реалізацією законів та підзаконних актів.

⁴¹ Див. Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М., 2001. – С. 210.

9) Можливість особи мати у своєму розпорядженні конкретний мінімум соціальних благ внаслідок гарантування державою її соціальної безпеки.

10) Можливість громадян вимагати забезпечення державою їх соціального захисту, підняття рівня їх соціально-економічних прав до рівня основних прав.

11) Здійснення державою соціальної допомоги тим верствам населення, які, в силу об'єктивних причин, не здатні нести відповідальність за власний добробут.

12) Забезпечення державою соціальної функції власності.

13) Проведення державою політики соціального компромісу.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке правова держава?

2. Що таке соціальна держава?

3. Що таке соціально-правова держава?

Дискусійні завдання:

1. Підготувати доповідь на тему „Громадянське суспільство: кроки формування“, метою якої є розробка програми формування в Україні громадянського суспільства.

2. Підготувати доповідь на тему „Соціально-правова держава: кроки формування“, метою якої є розробка власної моделі формування в Україні соціально-правової держави.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 2:

Книги.

Навчально-методична література.

- 1) **Бабаев В.К., Баранов В.М., Толстик В.А.** Теория государства и права в схемах и определениях: Учебное пособие. – М.: Юристъ, 1998. – 256 с.
- 2) **Венгеров А.Б.** Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. – 3-е изд. – М., 1999. – 528 с.
- 3) **Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник / За ред. В.В. Копейчикова.** – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
- 4) **Ирхин Ю.В.** Политология: Учебное пособие. – М.: РУДН, 1996. – С. 463.
- 5) **Комаров С.А., Малько А.В.** Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. Краткий учебник для вузов. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 448 с.
- 6) **Куликов Л.М.** Основы социологии и политологии: Учеб пособие. – М., 1999. – 336 с.
- 7) **Мухаев Р.Т.** Теория государства и права: Учебник для вузов. – М.: ПРИОР, 2001. – 464 с.
- 8) **Нерсесянц В.С.** Философия права. Учебник для вузов. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 652 с.
- 9) **Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева.** – М.: Юристъ, 1996. – 472 с.
- 10) **Омельченко О.А.** Всеобщая история государства и права: Учебник в 2 т. Т. 1. – М.: Остожье, 1998. – 512 с.
- 11) **Основы государства и права / Л.Л. Богачева, В.А. Бигун, Ю.П. Битяк и др. Под ред. В.В. Комарова.** – Учебное пособие. – Харьков: Национальная юридическая академия Украины, 1997. – 245 с.
- 12) **Панарин А.С.** ПОЛИТОЛОГИЯ. Западная и восточная традиция: Учебник для вузов. – М.: Университет, 2000. – 320 с.
- 13) **Рябов С.Г.** Політологічна теорія держави. – К.: Тандем, 1996. – 240 с.
- 14) **Скакун О.Ф.** Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел., 2000. – 704 с.

- 15) **Теория государства и права:** Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2000. – 776 с.
- 16) **Теория государства и права:** Учебник для вузов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М.: НОРМА, 2000. – 616 с.
- 17) **Теория государства и права:** Учебник для вузов / Под ред. М.М. Рассолова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – 640 с.
- 18) **Теорія держави і права:** Конспект лекцій / Уклад. В.В. Сухонос (мол.). – Суми: УАБС, 2003. – 90 с.
- 19) **Шульженко Ф.П., Андрусяк Т.Г.** Історія політичних і правових вчень. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.

Першоджерела, монографії і наукові видання.

- 20) **Алексеев А.С.** Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: НОРМА, 2001. – 752 с.
- 21) **Белл Д.** Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Перевод с английского. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
- 22) **Венгеров А.Б.** Предсказания и пророчества: за и против: Историко-философский очерк. – М.: Московский рабочий, 1991. – 240 с.
- 23) **Гитлер А.** Моя борьба. – М.: Витязь, 2000. – 598 с.
- 24) **Иноземцев В.Л.** Пределы «догоняющего» развития. – М.: Экономика, 2000. – 295 с.
- 25) **Иноземцев В.Л.** Расколота цивилизация, - М.: Наука, 1999. – 724 с.
- 26) **Иноземцев В.Л.** Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Логос, 2000. – 304 с.
- 27) **Кучма Л.Д.** Україна – не Росія. – М.: Время, 2003. – 560 с.

- 28) **Ленин В.И.** Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата и революции. – М.: Политиздат, 1967. – 160 с.
- 29) **Ленин В.И.** Империализм, как высшая стадия капитализма // Ленин В.И. Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1953. – Т. 22. – С. 173-290.
- 30) **Мелюхин И.С.** Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. – М.: МГУ, 1999. – 208 с.
- 31) **Сухонос В.В.** Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму: Монографія. – Суми: Університетська книга, 2003. – 336 с.
- 32) **Тоффлер Э.** Третья волна. – М.: АСТ, 1999. – 784 с.
- 33) **Тоффлер Э.** Шок будущего. – М.: АСТ, 2001. – 560 с.
- 34) **Удовик С.Л.** Государственность Украины: истоки и перспективы. – К.: Ваклер, 1999. – 208 с.
- 35) **Химанен П., Кастелс М.** Информационное общество и государство благоденствия: Финская модель. – М.: Логос, 2002. – 224 с.
- 36) **Энгельс Ф.** Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом. – М.: Политиздат, 1966. – 484 с.
- 37) **Энгельс Ф.** Происхождение семьи, частной собственности и государства. – Л.: Госполитиздат, 1953. – 192 с.
- 38) Энциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 годов о труде и человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К.: Институт праксеологии, 1993. – 278 с.
- 39) **Яковец Ю.В.** Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М., 2001. – 346 с.

Словники і довідники.

- 40) **Шаповал В.М.** Державний лад країн світу. – К.: Український Центр Правничих Студій, 1999. – 320 с.

Художня і популярна література.

- 41) **Бушков А.А., Буровский А.М.** Россия, которой не было-2. Русская Атлантида: историческое расследование. – Красноярск: БОНУС; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 512 с.
- 42) **Замятин Е.И.** Мы // Сочинения. – М.: Книга, 1988. – 575 с.
- 43) **Злотников Р.В.** Империя. Виват, император! Роман. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, Альфа-книга, 2002. – 415 с.
- 44) **Ефремов И.А.** На краю Ойкумены. – М.: Радуга, 1995. – 400 с.
- 45) **Михайлов М.** За пределами истории // Русская фантастическая проза XIX – начала XX века. – М.: Правда, 1986. – С. 238-304.
- 46) **Никитин Ю.А.** Фарамунд: Фантастический роман. – М.: Центрполиграф, 1999. – 490 с.
- 47) **Носовский Г.В., Фоменко А.Т.** Русь и Рим. Правильно ли мы понимаем историю Европы и Азии?: В 2 кн. Кн. 1. – М.: Олимп, Фирма, АСТ, 1999. – 608 с.
- 48) **Санин В.** Приключения Лана и Поуна // Мир приключений. Сборник фантастических и приключенческих повестей и рассказов. – М.: Детская литература, 1981. – С. 86-161.
- 49) **Элфорд А.Ф.** Боги нового тысячелетия. – М.: Вече, 1998. – 528 с.

Статті.

Енциклопедії, словники і довідники.

- 50) **Аграрное общество: Социология: Словарь / Сост. А.И. Кравченко.** – М.: Академия, 1997. – С. 8-12.

- 51) Античность: Большой энциклопедический словарь / Сост. А.М. Прохоров, - 2-е изд. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1998. – С. 58.
- 52) Возрождение: Большой энциклопедический словарь / Сост. А.М. Прохоров, - 2-е изд. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1998. – С. 218-219.
- 53) **Горбатенко В.П.** Глобалізація // Юридична енциклопедія. – К., 2004. – Т. 6. – С. 557-558.
- 54) Индустриальное общество: Социология: Словарь / Сост. А.И. Кравченко. – М.: Академия, 1997. – С. 53-54.
- 55) **Кампо В.М.** Герб // Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 1. – С. 577.
- 56) **Кампо В.М.** Герб державний // Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 1. – С. 577-578.
- 57) **Кампо В.М.** Гімн державний // Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 1. – С. 590.
- 58) Нация // Введение в политологию: Словарь-справочник / Под ред. В.П. Пугачёва. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – С. 144-145.
- 59) Общество: Большой энциклопедический словарь / Сост. А.М. Прохоров, - 2-е изд. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1998. – С. 828.
- 60) Постиндустриальное общество: Социология: Словарь / Сост. А.И. Кравченко. – М.: Академия, 1997. – С. 116-117.
- 61) **Ситник А.А.** Гімн // Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 1. – С. 590.
- 62) **Скрипнюк О.В.** Соціальна держава // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 552-553.
- 63) **Старушенко Г.Б.** Национальный вопрос // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1974. – Т. 17. – С. 368-370.
- 64) **Стецюк П.Б.** Державний прапор // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 145-146.
- 65) **Тимошенко В.І.** Договірна теорія походження держави // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 259-260.

66) **Файнберг Л.А.** Первобытное человеческое стадо // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1975. – Т. 19. – С. 355-356.

67) **Шемшученко Ю.С.** Правова держава // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 36.

Збірники наукових праць і журнали.

68) **Бабкін В.Д.** Від правової до соціально-правової держави // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Вип. 12. – К., 2001. – С. 270-281.

69) **Думанов Х.М., Першиц А.И.** Мононорматика и начальное право // Государство и право. – 2000. – № 1. – С. 98-103.

70) **Корсак К.** XXI століття – занепад класичного лідерства // Віче. – 2003. – № 4. – С. 67-69.

71) **Кремень Т.В.** Нова роль держави як головного носія суверенітету в умовах глобалізації // Держава і право: Збірник наукових праць. – Вип. 21. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 665-671.

72) **Сухонос В.** Політичний вимір держави постіндустріального суспільства: методологічний аспект // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 9. – С. 100-101.

73) **Сухонос В.** Публічний вимір держави постіндустріального суспільства: методологічний аспект // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 11. – С. 72-74.

74) **Сухонос В.** Суверенітет як територіальний вимір держави постіндустріального суспільства: функціональний та економічний аспекти // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 75-76.

75) **Тацій В.Я.** Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави // Методологічні

проблеми правової науки: Доклад. Міжнародна наукова конференція. – Х., 2003. – С. 3-12.

76) **Ткачук Ю.В.** Глобализация и национальное государство // Держава і право: Збірник наукових праць. – Вип.. 21. – К.: Ін-т держави і права ім.. В.М. Корещького НАН України, 2003. – С. 660-665.

Хрестоматійні і нормативні матеріали.

77) Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року – К.: Преса України, 1997. – 80 с.

78) О восстановлении национальной экономики. Закон США от 16 июля 1933 года // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. Т. 2. /Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – М.: Юристь, 1996. – С. 305-307.

79) Об улучшении положения в сельском хозяйстве. Закон США от 12 мая 1933 года // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. Т. 2. /Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – М.: Юристь, 1996. – С. 303-304.

80) **Остин Дж.** Определение области юриспруденции // Історія вчень про право і державу / Уклад. Г.Г. Демиденко. – Харків: Легас, 2002. – С. 464-467.

РОЗДІЛ 3. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ

ГЛАВА 10. Державна влада

План.

1. Поняття і структура влади.
2. Поняття та методи здійснення державної влади.
3. Основа державної влади.
4. Легітимність та легальність державної влади.
5. Єдність, з'єднання і поділ влади.

§ 1. Поняття і структура влади.

Поняття влади.

Влада – це здатність і можливість однієї людини нав'язувати свою волю іншій.

Категорія *здатності і можливості* означає *уміння, основу або фізичну здатність* здійснювати владу.

Уміння – наявність у того, хто має владу необхідних навиків для її здійснення.

Наприклад, у фантастичному романі Роберта Сильверберга «Замок лорда Валентина» про правителя говориться: «Він був добре вихований, як і личить тому, кого із самого народження готують до високого становища, хто ґрунтовно вивчав історію, законодавство, принципи управління й економіку і менше – літературу і філософію»⁴².

Основа – наявність у того, хто має владу, опори, на яку можна опертися.

⁴² Сильверберг Р. Замок лорда Валентина. – СПб., М., 1993. – С. 348.

Основа влади може бути *економічною* (особисте матеріальне багатство), *соціальною* (наявність підтримки у певних соціальних груп), *морально-ідеологічною* (особиста харизма лідера) або *легальною* (наявність законних основ для володаря здійснювати владу). Наприклад, економічною основою влади Рокфеллера є його майже 100-мільярдне багатство і тому він має владу. Соціальною основою влади Дамдини Сухе-Батора була його опора на мільйони монгольських пастухів-аратів, що переважали в Монголії на початку ХХ століття. Морально-ідеологічною основою влади генерала Шарля де Голля була його особиста харизма і популярність у Франції, як лідера французького Опору. Легальною основою влади королеви Великобританії Єлизавети II є її право на престол у силу принципу престолонаслідування.

Харизма – лідерство, що засноване на виключних якостях обраної особистості, здатної уселяти віру та ентузіазм масам.

Фізична спроможність – відсутність у того, хто має владу перешкод, зв'язаних із здоров'ям, що здатні перешкоджати цій особі здійснювати владу.

Наприклад, 1 березня 1953 року між 22 і 23 годинами на дачі в Кунцево кремлівська охорона знаходить Й. В. Сталіна лежачим на підлозі в їдальні. О 3-й годині ночі 2 березня Л. П. Берія і Г. М. Маленков не допускають до Сталіна лікарів. Їх допустили лише в 7 годин ранку. Лікарі констатували великий інсульт. 5 березня 1953 року о 21 годині 50 хвилин Сталін вмирає⁴³. У період із 2 березня по 5 березня він був живий і формально управляв всією радянською імперією. Однак віддавати накази в силу повного паралічу не міг, а тому не мав фізичної можливості здійснювати владу.

Основними *ознаками* влади є наступні:

- 1) Влада є явищем соціальним, тобто суспільним.
- 2) Влада є невід'ємним атрибутом суспільства на всіх етапах його розвитку.
- 3) Влада може існувати і функціонувати лише в рамках суспільних відносин.
- 4) Здійснення влади завжди являє собою інтелектуально-вольовий процес.

⁴³ Сталин И.В. // Данцев А.А. Правители России. XX век. Серия «Исторические силуэты». – Ростов н/Д., 2000. – С. 83.

5) Відносини стосовно влади реалізуються в рамках владовідносин – двосторонніх відносин, одна сторона яких є владарем, а інша – підлеглим.

6) Влада завжди базується на відповідних ресурсах.

7) Умовою наявності влади завжди є свідома покора об'єкта влади.

Суб'єкт влади.

Структура влади складається з трьох елементів: суб'єкту, об'єкту і ресурсів.

Суб'єкт влади – це людина чи орган, що віддає розпорядження, нав'язуючи тим самим свою волю іншим учасникам владовідносин.

Структура суб'єкту влади складається з трьох елементів: інтерес, воля і сила влади.

Інтерес – зацікавленість суб'єкта у отриманні влади.

Інтерес може виявлятися подвійно: *влада заради влади* (характерно для правління Гая Юлія Цезаря) і *влада заради досягнення мети* (характерно для правління В. І. Леніна, що прагнув до світової революції і побудови комунізму). Коли особа втрачає інтерес до влади, воно, як правило, утрачає самому владу. Наприклад, римський принцепс Луцій Корнелій Сулла втратив інтерес до влади і позбавився її.

Воля – здатність досягти влади.

Наприклад, Й. В. Сталін проявив незвичайну волю до влади в партії і здобув її, усунувши всіх потенційних конкурентів (Л. Д. Троцького, Г. Є. Зинов'єва, М. І. Бухарина й ін.). Коли особа втрачає волю до влади, вона, як правило, втрачає владу. Наприклад, 41-й Президент США Джордж Буш, позбавившись волі до влади, втратив владу.

Сила – здатність утримати владу.

Наприклад, 42-й Президент США Білл Клінтон зумів утримати владу у своїх руках навіть у несприятливих для себе умовах (скандал із Монікою Левинські). Коли особа втрачає силу своєї влади, вона, як правило, втрачає саму владу.

Прикладом є останній російський імператор Микола II. Виділяється три різновиди сили:

1. Сила авторитету – особиста харизма лідера;
2. Сила прямого примусу – насильство над людьми (терор);
3. Ідеологічна сила – утримання влади за допомогою ідеології.

За умінням здійснювати владу люди діляться на наступні категорії:

Геніальні політики – сполучають у собі єдність усіх трьох елементів влади.

Прикладами можуть служити: Й. В. Сталін; Шарль де Голль; Аугусто Піночет Угарте; герцог Ришельє; Тамерлан; Франклін Делано Рузвельт та ін.

Менш обдаровані політики – сполучають у собі єдність двох елементів влади.

Прикладами можуть служити М. С. Горбачов (інтерес і воля), Л. П. Берія (інтерес і сила), російський імператор Микола I (воля і сила).

Люди, не здатні здійснювати владу – мають у наявності лише один елемент із структури влади. Прикладом може служити Л. Д. Троцький (інтерес).

Усе вищесказане відноситься до так званої політичної влади, тобто влади як здатності суб'єктів політичної діяльності нав'язувати свою волю масам.

Об'єкт і ресурс влади.

Об'єкт влади – це особа, що відчуває на собі владний вплив і кориться йому.

Вплив суб'єкта влади на її об'єкта забезпечується за допомогою відповідних ресурсів.

Ресурси влади – це ті засоби, за допомогою яких забезпечується вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта.

Ресурси влади можуть бути утилітарними, примусовими та нормативними.

Утилітарні ресурси – це матеріальні та інші соціальні блага, що пов'язані з повсякденними інтересами людей (гроші).

Примусові ресурси – це заходи кримінального та адміністративного впливу (вони ототожнюються з насильством).

Нормативні ресурси – це заходи впливу на внутрішній світ людини, ціннісні орієнтації та норми поведінки людини. Нормативні ресурси зазвичай забезпечуються за рахунок знань.

Насильство, гроші та знання становлять найвідомішу тріаду ресурсів влади.

Приклад 10.1.

Е. Тоффлер про класичну тріаду ресурсів влади.

В приватній сфері батько може відлупцювати дитину (використати силу), знизити суму, що видається на дрібні витрати, підкупити доларом (використовують гроші або їх замінювач) або, що буде найефективнішим, сформувати дитячі цінності так, що дитина прагнула коритися. В політиці держава може заточити до в'язниці або піддати тортурам дисидента, фінансово покарати тих, хто її критикує, і оплатити підтримку, воно може маніпулювати правдою, щоб створити консенсус.

Подібно станкам (що можуть створювати ще більше станків), сила, багатство та знання, що використовуються належним чином, можуть надати одній команді надзвичайно багато додаткових, більш різноманітних джерел влади. Відповідно, які б інструменти влади не експлуатувалися правлячою елітою або окремими людьми у їх приватних взаємовідносинах, сила, багатство і знання залишаються її основними важелями. Вони утворюють тріаду влади.

Джерело: Тоффлер Э. *Метаморфозы власти.* – М.: АСТ, 2002. – С. 35.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке влада?
2. Що означає категорія здатності і можливості?
3. Що таке уміння?
4. Що таке основа влади?
5. Що таке фізична спроможність до влади?

6. Якою може бути основа влади?
7. З яких елементів складається структура влади?
8. Що таке харизма?
9. Що таке суб'єкт влади?
10. З яких елементів складається структура суб'єкту влади?
11. Що таке об'єкт влади?
12. Що таке ресурси влади?
13. Що таке інтерес до влади?
14. Що таке воля до влади?
15. Що таке сила влади?
16. Види сили влади?
17. На які категорії поділяються суб'єкти влади?
18. Якими бувають ресурси влади?
19. Хто такі геніальні політики?
20. Хто такі менш обдаровані політики?
21. Які люди не здатні здійснювати владу?
22. Що становить тріаду ресурсів влади?
23. Що таке утилітарні ресурси?
24. Що таке примусові ресурси?
25. Що таке нормативні ресурси?

§ 2. Поняття та методи здійснення державної влади

Поняття і ознаки державної влади.

Існує декілька різновидів влади: сімейна, корпоративна, політична тощо.

Політична влада означає здатність і можливість суб'єкта політичної діяльності нав'язувати свою волю об'єкту політики.

Різновидами політичної влади є влада партійна і влада державна.

Державна влада – здатність держави нав'язувати свою волю громадянам країни.

Це визначення можна вивести з визначення самої влади.

Таблиця 10.1.

Порівняльна характеристика державної і партійної влади.

Державна влада	Партійна влада
Усезагальність.	Корпоративна частковість.
Обов'язковість настанов, аж до примушення.	Морально-ідеологічна імперативність впливу
Суверенність	Регламентованість Конституцією та законами.
Територіально організована	Можливість регіонального або міжнародного поширення впливу
Межа повноважень – державний кордон і громадянське суспільство	Межа повноважень – сфера впливу іншої партії, політичної сили
Альтернативна - безвладдя	Альтернативна – влада іншої ідеї, опозиція
Відповідність закону	Суб'єктивна доцільність
Мета – суспільні справи	Мета – перемога „наших”

Для державної влади притаманними є певні ознаки, що відрізняють її від інших різновидів політичної влади.

1. Державна влада має **публічний** характер: вона є загальною для усього суспільства, поширюється на всіх його членів.

2. Державна влада є **універсальною**. Вона забезпечує вплив на найширший спектр суспільних відносин. Це впливає з того широкого кола внутрішніх і зовнішніх функцій, які покладено на державу. Усі інші види влади зачіпають більш вузьке коло суспільних відносин.

3. Державна влада характеризується **багатоманітністю ресурсів**, які вона використовує, та засобів, на які вона спирається. Йдеться зокрема, про економічні, силові, соціальні, інформаційні ресурси державної влади та про засоби примусу, переконання, рекомендації, стимулювання тощо.

4. Для здійснення державної влади як влади найбільш організованої необхідною є розгалужена, складна ієрархічна система органів та установ, що входять до **державного механізму**. Діяльність саме цих органів забезпечує цілеспрямованість, упорядкованість та координованість діяльності державного механізму.

5. Державна влада є владою **територіальною** – вона виникає, існує, функціонує та здійснюється в межах чітко окресленої законом території.

6. Одна з принципів ознак державної влади – її **суверенність**. Ця влада вирізняється своїм верховенством на певній території і незалежністю у зовнішніх відносинах.

7. У **часі** державна влада діє безперервно і постійно.

Методи здійснення державної влади.

Методами здійснення державної влади признаються ті прийоми, за допомогою яких держава нав'язує свою волю громадянам країни.

Арсенал методів здійснення державної влади є досить різноманітним. Традиційно теорія держави і права виділяє два методи здійснення державної влади: переконання і примус. Поєднуючись певним чином, вони супроводжують державу увесь її шлях. Зараз до зазначених методів додається метод морального і

матеріального стимулювання. Їх використання дозволяє державним органам впливати на інтереси людей і тим самим підкорювати їх своїй волі.

Переконання – це метод активного впливу на волю і свідомість людини ідейно-моральними засобами для формування в нього поглядів і уяв, заснованих на глибокому розумінні сутності державної влади, її цілей і функцій.

Переконання має місце там, де особа, що піддається переконанню, внутрішньо погоджується з протилежними доводами, тобто коли особа подумки відзначає, що опонент правий.

Переконувати – означає схилити суб'єктів до певної діяльності, що відповідає б їх волевиявленню, без силового тиску, розширюючи свободу вибору. Переконання є можливим за допомогою таких юридичних засобів як суб'єктивні права, законні інтереси, пільги тощо. Переконання засновується на зацікавленості, доказах законності та доцільності свідомої поведінки, що відповідає б нормам права і повинно використовуватись як основний метод.

До важливих форм переконання належить правовиховна робота, обговорення законопроектів. У цьому сенсі великого значення мають преамбули нормативних актів, що обґрунтовують цілі та завдання їх прийняття.

Примус державної влади здійснюється в рамках так званого державного примусу.

Державний примус – психологічний, матеріальний або фізичний (насильницький) вплив повноважних органів і посадових осіб держави на особу із метою примусити її діяти з волі пануючого суб'єкта, в інтересах держави.

Примушувати – означає схилити людей до певної діяльності шляхом силового тиску (всупереч волі об'єктів влади), обмежуючи свободу їх вибору.

Державний примус буває двох типів:

Правовий примус – державний примус, вид і міра котрого строго визначені правовими нормами і який застосовується в процесуальних формах (чітких процедурах).

Державно-правовому примусу притаманні наступні риси:

- 1) Це більш жорсткий метод впливу на суб'єктів.
- 2) Він є другорядним, тим, що застосовується вже після переконання.
- 3) Він реалізується у особливій процесуальній формі, що встановлюється в праві.
- 4) Виступає не як самоціль, а як засіб виправлення і перевиховання, тобто включає риси переконання правопорушника та інших членів суспільства у необхідності виконувати правові розпорядження.

Прикладом державно-правового примусу є кримінальна відповідальність за скоєння навмисного убивства.

На відміну від правового примусу, **неправовий** примус є формою державного свавілля.

Існує два різновиди неправового примусу: прямий і завуальований.

Завуальований неправовий примус полягає у тому, що діяльність опозиційних сил ускладнюється в силу різних причин організаційного, морального, а іноді і правового характеру.

В умовах **прямого** неправового примусу державна влада взагалі не обмежується правом і спирається на методи відкритого терору.

Приклад 10.2.

В. Сухонос про методи здійснення державної влади в умовах демократичного режиму.

Оцінюючи різні державні режими, не слід вважати, що метод переконання характерний для демократичних держав, а державний примус – для так званих «антидемократичних». Обидва методи властиві усім видам державних режимів у тій чи іншій мірі. Метод переконання, як більш м'який метод здійснення державної влади, досить поширений у країнах з демократичним режимом. Він використовується в тих випадках, коли люди морально готові прийняти нові погляди й ідеї. Але і державний примус є характерним для демократичних держав. Він застосовується в тих випадках,

коли індивід порушує норми права, захищені силою держави (наприклад, скоює злочин). І тут слід звернути увагу на різновиди державного примусу: державне свавілля і правовий примус, під яким розуміється той державний примус, вид і міра якого визначаються нормами права і застосовуються в чітких процедурах.

Відомо, що для держави з демократичним режимом характерним є правовий примус. Однак у ряді випадків, при здійсненні своїх зовнішніх і внутрішніх функцій, вона не відмовляється і від державного свавілля. Наприклад, з недавніх часів до демократичних держав були віднесені Сполучені Штати Америки. Однак сьогодні останні виступають на міжнародній арені в ролі своєрідного світового жандарма (як колись Російська імперія виступала в ролі «жандарма Європи»): вторгнення в Панаму; бомбардування Лівії; участь у бомбардуваннях Іраку і Югославії. У США донедавна також відмічалися прояви державного свавілля: маккартизм і сегрегація у 50-х; арешт активістів антивоєнного руху, що виступали проти неоголошеної війни у В'єтнамі в 60-х. Для усунення цих негативних явищ у деяких випадках було потрібне спеціальне рішення Верховного Суду США.

Джерело: Сухонос В.В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму. – Суми: Університетська книга, 2003. – С. 38.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке державна влада?
2. Що таке методи здійснення державної влади?
3. Які існують методи здійснення державної влади?
4. Які існують види неправового примусу?
5. Що таке переконання?
6. Що таке державний примус?

7. Що таке правовий примус?
8. Що таке неправовий примус?
9. Що таке завуальований примус?
10. Що таке прямий примус?

§ 3. Основа державної влади

Економічна, соціальна і морально-ідеологічна основа державної влади.

Як і будь-який інший різновид влади, державна влада не може існувати без опори на економічне та соціальне підґрунтя. Зазначене підґрунтя є основою державної влади.

Умовно ця основа може бути економічною, соціальною та морально-ідеологічною.

Щодо соціальної основи державної влади, то саме вона забезпечує її стійкість. Державна влада функціонує у суспільстві, що поділяється на різні класи та інші соціальні спільноти з найрізноманітнішими інтересами. Без сильної та активно функціонуючої державної влади вони можуть розірвати суспільство на шматки.

Щоб цього не сталося, держава шукає підтримки у *різних верств населення*. Саме вони утворюють **соціальну** основу державної влади.

Аналізуючи економічну основу, слід зазначити, що державна влада насамперед заснована на владі економічній, адже в ній у концентрованому вигляді зосереджені економічні інтереси та потреби владного суб'єкта.

Економічною основою державної влади є майно, що знаходиться в державній власності: національний дохід, валютний резерв, податки тощо.

При цьому державна влада не лише спирається на зазначений економічний фундамент, а й охороняє існуючі форми власності, забезпечує порядок і сталість економічних відносин, захищає їх від свавілля та анархії.

Проте ці кроки державної влади можуть бути невдалими, якщо в суспільстві нема довіри до держави.

Приклад 10.3.

Ф. Фукуяма про довіру.

Як правило, ми вважаємо, що мінімальний рівень довіри та чесності існує завжди, і не замислюємось над тим, що ці якості є невід'ємним компонентом повсякденного господарського життя, без яких економіка не зможе нормально функціонувати. Наприклад, чому в США люди здебільшого не покидають ресторан або таксі, не сплативши рахунок, і не відмовляються додати до вартості обіду п'ятнадцять відсотків чайових? Людина, що не сплатила рахунок, вчиняє протиправне діяння, і звісно, у певних випадках люди остерігаються так вчиняти під страхом покарання. Але якби вони мали собі за мету, як стверджують економісти, – забезпечити максимальне зростання власних прибутків, не беручи до уваги неекономічні чинники (пристойність чи моральні міркування), тоді кожного разу, заходячи до ресторану чи сідаючи у таксі, вони повинні були б оцінювати можливість вислизнути, не заплативши офіціанту або таксисту. Якщо витрати обману (стид або навіть юридична відповідальність) перевищують можливу вигоду (дармовий обід), тоді людина буде вести себе чесно; у іншому ж випадку вона буде прагнути втекти, не заплативши. Якщо такий обман отримає широке розповсюдження, господарі будуть змушені нести додаткові витрати: наприклад, поставити на виході швейцара, щоб не випускав клієнтів, які не сплатили рахунок, або ж вимагати передоплату. І якщо зазвичай вони не роблять цього, значить, в суспільстві існує певний рівень чесності, що підтримується в силу певних існуючих устоїв та звичаїв, а не лише на основі раціональних розрахунків.

Джерело: Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и создание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1996. – С. 147.

Зазначена довіра може існувати лише за умов наявності певної **морально-ідеологічної** основи державної влади, тобто тих уяв у суспільстві про державну владу як зразково моральну, навіть якщо це не відповідає дійсності.

Ця основа забезпечується пануючою в суспільстві ідеологією.

Державна влада й ідеологія.

Державна влада, що спирається лише на насильство і примус не міцна і недовговічна. Тому вона об'єктивно потребує ідеології

Ідеологія – система ідей, тісно пов'язаних з інтересом пануючого суб'єкта.

Існує два головних види ідеологій:

Релігійна – заснована на релігійних вченнях і міфах (іслам в Ірані й Афганістані; синтоїзм у Японії).

Світська – заснована на пануючих у суспільстві теоріях і націлена на досягнення певних міфічних ідеалів (світле комуністичне майбутнє, Велика Американська Мрія).

Вимога відмови від ідеології (**деідеологізація**) як перепони на шляху для раціонально-прагматичної поведінки, котра орієнтована на реальні інтереси та достовірні факти, а не на цінності та утопічні прожекти є не припустимою. Річ у тім, що концепція деідеологізації сама страждає утопізмом, адже відмова від ідеології може бути лише частково умовною. Найчастіше мова фактично йде про відмову від однієї ідеології на користь іншої, що ледь-ледь стала модною.

Так, відмова від комуністичної ідеології на пострадянському просторі призвела до формування там ідеології преклоніння перед цінностями Заходу – вільною конкуренцією та ринком без державного втручання тощо. Умовно цю ідеологію можна назвати ідеологією західнізму.

Ця ідеологія також має свій ідеологічний апарат.

Приклад 10.4.

О. Зинов'єв про ідеологічний апарат західнізму.

В ідеології західнізму можна виділити три рівні – елітарний, пропагандистсько-просвітницький та побутовий. Перший рівень утворюють твори, що претендують на науковість, відсутність ідеології, творчість. Тут дійсно відбуваються і наукові відкриття – ідеологія використовує соки науки. Ідеологія тут одягається у форму високого професіоналізму. Професійний рівень стосовно окремих проблем, конкретних деталей, ерудованості та формального апарату тут є досить високим. Проте він поєднується з банальністю висновків, з ігноруванням об'єктивних законів соціального буття, з забобонами та упередженням.

Другий рівень утворюють велика кількість книжок, статей, лекцій та доповідей широкого кола спеціалістів, що зайняті навчанням студентів, виступами на конференціях, популяризацією та пропагуванням ідей, журналістикою. І третій рівень утворюють засоби людської діяльності, що так чи інакше могли бути носіями ідеології, – фільми, романи, телевізійні передачі, шкільні уроки, повсякденна пропаганда і навіть реклама.

Різниця між зазначеними рівнями є настільки значною на перший погляд, що ідеологи вищого рівня ніколи не визнають себе винними у тому, що вони виконують спільну справу спільно з ідеологами нижчого рівня. Однак вони виконують спільну справу. Тут має місце поділ праці в інтересах виконання різноманітних функцій ідеологічної сфери. Одна річ – розробляти рафіновану ідеологічну ідею з урахуванням стану науки, суспільної свідомості, політичної та економічної ситуації, інша ж річ – доносити цю ідею до розуму обивателів, надаючи їй дещо примітивного вигляду.

Такий „вертикальний” розподіл функцій мав місце і в ідеології Радянського Союзу. Аристократи її, котрим було дозволено бути запанібрата з західними колегами по професії, з презирством ставилися до рядових пропагандистів, що лаяли останніми словами західних колег радянських ідеологічних аристократів. Однак рядові пропагандисти лише обнажали суть того, що складали аристократи марксизму-ленінізму. Як про комуністичну

ідеологію не можна судити лише за творами Маркса, Енгельса, Плеханова, Леніна та інших видатних теоретиків марксизму, а потрібно спуститися на рівень, який призначений для масового споживача, так і в аналізі ідеології західнізму, слід брати до уваги не лише елітарний, а й примітивний рівень споживання.

Джерело: Зиновьев А.А. На пути к сверхобществу. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. – С. 366-367.

Питання для самоконтролю.

- 1.Що утворює соціальну основу державної влади?
- 2.Що утворює економічну основу державної влади?
- 3.Що таке морально-ідеологічна основа державної влади?
- 4.Що таке ідеологія?
- 5.На чому заснована релігійна ідеологія?
- 6.На чому заснована світська ідеологія?
- 7.Що таке деідеологізація?

§ 4. Легітимність та легальність державної влади

Поняття і класифікація легітимності.

Будь-яка влада поєднує у собі два начала – примушування до дій та узаконення права на таке примушування – легітимність.

Термін „легітимність” виник на початку XIX століття у Франції для характеристики державної влади як влади законної. Проте протягом тривалого часу обсяг змісту цього терміну значно розширився. Легітимність стала означати не тільки законність походження та способу отримання влади, а й такий стан влади, коли громадяни (піддані) держави визнають (згодні, переконані) право зазначеної влади вказувати їм той чи інший спосіб поведінки. З зазначеного також витікало, що

існуючі державні інститути у крайньому разі були не гіршими, аніж будь-які інші можливі інститути, і тому їм слід коритися.

Сучасне розуміння легітимності поєднало не лише моральний момент легітимності (переживання людей з приводу дії інститутів державної влади), а й законність формування зазначених органів, тобто їх утворення відповідно до процедури, що передбачена правовими нормами.

Легітимність – це прийняття населенням країни законної влади, а також визнання її права управляти соціальними процесами, готовність їй підкорятися.

Існує три класифікації форм легітимності: за мотивами підпорядкування владі, за організаторами та за визнанням.

Так, *за мотивами підпорядкування владі* легітимність може бути традиційною, легальною або харизматичною. *За організаторами* – народною, зовнішньою та внутрішньою. *За визнанням* – ліберально-демократичною та прагматичною.

Таблиця 10.2.

Форми легітимності.

Форми легітимності	За мотивами підпорядкування владі	Традиційна
		Легальна
		Харизматична
	За організаторами	Народна
		Зовнішня
		Внутрішня
	За визнанням	Ліберально- демократична
		Прагматична

Ліберально-демократична форма легітимності полягає у визнанні влади, що сформувалася в результаті демократичних процедур.

Прагматична форма легітимності надає перевагу владі не стільки виборній, скільки здатній оволодіти складною ситуацією і підтримати суспільний порядок.

Народна легітимність – це визнання суспільством правомочності правлячої еліти, що може бути закріпленою як ідеологією чи традиціями, так і конституцією й виборами.

Зовнішня легітимність – це визнання державної влади окремої країни з боку інших держав, міжнародних організацій та тих впливових верств, що формують міжнародну суспільну думку.

Внутрішня легітимність або легітимність для себе – це те коло уявлень, яким держава виправдовує свою владу та заходи для її утримання.

Традиційна легітимність виникає завдяки звичаям, звичці коритися владі, вірі у непорушність та святість здавна існуючих порядків. Традиційне панування є притаманним монархії. Суттєва сила традиції призводить до того, що люди знову і знову відновлюють відносини влади і підпорядкування протягом багатьох поколінь. За своєю мотивацією традиційна легітимність багато у чому подібна відносинам у патріархальній родині, що заснована на безперечній покорі старшим та на особистому, неофіційному характері взаємовідносин. Влада традицій є такою, що коли лідери порушують її, вони можуть втратити легітимність в очах народних мас. У цьому сенсі державна влада жорстко обмежена тією ж традицією, що і надає їй легітимності. Традиційна легітимність відрізняється особливою стійкістю. Тому, як вважається, для стабільності демократії корисним є збереження спадкоємного монарха, що підкріплює авторитет держави багатовіковими традиціями шанування влади.

Легальна або **раціонально-правова** легітимність заснована на добровільному визнанні встановлених правових норм, спрямованих на врегулювання відносин влади-підпорядкування. Найбільш розвиненим типом цієї форми легітимності є конституційна держава, в якій неупереджені норми чітко

визначають правила її функціонування. З іншого боку, ці норми є відкритими для змін, для чого існують встановлені законом процедури. В системах подібної форми влада держави легітимізується своєрідним „царством закону” і для обґрунтування своєї влади правлячі верства зазвичай звертаються до діючого законодавства (Конституції).

Харизматична легітимність заснована на вірі народу у виключні якості керівника, якими він наділений Богом, тобто віра у його харизму. Тому він іноді навіть обожнюється, створюється культ його особи. Харизматична влада є відносно нестабільною порівняно з традиційною або легальною. Харизма міцно пов’язана з якостями особи, тоді як традиція і закон є фактами суспільного життя. Харизматичний спосіб легітимації часто використовується в епохи революційних змін, коли нова влада для визнання населенням не може опертися на авторитет традицій або ж демократично виражену волю більшості. У цьому випадку свідомо культивується велич самої особи вождя, авторитет якого освячує інститути влади, сприяє їх визнанню та прийняттю населенням. Харизматична легітимність базується на емоційних, особистісних відносинах вождя і мас.

Приклад 10.5.

О. Зинов'єв про легітимацію державної влади.

...сутність легітимації полягає саме в її формальності. А завдання цієї формальності полягає у тому, щоб нав'язати людям усвідомлення непорушності влади і караності за непокору їй. Узаконювання влади є способом усвідомлення суспільством її сили та права на насильство, визнання чиннику влади як такого, що знаходиться над підвладним. Ідея ж влади як захисника підвладного є явищем ідеологічним і відтвореним від цього завдання легітимації влади. Не випадково, повторюю, що навіть фактично сильні правителі та режими (не говорячи вже про слабкі) прагнули та прагнуть якось узаконити свою владу або опертися на якусь вже узаконену видимість влади. Якою б не була конституція, яка прийнята в

Радянському Союзу у 1936 році, вона виконала своє історичне призначення, а саме – зробила радянську державність легітимною в очах усієї планети. Збереження монархії як елемента влади в демократичних країнах значною мірою є засобом її легітимації, а не визнанням монархії як необхідного елемента демократії, котрим вона не є.

З цієї точки зору будь-які викриття виборних процедур як показових, суто формальних, таких, що не змінюють існуючого становища, шахрайських, фіктивних тощо, позбавлені соціологічного сенсу. Якими б безвладними не здавалися виборні установи влади і якими б не були вибори, вони самим фактом здійснення та існування виконують свою головну функцію – функцію легітимації влади як державної. Остання повинна виглядати в очах суспільства як законна, а законність за своєю сутністю є формальною. І влада при цьому повинна усвідомлювати себе саме формально законною. Якщо ж цього нема, то влада не є державною.

Чому влада повинна бути узаконена? Адже ж не заради слова „державна”?! Потреба влади в узаконенні виникає не завжди, а лише за певних умов, а саме тоді, коли людське суспільство розростається, ускладнюється і розширяється у просторі настільки, що лише одними заходами насильства утримати владу над ним та зберегти єдність самої влади дедалі стає неможливим. Потрібно винайти та вбити в голови людей ідею, неначе б то влада походить від якихось надлюдських сил або, у крайньому випадку, від сил поза даного суспільства (бог, стародавні правителі), а в випадку виборної влади – виходить від певного народу, будучи втіленням його волі. Цим силам надавали роль засновників якогось закону, а в випадку виборної влади зображують народ, що стоїть над кожною окремою людиною немов вища сила, творець цього закону. Завдяки цьому винаходу невиконання розпоряджень влади і будь-який замах на неї стали розглядатися не як виступ проти конкретних осіб при владі та конкретних проявів влади, а проти знеособленого та надлюдського закону. Заміна ідеї

божественної влади на ідею народу як на джерело влади була лише зміною форми легітимації влади.

Джерело: Зиновьев А.А. На пути к сверхобществу. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. – С. 202-203.

Легальність.

Юридичним виразом легітимності влади служить її легальність.

Легальність – нормативність, здатність втілюватися в нормах права, обмежуватися законом, функціонувати в рамках законності.

Право є найбільш найефективнішим механізмом здійснення державної влади в силу наявності лише у нього низки характерних рис:

- Відкритість, гласність використовуваних правових норм, законів.
- Різноманітність застосовуваних в рамках права санкцій, що дозволяє вибрати найдоцільніші способи регламентації суспільного життя.
- Право будує ієрархію відповідальності, чітко поділяючи права і обов'язки учасників правовідносин.
- Відносна стабільність правових норм, мала ступінь їх залежності від свавілля та власних особливостей носіїв влади.
- Достатньо жорстка фіксація у правових нормах прав та обов'язків учасників суспільних відносин, що вносить у їх діяльність необхідні для влади якості чіткості та визначеності.

Поняття і класифікація узурпації.

Нелегітимна влада визнається узурпаторською.

Узурпація – насильницьке протизаконне захоплення влади будь-якою особою або групою осіб, а також присвоєння собі чужих владних повноважень.

Існує два варіанти класифікації узурпації. Перший пов'язано із способом узурпації, а другий – з її метою.

За способом узурпація виражається у терористичній та ненасильницькій формі.

Щодо класифікації за метою встановлення, то узурпація може бути деструктивною і конструктивною.

Таблиця 10.3.

Класифікація узурпації.

Види узурпації	За способом	Терористична
		Ненасильницька
	За метою встановлення	Деструктивна
		Конструктивна

Терористична форма передбачає насильницьке протизаконне захоплення влади.

Як приклад, можна навести ситуацію в Чилі, де 11 вересня 1973 року в умовах гострої соціально-політичної кризи стався військовий переворот. Це був не звичайний заколот гарнізону, а добре спланована військова операція, центром якої було здійснення комбінованої атаки з допомогою авіації, артилерії і піхоти. За цими діями почувалася рука висококваліфікованого військового фахівця, що методично і холоднокривно здійснював усі необхідні підготовчі кроки. Армія відразу ж зайняла всі державні й урядові установи. Були вжиті певні заходи, щоб перешкодити виступу будь-яких регулярних військових частин на захист законного уряду. Усі офіцери, що відмовилися підтримати путч, були розстріляні. Під час операції військові зуміли блискуче проявити усі свої навички. Зокрема, авіація продемонструвала такий високий клас бомбометання, руйнуючи президентський палац, що це стало несподіваним для самого глави заколоту.

У ході цих бойових дій було вбито конституційно обраного президента Чилі Сальвадоре Альенде, заарештовано або знищено тисячі мирних жителів. До влади в Чилі прийшла військова хунта на чолі з генералом Аугусто Піночетом Угарте.

На відміну від терористичної, **ненасильницька** форма узурпації виражається у присвоєнні чужих владних повноважень.

У зв'язку з цим досить цікавим є приклад А. Гітлера. Річ у тому, що погляди, які пропагують його прихід до влади як законний, без будь-якого натяку на узурпацію, на нашу думку, не відповідають дійсності. Так, звісно, НСДАП на виборах 1932 року отримала 230 депутатських місць, тоді як інші партії – лише 145 мандатів. Однак це нічого не доводить, адже лідерами партії, окрім А. Гітлера, були Г. Штрассер та Е. Рем. Хто з них найістотніше вплинув на виборців, зараз сказати важко. Проте, той факт, що призначення, під тиском провідних підприємців Німеччини, рейхспрезидентом П. фон Гінденбургом А. Гітлера рейхсканцлером виявилось вдалим, не викликає сумнівів. За часів виконання останнім обов'язків голови уряду в Німеччині було ліквідовано безробіття, підвищено рівень життя широких мас та рівень охорони здоров'я, було запроваджено класовий мир між працею та капіталом, якісна освіта стала доступною. Цілеспрямована політика сприяння материнству та дитинству виражалася у таких заходах як шлюбна позичка, турбота про вагітних, надання їм найкращих санаторіїв у мальовничих куточках Німеччини, створення груп підтримки жінок тощо. Проте після смерті П. Гінденбурга А. Гітлер присвоїв собі повноваження рейхспрезидента, оголосивши себе фюрером німецької нації. Ніхто ніколи не обирав А. Гітлера главою держави, а отже у 1934 році відбулася саме узурпація влади у формі присвоєння чужих владних повноважень.

Деструктивна узурпація спрямована на обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму тощо. Її прикладом є „військова революція” травня 1961 року в Республіці Корея на чолі з Пак Чжон Хі. Хунта ввела військовий стан, розпустила Національні Збори, закрила багато газет та журналів. Країною стала управляти Вища рада державної реконструкції, що складалася з 32

офіцерів. Пак Чжон Хі вважав, що економічний добробут в умовах Азії є можливим лише на базі тоталітаризму з його обмеженням демократичних засад на користь економічному розвитку. Саме тому він розправився з опозицією, частину представників якої розстріляли, а близько 20 тисяч кинули до в'язниці⁴⁴.

На відміну від деструктивної, **конструктивна** узурпація є менш відомою. Її мета полягає у відновленні або встановленні демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, свободи для ЗМІ, а також у поваленні існуючої диктатури тощо. Прикладом конструктивної узурпації є „революція гвоздик” квітня 1974 року в Португалії, яка усунула від влади генерала М. Каетану. Переворот провели молоді офіцери з „Руху збройних сил”. В результаті сили безпеки були нейтралізовані, а війська зайняли ключові міністерства, радіостанції, пошту, телефон та аеропорти. Ранком 25 квітня на вулиці Лісабону вийшли португальські громадяни, які вітали солдат і засовували їм у дула гвинтівок гвоздики. Ввечері диктатор М. Каетану здався новій владі, а наступного дня виїхав з Португалії. Так закінчилася диктатура Салазара-Каетану, що тривала з 1926 року.

Приклад 10.6.

В. Сухонос про легітимацію і легалізацію узурпації державної влади.

У 1973 році А. Піночет Угарте, скинувши збройним шляхом президента Чилі Сальвадоре Альєнде, узурпував владу. 17 грудня 1974 року Піночет сам стає президентом Чилі. Під тиском американської адміністрації Дж. Картера в 1978 році в Чилі проводиться референдум на підтримку військової диктатури. Вміло використовуючи антиамериканські настрої чилійців, їх любов до виборів, поняття суверенітету і гідності нації, а також, можливо, підтасовуючи факти при підрахунку голосів, Піночет одержав переконливу перемогу: 75% голосів на свою підтримку. Тим самим режим одержав видимість легітимності. У 1980 році він закріпив її, прийнявши на референдумі нову

⁴⁴ Пак Чжон Хі // Вагман І.Я., Вукина Н.В., Мирошникова В.В. 100 знаменитих тиранов. – Харьков, 2003. – С. 364.

конституцію. Режим стає легальним. І лише через 15 років після встановлення диктатури 5 жовтня 1988 року 52% чилійців відмовили в довірі уряду А. Піночета Угарте, і режим втратив свою легітимність.

Джерело: Сухонос В.В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму. – Суми: Університетська книга, 2003. – С. 61.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке легітимність?
2. Які існують класифікації легітимності?
3. Що таке ліберально-демократична легітимність?
4. Що таке прагматична легітимність?
5. Що таке народна легітимність?
6. Що таке зовнішня легітимність?
7. Що таке внутрішня легітимність?
8. Що таке традиційна легітимність?
9. Що таке легальна або раціонально-правова легітимність?
10. Що таке харизматична легітимність?
11. Що таке легальність?
12. Що таке узурпація?
13. Які існують класифікації узурпації?
14. Що таке терористична узурпація?
15. Що таке ненасильницька узурпація?
16. Що таке конструктивна узурпація?
17. Що таке деструктивна узурпація?

§ 5. Єдність, з'єднання і поділ влади

Поділ влади.

Принцип поділу влади – це раціональна організація державної влади в демократичній державі, при якій здійснюється гнучкий взаємоконтроль і взаємодія вищих органів держави як частин єдиної влади через систему стримувань і противаг.

Вперше ідея поділу влад почала розроблятися в Елладі в працях Аристотеля. Вагомий внесок в неї в епоху Революцій здійснив англійський філософ Дж. Лок у своїй праці „Два трактати про врядування”, де поділив владу на законодавчу і виконавчу. Остання ж, у свою чергу, ділилася на власне виконавчу і федеративну.

Приклад 10.7.

Дж. Лок про співвідношення виконавчої і федеративної влади.

Ці дві влади, *виконавча* та *федеративна*, хоч насправді й відрізняються одна від одної, бо одна охоплює *виконання внутрішніх* законів суспільства, тобто стосовно всього того, що є його частинами, а друга містить у собі управління *зовнішньою безпекою та інтересами суспільства* у відносинах з усіма тими, від кого воно може отримати вигоду чи зазнати шкоди, – ці дві влади майже завжди об'єднані. При тому, що *федеративна влада* за доброго чи кепського її здійснення може мати величезне значення для спільнотворення, все ж вона значно менше піддається управлінню давніше ухваленими постійними конкретними законами, ніж влада *виконавча*; і тому для суспільного блага вона мусить бути залишена на розсуд та мудрість тих, в чиїх руках вона перебуває. *Закони*, які стосуються відносин підданих між собою, скеровуючи їхні дії, цілком можуть бути скеровані *заздалегідь*. Але те, що має бути зроблене по відношенню до *іноземців*, багато в чому перебуваючи в залежності від їхніх дій, а також від різних намірів та інтересів, мусить бути великою мірою залишене *розсудливості* тих, кому цю владу довірено, аби для блага спільнотворення при її використанні вони застосовували краще з того, на що здатні.

Проте сучасна теорія поділу влад оперує концепцією Ш.-Л. Монтеск'є, який, поряд з законодавчою і виконавчою владами, виділяв владу судову.

Законодавчу владу він вважав за потрібне передати відповідному представницькому органу, що складався б з двох палат – „зборів”: збори знатних та збори представників народу, кожні з яких „...мало б свої окремі одне від одного наради, свої окремі інтереси та цілі”⁴⁵. Виконавча ж влада має бути передана монарху в силу того, що „...цей бік врядування, що майже завжди потребує швидких дій, краще виконується одним, аніж багатьма; навпаки, все, що залежить від законодавчої влади, найкраще здійснюється багатьма, аніж одним”⁴⁶.

Історія знає декілька варіантів поділу влади. Найпершим варіантом був поділ влади на світську і релігійну в рамках функціональної дуархії. Так, в Священній Римській імперії існував поділ влади на світську владу імператорів та королів і релігійну владу римських пап.

Приклад 10.8.

Шарль-Луї Монтеск'є про поділ влади.

Якщо влада законодавча і виконавча буде об'єднані в одній особі чи установі, то свободи не буде, так як буде існувати небезпека, що цей монарх або сенат стане створювати тиранічні закони для того, щоб так само по тиранічному застосовувати їх.

Не буде свободи і в тому випадку, коли судова влада не відокремлена від законодавчої та виконавчої. Якщо вона поєднана з законодавчою владою, то життя і свобода громадян виявляться у владі свавілля, адже судді будуть

⁴⁵ Монтеск'є Ш.-Л. О духе законов // Теория государства и права: Хрестоматия: В 2 т. / Авт.-сост. В.В. Лазарев, С.В. Липень. – М., 2001. – Т. 1. – С. 236.

⁴⁶ Монтеск'є Ш.-Л. О духе законов // Теория государства и права: Хрестоматия: В 2 т. / Авт.-сост. В.В. Лазарев, С.В. Липень. – М., 2001. – Т. 1. – С. 236.

законодавцями. Якщо ж судова влада поєднана з виконавчою, то суддя отримує можливість стати гнобителем.

Джерело: Монтескьє Ш.-Л. О духе законов // Теория государства и права: Хрестоматия: в 2 т. / Авт.-сост. В.В. Лазарев, С.В. Липень. – М.: Юристъ, 2001. – Т. 1. – С. 233.

Проте, на нашу думку, це був так званий вертикальний поділ влади. Такий поділ зараз існує в Ісламській республіці Іран, де існує вищий релігійний керівник – рахбар та глава виконавчої влади – президент.

Щодо горизонтального поділу, то він залежить від існуючої форми правління. Так, в парламентських формах правління (як монархії, так і республіки) може існувати поділ влади на партійну та адміністративну. *Партійна* влада реалізується парламентською більшістю (можливо навіть коаліційною) та утвореною нею урядом, тобто партійна влада – це влада партії чи блоку, що переміг на виборах.

Адміністративну ж владу здійснює позапартійна професійна бюрократія, що організована в систему органів виконавчої влади. Склад функціонерів адміністративної влади не змінюється в залежності від того, яка партія отримує владу і формує уряд. Адміністративна влада діє на підставі законів та підзаконних актів, а не партійних рішень. Вона не підкоряється політичним рішенням, якщо вони не отримують законодавчого оформлення.

В президентських республіках (США, держави Латинської Америки) існує поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Законодавча влада (парламент) – прийняття законів і бюджету. Саме законодавча влада, як це видно з назви повинна приймати закони. Щодо бюджету, то в Україні він, як правило, приймається в рамках “Закону про Державний бюджет України”.

Судова влада виконує функції арбітра в суперечках про право. Основним завданням судової влади є вирішення суперечок про право за допомогою

правосуддя. Суди вирішують питання про законність того чи іншого рішення і, у випадку їх незаконності, суди їх відмінюють.

Виконавча влада (президент і уряд) – оперативне вирішення проблем, організація виконання законів, право вето. Іноді говорять про те, що виконавча влада виконує закони. На наш погляд це не так, адже закони повинні виконувати всі. Для характеристики виконавчої влади більш підходить “організація виконання законів”: прийняття відповідних рішень, постанов, указів тощо, які забезпечують реалізацію нормативно-правових актів.

Функції виконавчої влади поділяються на основні і допоміжні.

Основні функції виконавчої влади мають глобальне значення для життя суспільства. До *сучасних* основних функцій належить:

1) Функція охорони громадського порядку та забезпечення національної (державної) безпеки.

2) Регулятивно-управлінська функція – діяльність державних органів та установ з приводу керівництва економікою, фінансами, культурою, освітою, охороною здоров'я, обороною, внутрішніми та зовнішніми справами держави.

3) Функція забезпечення прав і свобод громадян.

Допоміжні функції мають інструментальний характер і спрямовані на обслуговування кожної з основних функцій. Це – нормотворча, оперативно-виконавча та юрисдикційна.

Нормотворча функція полягає у виданні органами виконавчої влади нормативних актів державного управління.

Оперативно-виконавча функція полягає у тому, що органи виконавчої влади забезпечують реалізацію правових норм, що містяться як у законах, так і в підзаконних актах.

Юрисдикційна функція виконавчої влади – це діяльність її органів з приводу застосування адміністративних, дисциплінарних, матеріальних та фінансових санкцій до громадян та працівників апарату державного управління, що скоїли правопорушення.

Поділ влади в парламентських формах правління умовно можна назвати *німецькою* системою, а в умовах президентської – *американською* системою поділу влади.

Поділ влади є функціональною ознакою правової держави. Це обумовлено самою необхідністю поділу повноважень, тим, що державі властива агресивність та системою стримувань і противаг.

Необхідність поділу повноважень пояснюється тим, що надмірна концентрація повноважень в руках одного органу чи особи неможлива з-за недостатку кваліфікації того чи іншого робітника, адже він не здатен керувати геть усім. Крім того необхідної є певна спеціалізація органів: міністерство закордонних справ повинно займатися стосунками з іншими державами, а міністерство охорони здоров'я організацією охорони здоров'я громадян.

Агресивність держави як чинник, що обумовлює необхідність поділу влади можна висвітлити якщо згадати, що, якщо влада не поділена, то агресія спрямована назовні (на інші держави або на народ). Якщо влада поділена, то влади направляють агресію одна на одну, а народ та інші держави не страждають. До речі, саме відсутність поділу влади в зовнішній політиці іноді призводить до її агресивності.

Система стримувань і противаг є гарантом проти узурпації влади будь-якою з гілок державної влади і водночас утворює певний механізм їхньої взаємодії, що сприяє взаємному інформуванню та стримуванню, пошуку прийнятних варіантів в ході підготовки урядових та законодавчих заходів.

На систему стримувань і противаг впливають зовнішні чинники, розподіл повноважень, поділ функцій держави, різні терміни функціонування різних державних органів та особливі повноваження судової влади.

До *зовнішніх* чинників належать інші держави, політичні партії, рухи тощо. *Розподіл повноважень* на користь якоїсь однієї з влад: законодавчої (представницької) чи виконавчої (адміністративної) ламає усю систему стримувань і противаг. Так, збільшення повноважень представницької влади, що складається з непрофесіоналів, в умовах низької правової культури населення веде до того, що

органи представницької влади намагаються втручатися у всі справи, до яких зможуть дотягнутися. Водночас ухил убік адміністративної влади може призвести до бюрократизації державного механізму і істотному зростанню бюрократизму.

Поділ функцій держави також суттєво впливає на систему стримувань і противаг. Так, Конгрес США приймає закони, які не повинні суперечити Конституції (за виключенням так званих “поправок до конституції”). Якщо ж вони їй суперечать, то Президент США має право їх не підписувати. Тоді відповідний білл (так називаються законодавчі акти США) не стає законом. Якщо ж Президент підписав його, то Верховний Суд США може його відмінити, як антиконституційний. Крім того, відповідні законодавчі акти повинні бути затверджені конгресами окремих штатів. Це заважає узурпації влади Конгресом США. Щодо Президента, то він не може узурпувати владу тому, що Конгрес має право прийняття бюджету і може не дати Президентові грошей на його політику. Крім того, є ще Верховний Суд США, який може відмінити акти Президента. Класичним прикладом цього є доля “Нового курсу” Ф.Д. Рузвельта, коли з 1933 по 1936 роки цілий ряд законопроектів і реформ, схвалених Конгресом з ініціативи Рузвельта, були визнані Верховним Судом США неконституційними, а, отже, недійсними, адже в них вже не було потреби. Для боротьби з Верховним Судом, президент Ф.Д. Рузвельт розробив план заміни консервативно настроєних судів тими юристами, що прихильно ставилися до «нового курсу» і до нього особисто. У 1937 році він, скориставшись похилим віком більшості членів Верховного Суду, запропонував, щоб ті члени Верховного Суду, які досягли 70 років, подавали у відставку. У випадку ж їхнього опору, Рузвельт намагався одержати право призначати додаткових членів, щоб нейтралізувати опозицію тих п'ятьох членів Верховного Суду, що постійно голосували проти рузвельтовських реформ. При активній підтримці консервативного крила демократичної партії республіканцям удалося завдати Рузвельту першої серйозної поразки в сенаті, проваливши його план цієї реорганізації. Система стримувань і противаг – у дії. Щодо Верховного Суду

США, то він не здатен узурпувати владу, адже організація виконання судових рішень покладено на органи виконавчої влади.

Різні терміни функціонування окремих державних органів дозволяє існувати без особливих перебоїв різним інститутам держави. На прикладі України це можна пояснити таким чином: термін повноважень Верховної Ради України та Президента України – 5 років, а Конституційного Суду України – 9 років. Це дозволяє державному апарату функціонувати без перебоїв.

Щодо *особливих повноважень судової влади*, то як свідчить досвід США, де на найвищому рівні реалізовано принцип поділу влади на законодавчу (двопалатний Конгрес), виконавчу (Президент та його адміністрація) і судову (Верховний суд США), останній необхідно розглядати не лише як інститут судової влади, а як інститут політичної системи.

Крім того, вплив судової влади в США на політику реалізується в певних юридичних рамках, які відображають особливості американського конституціоналізму, історичного розвитку країни і специфічні риси американської державності. Суди США, здійснюючи функцію судового контролю, створюючи судові прецеденти, здатні своїми рішеннями брати активну участь в політичному житті держави і робити свій внесок у реалізацію політичного курсу держави. Головна особливість участі американських судів у політичному процесі полягає в тому, що значна частина політико-управлінських рішень, прийняття яких у більшості інших держав є прерогативою законодавчих органів та уряду, в цій державі приймається саме в судовому порядку. Головна роль у цьому процесі відведена Верховному суду США. Наприклад, у 1935 році Верховний Суд США визнав введені, під тиском Ф.Д. Рузвельта, 16 липня 1933 року законом “Про відновлення національної економіки” кодекси справедливої конкуренції такими, що порушують Конституцію США. Розглядаючи справу «Птахоторгова корпорація Шехтера проти Сполучених Штатів Америки», Верховний Суд вирішив: «Якщо ділова діяльність, значення якої не поширюється за межі того чи іншого штату, може взагалі вважатися законним об'єктом федерального контролю, то встановлення

меж втручання держави в цю діяльність перетворюється з питання про використання влади в питання про довільну дискримінацію. Ми вважаємо, що спроба використовувати положення кодексу для встановлення тривалості робочого дня і рівня заробітної платні осіб, що працюють по найманню у позивачів, зайнятих веденням справи, значення якої не виходить за рамки одного штату, не є законним використанням федеральної влади»⁴⁷.

І, нарешті, дані соціологічних досліджень доводять той факт, що сила судової влади полягає в повазі до неї і до винесених судових рішень. Таке ставлення до судової влади з боку державних органів, пересічних громадян та юридичних осіб формується тривалий час і існує передусім у країнах з давніми демократичними традиціями, там, де утверджується принцип верховенства права.

Єдність влади.

Проте весь цей поділ влади можна вважати не лише засобом її обмеження, а й показником єдності влади, внутрішньо розділеній в силу поділу функцій. Тобто державна влада є єдиною тому, що вона здійснюється державним апаратом в цілому і що не існує декількох „державних влад”, які конкурують одна з одною.

Як явище, єдність державної влади виникає з самого початку зародження держави. Воно визрівало як інтегрована влада, що ліквідувала родовий лад з його партикуляризмом (відособленістю за родами).

Єдність державної влади насамперед означає, що в державі не може бути дві, три або більше різних влад, неоднакових за своєю природою, принциповими ідеями та такими, що мають відокремлені засоби державного примусу.

Державна влада є єдиною. В минулому єдність державної влади мала персональний характер. Стародавні деспоти, необмежені монархи Середньовіччя, фюрер (вождь) нацистської Німеччини, дуче (вождь) фашистської Італії, каудильйо

⁴⁷ Из материалов Верховного Суда по делу «Птицеторговая корпорация Шехтера» против Соединённых Штатов Америки 1935 г. // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. Т. 2. / Под ред. К.И. Батира и Е.В. Поликарповой. – М., 1996. – С. 309.

Іспанії та деяких країн Латинської Америки, довічні президенти зосереджували в своїх руках всю повноту державної влади.

На відміну від персонального, в Новий час затвердився колективістський підхід до єдності державної влади, згідно якого вся влада належить народу.

На сьогодні існує три різновиди ідеї єдності державної влади:

1) *Соціальна єдність*, яка витікає з єдиної природи пануючих (домінуючих) у суспільстві соціальних груп. Найпоширенішим варіантом такої єдності є народний суверенітет.

2) *Єдність основних цілей та напрямків діяльності* усіх органів держави, що обумовлено необхідністю узгодженого управління суспільством, без чого воно може бути втягнуто у стан анархії та розпаду, а різні цілі в діяльності вищих органів держави можуть призвести до їх збройного протистояння.

3) *Організаційно-правова єдність* означає створення системи органів держави з їх ієрархією та розподілом повноважень.

Саме в рамках організаційно-правової єдності можуть існувати такі принципи як поділ і з'єднання влади.

З'єднання влади.

З'єднання влади – це об'єднання законодавчої та виконавчої (а іноді й судової) влади у одному органі. Приймаючи закон, такий орган сам стане організовувати його виконання.

З'єднання влади існувало в рамках загальної системи Рад, що офіційно існувала в СРСР. З точки зору такого підходу органами державної влади були лише Ради депутатів (робочих, солдатських та селянських депутатів; депутатів трудящих; народних депутатів тощо). Вся повнота влади належала системі Рад, що складалася з Верховних Рад (СРСР та союзних і автономних республік) та місцевих Рад. Ради були всевладними в силу того, що вони отримували повноваження безпосередньо від народу (пролетаріату, трудящих тощо). Усі інші органи формувалися та контролювалися Радами. Всі ці органи, що створювалися „Радянською владою”, не

вважалися органами державної *влади* і поділялися на органи державного управління, суди та прокуратуру. Функціонери органів державного управління, суду та прокуратури могли бути одночасно депутатами Рад, законодавцями. У цьому випадку виконавці законів, виступаючи у ролі законодавців, повинні були піклуватися про якість рішень, що їм належало виконувати.

Принцип з'єднання законодавчої, виконавчої та судової влади виявився досить живучим, оскільки подібне рішення має низку *переваг*:

1. Забезпечує оперативне вирішення будь-яких питань. В роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. з'єднання влади в руках Державного Комітету Оборони дозволило об'єднати зусилля проти німецької навали, адже ДКО сам приймав рішення, що мали силу закону і сам створював усі умови для їх виконання. Таке об'єднання забезпечило оперативне рішення всіх питань щодо знищення агресора.

2. Виключає можливість перекладати відповідальність і провину за помилки на інші органи, адже якщо сам прийняв рішення, сам його виконав, то й сам повинен відповідати за його наслідки. Це ж саме стосується й органів.

3. «Звільняє» від боротьби з іншими органами за об'єм владних повноважень. З'єднання влади в руках одного органу не дозволяє боротися за об'єм владних повноважень, адже сам з собою не станеш боротися.

Однак, таке з'єднання має певні недоліки. Всевладні органи стають абсолютно безконтрольними, вони врешті-решт можуть вийти з-під контролю суб'єкта (першоджерела) влади.

За такою організацією державної влади відкривається простір для встановлення і функціонування різного роду диктатур та тираній. Як цілком слушно писав Джон Емерік Едвард Дальберг лорд Актон єпископу Манделлу Крейтону у 1887 році: „Влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно”⁴⁸.

Приклад 10.9.

I. Каганець про переваги з'єднання влади.

Насаджена в Україні „демократична” система державного управління з горизонтальним розподілом влад – це не що інше, як результат організаційної війни. З погляду законів менеджменту нинішня система державної організації є повним абсурдом, оскільки, повторимось, розділити можна роботу і права, але відповідальність не ділиться в принципі (там, де відповідає більше одного, вже не відповідає ніхто). Розпорошення влади і, як наслідок, її безвідповідальність та корумпованість створюють сприятливі умови для прихованої агресії з боку сконсолідованої і цілеспрямованої сили (іншої держави, ТНК, тоталітарної секти), яка не переймається псевдodemократичними ілюзіями. Злет державотворчої потуги українських етносів завжди відбувався при застосуванні ними традиційної для України гетьманської моделі – Гетьманату. „Українська модель” передбачає перевірений тисячоліттями вертикальний розподіл влади на основі балансу сфер Мудрості і Дії – Церкви і Гетьманату.

Гетьман концентрує у своїх руках всю повноту законодавчої, виконавчої і судової влади. Як наслідок, між трьома гілками влади зникає протистояння, здатне загальмувати або цілком зруйнувати будь-які перетворення у державі. Натомість Гетьман отримує всі необхідні повноваження для здійснення системних перетворень. Концентрація влади та її персоналізація позбавляє владу анонімності і колективної безвідповідальності. Гетьман особисто відповідає за стан справ у своїй державі, подібно як голова людини відповідає за стан і поведінку керованого нею тіла. За результати своєї діяльності Гетьман відповідає власним майном, свободою і життям.

Гетьман обирається всенародно, що робить його виразником народної волі і надає його владі максимальної легітимності. Метою діяльності Гетьмана є покращення якості життя українського народу і його кількісне зростання. Для оцінки якості життя в міжнародній практиці використовується

⁴⁸ Цит. за Коул А., Банч К. Конец империи: Роман. – М., 2001. – С. 590.

Індекс людського розвитку, який розраховується за методикою Програми розвитку ООН на основі індексів тривалості життя, досягнутого рівня освіти і реальних доходів на душу населення. Для оцінки діяльності Гетьмана має використовуватися Національний індекс людського розвитку, який окрім трьох індексів ООН також включатиме індекс народжуваності. Зниження Національного індексу людського розвитку після трьох років гетьманства є підставою для переобрання Гетьмана і порушення проти нього кримінальної справи з описаними вище наслідками.

Джерело: Каганець І.В. Арійський стандарт: Українська ідея епохи великого переходу. – К.: А.С.К., 2004. – С. 78-79.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке принцип поділу влади?
2. Хто реалізує партійну владу?
3. Хто здійснює адміністративну владу?
4. Які завдання виконує законодавча влада?
5. Які завдання виконує судова влада?
6. Які завдання виконує виконавча влада?
7. В чому полягає нормотворча функція виконавчої влади?
8. В чому полягає оперативно-виконавча функція виконавчої влади?
9. В чому полягає юрисдикційна функція виконавчої влади?
10. Чим обумовлено поділ влади?
11. Що таке єдність влади?
12. Які на сьогодні існують ідеї єдності державної влади?
13. З чого витікає соціальна єдність державної влади?
14. Чим обумовлена єдність основних цілей та напрямків діяльності органів держави?

15. Що означає організаційно-правова єдність?
16. Що таке з'єднання влади?
17. Які переваги існують у з'єднанні влади?
18. Які недоліки притаманні з'єднанню влади?

Дискусійні завдання:

1. Проаналізуйте характеристику правителя, яку дав Р. Сільверберг (§ 1) і дайте відповідь на запитання:

I. Навіщо правителю знати:

- Історію.
- Законодавство (бути юридично обізнаним).
- Принципи управління (володіти основами менеджменту).
- Економіку (бути економічно обізнаним).
- Літературу.
- Філософію.

II. Навіщо правителю не слід зосереджуватись лише на:

- Літературі.
- Філософії.

2. Як можна забезпечити народну легітимність державної влади в Україні?

3. Залежно від власних переконань, обґрунтуйте переваги поділу влади над з'єднанням влади або з'єднання влади над її поділом.

ГЛАВА 11. Функції та механізм держави

План.

1. Завдання і функції держави.
2. Форми і методи реалізації функцій держави.
3. Механізм держави.
4. Державний апарат.

§ 1. Завдання і функції держави

Цілі і завдання держави.

Кожна держава задля власного свідомого існування ставить перед собою певну мету. Так, метою радянської держави була побудова комуністичного суспільства. Метою соціально-правової держави – максимальне задоволення потреб громадян країни, реалізація їхніх соціально-економічних інтересів.

Мета держави – це той бажаний результат, якого вона прагне досягти.

Для реалізації зазначеної мети держава повинна вирішити певні завдання. Так, радянська держава задля побудови комуністичного суспільства вважала за потрібне вирішити таке завдання як знищення опору „експлуататорських” класів: буржуазії, дворянства, інтелігенції, заможних селян тощо.

Завдання держави – це та робота, що потребує виконання задля реалізації мети держави.

Цілком справедливо, що розрізняються завдання-ідеали (стратегічні завдання, що є кінцевим результатом розвитку держави, хоча й досить віддаленим) і завдання-засоби (тактичні завдання, що діють протягом певного історичного відрізка часу). До *тактичних* завдань належать:

- *Деструктивні* (рушійні) – спрямовані на усунення старого, традиційного суспільства.

- *Конструктивні* (творчі) – спрямовані на створення нового, відмінного від існуючого в даний момент, суспільства.

- *Стабілізуючі* – передбачають збереження існуючого суспільства, досягнення стійкого стану тих відносин, що вже склалися у суспільстві.

Стратегічні завдання поділяються за сферами дії на:

- *Політичні* – відповідають за організацію і функціонування політико-правової сфери.

- *Соціальні* – характеризують становище різних соціальних груп у суспільстві.

- *Економічні* – відносяться до організації господарського життя суспільства (розвитку продуктивних сил та виробничих відносин).

- *Національні* – аналізують взаємовідносини націй та народностей всередині країни.

- *Міжнародні* – висвітлюють зв'язки держави з іншими країнами.

- *Ідеологічні* (культурні) – висвітлюють проблеми загальної грамотності та ідейних позицій населення.

Функції держави: поняття, класифікація та співвідношення з цілями і завданнями держави.

Для реалізації зазначених стратегічних та тактичних завдань держава наділяється відповідними функціями.

Функції держави – це основні напрямки її діяльності.

Торкаючись проблеми співвідношення понять „функція держави” і „завдання держави”, слід зазначити, що поняття „завдання держави” і „функції держави” є неподільними. Невипадково відповідність завданням держави складає суттєву ознаку категорії функцій держави, причому навіть оформлення низки завдань та функцій співпадають або майже співпадають.

Постановка перед державою та суспільством певних завдань породжує необхідність реалізації відповідних функцій, так як без зазначеної реалізації завдання держави не будуть виконані. Визначальними у співвідношенні завдань і функцій виступають перші, а не другі. Функції держави – це, звісно, не її завдання, хоча і пов'язані з останніми і навіть іноді залежать від них. Однак при всій своїй значущості завдання не є першоосновою для розвитку держави та її функцій, так як самі походять з економічних та політичних потреб суспільства, визначаються закономірностями їх розвитку і залежать від національно-історичної та іншої специфіки кожної держави.

Таким чином, завдання включає у себе, з одного боку, необхідність досягнення певної мети відповідного характеру, а з іншого – необхідність певного виду діяльності. Функції держави залежать від її завдань, так як останні зумовлюють саме існування функцій, визначають їх зміст, впливають на форми і методи їхньої реалізації.

Проблема взаємозв'язку функцій та завдань держави на певних етапах її існування вирішується стосовно як внутрішніх, так і зовнішніх функцій, адже історичні причини їх виникнення – породжені відповідно внутрішніми об'єктивними законами розвитку держави або зовнішніми умовами. І в різні історичні періоди те чи інше завдання могло вирішуватись шляхом реалізації декількох функцій держави і, навпаки, одна функція могла бути розрахована на досягнення низки завдань.

Існують декілька підстав для класифікації функцій держави. Так, *залежно від тривалості здійснення певної діяльності держави*, виділяються постійні та тимчасові функції. *За соціальним змістом державної діяльності*, функції поділяються на загально-соціальні та класові. Досить цікавим є поділ функцій за ознакою *відповідності конкретної діяльності держави її стратегічним завданням на відкриті*, що визнаються публічно та свідомо реалізуються і *латентні*, що виникають всупереч стратегічним завданням держави, а іноді й незалежно від її бажання та всупереч останньому.

Однак найпоширенішою класифікацією державних функцій є їх поділ за сферою дії на внутрішні та зовнішні. Виділяють також глобальні функції держави.

Таблиця 11.1.

Класифікація функцій держави.

Класифікація функцій держави	Залежно від	Постійні
	тривалості здійснення	Тимчасові
	певної діяльності	
	держави	
	За соціальним	Загально-соціальні
	змістом	Класові
	За відповідністю	Відкриті
	конкретної діяльності	
	держави її	Латентні
	стратегічним	
завданням		
За сферою дії	Внутрішні	
	Зовнішні	

Внутрішні функції держави.

Внутрішні функції держави спрямовані всередину країни і забезпечують її внутрішню політику.

До внутрішніх функцій держави належить політична, економічна, соціальна, екологічна, охоронна та культурно-освітня.

Політична функція передбачає розробку внутрішньої політики держави, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення політичної стабільності, ефективне здійснення владних повноважень тощо.

Економічна функція – це сукупність однорідних напрямків діяльності держави в сфері регулювання розвитку економіки країни в оптимальному режимі.

Завданням держави в економічній сфері є потреба знайти оптимальну міру і найефективніші форми державного регулювання економіки, які, не руйнуючи її ринкової природи, водночас забезпечували її максимальну соціальну ефективність.

Економічна функція держави складається з наступних основних напрямків:

- 1) Фінанси.
- 2) Оподаткування.
- 3) Валютне регулювання.
- 4) Регулювання питань власності.
- 5) Регулювання підприємництва.

Економічна функція держави передбачає втручання держави у економічну сферу. Таке втручання може бути як постійним і директивним (воно існувало, наприклад, в СРСР), так і разовим (наприклад, в США за часів “Нового курсу” Ф.Д. Рузвельта). Тобто держава виступає як своєрідний підприємець, що координує економічний процес.

Соціальна функція держави полягає у створенні умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини шляхом гарантування певного обсягу благ за рахунок держави. До соціальної функції держави належить визначення основних напрямків соціальної політики, що потребує організації соціального життя, створює рівновагу та стабільність соціальних сил. В Україні соціальну політику становлять: регулювання ринку праці та зайнятості населення, у тому числі демографічна та міграційна політика; регулювання трудових відносин, у тому числі охорона праці і кадрова політика; регулювання системи оплати праці та доходів населення; організація системи соціального забезпечення населення (соціальне страхування, пенсійне забезпечення, соціальна та адресна допомога, соціальний захист окремих

категорій громадян тощо); гуманітарна політика (освіта, наука, охорона здоров'я, культура, спорт, відпочинок, туризм); житлова політика тощо.

Екологічна функція полягає у забезпеченні екологічного благополуччя громадян, їхньої екологічної безпеки, охороні навколишнього природного середовища, адже останнє є ареалом існування людства. Воно досить давно охороняється державою. Прикладом такої охорони є боротьба з браконьєрством. Охороняючи фауну (тобто тваринний світ), держава завжди боролася з браконьєрами. Як зразок, можна навести приклад Робін Гуда. За легендами це був розбійник, який грабував багатих, щоб роздати майно бідним. З точки ж зору закону він був бандитом (організація банди для систематичної злочинної діяльності), розбійником (неодноразові збройні пограбування) та, насамперед, браконьєром, адже саме з цього розпочався конфлікт Робін Гуда з ноттингемським шерифом, коли розбійник почав полювати на оленів у Шервудському лісі. Щодо флори (рослинного світу), то в Західній Європі функція держави стосовно її охорони існує з XV століття, коли в Європі починають зникати європейські ліси. Це була перша в писаній історії екологічна катастрофа. Саме з цього періоду починає діяти жорстоке законодавство, яке передбачало покарання за незаконну порубку лісу. До речі, саме з цього періоду в Західній Європі люди перестають митися, з'являються забобони щодо води (якщо миєшся, то обов'язково захворієш тощо) і починає розвиватися парфумерна промисловість.

Охоронна функція – це функція охорони прав і свобод громадян, усіх форм власності, правопорядку. Вона полягає у визнанні, законодавчому закріпленні і державній гарантованості зазначених цінностей. Так, охорона форм власності означає, що держава охороняє і захищає форми власності. На жаль, в Україні в пострадянський період до приватної власності ставились з недовірою. Характерним може бути приклад, коли з чужої присадибної ділянки “збирали врожай” не її власники. Заяви до міліції не до чого не приводили, більше того: звинувачували самих власників у жадібності. В той же час, наприклад, в США фермер, який вбиває такого “збирача врожаю” або постовий, який захищає федеральну власність є у

своєму праві, адже право власності є недоторканим і священним. Недаремно його проголосили природним правом ще мислителі Нового Часу. Щодо охорони правопорядку, то держава охороняє його за допомогою спеціальних органів поліції.

Культурно-освітня функція – це, переважно, фінансова та організаційна підтримка науково-дослідної діяльності, створення і забезпечення умов для задоволення культурних потреб людей, надання можливості загальної освіти, забезпечення високої якості освіти. Культурно-освітня функція реалізується у наступних напрямках:

- 1) Консолідація нації та розвиток її національної свідомості.
- 2) Сприяння розвитку самобутності усіх корінних народів та національних меншин.
- 3) Організація освіти.
- 4) Сприяння розвитку культури, науки і техніки.
- 5) Охорона культурної спадщини.

Активна увага держави до питань освіти і виховання, на нашу думку, зумовлено піклуванням про майбутнє. Мабуть саме тому у багатьох державах отримання середньої освіти є не лише правом, а й обов'язком громадян.

Зовнішні функції держави.

На відміну від внутрішніх функцій, зовнішні функції забезпечують зовнішню політику держави, а тому спрямовані за межі країни.

Виділяють зовнішньополітичні, зовнішньоекономічні та глобальні функції.

До зовнішньополітичних належать такі функції як військова, дипломатична та гуманітарна. До зовнішньоекономічних – взаємовигідна торгівля з іншими країнами та регулювання митної справи. Глобальними визнаються ті функції, що мають загально-планетарний характер і стосуються інтересів усіх країн.

Військова функція полягає у тому, що лише держава організує захист країни від нападав ззовні, оголошує війну та веде загарбницькі війни. Слід мати на увазі, що історично військова функція була першою з зовнішніх функцій держави.

Сучасне розуміння цієї функції ототожнює її з функцією оборони, що спрямована на забезпечення військової безпеки, захисту суверенітету та територіальної цілісності держави шляхом підтримки високого рівня збройних сил країни. Крім того, функція оборони полягає у організації боротьби проти підривної діяльності іноземних держав.

Дипломатична функція – це встановлення та підтримка дипломатичних відносин з іншими державами відповідно до світових норм та принципів міжнародного права.

Гуманітарна функція – підтримка та розвиток культурних та наукових зв'язків з іншими державами; забезпечення збереження історичних пам'яток та іншими об'єктів, що мають культурну цінність; вживання заходів щодо повернення культурних цінностей усього народу, які знаходяться за кордоном.

Взаємовигідна торгівля полягає в реалізації інтересів України у сфері економіки, торгівлі, бізнесу шляхом її інтеграції у світову економіку. Іноді між державами підписуються міжнародні договори стосовно корисних копалин, технологій тощо. Наприклад, Туркменістан може поставляти в Україну газ, Азербайджан – нафту тощо. Україна ж може поставляти цим країнам літаки. Це і є взаємовигідна торгівля на основі міждержавних договорів.

Регулювання митної справи, тобто всі функції держави та органів державної влади щодо регулювання питань, пов'язаних з переміщенням товарів та транспортних засобів через державний кордон.

Колись для СРСР були характерні наступні зовнішні функції: всебічна допомога соціалістичним країнам та підтримка національно-визвольного руху.

Всебічна допомога соціалістичним країнам. Це могла бути як мирна допомога (майже безкоштовна нафта й газ), так і не зовсім мирна. У 1968 році Чехословаччина вирішила, що їй досить соціалізму. КПЧ почало проводити політику, яка згодом отримала назву “соціалізму з людським обличчям”. СРСР “допоміг” ЧССР зрозуміти свою помилку за допомогою танків. Заради

справедливості слід зазначити, що, крім СРСР, в цій “допомозі” прийняли участь ГДР, Польща, Угорщина та Болгарія.

Підтримка національно-визвольного руху. Ця підтримка була різноманітною. Насамперед, це – допомога різним організаціям, яких згодом навіть в СРСР назвуть терористичними. Якщо ж такий рух перемагав, то СРСР допомагав йому будувати “світле майбутнє” (навіть якщо це – не комунізм). Якщо ж національно-визвольний рух своєю метою ставив комуністичне майбутнє, то допомога і підтримка його була всебічною. Класичним прикладом цього є досвід Куби.

1 січня 1959 року кубинський націоналіст Фідель Кастро повалив кубинського диктатора Батисту. Протягом 1959-60 років була націоналізована легка та харчова промисловість Куби, проведена аграрна реформа. Це викликало невдоволення в США, які вдалися до економічної блокади та прямої агресії (вторгнення у Плайя-Хірон). Як правило, після цих кроків, уряд, який проводив антиамериканську політику, йшов у відставку або його валили самі громадяни країни.

І тоді націоналіст Кастро вдався до незвичайного кроку: він звернувся до СРСР по допомогу, заявивши, що Куба буде будувати соціалізм. Жоден з латиноамериканських диктаторів не вдавав до такого кроку. Лідер СРСР М. Хрущов дуже зрадив, коли зрозумів, що під боком у США буде такий “непотоплюваний авіаносець”, як Куба. Щоб захистити режим Кастро, було прийнято рішення про посилку на “Острів Свободи” (як тоді називали Кубу) матеріальної та військової допомоги, у тому числі й ракет з ядерною “начинкою”.

Фотографії з супутників лягли на стіл президента США Дж. Ф. Кеннеді. Щоб не допустити більше ракет, США блокувало Кубу військовими кораблями. Світ опинився перед ядерною війною. Однак світові пощастило: дізнавшись з розшифрованого радянською розвідкою таємного листування

про згоду США визнати незалежність Куби, якщо СРСР забере ядерні ракети, М. Хрущов віддав наказ про демонтаж ракет...

Таким чином СРСР допомагав національно-визвольному руху.

З появою СНД з'явилися нові зовнішньополітичні і зовнішньоекономічні функції: створення оборонних союзів, створення і реалізація економічного союзу тощо.

Таблиця 11.2.

Функції держави.

Функції держави		
Внутрішні функції	Зовнішні функції	Глобальні функції
1) Політична. 2) Економічна. 3) Соціальна. 4) Екологічна. 5) Охоронна. 6) Культурно-освітянська	1) Військова. 2) Дипломатична. 3) Гуманітарна. 4) Взаємовигідна торгівля. 5) Регулювання митної справи.	1) Захист прав людини. 2) Співробітництво з іншими державами у вирішенні демографічних, сировинних та енергетичних проблем. 3) Попередження екологічних катастроф та ліквідація їхніх наслідків. 4) Співробітництво у сфері освоєння космосу. 5) Інформаційна 6) Підтримання світового порядку

Глобальні функції держави.

Наявність глобальних функцій практично усуває різницю між внутрішніми та зовнішніми функціями. Вони спрямовані на вирішення глобальних проблем людства.

До глобальних функцій держави належать:

1) *Функція захисту прав і свобод людства.* Це пов'язане з тим положенням, що будь-які порушення прав людини не є внутрішньою справою держави.

2) *Функція співробітництва з іншими державами у вирішенні демографічних, сировинних та енергетичних проблем* полягає у пошуку та знаходженні взаємно-прийнятних вирішень проблем, які стосуються інтересів народу і всього людства в цілому і потребують міжнародного реагування на перебої в демографічній, сировинній, енергетичній та інших сферах.

3) *Функція попередження екологічних катастроф та ліквідація їх наслідків.* Зазначена функція є особливо актуальною для України, де відбулися низка екологічних катастроф, серед яких найвідомішими були: Чорнобильська катастрофа 1986 року та дощі з талію в м. Чернівці у 1989 році. Спільна діяльність багатьох держав у напрямку ліквідації Чорнобильської проблеми є однією з функцій держав світу.

4) *Функція співробітництва у сфері освоєння космосу.* Зазначена функція реалізована активною участю держав у космічних польотах супутників на Марс, створення Міжнародної космічної станції тощо.

5) *Інформаційна функція* – участь у розвитку світового інформаційного простору, встановлення режиму використання інформаційних ресурсів на основі рівноправного співробітництва з іншими державами.

6) *Функція підтримання світового порядку* полягає у збереженні миру, попередженні ядерної війни, роззброєнні, ліквідації ядерної зброї, а також співробітництві з іншими державами у боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом і в регулюванні міжнародних конфліктів. Іноді вона виражається у посиленні військових миротворців.

Приклад 11.1.

В.В. Сухонос (мол.) про роль глобального інформаційного суспільства.

Демократизація державного режиму в Україні і зростання освіченості населення надають виключне значення засобам масової інформації (ЗМІ), під впливом яких формується суспільна думка та політика держави. Нажаль в Україні ЗМІ ще не стали “четвертою владою”, котра не поступається впливовістю іншим трьом гілкам влади. Це особливо прикро тому, що без них неможливо нормальне життя суспільства і держави.

Однак дійсно нові можливості відкриваються перед ЗМІ у зв'язку з переходом до глобального інформаційного суспільства. Пов'язані з цим наслідки для суспільства та держави активно обговорювалися на найвищому рівні. Так, 22 липня 2000 року на самміті “Великої Сімки” та Росії, що проходив на Окінаві (Японія) була прийнята Хартія Глобального Інформаційного Суспільства. Пункт 1 зазначеної Хартії визначає, що “інформаційно-комунікативні технології є одним з найважливіших чинників, що впливають на формування суспільства XXI століття. Їх революційний вплив стосується життя людей, їх освіти та праці, а також взаємодії уряду з громадянським суспільством”. Спеціалісти вважають, що інформаційно-комунікативні технології радикально змінять як місцеві, так і національні соціально-економічні і державно-політичні інститути. Такі ж зміни відбудуться і в сфері глобальних інститутів. Необхідність підвищення ролі цих технологій в забезпеченні громадського добробуту та демократії займає центральне місце у сучасних дискусіях з проблем глобалізації.

Джерело: Сухонос В.В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму. – Суми: Університетська книга, 2003. – С. 281-282.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке мета держави?

2. Що таке завдання держави?
3. Що таке функції держави?
4. Які завдання відносяться до стратегічних?
5. Які завдання відносяться до тактичних?
6. Що таке конструктивні завдання?
7. Що таке деструктивні завдання?
8. Що таке стабілізуючі завдання?
9. Що таке політичні завдання?
10. Що таке соціальні завдання?
11. Що таке економічні завдання?
12. Що таке національні завдання?
13. Що таке міжнародні завдання?
14. Що таке ідеологічні завдання?
15. Які існують класифікації функцій?
16. Куди спрямовані і що забезпечують внутрішні функції?
17. Куди спрямовані і що забезпечують зовнішні функції?
18. Куди спрямовані глобальні функції держави?
19. Які функції відносяться до внутрішніх?
20. Які функції відносяться до зовнішніх?
21. Які функції відносяться до глобальних?

§ 2. Форми і методи реалізації функцій держави.

Загальна характеристика форм і методів діяльності держави.

Функції держави реалізуються у конкретних діях, що вчиняють суб'єкти державної влади. Ці дії є досить різноманітними і можуть бути зведені у більш-менш однорідні групи. Зовні практичне вираження діяльності держави з приводу реалізації своїх функцій отримало назву **форм реалізації державної влади.**

Держава повинна виконувати свої функції у властивих їй формах, застосовуючи у своїй діяльності різні методи.

Форми реалізації функцій держави – це діяльність конкретних державних органів з приводу реалізації функцій держави.

Форми реалізації функцій держави, *залежно від того, наскільки в управлінні використовуються правові механізми*, можна поділити на правові, договірні та організаційні.

Методи здійснення функцій держави різноманітні. Так, для реалізації економічної функції потрібною стає низка конкретних економічних методів – прогнозування, планування, пільгове кредитування та інвестування, державні субсидії, захист споживачів тощо.

Загалом же у своїй діяльності держава використовує методи переконання, стимулювання і примусу.

Примус завжди був повинен забезпечити виконання правил поведінки шляхом певних заходів (запобігання, відповідальності тощо). **Примус** – це такий метод, за якого бажана поведінка забезпечується можливістю застосування сили або погрози її застосування. Економічні методи примусу – це методи непрямого впливу на об'єкт (високі податкові ставки тощо). Як правило ж, примус відбувається шляхом застосування до правопорушників законних заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, заподіяної такою поведінкою іншим суб'єктам.

Переконання являє собою такий метод здійснення функцій, коли суб'єкт впливає на суспільну та індивідуальну свідомість, сприяє його формуванню у формі обґрунтування, пояснення, обговорення, демонстрації певного прикладу, правового виховання населення, проведенням різних профілактичних заходів тощо. Саме серед економічних методів переконання виділяють прогнозування, планування та інвестування. Поряд з цим держава широко використовує пропаганду та ідеологію з метою роз'яснення важливості поставлених перед нею завдань, перспективи їх вирішення, засоби досягнення.

Стимулювання – це спонукання до дій. Стимули можуть бути матеріальними та моральними. Як правило, стимулювання здійснюється шляхом надання різних пілґ та нагород колективам і особам, що не допускають правопорушень і беруть активну участь у боротьбі з ними, показують високу якість у роботі тощо.

Правова форма реалізації функцій держави.

Правові форми реалізації функцій держави – це однорідна за своїми зовнішніми ознаками (характеру та юридичним наслідкам) діяльність державних органів, що пов'язана з виданням юридичних актів.

В правових формах відображається зв'язок держави і права, обов'язок держави діяти при виконанні своїх функцій на основі права й у рамках закону. Крім того, вони вказують, як державні органи та посадові особи працюють, які юридичні дії вчиняють. Як правило, правові форми визначаються природою суб'єкту державної влади та його компетенцією у сфері реалізації державно-владних повноважень.

До правових форм реалізації функцій держави належить правотворча і правозастосовча діяльність, котра, у свою чергу, поділяється на оперативно-виконавчу та правоохоронну.

Правотворча діяльність – це форма здійснення функцій держави шляхом видання нормативно-правових актів, видання та санкціонування, зміни чи відміни правових норм. Без правотворчої діяльності реалізація низки функцій держави є неможливою. Так, наприклад, досить ускладненою уявляється реалізація соціальної функцій держави без кодифікованого соціального законодавства.

Правозастосовча діяльність – це діяльність державних органів з приводу виконання законів та підзаконних нормативних актів шляхом видання актів застосування права.

Оперативно-виконавча діяльність являє собою пов'язану з повсякденним вирішенням різноманітних питань управління справами суспільства владну, творчу виконавчо-розпорядницьку роботу державних органів з приводу реалізації функцій

держави шляхом видання актів застосування норм права, які є підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин.

Правоохоронна діяльність – це форма здійснення функцій держави шляхом владної оперативної роботи державних органів з приводу охорони норм права від порушень, захисту наданих громадянам суб'єктивних прав та забезпечення покладених на них юридичних обов'язків.

Договірна форма реалізації функцій держави.

Сьогодні зростає роль договірної форми реалізації функцій держави.

В умовах **договірної** форми реалізації функцій держави *мова йде* не лише про удосконалення та розповсюдження дії договорів як юридичної форми господарсько-економічних відносин, а й *про те, що договір може і повинен бути покладено в основу правового регулювання як політичних, так і управлінських відносин*. В основі демократичної, соціальної, правової держави знаходиться взаємна угода (договір) громадян, консенсус, що виражається у конституюванні, визнанні та підтримці державної влади.

У принципі проблема договірних відносин у державному управлінні пов'язана з його децентралізацією. Якщо говорить про загальні тенденції розвитку державного управління, то воно полягає у тому, що розпорядницькі засоби зазвичай поступаються договірним засобам, а одностороннє державно-владне рішення все більшою мірою поєднується з договірними формами взаємовідносин. Результатом такого поєднання стає поява так званих адміністративних договорів.

Існує низка аргументів на користь їхнього широкого застосування.

1) Застосування договору спрощує відносини між його сторонами, надає можливість безпосередньо звертатися одне до одного з питань його виконання, а органу, що зацікавлений у дотриманні договору, – безпосередньо приводити у рух чинники, що сприяють його виконанню.

2) Це є можливістю особливо точного регулювання договором відносин між сторонами і встановлення точної регламентації тих питань, у яких зацікавлений хоча

б один з учасників цих відносин. Водночас адміністративний акт саме в силу своєї односторонності (так як виходить виключно від органу, що його видав) не дає достатньо гарантій повного і всебічного врахування інтересів іншої сторони.

3) Діяльність у формі договору в результаті створення кращих можливостей контролю за роботою органу управління ефективно сприяє інтенсифікації відповідної діяльності.

4) Договірна форма може запровадити істотний внесок у розширення гласності, демократизації державного управління.

Сторонами адміністративного договору є орган державного управління та громадська організація. Предмет договору – управлінські відносини, тобто такі, що закріплюють управлінську компетенцію органів держави. Відповідальність сторін діє за інстанціями. Так, для органу державного управління такою інстанцією є орган, що знаходиться вище (так, районна державна адміністрація відповідає перед обласною державною адміністрацією). Щодо іншої сторони, то правління громадської організації, яке фактично укладає адміністративний договір, є відповідальною перед загальними зборами членів цієї організації.

Організаційна форма реалізації функцій держави.

Правова і договірна форми не вичерпують усіх форм здійснення державної влади. Поряд з ними широко використовуються різні неправовові форми, які зазвичай називаються організаційною діяльністю держави.

Організаційна форма реалізації функцій держави полягає у однорідній за зовнішніми ознаками діяльності держави, яка не пов'язана з виданням юридичних актів, а тому не тягне за собою юридичних наслідків.

Проте це не означає, що організаційна діяльність не регулюється правом, адже будь-які її форми так чи інакше реалізуються в межах певного правового врегулювання, на основі виконання вимог законності.

Виділяються організаційно-регламентуюча, організаційно-господарська та організаційно-ідеологічна діяльність.

Організаційно-регламентуюча діяльність – це оперативна поточна організаційна робота з приводу вирішення тих чи інших конкретно-політичних завдань, техніко-організаційного забезпечення функціонування різних ланок державного механізму (кадрова робота, підготовка документів тощо).

Організаційно-господарська діяльність – це оперативно-технічна, поточна господарська робота (економічне обґрунтування, контрольно-ревізійна діяльність, бухгалтерський облік, статистика, організація постачання, збуту тощо) з приводу матеріально-технічного забезпечення виконання різних державних функцій.

Організаційно-ідеологічна діяльність – це повсякденна оперативно-роз'яснювальна, виховна робота з приводу забезпечення виконання різних функцій держави (наприклад, роз'яснення законів та підзаконних актів, що видаються державними органами; формування суспільної думки; робота засобів масової інформації тощо).

Питання для самоконтролю.

1. Що таке форми реалізації державної влади?
2. Що таке форми реалізації функцій держави?
3. Які існують форми реалізації функцій держави?
4. Які виділяються основні методи реалізації функцій держави?
5. Що таке переконання?
6. Що таке примус?
7. Що таке стимулювання?
8. Що таке правова форма?
9. Що таке організаційна форма?
10. Які види діяльності належать до правової форми?
11. Які види діяльності належать до організаційної форми?
12. Що таке правотворча діяльність?

13. Що таке правозастосовча діяльність?
14. Що таке оперативно-виконавча діяльність?
15. Що таке правоохоронна діяльність?
16. Що таке організаційно-регламентуюча діяльність?
17. Що таке організаційно-господарська діяльність?
18. Що таке організаційно-ідеологічна діяльність?
19. Про що йде мова в умовах договірної форми реалізації функцій держави?

§ 3. Механізм держави

Поняття і статична структура механізму держави.

Для реалізації функцій держави необхідно створити певний механізм.

Зв'язок між функціями держави та її механізмом є нерозривним і прямим. Адже якщо механізм створюється саме для виконання функцій держави, то останнім у зв'язку з цим належить визначальна роль. Органи й установи держави змушені підбудовуватися до його функцій, що змінюються. Якщо, наприклад, у суспільстві беруть верх функції, що впливають із національних або класових протиріч, то після цього неминуче виходять на перший план, такі елементи механізму держави, як органи примусу і насильства.

Загалом під механізмом держави розуміється цілісна, ієрархічна система державних органів, що здійснюють державну владу, а також установ та підприємств, за допомогою яких реалізуються завдання та функції держави.

У принципі погоджуючись із зазначеним визначенням, слід мати на увазі, що як і будь-який механізм, механізм держави не є недіючим агрегатом: він якось повинен діяти. Саме тому деякі правознавці наголошують на тому, що, окрім механізму держави повинен існувати механізм функціонування держави, як

сукупності внутрішніх чинників, інститутів та засобів, що забезпечують дію складових частин держави в їх взаємозалежності⁴⁹.

Як нам здається, не слід протиставляти між собою механізм держави і механізм функціонування держави. Річ у тім, що нефункціонуючий механізм держави є, по суті, мертвим.

Саме тому можна дати наступне визначення механізму держави.

Механізм держави – це цілісна система державних організацій чи технологій, що практично здійснюють державну владу, завдання і функції держави.

Зазначене визначення, по суті, доводить, що структура механізму держави мінлива і різноманітна. Вона може розглядатися як статична (державні організації), так і динамічна (державні технології).

В даному визначенні до державних організацій відносяться державні підприємства, установи та органи. Це – *статична структура механізму держави*.

Державні підприємства – це засновані на державній власності самостійні господарюючі статутні суб'єкти, які мають права юридичної особи та здійснюють виробничу, науково-дослідницьку і комерційну діяльність з метою одержання відповідного прибутку.

Державні установи – це ті державні організації, що не мають владних повноважень, але виконують загально-соціальні функції у сфері науки, охорони здоров'я, освіти, економіки тощо. До державних установ належать державні школи, лікарні тощо.

Державні органи – це державні організації, що беруть участь у здійсненні функцій держави і наділені для цього владними повноваженнями.

Державними підприємствами є загальнодержавні підприємства, що становлять економічну основу державної влади та комунальні підприємства, що знаходяться у власності адміністративно-територіальних одиниць. Державними установами є державні школи, професійно-технічні та середні спеціальні навчальні заклади, вищі навчальні заклади, державні лікарні тощо. Державними є законодавчі, виконавчі та

⁴⁹ Див. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – М., 1996. – С. 45.

судові органи, що утворюють державний апарат, який складається з органів управління і органів примусу.

До **органів управління** відносяться: вищі органи держави (представницькі, глава держави, уряд) та їх структури на місцях (виконкоми, губернатори, голови адміністрації, місцеві ради народних депутатів тощо).

До **органів примусу** відносяться: органи правопорядку, суд, прокуратура, а також силові структури (армія, поліція, розвідка). Останні виконують рішення вищих органів держави, використовуючи в тому числі, методи примусу.

Динамічна структура механізму держави.

Взаємозв'язок між державними організаціями здійснюється за допомогою державних технологій.

Державні технології – це обумовлені станом знань та загальною ефективністю способи досягнення мети, що встановлюється державою.

До державних технологій відносяться бюрократія, диктатура, адхократія, державне проектування, креативна корпорація, електронний уряд, соціальна ієрархія тощо.

Найвідомішими з зазначених державних технологій є бюрократія і диктатура.

Бюрократія (франц. Bureau – контора, канцелярія) – це державна технологія, для якої є характерним спеціалізований розподіл праці, чітка управлінська ієрархія, правила, стандарти та загальнообов'язкові регламентовані процедури, виконання яких не залежить від того, хто саме і стосовно кого їх виконує.

В умовах бюрократії усі рівні перед єдиним порядком. Уніфікація перетворюється в гарантію проти недоліків державних чиновників і можливості зловживань, у гаранта стабільності в суспільстві.

На відміну від бюрократії, **бюрократизм** – хвороба суспільства, що означає влада «бюро», тобто письмового столу, контори, «конторовладдя», інакше кажучи, – *влада апарату, відірваного від народу.*

Якщо чітку бюрократію можна вітати, то з бюрократизмом потрібно боротися. Методи боротьби різні (наприклад, критика).

Таблиця 11.3.

Структура механізму держави.

Механізм держави	<i>Державні організації – статична структура механізму держави</i>	Державні підприємства	
		Державні установи	
		Державні органи	Органи законодавчої влади
			Органи виконавчої влади
			Судові органи
			Глава держави
	<i>Державні технології – динамічна структура механізму держави</i>	Бюрократія	
		Диктатура	
		Соціальна ієрархія	
		Креативна корпорація	
		Електронний уряд	
		Адхократія	
		Державне проектування	Державне планування
			Державне прогнозування
Державне програмування			
Державне моделювання			

Диктатура (лат. dicto – диктую, наказую) – необмежене володарювання однієї особи або якоїсь верстви чи групи, яке спирається на насильство і не пов’язане жодними законами.

Адхократія (лат. ad hoc – „для цього”, „застосовуючи до цього”, спеціально для цього випадку, для певного випадку) – структура холдінгового типу, що координує роботу багатьох тимчасових робочих груп, які виникають і припиняють свою діяльність відповідно до темпів змін у оточуючому організації середовищі.

Електронний уряд – це використання в органах державного управління сучасних інформаційно-комунікаційних та технологій.

Креативна корпорація – тип корпорації, основним завданням утворення та діяльності є не стільки координація мети корпорації та суспільства, скільки „...самовираження та самоствердження її творців”.

Приклад 11.2.

В.В. Сухонос (мол.) про ознаки креативної корпорації.

По-перше, головною мотивацією праці є самореалізація як творців, так і співробітників та керівників креативної корпорації. Прагнення до самореалізації висуває нові ідеали та цілі, що насамперед виявляється у освоєнні та пошуку принципово нового. Креативні корпорації будуються навколо творчих особистостей. Це гарантує їх стійкість та процвітання. Лідерами такої компанії рухає “дух першопрохідника”. Спрямованість на творчість стимулює максимальний розвиток потенціалу співробітників а бізнес перетворюється у продукт творчості, як для художника – його картина, а для письменника – його твір. Характерно, що успіх власників креативної корпорації обумовлений не стільки тим, що вони контролюють основну частину капіталу своїх компаній, скільки тим, що вони, як засновники бізнесу, що стає головним проявом їх творчих можливостей, уособлює, з точки зору суспільства, насамперед створений ними соціально-виробничий організм. Ці

люди являють собою живу історію компанії, мають високий авторитет в очах її працівників та партнерів. Примітно, що велетенські багатства нових підприємців, котрі вже стали легендами сучасного бізнесу, не зосереджуються на банківських рахунках в офшорних зонах, як у більшості українських “олігархів”, а представлені акціями їх власних компаній і фактично не існують поза зв'язку з їх досягненнями. Більше того, реалізувати пакети акцій, що їм належать, в сучасних умовах практично неможливо, адже це автоматично позначиться на діяльності компанії. Це дозволяє стверджувати, що саме ставлення таких підприємців до бізнесу як до свого *творіння*, що викликає більшу прихильність цілям даної організації, аніж ставлення до неї як до своєї *власності*, є найважливішою відмінною рисою креативної корпорації.

По-друге, власники чи керівники креативної корпорації несуть за неї максимальну відповідальність як за своє улюблене творіння. Їх авторитет досягається не авторитарними методами, а визнанням їх талантів, заслуг та знань. Високе почуття відповідальності веде до формування особистої відповідальності у співробітників компанії.

По-третьє, спрямованість на творчість та успіх формує у компанії почуття команди і співробітництва, розвиває почуття значимості для компанії кожного окремого співробітника. Останнє призводить до знищення статусних відмінностей та нівелювання самого поняття керівників та підлеглих. На кожному етапі функціонування креативної корпорації керівником стає особистість, що є найбільш авторитетною при вирішенні конкретної проблеми.

По-четверте, створюється творча атмосфера. На зміну керівництва підлеглими приходять керівництво творчими процесами, куди втягуються нові творчі та активні люди, тим самим посилюючи та поширюючи цей процес далі.

По-п'яте, самоорганізація висококваліфікованих співробітників і вміння розділити відповідальність дозволяє поєднати необхідні в кожному конкретному випадку індивідуалізм та автономність з колективізмом та командною роботою. Все це призводить до зростання особистої свободи та розвитку можливостей кожного.

По-шосте, креативна корпорація формує економічну та соціальну кон'юнктуру, вона здатна сама себе організувати та перебудувати.

По-сьоме, здатність до змін, високий творчий потенціал креативних корпорацій веде до їх навченості самих себе. Такі компанії сприяють формуванню нових креативних корпорацій, котрі у своїй діяльності будуть керуватися подібними принципами. Це пояснюється тим, що ядром персоналу креативної корпорації є працівники, котрі, як і її засновники, насамперед прагнуть до самореалізації і досить часто розглядають свою діяльність в рамках креативної корпорації як крок до початку власного бізнесу. В умовах, коли діяльність стає орієнтованою на процес, а окремі працівники певним чином персоніфікують його окремі елементи, для виділення з компаній самостійних структур вже не існує серйозних перепон. В результаті креативні корпорації постійно відновлюють самі себе, їх кількість швидко зростає, а нові фірми, що виникають в результаті цього "відбрунькування", у своїй діяльності починають керуватися тими ж принципами, що і попередні. При цьому ярка *індивідуальність* засновників та власників креативних корпорацій не є проявом їх *індивідуалізму*, адже головними умовами взаємодії між творчими особистостями стає максимальна лояльність між ними і висока ступінь солідарності, що відновлюються в кожній новій виробничій структурі.

По-восьме, етичні цінності та соціальні цілі входять у базову систему цінностей креативних корпорацій, збільшуючи тим самим своєрідний соціальний капітал.

По-дев'яте, модульна структура креативної корпорації, що також нагадує мозаїку чи мережі, дозволяє створювати творчі групи та структури різної конфігурації. Після ж виконання завдання – створювати нові (це нагадує гру “конструктор”).

По-десяте, прагнення до нововведень дозволяє як швидко реагувати на змінені зовнішні умови, так і самим змінити їх. Креативна корпорація пропонує клієнтам якісно нові продукти та послуги. При цьому вона не приймає форму диверсифікованих структур та конгломератів, а зберігає ту вузьку спеціалізацію, що була передбачена при її утворенні. Значною мірою саме під впливом нечуваного комерційного успіху креативних корпорацій, основні риси їх внутрішньої організації стали запозичатися й традиційними промисловими підприємствами. Таким чином, креативні корпорації відіграють важливу роль у розвитку сучасного господарства, адже вони формують не лише нові потреби і визначають нові цілі економіки, а й прискорюють зміну звичних форм господарської організації.

По-одинадцять, креативна корпорація виникає, як правило, з надр попередніх організаційних структур, котрі вже характеризуються порівняно високою ефективністю. Вона формується, насамперед, відповідно до уявлень її творців стосовно оптимальних способів реалізації свого творчого потенціалу. Якщо компанія, що виникла таким чином, починає успішно функціонувати, на певному етапі розвитку мотив самореалізації її організатора як розробника, творця та виробника принципово нової послуги чи продукції, інформації або знання доповнюється (або навіть замінюється) мотивом його самореалізації у якості творця компанії як соціальної структури.

Тому, як правило, креативна корпорація в своєму розвитку проходить два етапи. На *першому* етапі її засновники прагнуть до самореалізації себе як творців принципово нового продукту, і на цьому етапі компанія конкурує, як правило, з підприємствами, що виробляють аналогічні або подібні товари чи послуги. В цих умовах повністю розкривається творчий потенціал засновників

компанії, що накоплений ними ще в попередній організації. На *другом* етапі засновники креативної корпорації соціалізуються у якості власників компанії, що сама по собі виявляється головним результатом та продуктом їх діяльності. На другому етапі власники компанії починають конкурувати з іншими креативними корпораціями, безвідносно до того, у якій сфері економіки вони діють, адже доказ своєї переваги та своєї унікальності вони зможуть здобути лише від всеохоплюючого, а не від вузькогалузевих успіхів.

Джерело: Сухонос В.В. Правовий аспекти банківської діяльності з точки зору формування постіндустріального суспільства // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Збірник наукових праць. Т. 8. – Суми: Мрія-1 ЛТД, УАБС, 2003. – С. 125-128.

Соціальна ієрархія – це правління осіб, що займають провідне становище виключно за правом походження. Як державна технологія соціальна ієрархія була характерною для аграрного суспільства.

Державне проектування – діяльність по створенню державних проектів.

Державне проектування здійснюється у чотирьох напрямках: державне планування, державне прогнозування, державне програмування і державне моделювання.

Характеристика державного планування.

Державне планування – це процес створення державних планів економічного, соціального, культурного розвитку тощо.

Державні плани існували у минулому і були характерними для авторитарних та тоталітарних держав (СРСР, Індонезія тощо).

Приклад 11.3.

В.Сухонос про державні плани в СРСР.

Вперше вони з'явилися в СРСР як варіант саме директивного планування. Недаремно В. Ленін наполягав на тому, щоб Держплану (допоміжний орган державної влади в СРСР, основним завданням якого була економічна та технічна експертиза) були надані додаткові розпорядження для того, щоб „...рішення Держплану не могли бути усунені звичайним радянським порядком, а потребували б для свого повторного рішення особливого порядку, наприклад, внесення питання до сесії ВЦВК, підготовки питання для повторного рішення за особливою інструкцією, із складанням, на основі особливих правил, доповідних записок для виваження того, чи підлягає це рішення Держплану відміні, і, нарешті, призначення особливих термінів для повторного вирішення питань Держплану тощо”.

Інший основоположник „наукового соціалізму” О. Богданов прямо зазначає: „Соціалізм є завданням „господарським”, завданням планомірної господарської організації; вона вирішується шляхом „господарського плану”.

Результатом таких поглядів в СРСР з'явилися плани економічного і соціального розвитку (так звані „п'ятирічки”). Перша п'ятирічка відбулася у 1928 – 1932 рр. Визначаючи основне завдання п'ятирічки Й. Сталін 7 січня 1933 року у своїй доповіді на об'єднаному пленумі ЦК та ЦКК ВКП(б) говорив: „Основне завдання п'ятирічки полягало у тому, щоб перетворити СРСР з країни аграрної та слабкої, залежної від капризів капіталістичних країн, – у країну індустріальну і могутню, досить самостійну і незалежну від капризів світового капіталізму”.

Джерело: Сухонос В.В. Роль глави держави у формуванні і функціонуванні динамічного виміру державного механізму: теоретико-методологічний та історичний аспекти // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 26. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С. 23.

В СРСР планування зазвичай проходило чотири основні етапи.

Перший етап передбачав *підведення підсумків виконання планів за минулий період*. На цьому етапі визначався рівень розвитку економіки, виявлялися окремі невідповідності та диспропорції у народному господарстві, узагальнювався передовий досвід, розкривалися додаткові резерви тощо.

Другий етап – це *розробка і доведення до підприємств, установ і організацій директив КПРС та уряду з приводу укладання нового плану розвитку народного господарства*. В них формулювалися головні господарчо-політичні завдання планованого періоду, визначалися провідні ланки, темпи та пропорції у розвитку народного господарства.

Третім етапом було *складання проектів планів підприємствами, установами і організаціями, виконавчими комітетами Рад народних депутатів, міністерствами та відомствами*. Складання планів „знизу-догори” забезпечувало демократичний централізм у плануванні, найбільш повно враховувало місцеві особливості та потреби, а також виявляли резерви виробництва.

І, нарешті четвертий етап передбачав *затвердження планів компетентними органами державної влади та управління і доведення їх до виконавців*.

Відповідно до Конституції СРСР народногосподарські плани СРСР встановлювалися Верховною Радою СРСР (з розподілом завдань за союзними республіками, міністерствами та відомствами СРСР). Ради Міністрів союзних республік відповідно до державних народногосподарських планів затверджували завдання міністерствами та відомствам республіки.

Міністерства та відомства затверджували за певним колом показників планові завдання підлеглим їм підприємствам.

На їх основі директор підприємства затверджував розгорнутий техпромфінплан за всіма показниками.

Плани розвитку господарства та культури областей (країв), районів, міст затверджувалися відповідними Радами народних депутатів.

Планові органи (Держплан СРСР та інші), як і всі органи управління, були зобов'язані забезпечувати сталість планових завдань шляхом ретельної ув'язки всіх показників плану.

Зміни планів підприємств вищими органами формально припускалося лише у виключних випадках, після їх попереднього обговорення з керівництвом підприємств, з одночасним внесенням необхідних змін у взаємопов'язані між собою показники плану та взаємовідносини з бюджетом, відповідно з чинним законодавством.

Останні положення було основним недоліком державного планування в СРСР, адже саме за допомогою змін у плані в сторону зниження директори підприємств займалися приписками і одночасно отримували премії за перевиконання плану в той час, коли вони всього-на-всього виконували попередні плани.

Однак не можна сказати, що державні плани були характерними лише для соціалістичних країн. Так, в Індонезії існували п'ятирічні плани розвитку – так звані РЕПЕЛІТА. В результаті РЕПЕЛІТА IV (1984 – 1988 рр.) значно скоротилася чисельність людей, що жили за межами бідності.

Характеристика видів сучасного державного проектування.

Для демократичного режиму більш характерними є інші три різновиди державних проектів: державні прогнози, державні програми та державні моделі розвитку регіонів.

Державне прогнозування здійснюється на науковому рівні. Варіанти такої науковості можуть бути різними, адже будь-яка організаційна діяльність є немислимою без прагнення до передбачення. При цьому справжнє передбачення (наукове, повсякденне, інтуїтивне тощо) може далеко не завжди розмежуватись з гаданнями, пророцтвами тощо. Звісна річ, як зазначав доктор юридичних наук А. Венгеров: „... передбачення сприятливого чи несприятливого впливало на психіку і поведінку окремої людини і різного роду колективів”⁵⁰. Зазначене передбачення

⁵⁰ Венгеров А.Б. Предсказания и пророчества: за и против: Историко-философский очерк. – М., 1991. – С. 202.

впливало й на політику держави, але мова зараз йде не про це. Державне прогнозування повинно здійснюватися на науковій основі. Варіанти таких прогнозів можуть бути різними. Так, відомий фізик і економіст В. Феллер пропонує на основі аналізу історичних циклів робити прогнози майбутнього⁵¹. Але, на нашу думку, більш цікавим уявляється прогнозування майбутнього на основі синергетики, яка досліджує механізми глобальної еволюції, ієрархічної організації світу, феномени самоорганізації та саморозвитку, нелінійності та нерівноваженості, становлення „порядку через хаос” та нестійкості як основної характеристики процесів еволюції.

Великим дослідником синергетики в політиці та праві був професор А. Венгеров. Так, стосовно співвідношення політики і синергетики він зазначав, що „...синергетичне „управління” політикою насамперед повинно включати розуміння політичної системи як багаторівневої. Це означає, що для вирішення будь-яких проблем недостатньо діяти на лише одному рівні, наприклад, макrorівні, вважаючи, що зміни, які відбудуться на макrorівні, зможуть перебудувати всю політичну систему”⁵².

Говорячи про значення синергетики для права, А. Венгеров підкреслює: „Синергетика досліджує структури найрізноманітнішої природи, що складаються з багатьох підсистем, досліджує, яким чином взаємодія таких підсистем (мікросистем) призводить до виникнення просторових, часових, просторово-часових, соціальних та інших структур у макроскопічному масштабі, тобто коли макроскопічні структури утворюються в результаті самоорганізації. Причому такими макроскопічними структурами, що безумовно цікавлять вчених-юристів, можуть бути організаційні утворення, наприклад, трудові колективи, або економічні стани, наприклад, господарські зв’язки, відносини розподілу, нетрудові доходи (зокрема, їх динаміка) або соціальні об’єкти, такі як злочинність (регіональні, структурні характеристики), або духовні явища (суспільна думка) тощо. Для синергетики основним є дослідження переходів від мікросистем через деякі проміжні серединні

⁵¹ Феллер В.В. Новый миф о будущем. Научно-популярное издание. – Самара, 2000. – С. 11.

⁵² Венгеров А.Б. Синергетика и политика. // Общественные науки и современность. – 1993. – № 4. – С. 67.

стани (мезостани, мезорівні) до макроструктур, головним чином переходів типу „безпорядок – порядок” (до стійких структур). Поняття „нестійкість”, „порядок”, „безпорядок”, „параметри порядку” і деякі інші входять до понятійного апарату синергетики, відображаючи загальність деяких процесів, що утворюються самі собою в системах найрізноманітнішої природи – біологічної, хімічної, соціальної, економічної, юридичної тощо”⁵³.

Державне програмування – це процес створення державою програми розвитку (економічного, політичного, соціального, культурного, правового тощо) суспільства.

Слід мати на увазі наступне: державне програмування складається як із стратегії розвитку (так звані концепції), так і з тактики розвитку (програми). Їх поєднання існує не завжди. Так, в СРСР 15 липня 1988 року Політбюро ЦК КПРС своєю постановою затвердила розробку концепції інформатизації суспільства, де у п. 1 зазначило: „Схвалити викладені у наданій записці відділів ЦК КПРС міркування з даного питання, яке має виключно важливе значення для успіху перебудови соціально-економічного, духовного і політичного життя радянського суспільства”⁵⁴. Як відомо, вся інформатизація залишилася виключно на рівні концепції. Більш вдалою, на нашу думку, була державна програма переходу до ринку, яка була розроблена робочою групою, утвореною спільним рішенням М. Горбачова та Б. Єльцина. Так, ця державна програма не лише обмежилася концептуальними моментами, хоча у ній була й концепція, а й запропонувала програму переходу до ринку протягом 500 днів.

В даному разі під концепцією розвитку розуміється аналіз поточної ситуації, стратегічні напрямки та мета розвитку, а також механізми стабілізації ситуації у перехідний період.

Щодо програми, то вона передбачає певні *алгоритми*, конкретні кроки, певну тактику і, бажано, строки виконання відповідних реформ.

⁵³ Венгеров А.Б. Синергетика, юридическая наука, право // Советское государство и право. – 1986. – № 10. – С. 38–39.

⁵⁴ О разработке концепции информатизации общества. Постановление Политбюро ЦК КПСС от 15 июля 1988 года // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. – С. 55.

Так, у програмі переходу до ринку, наприклад, встановлювалось конкретне: „Система універсальних комерційних банків доповнюється спеціалізованими інститутами – кредитними кооперативами та земельними банками, інвестиційними та пенсійними фондами, брокерськими та лізинговими фірмами. Для цього центральні банки республік на основі рекомендацій Ради управляючих Резервною системою Союзу до кінця 1990 року випускають нормативні документи, що легалізують і стимулюють таку діяльність”⁵⁵.

Державне модулювання – це процес створення моделей розвитку певних регіонів.

Так влітку 2003 року була розроблена модель соціально-економічного розвитку Харківської області до 2011 року. Модель була розроблена групою науковців Харківського інженерно-економічного університету під керівництвом доктора економічних наук В. Пономаренка. Запропонована модель уособлювала в собі конкретні математичні розрахунки основних напрямків регіонального розвитку на досить тривалий строк. Насамперед це стосувалося аграрно-індустріального сектору області, який поєднував сільськогосподарське машинобудування та переробку сільськогосподарської продукції, а також освоєння регіональних родовищ нафти та газу.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке механізм держави?
2. Якою може бути структура механізму держави?
3. Що таке державні підприємства?
4. Що таке державні установи?
5. Що таке державні органи?
6. Що таке державні технології?
7. Що таке бюрократія?
8. Що таке бюрократизм?

⁵⁵ Шаталін С.С. и др. Переход к рынку. Концепция и программа. – М., 1990. – С. 83.

9. Що таке диктатура?
10. Що таке аджократія?
11. Що таке соціальна ієрархія?
12. Що таке електронний уряд?
13. Що таке креативна корпорація?
14. Що таке державне проектування?
15. З яких органів складається система державних органів?
16. З яких технологій складається державне проектування?
17. Що відноситься до органів управління?
18. Що відноситься до органів примусу?
19. Що таке державне планування?
20. Що таке державне програмування?
21. Що таке державне моделювання?

§ 4. Державний апарат

Поняття, ознаки і класифікація державних органів.

Апарат держави – це система взаємодіючих державних органів, що пов'язані між собою загальними принципами та єдиною метою.

Механізм держави часто ототожнюють з апаратом держави. Однак це представляється не зовсім вірним. Апарат держави – це, скоріше, сукупність органів, за допомогою яких практично здійснюється державна влада. Як бачимо, структура державного апарату передбачає лише державні органи; державні установи та підприємства до неї не включаються.

Державний орган – це структурно організований колектив державних службовців, наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними

засобами для здійснення завдань, пов'язаних з реалізацією тієї чи іншої функції держави.

Для державного органу притаманною є низка ознак.

Орган держави – частина єдиного механізму держави, міцно зв'язаний з іншими. Пам'ятаєте, у к/ф “Втікач” з Гарисоном Фордом у головній ролі, коли його герой втікає з в'язниці, його переслідують герой Томі Лі Джонса – судовий виконавець. В цьому й полягає єдність механізму держави: суддя (судова влада) виносить вирок, а судовий виконавець (виконавча влада) його виконує.

Орган держави складається з державних службовців, тобто осіб, що, згідно із ст. 1 Закону України від 16 грудня 1993 року “Про державну службу”, “...займають посади в державних органах та їх апараті, щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів”⁵⁶. Під **посадою** розуміється “...визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень”⁵⁷.

Орган держави має внутрішню структуру: управління, відділи тощо. Наприклад, в міністерстві внутрішніх справ є управління карного розшуку, паспортний відділ тощо.

В органа держави є компетенція – владні повноваження певного змісту та обсягу. Владні повноваження означають сукупність прав і обов'язків, яка дозволяє державним органам виконувати функції держави. Згідно з Законом України від 16 грудня 1993 року “Про державну службу” до основних обов'язків відноситься додержання Конституції України, збереження державної таємниці тощо (ст. 10). Державні службовці мають право на оплату праці залежно від посади, на безпристрасне службове розслідування, яке може довести невинуватість державного

⁵⁶Про державну службу. Закон України № 3723-ХІІ від 16 грудня 1993 року // Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / Укл. М.І. Камлик та ін. – К., 1999. – С. 401.

⁵⁷Про державну службу. Закон України № 3723-ХІІ від 16 грудня 1993 року // Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / Укл. М.І. Камлик та ін. – К., 1999. – С. 401-402.

службовця тощо. Крім того, є ще безпосередні права й обов'язки: наприклад, право народного депутата на депутатський запит.

Орган держави видає обов'язкові щодо виконання правові акти і забезпечує їхнє виконання. Таким правовими актами є нормативно-правові акти (наприклад, закони) і разові правові акти (укази Президента про помилування тощо).

Для здійснення своєї компетенції орган держави має свою матеріальну базу (будинки, споруди, автомобілі тощо) і фінансується з бюджету.

Орган держави активно бере участь у реалізації функцій держави. Наприклад, міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України здійснює екологічну функцію держави: охороняє навколишнє природне середовище, забезпечує екологічну безпеку в умовах ядерного світу тощо.

Органи держави класифікуються за різними ознаками: за способом виникнення, за обсягом владних повноважень, за широтою компетенції, за способом формування, за порядком прийняття рішення і за принципом поділу влади.

При цьому за способом виникнення органи держави можуть бути первинними і похідними. За обсягом владних повноважень – вищими, центральними, місцевими і міжтериторіальними. За широтою компетенції – органами загальної і спеціальної компетенції. За способом формування – виборними (парламент) і призначуваними (уряд). За порядком прийняття рішення – одноосібними (президент) і колегіальними (парламент). І, нарешті, за принципом поділу влади органи держави поділяються на законодавчі (парламент), виконавчі (уряд), судові та главу держави.

Первинні органи виникають у порядку спадкування або обираються (представницькі органи, глава держави). Народ безпосередньо обирає органи народного представництва (парламент, Верховна Рада України тощо) або главу держави (президента). Монарх же здобуває трон, успадковуючи його безпосередньо від своїх предків.

Похідні органи створюються первинними. До похідних органів належать прокуратура, уряд тощо. Уряд в Україні (Кабінет міністрів України) формується спільно Верховною Радою України та Президентом України.

Вищі органи – державна влада загалом поширюється на територію всієї держави. Так, влада Президента України поширюється на всю територію України: його Укази мають силу на всій території нашої держави.

Центральні органи – державна влада поширюється на територію всієї держави у певній сфері. До таких органів в Україні належать міністерства, відомства, державні комітети тощо.

Регіонально-місцеві органи – державна влада поширюється на певну адміністративно-територіальну одиницю (виконком). Так, накази Сумської обласної державної адміністрації є обов’язковими лише на території Сумської області.

Міжтериторіальні органи – територія, на якій здійснюються владні повноваження, не співпадає з адміністративно-територіальними одиницями (митниця, управління залізниць тощо).

Таблиця 11.4.

Класифікація органів держави.

	За способом виникнення	Первинні
		Похідні
	За обсягом владних повноважень	Вищі
		Центральні
		Місцеві
		Міжтериторіальні
	За широтою компетенції	Органи загальної компетенції
		Органи

Класифікація органів держави	За порядком прийняття рішення	спеціальної компетенції
		Одноосібні
	За способом формування	Колегіальні
		Виборні
	За принципом поділу влади	Призначувані
		Законодавчі
		Виконавчі
		Судові
		Глава держави

Органи загальної компетенції правомочні вирішувати широке коло питань. Так, Кабінет міністрів України забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки й культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування.

Органи спеціальної компетенції спеціалізується на виконанні якоїсь однієї функції. Наприклад, Міністерство фінансів спеціалізується лише на фінансовій, ціновій, інвестиційній та податковій функції.

Законодавчі, виконавчі і судові органи.

Існує класифікація органів державної влади залежно від принципу поділу влади. У цьому випадку виділяються представницькі органи, органи державного управління та органи правосуддя.

Представницькі органи – це колективні постійні або періодично діючі виборні органи державної влади, наділені правом представляти інтереси своїх виборців.

Залежно від терміну їх повноважень вони можуть бути постійними або періодично діючими. Так, Верховна Рада СРСР була періодично діючим представницьким органом, а сучасна Верховна Рада України – постійно діючий.

Представницькі органи ще називаються органами законодавчої влади або законодавчими органами. Їх назви відображають національну специфіку тієї чи іншої країни: Верховна Рада, Федеральні збори, Конгрес, кортеси тощо. Проте найпоширенішою назвою вищих органів народного представництва став парламент.

Парламент – це загальнонаціональний представницький орган державної влади, що діє постійно і головним призначенням якого є здійснення законотворчості.

Основними функціями парламентів є законотворча, контрольна та установча.

Законотворча функція передбачає прийняття як законодавчих (закони, біллі, ордонанси, декрети, постанови), так і політико-правових (декларації, заяви, звернення) актів.

Контрольна функція – це здійснення контролю над органами державного управління та посадовими особами.

Установча функція передбачає формування спеціальних комісій та комітетів.

Існує декілька різновидів парламентів. На сьогодні найпоширенішими варіантами парламентів є або однопалатний парламент (Всекитайські збори народних представників в КНР, Державні збори в Угорщині, Народні збори в Болгарії чи Верховна Рада в Україні) або ж двопалатний парламент (Конгрес в США, Парламент у Франції, Генеральні кортеси в Іспанії, Федеральні збори в РФ).

Зазвичай чомусь вважається, що двопалатний парламент характерний виключно для федерацій. Проте, як ми бачимо, і такі унітарні держави як Франція, Іспанія, Японія, Італія та Польща мають саме двопалатний парламент. Тобто слід мати на увазі, що кількість палат не завжди залежить від форми державно-територіального устрою. Проте, зазвичай складна форма (федеративна) веде до створення двопалатного парламенту.

Існують і інші варіанти парламентів. Так, парламент Об'єднаного королівства Великобританії та Північної Ірландії формально складається з трьох палат: Палати общин, Палати лордів та Його Величності Короля (чи Її Величності Королеви).

Органи державного управління зазвичай називаються органами виконавчої влади або виконавчими органами.

Органи державного управління – це окремі види державних органів, діяльність яких спрямована на організацію виконання законів та інших нормативних актів і здійснення державного управління.

У даному випадку під **державним управлінням** розуміється певний вид діяльності органів держави, що має виконавчий і розпорядчий характер і полягає у організуючому впливі на суспільні відносини в економічній, соціально-культурній та адміністративно-політичній сферах шляхом застосування державно-владних повноважень.

Зазвичай систему органів виконавчої влади утворюють уряди та виконавчі структури в центрі й на місцях.

Уряд – це вищий колегіальний орган виконавчої влади держави. До центральних органів виконавчої влади належать міністерства, державні комітети, відомства тощо. До виконавчих структур на місцях – губернатори, префекти тощо.

В різних державах уряд має різні назви: Кабінет міністрів (Великобританія, Україна, Узбекистан), Рада міністрів (Франція, Італія, Польща), Державна рада (КНР), власне Уряд (Росія) тощо.

В Україні систему виконавчих органів складають вищі органи (Кабінет міністрів України), центральні органи (міністерства, державні комітети та відомства), місцеві органи (обласні та районні державні адміністрації). Проте існують і інші варіанти структури органів виконавчої влади. Так, в Великобританії система виконавчих органів складається з вищого органу (Кабінет міністрів Великобританії – Уряд Її Величності), центральних органів (державних міністерств та відомств), місцевих органів (органів місцевого самоврядування) та державних корпорацій (Поштове відомство, Бі-бі-сі). В Угорщині система органів виконавчої влади складається з вищого органу (Рада міністрів Угорщини), центральних органів (міністерства, органи загальнонаціональної компетенції, міністерські відділи та автономні підрозділи центральних органів влади). На місцях (округи та міста) діють

муніципалітети. Досить специфічними є органи виконавчої влади в рамках федеративних держав. Так, в ФРН, окрім федерального уряду (Кабінет міністрів на чолі з федеральним Канцлером) діють кабінети міністрів окремих земель. Те ж саме існує в США, де окрім національного уряду (Президент США та його адміністрація) діють уряди 50 штатів та уряд федерального округу Колумбія). В США окрім федеративного розмежування органів виконавчої влади існують також вертикальне розмежування на вищі органи (національний уряд та уряди штатів), центральні органи (13 міністерств та державний департамент, 60 агентств, урядові комісії), місцеві органи влади.

I, нарешті, органи судової влади або судові органи.

Органи судової влади – це органи, на які покладено здійснення функцій правосуддя.

В даному випадку під **правосуддям** розуміється діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних та адміністративних справ з метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави.

Структура судової влади може бути різноманітною. Проте вже зараз домінують дві моделі: американська (централізована) та німецька (децентралізована). Перша передбачає об'єднання усіх судових систем (загальних і арбітражних судів та Конституційного суду) у єдину систему під егідою Верховного Суду. Саме у цьому полягає сутність американської моделі. Друга пов'язана з існуванням чинних і утворенням нових самостійних спеціалізованих систем судів (німецька модель). Останній варіант був сприйнятий і Концепцією судово-правової реформи в Україні 1992 р. Окрім Конституційного Суду України, загальних і арбітражних судів, нею передбачено утворення у перспективі самостійної системи адміністративних судів і проведення подальшої роботи по спеціалізації судів.

Глава держави.

Центральне місце в системі вищих органів державної влади належить главі держави.

Глава держави – це відносно або повністю самостійний у нормотворчій сфері вищий орган держави, що здебільшого функціонально реалізує повноваження виконавчої влади та є представником держави як всередині країни, так і за її межами.

Глава держави „очолює”, „репрезентує” державу, перебуваючи немовби понад усякою повсякденною політикою з її партійною боротьбою, парламентськими колізіями, виборчими перегонами. Як правило, його статус характеризується політичною нейтральністю, увільненням від політичної відповідальності. Він є верховний представником держави на міжнародній арені і вважається носієм верховної влади в країні.

Повноваження глави держави залежать від форми правління.

Так, в умовах монархії глава держави здійснює суттєвий вплив на життя держави, привносячи в нього певну стабільність.

Якщо ж детально проаналізувати статус монарха, то ми побачимо, що в умовах необмеженої та дуалістичної монархії повноваження монарха дозволяють главі держави прямо втручатися у політичні справи. Водночас в рамках представницької монархії такий вплив носить дещо завуальований характер. Наприклад, той факт, що конституція Японії не передбачає владних повноважень мікадо (японського імператора), не означає, що він не спроможний впливати на справи в державі. Являючись символом нації, для якої символізм не є чимось не суттєвим, він морально впливає на життя своєї країни. Інший приклад пов'язано з Великобританією, де королева начебто „царює, але не править”. Це правило не означає, що королева не зможе впливати на життя своєї країни. Так, саме вона своїм указом зможе розпустити палату представників. Цей указ, щоправда, повинен затвердити прем'єр-міністр, але річ у тім, що його формально призначає саме королева. Палату ж лордів монарх контролює, адже саме він призначає лордів. Третім прикладом може служити досвід Іспанії, де король Хуан Карлос I зумів

придушити заколот військових у 1981 році, звернувшись до іспанської нації. Відсутність підтримки з боку короля призвела до втрати легітимності заколоту.

Таким чином, лише відданість ідеалам демократії не дозволяють монарху в умовах представницької монархії порушувати права своїх підданих. Але це не означає, що монарх не в змозі впливати на життя своєї країни.

Щодо республік, то в умовах президентської республіки глава держави є одночасно главою виконавчої влади. Саме тому він може суттєво впливати на життя держави. В умовах парламентських республік такий вплив є не досить істотним. Ситуація із змішаною республікою не однозначна.

Існує дві основні класифікації глави держави: за способом формування та за кількісним складом.

Так, *за кількісним складом* глава держави може бути одноособовим (монарх, президент) та колективним (Президія Верховної Ради СРСР, Федеральна Рада Швейцарії, Державна Рада Республіки Куба тощо).

За способом формування глава держави може бути виборним, спадкоємним, призначуваним, ротаційним та узурпатором.

Виборний глава держави функціонує у наступних юридичних формах:

1. Одноосібний глава держави в умовах змішаної форми правління, обраний на певний термін монархами із свого середовища (Об'єднані Арабські Емірати, Малайзія).

2. Одноосібний президент, обраний народом, парламентом або представницькою колегією на певний термін (США, ФРН, Італія, Індія, КНР тощо).

3. Колегіальний орган, обраний парламентом на певний термін (Куба, Швейцарія).

Спадкоємний глава держави зазвичай є монархом (Великобританія, Японія, Іспанія, Бельгія, Нідерланди, Марокко та ін.).

Призначуваний глава держави є менш відомою категорією. Однак і зараз він існує. Його прикладом є монарх, що призначається своєю родиною – правлячою

династією (Саудівська Аравія). В історії призначуваними главами держави були Верховні Правителі Росії – О. Колчак та А. Денікін.

Ротаційний глава держави існує в умовах колективного, оновлення якого відбувається шляхом ротації.

Щодо узурпатора, то він приходять до влади шляхом узурпації.

Досить цікавим є ситуація в країнах Британської співдружності (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Барбадос, Папуа-Нова Гвінея, Ямайка та ін.), що мають статус домініонів. Річ у тому, що главою держави там є британський монарх, який призначає свого представника – генерал-губернатора. При цьому останній діє за порадами місцевого уряду і виконує „повноваження” глави держави здебільшого церемоніального характеру.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке апарат держави?
2. Що таке державний орган?
3. Що таке посада?
4. Що таке компетенція?
5. Які існують класифікації державних органів?
6. Що таке первинні органи?
7. Що таке похідні органи?
8. Що таке вищі органи?
9. Що таке центральні органи?
10. Що таке місцеві органи?
11. Що таке міжтериторіальні органи?
12. Що таке органи загальної компетенції?
13. Що таке органи спеціальної компетенції?
14. Що таке представницькі органи?
15. Що таке органи державного управління?
16. Що таке органи правосуддя?

17. Що таке парламент?
18. Які функції притаманні парламенту?
19. Що таке державне управління?
20. Що таке уряд?
21. Що таке правосуддя?
22. Що таке законотворча функція?
23. Що таке контрольна функція?
24. Що таке установча функція?
25. Хто такий глава держави?
26. Які існують види глав держави за способом формування?

Дискусійні завдання:

1. Спробуйте розробити способи боротьби з бюрократизмом.
2. Спробуйте побудувати державний орган на засадах креативної корпорації.

ГЛАВА 12. Форма держави

План.

1. Поняття та елементи форми держави.
2. Монархія.
3. Республіка.
4. Проста держава.
5. Складна держава і державно-подібні об'єднання.

§ 1. Поняття та елементи форми держави

Поняття і структура форми держави.

Поняття форми держави є одним з найважливіших змістових характеристик державознавства.

В свій час з легкої руки прибічників історичного матеріалізму усе прогресивне було віднесено до змісту. Однак історія людства показала, що в часи найжорстокіших суспільно-політичних криз, чреватих національними катастрофами, врятувати державу від загибелі могла лише її форма, її внутрішня організація, якщо в ній ще залишалися живі сили.

Усе, що у державі є стійкого, стабільного, відноситься головним чином, до її форми. Прояв поняття «форма» відповідно до держави може бути самим різноманітним: від уніформи державного службовця, представника влади до структури держави, її внутрішньої організації. Таким чином, можна зробити висновок, що форма держави є нічим іншим, як зовнішнім проявом його сутності.

Ще давньогрецькі філософи Платон та Аристотель підкреслювали значення форми. З часом державно-правова наука на протязі століть стала тримати у центрі своєї уваги два питання: *по-перше*, які форми держави знає історія і сучасність, і, *по-*

друге, яка з відомих державних форм найкраще підходить для конкретного народу в певний час.

Характеризуючи це поняття, слід зупинитися на вимірах держави та значенні слова “форма”. Загалом під формою зазвичай розуміють зовнішній прояв сутності того чи іншого явища або предмету. Так планета Земля має форму кулі, трохи сплюснутої з боків. Щодо держави, то вона розуміється як публічна, політико-територіальна організація суспільства.

Публічність, політичність та територіальна організація суспільства є основними вимірами держави, що утворюють її сутність.

Форма держави – це сукупність способів організації, устрою та реалізації державної влади, що виражають сутність держави.

Виходячи з зазначеного визначення, слід наголосити на тому, що основними елементами форми держави є:

1. Форма (державного) правління, що відображає публічний вимір держави.
2. Форма (державного, територіального) устрою, що відображає територіальний вимір держави.
3. Форма (державного, політичного, державно-правового та політико-правового) режиму, що відображає політичний вимір держави.

Форма правління: поняття і види.

Форма правління – це спосіб організації державної влади, який засвідчує особливості статусу глави держави.

Існує три основних форми правління:

- 1) Монархія.
- 2) Республіка.
- 3) Змішана форма правління, яка поєднує у собі як республіканські, так і монархічні елементи.

У свою чергу змішана форма правління може існувати як в умовах **республіканської монархії**, коли глава держави обирається, так і в умовах **монархічної республіки**, коли глава держави (президент) набуває монархічних рис і стає незмінним.

Щодо республіканської монархії, то загальновідомим є факт наявності принципу виборності глави держави як одного з основних принципів існування республіки. Однак в історії було декілька випадків, коли обирали монарха. Так, своєрідна “виборна монархія” була характерна для наддержави Середньовічної Європи – Речі Посполитої. В її умовах монарх (король) обирався на засіданнях сейму. У 1613 році на Земському Соборі царем Московії було обрано Михайла Романова. Крім того, загальновідомо, що главою держави Об’єднаних Арабських Еміратів є обраний емірами та шейхами раїс Зеїд бен Султан Аль Нахайян. Наявність обраного глави держави передбачає певний республіканський елемент, тоді як окремі емірати – Абу-Даби, Шарджи, Дубай, Аджман, Умм-ель-Кайвайн, Ель-Фуджайра та Рас-ель-Хайма є необмеженими монархіями.

Прикладом монархічної республіки є КНДР, де існував незмінний президент Кім Ір Сен, а також сучасний Туркменістан, де править незмінний президент-туркмен-баши С. Ніязов.

Форма державно-територіального устрою.

Існує декілька назв територіальної організації суспільства, яка є одним з елементів форми держави. Найвідомішими з них є форма державного устрою, форма територіального устрою, форма територіально-політичного устрою, форма адміністративно-територіального устрою тощо.

Найпоширенішими з них є перші дві назви, а, отже, задля усунення методологічної плутанини ми об’єднаємо ці поняття в одне – форму державно-територіального устрою.

Форма державно-територіального устрою – це територіальна організація влади, що відображає характер взаємовідносин держави в цілому з її складовими частинами.

З формою державно-територіального устрою пов'язане таке явище як міждержавні об'єднання.

Міждержавне об'єднання – це союз держав, що утворений на основі міждержавного договору з метою економічної та політичної інтеграції держав-учасниць.

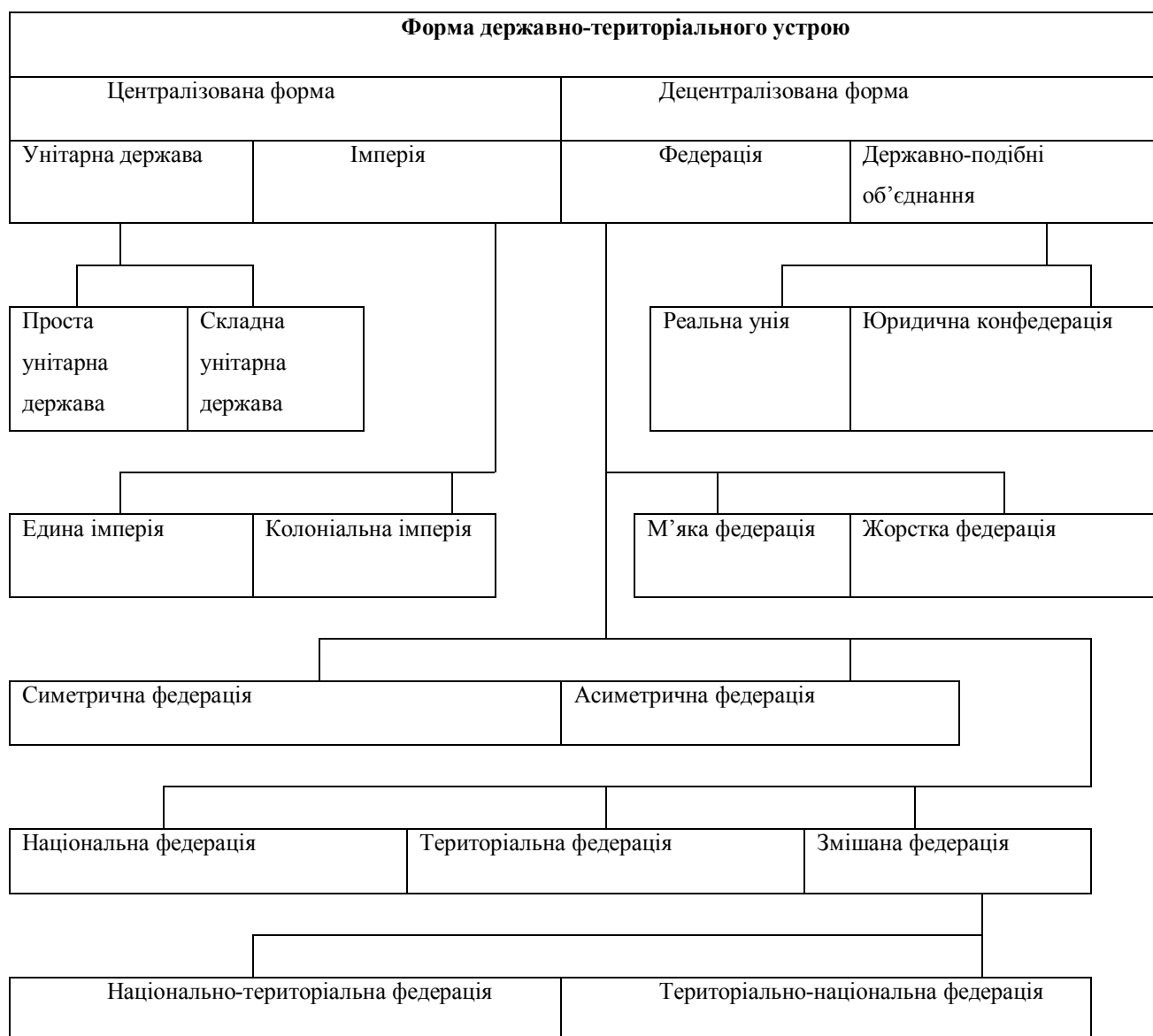

Рис. 12.1. *Форми державно-територіального устрою*

Існує декілька поглядів на останні. Так, А. Венгеров наголошує на тому, що до міждержавних об'єднань належать імперія, конфедерація, спілка і співдружність⁵⁸. Водночас В. Протасов вважає, що конфедерація є формою державно-територіального устрою⁵⁹. О. Скакун до міждержавних об'єднань відносить конфедерацію та співдружність⁶⁰, а Р. Мухаєв – конфедерацію, співдружність та спілку⁶¹.

Водночас чітко доведено, що унітарні держави та федерації є формою державно-територіального устрою.

Виходячи з усього вищесказаного, слід мати на увазі, що в умовах наявності суверенітету центральних органів держави, ми маємо справу з державою, а отже і з формою державно-територіального устрою. У цьому випадку до зазначеної форми належать унітарні держави та імперії (виключний суверенітет центру), а також федерації (змішаний суверенітет центру та суб'єктів федерації). Якщо ж суверенітету центру нема, то у цьому випадку ми маємо справу з міждержавними об'єднаннями.

Проте іноді назва не обов'язково відображає реальність. Так, конфедерація та унія можуть або мати обмежений суверенітет центру, або ні. У першому випадку вони будуть державами, а в іншому – міждержавними об'єднаннями. Тому конфедерації та унії слід вважати *державно-подібними об'єднаннями*.

Отже існує три різновиди держав за формою державно-територіального устрою:

- 1) Проста держава.
- 2) Складна держава.
- 3) Державно-подібне об'єднання.

До простої держави належить унітарна та регіоналістична держава. До складної – федерація та імперія.

⁵⁸ Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. – М., 1999. – С. 124-126.

⁵⁹ Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. – М., 1999. – С. 158.

⁶⁰ Скакун О.Ф. Теория государства и права. – Харьков, 2000. – С. 87-89.

⁶¹ Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М., 2001. – С. 159-161.

Проте існує і інші різновиди форми державно-територіального устрою: централізована (унітарні держави та імперії) та децентралізована (федерації та державно-подібні об'єднання).

Питання для самоконтролю.

1. Що таке форма держави?
2. Що таке форма правління?
3. Які існують форми правління?
4. Які існують змішані форми правління?
5. Що таке форма державно-територіального устрою.
6. Що таке міждержавні об'єднання?
7. Які існують види держав за формою державно-територіального устрою?
8. Які держави вважаються простими?
9. Які держави вважаються складними?

§ 2. Монархія

Поняття, принципи і види монархії.

Монархія – така форма правління, де формально спадкоємний одноосібний глава держави здійснює свої повноваження безстроково і звільняється від юридичної відповідальності перед своїми підданими.

Як відомо монархія існує на основі трьох принципів: безстроковості, престолонаслідування та непогрішності трону

Безстроковість означає, що влада монарха не обмежується певним строком повноважень. Існує лише два способи припинення повноважень монарха: смерть чи зречення. Останнє означає, що монарх добровільно припиняє свої повноваження і більше не вважається главою держави. Саме тому, на нашу думку, слід погодитися з

О. Бушковим, який вважає, що ніякого вбивства останнього російського імператора не було, адже Микола II добровільно зрікся з престолу на користь свого брата Михайла. В Катеринбурзі вбили родину дворянина Романова⁶², адже жоден з цієї родини вже не мав права на російський трон, а тому не можна говорити про вбивство *царської сім'ї*.

Престолонаслідування означає, що монарх, як правило, здобуває свою владу у спадок від попередників. З цієї точки зору безсумнівний інтерес представляє Ватикан. Як відомо, “князі церкви” обирають Папу. В той же час вважається, що Папа, обираючи собі нове ім'я, позбавляється минулого, *успадковуючи* свій трон від апостола Петра. Так, кардинал Кароль Войтила 16 жовтня 1978 року став верховним понтифіком Римсько-католицької церкви Іваном Павлом II (попередником був Іван Павло I). Таким чином, формально трон здобув не Кароль Войтила, а Іван Павло II. І трон він здобув саме від попереднього Папи, котрий, у свою чергу здобув його від попередників. Першим же “спадкодавцем” був апостол Петро.

Третій принцип – **непогрішність трону** означає, що монарх не несе відповідальності перед своїми підданими.

Існує поділ усіх монархій на необмежені та обмежені.

В умовах **необмеженої** монархії монарх зосереджує в своїх руках світську і духовну владу і необмежений у своїх повноваженнях.

Обмежена монархія передбачає обмеження влади монарха якимось джерелом або у певній сфері.

Існує дві класифікації необмежених монархій: за домінуючим типом влади та за уособленням монарха.

За домінуючим типом влади необмежена монархія може бути абсолютною та теократичною.

В умовах **абсолютної** монархії влада домінуючим типом влади є світський, тобто державна влада домінує над релігійною. Прикладами абсолютної монархії є Франція XVII, Росія і Прусія XVIII століть. Так, у Франції традиційно кардинали

⁶² Бушков А.А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы. – М., СПб., Красноярск, 1997. – С. 506.

(Рішельє, Мазаріні) ставали першими міністрами королівства, тим самим підпорядковуючи релігійну владу державній. Лютеранська мораль зробила релігію підлеглою для світської влади Пруссії, яку очолював Фрідріх Великий. У 1721 році в Росії остаточно було ліквідовано інститут патріаршества і створена бюрократична контора, що відала справами релігії – Духовна Колегія, що у 1722 році була перетворена на Святий Синод. Тим самим релігійна влада в Росії була підпорядкована державі.

Теократична монархія передбачає підпорядкування державної влади владі релігійній. Таке становище було характерно для арабського халіфату. Халіф – заступник пророка Мухамеда, який, по суті, створив іслам. Пророк – фігура духовна, а отже заступник духовної особи є також духовною особою. Насамперед, в руках халіфа зосереджувалася духовна влада. Аналогічне становище на сьогодні панує в Ватикані, де глава духовенства, церкви (римський Папа) одночасно є і фактичним правителем держави.

За уособленням монарха необмежена монархія може бути деспотичною або самодержавною.

Таблиця 12.1.

Класифікація необмежених монархій.

Необмежена монархія			
Що уособлює монарх		Яка влада домінує у повноваженнях	
Деспотична – монарх уособлює Бога	Самодержавна – монарх уособлює державу	Абсолютна – домінує світська державна влада	Теократична – домінує духовна релігійна влада

В умовах **деспотичної** монархії монарх уособлює Бога. В його руках зосереджується вся повнота світської та релігійної влади, а сам він проголошувався

живим Богом або ж привласнює собі божі повноваження. Існує принаймні два типи деспотій. Найпоширенішою з них є Східна деспотія. Прикладом такої монархії є Стародавній Єгипет, де фараон вважався сином Ра (бога Сонця), тобто сам був живим Богом. Другим типом є Західна деспотія. Її прикладом є римський домінат часів Діоклетіана Божественного.

В умовах **самодержавної** монархії монарх уособлює державу. Цей різновид необмеженої монархії був характерним для Візантійської та Російської імперій, Франції часів Людовика XIV, відомого своїм афоризмом: “Держава – це я”.

Щодо обмеженої монархії, то існує дві основні класифікації такого різновиду: за функціями та за джерелом обмеження влади монарха.

Види обмежених монархій.

За функціями обмежену монархію можна поділити на представницьку та дуалістичну.

Представницька монархія обмежує владу монарха виключно представницькими функціями. Її прикладами є сучасні Японія, Швеція, Іспанія, Великобританія тощо.

В умовах **дуалістичної** монархії в руках монарха зосереджені виконавчі (а іноді й судові) повноваження. Прикладом дуалістичної монархії є Монако.

Залежно від джерела обмеження монархії поділяються на органічні, конституційні, дуархічні та традиціоналістичні.

Органічна монархія – це різновид обмеженої монархії, коли влада монарха обмежена яким-небудь органом за відсутності у державі писаної конституції. Найвідомішими типами органічної монархії є станово-представницька та парламентарна. В умовах **станово-представницької** монархії влада монарха обмежена органом станового представництва. Ця форма монархії існувала в період формування централізованих держав у Європі, в епоху Відродження і Реформації (XII – XVII ст.). Прикладами станово-представницької монархії є Франція XII – XVII століть, коли владу короля дещо обмежували Генеральні Штати. Як відомо,

французьке суспільство поділялося на три стани: перший стан (його становило духовенство), другий стан (його становила аристократія) і третій стан (в нього входили всі інші верстви населення). Представники цих станів утворювали окремі палати в Генеральних Штатах і рішення виносилися по палатах. Важливими повноваженнями Генеральних Штатів були їх повноваження у сфері фінансів. Іншим прикладом станово-представницької монархії було існування в Московії XVI – XVII Земських Соборів, котрі були своєрідним дорадчим органом при цареві. Так, наприклад, у 1642 році на Земському Соборі, що був присвячений взяттю Азова козаками, саме цей орган порадив царю Олексію Михайловичу віддати Азов. Таким чином, станово-представницька монархія – це монархія, де влада монарха обмежена органом станового представництва.

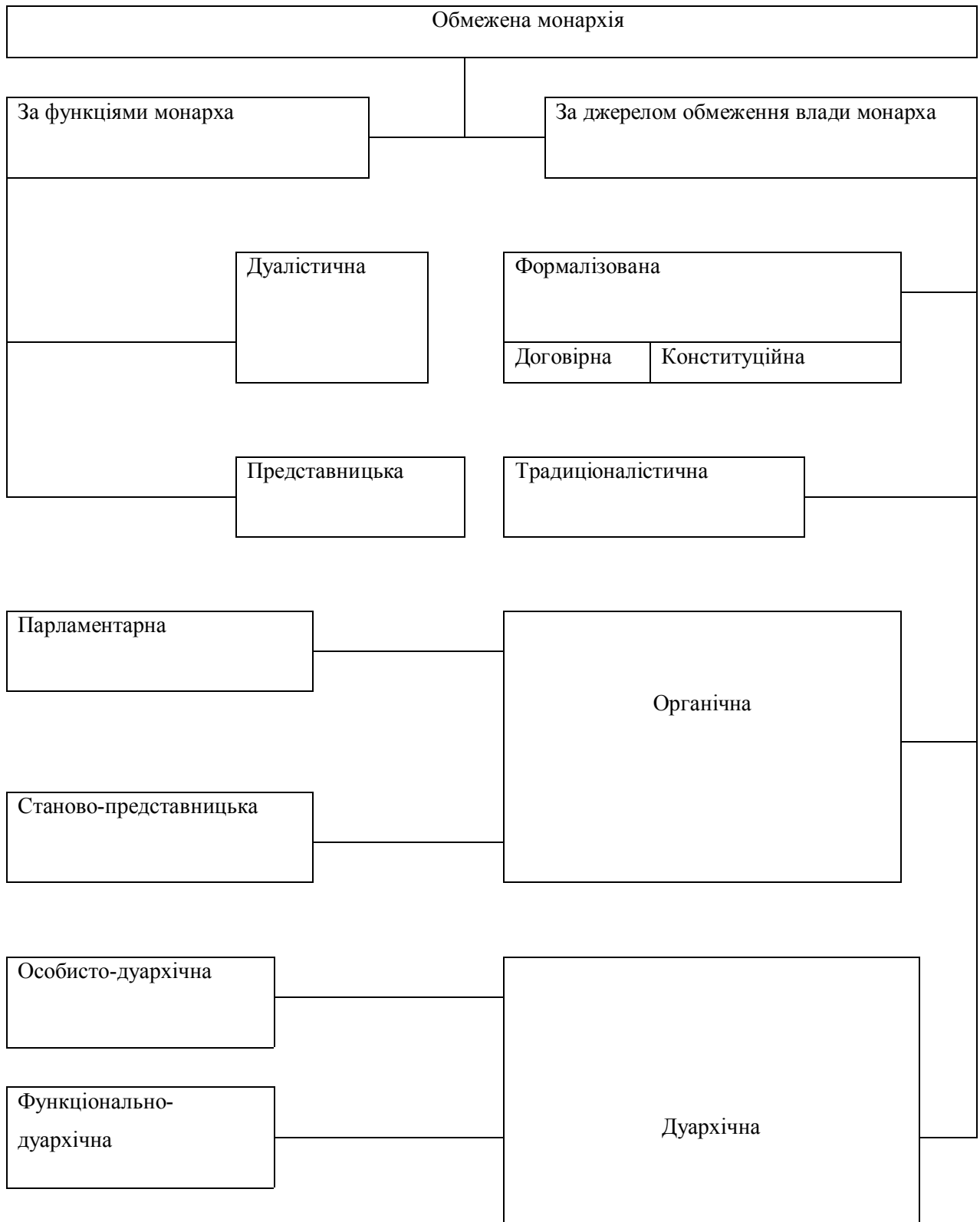
Щодо **парламентарної** монархії, то це монархія, де влада монарха обмежена парламентом при відсутності писаної конституції. Прикладом такої монархії є Великобританія, де влада королеви обмежена парламентом, а документу, який би мав назву Конституція Великобританії нема.

Формалізована монархія передбачає обмеження влади монарха формальними актами-документами. Її різновидами є монархії конституційні та договірні.

Конституційна монархія – це монархія, де влада монарха обмежена *писаною конституцією*, утвореною народом безпосередньо або шляхом делегованого законодавства. Прикладом такої монархії є Японія, Швеція, Іспанія та ін. **Договірні** монархія дозволяє обмежувати владу монарха певним договором. Її прикладом була сеньйоральна монархія в період феодалізму, коли між монархом та його васалами укладалися угоди про службу на основі васальної клятви. Існувала договірні монархія і в Новгородській республіці, де Олександр Невський тимчасово правив на підставі ряду-договору. Останньою відомою спробою утворити в умовах Росії договірну монархію слід вважати прагнення верховників обмежити владу імператриці Анни Іванівни так званими „кондиціями”.

В умовах **дуархічної** монархії влада монарха обмежена рівнозначною особою. Дуархічна монархія може бути територіальною, родичівською та функціональною.

Так прикладом *територіальної* дуархічної монархії є Галицько-Волинське князівство за часів правління короля Данила Галицького, співправителем якого був його брат князь Василько Волинський.

Територіально-дуархічна		

Рис. 12.2. *Класифікація обмежених монархій.*

Прикладом *особистої* дуархічної монархії є спільне правління Ольгерда (племінник) та Кейсута (дядько) Литовських. Прикладом *функціональної* дуархічної монархії є ситуація у Західній Європі, де існувало два центри сили: Папа (релігійні функції) та імператор (світські функції). Крім того, були й інші приклади: сьогунат у Японії (сьогун – світський правитель, мікадо – духовний) чи каганат у Хазарії (бек чи цар – світський правитель, каган – духовний).

Традиціоналістична монархія є обмеженою монархією, де влада монарха обмежується традиціями, звичаями тощо. Найвідомішими різновидами традиціоналістичної монархії є римський принципат (влада монарха-принцепса обмежувалася республіканськими традиціями) та ранньокласова монархія (влада монарха обмежувалася додержавними звичаями). Прикладом ранньокласової монархії були ранньофеодальні монархії.

Приклад 12.1.

Р. Злотніков про переваги монархії над республікою.

Визнаю, що я спочатку ставився до монархії і, відповідно, до монархістів дещо... зверхньо, чи що, сприймаючи монархію як дещо курйозний, абсолютно непотрібний та непрацюючий звичай деяких відсталих, не зовсім значних або ж традиційно консервативних країн. Щодо російських монархістів, то вони здавалися мені блазнями.

І ось одного разу мені трапився статистичний збірник. Гортаючи його, я звернув увагу на те, що з десяти країн з найвищим рівнем життя громадян – сім є монархіями. Це мене зацікавило, і я спробував провести щось на зразок порівняльного аналізу за низкою параметрів, орієнтуючись саме на цю незвичайну ознаку. Виявилось, що монархії, як це не дивно, залишили позаду країни з іншою формою правління практично за будь-яким

показником. Тривалість життя... рівень технологічного розвитку... кількість комп'ютерів на душу населення... рівень освіти... темпи зростання промисловості... Я з'ясував, що монархії випереджають своїх сусідів у будь-якій своїй іпостасі і в будь-якому регіоні (виключення, звісно існують, але саме одиничні, тобто з числа тих, що як раз і підтверджують правило). В Європі більшість монархій належить до конституційного типу, тобто скоріше за все їх можна було б назвати монархічним варіантом демократичної держави, але при цьому, за що б монархи не бралися, у них це виходило краще, ніж у сусідів. Шведи, наприклад, не відмовляючись від короля, змогли побудувати щось, що було потім названо „шведським соціалізмом”. У арабському світі, де демократія не має багато прихильників і монархії існують у своєму первозданному абсолютистському вигляді, Кувейт, ОАЕ та Саудівська Аравія залишили далеко позаду своїх сусідів – Іран та Ірак, що мають не менші нафтові запаси.

Джерело: Злотников Р.В. Империя. Виват император! Роман. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, Альфа-книга, 2002. – С. 4-5.

Питання для самоконтролю.

- 1.Що таке монархія?
- 2.Які існують принципи монархії?
- 3.Які існують види монархії?
- 4.Що таке безстроковість?
- 5.Що таке престолонаслідування?
- 6.Що таке непогрішність трону?
- 7.Що таке необмежена монархія?
- 8.Що передбачає обмежена монархія?
- 9.Які класифікації характерні для необмежених монархій?
10. Які класифікації існують в умовах обмеженої монархії?

11. Що таке абсолютна монархія?
12. Що таке теократична монархія?
13. Що таке деспотична монархія?
14. Що таке самодержавна монархія?
15. Що таке представницька монархія?
16. Що таке дуалістична монархія?
17. Що таке органічна монархія?
18. Що таке традиціоналістична монархія?
19. Що таке дуархічна монархія?
20. Що таке формалізована монархія?
21. Які різновиди існують в умовах органічної монархії?
22. Які різновиди існують в умовах формалізованої монархії?
23. Які різновиди існують в умовах дуархічної монархії?
24. Що таке станово-представницька монархія?
25. Що таке парламентарна монархія?
26. Що таке конституційна монархія?
27. Що таке договірна монархія?

§ 3. Республіка

Поняття, ознаки і види республік.

Республіка – така форма правління, де глава держави формально обирається на певний термін і звітує перед своїми виборцями.

Ознаки республіки:

- 1) Виборність вищих органів державної влади, у тому числі глави держави.
- 2) Строковість владних повноважень: органи вищої влади обираються на певний термін.

3) Приналежність влади народу, від імені і за дорученням якого діють створені органи державної влади.

4) Поділ влади.

5) Гарантованість прав громадян з боку держави.

6) Контроль суспільства за верховною владою.

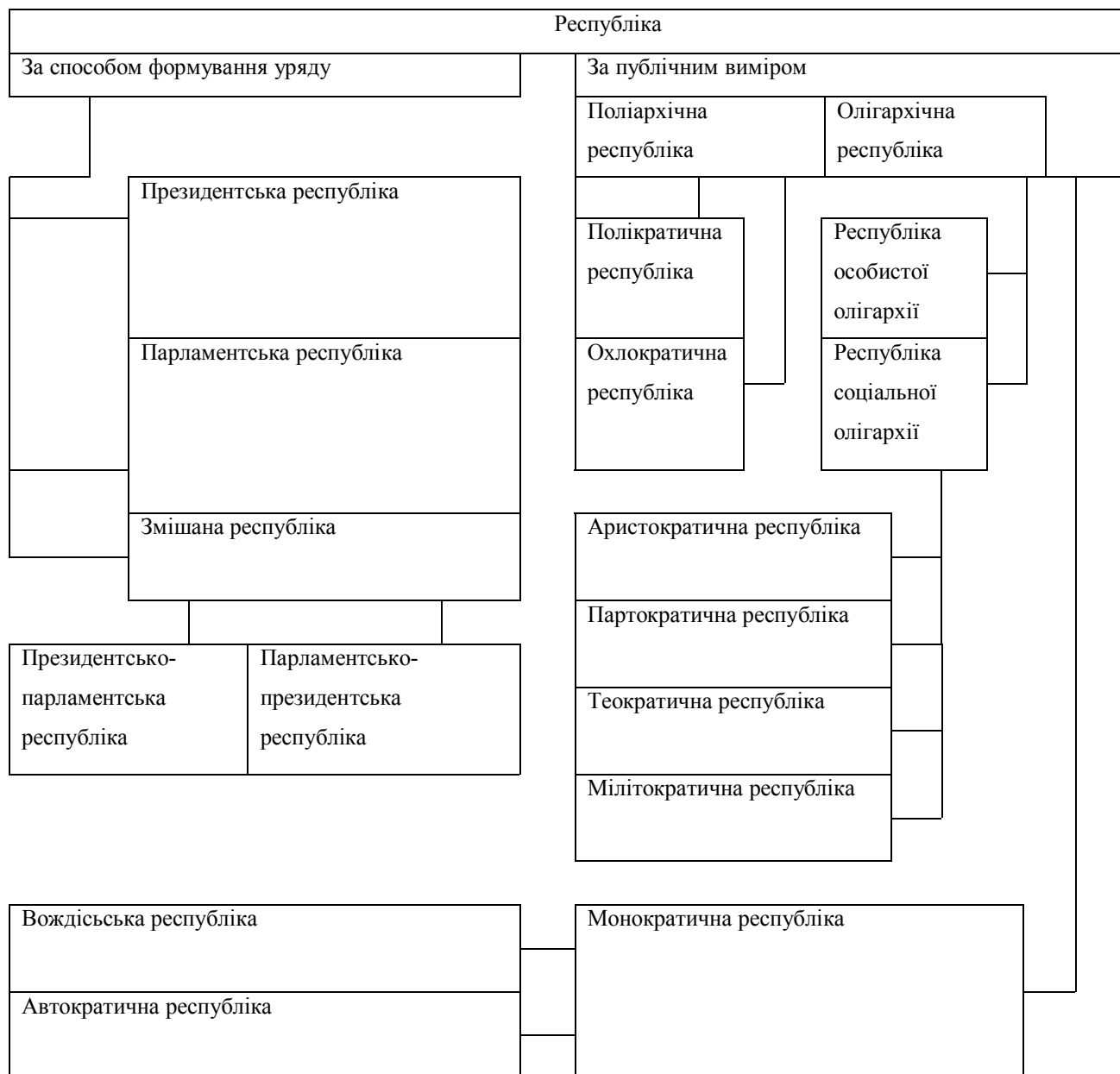

Рис. 12.3. Класифікація республік.

В умовах сучасної республіки існує три владні структури: президент, парламент та уряд. Президент – глава держави, парламент – представницький орган,

що виконує функції законодавчої влади, а уряд – орган виконавчої влади. Саме тому сучасна класифікація поділяє всі республіки на президентські, парламентські і змішані *залежно від того, у кого з цих владних структур більше повноважень та хто формує уряд.*

Проте існує й інша класифікація. Так, *за публічним виміром* республіка може бути поліархічною, олігархічною та автархічною. В силу ж того, що автархія в умовах республіки може існувати лише в умовах монократії, то й республіка такого типу називатиметься монократичною.

В умовах **поліархічних** республік народ формує еліту, яка, у свою чергу, є частиною народу. *Залежно від наявності або відсутності відносної самостійності держави від суспільства*, поліархічні республіки можуть бути полікратичними (органи держави формуються народом, але є відносно незалежними від останнього) чи охлократичними (органи держави формуються народом і повністю залежать від останнього). Прикладами полікратичних республік є сучасні США, Франція, ФРН. Прикладом охлократичних республік є Стародавні Афіни.

В умовах **олігархічних** республік діє елітарне правління і еліта є практично незалежною від народу. Залежно від типу еліти, олігархічні республіки можуть бути мілітократичними (військові хунти Латинської Америки, козацькі держави України), партократичними (СРСР 1953-1991 рр.), аристократичними (Річ Посполита, доімперський Рим, Спарта, Венеціанська, Генуезька чи Новгородська республіки).

Монократична республіка передбачає необмеженість влади особи, що формально обирається. За типом легітимності монократична республіка може бути вождістською (вождя щиро повністю підтримує майже все населення країни) чи автократичною (автократа підтримує якась частина населення, хоча формально може підтримувати все населення країни). Прикладами вождістських республік був СРСР за часів Й.В. Сталіна, нацистська Німеччина чи Фашистська Італія. Прикладом автократичної республіки є кауділізм в Іспанії (Франко), Португалії (Салазар), Парагваї (Стресснер) тощо.

Президентська республіка.

В умовах президентської республіки глава держави (президент) одночасно очолює виконавчу гілку влади і формує уряд.

Для президентської республіки характерними є наступні ознаки:

1) Президент обирається на термін від чотирьох до восьми років.

2) Президент не може бути ані призначений, ані звільнений з посади шляхом голосування парламентарів – повноваження президента визначаються мандатом всенародного голосування і не залежить від законодавчої гілки влади.

3) Виконавча гілка влади підпорядковується винятково президенту і ніхто з політиків або членів уряду не може змагатися з ним за першість.

4) Подвійна легітимність виконавчої і законодавчої гілок влади, тобто як орган законодавчої влади, так і глава виконавчої влади (президент) обираються народом незалежно. Це забезпечує повну стабільність системи, тому що незалежно від нездатності чи некомпетентності президента, законодавча влада не має права усунути президента з посади, за винятком випадку споєння президентом злочину. При президентській республіці імпичмент є єдиним конституційним способом усунення від влади президента, який порушив закон.

Проте для президентської республіки характерними є й певні недоліки:

1) Створюється ситуація подвійної легітимності (адже глава виконавчої влади обирається голосуванням), що як правило не має конституційного способу вирішення у випадку виникнення тупика.

2) Дестабілізуються вибори, тому що встановлений термін перебування на посаді призводить до боротьби за посаду президента за принципом „переможець отримує все”; створюється ідеологічна поляризація між політичними групами та фракціями.

3) Перешкоджання створенню коаліцій.

4) Суспільство спонукається до авторитаризму.

У зв'язку з тим, що в умовах президентської республіки глава уряду і глава держави є єдиною особою, президентська посада є за своєю природою двозначною і певним чином невизначеною.

Прикладом президентських республік є Сполучені Штати Америки та окремі держави Латинської Америки: Бразилія, Аргентина, Венесуела тощо.

Парламентська республіка.

В умовах парламентської республіки уряд формується парламентом. Проте за здійснення ефективного управління відповідальність несе глава уряду. Функції глави держави є більш символічними. Прикладами парламентської республіки є Федеративна республіка Німеччини, Греція, Італія, Ірландія тощо.

Таблиця 12.2.

Порівняння парламентської та президентської республік.

Парламентська республіка	Президентська республіка
Глава уряду та його кабінет підзвітні перед парламентом, залежать від довіри останнього і можуть бути відправлені у відставку при висловленні їм вотуму недовіри	Президент обирається на встановлений Конституцією термін і зазвичай не може бути відправлений у відставку шляхом винесення йому вотуму недовіри парламентом. Він призначає уряд
Виконавча влада є колективною чи колегіальною	Влада є неколективною і неколегіальною
Становище прем'єр-міністра в уряді може сильно	Члени уряду є лише радниками чи підлеглими президента

<p>відрізнятися від величезної переваги до фактичної рівності з іншими міністрами (так званий „перший серед рівних”), але при цьому завжди зберігається відносно високий ступінь колегіальності при прийнятті рішень</p>	
<p>Найважливіші рішення повинні прийматися усім складом кабінету міністрів, а не лише прем’єр-міністром</p>	<p>Найважливіші рішення приймаються президентом за узгодженням, без узгодження або навіть всупереч пораді уряду</p>
<p>Поділ влади означає не лише те, що глава виконавчої влади залежить від довіри з боку парламенту, а ті ж самі особи можуть бути як урядовцями, так і парламентарями</p>	<p>Поділ влади здійснюється таким чином, щоб одна й та ж сама особа не могла одночасно працювати в органах законодавчої і виконавчої влади</p>
<p>Право розпуску парламенту належить прем’єр-міністру та уряду</p>	<p>Президент не має право розпустити парламент</p>
<p>Президент не має реальної влади. Практично весь обсяг виконавчої влади здійснює прем’єр-міністр та уряд</p>	<p>Президент є главою держави і одночасно главою уряду</p>

Змішана республіка.

Змішана республіка є об'єднанням окремих елементів президентської та парламентської республік. При цьому як президент, так і прем'єр-міністр виконують окремі ролі: президент є главою держави, а прем'єр-міністр – главою уряду.

В умовах **змішаної** республіки як президент, так і парламент мають повноваження по формуванню уряду. У таких системах президент призначає і розпускає кабінет міністрів, а міністри повинні користатися довірою парламенту.

Основними ознаками змішаної республіки є:

- 1) Всенародні вибори президента.
- 2) Президент призначає і розпускає кабінет міністрів.
- 3) Уряд повинен користатися довірою парламенту.
- 4) Президент має право розпустити парламент (або, принаймні, його нижню палату) чи має законодавчі повноваження, або і те, і інше разом.

Прикладами змішаних республік є сучасна Франція, Російська Федерація, Україна та ін.

Залежно від того, хто призначає главу уряду, існує два різновиди змішаних республік: президентсько-парламентська (прем'єра призначає президент) та парламентсько-президентська (прем'єра призначає парламент).

Таблиця 12.3.

Порівняння змішаних республік.

Президентсько-парламентська республіка	Парламентсько-президентська республіка
Повноваження по звільненню членів уряду надаються як президенту, так і парламенту	Повноваження по звільненню членів уряду належить виключно парламенту
Після відставки уряду, його	Після відставки уряду його

склад відтворюється президентом	склад відтворюється парламентом
Прем'єр-міністр може бути відправленим у відставку як президентом, так і парламентом	Президент не має права відправити у відставку прем'єр-міністра

Питання для самоконтролю.

1. Що таке республіка?
2. Які існують класифікації республік?
3. Що таке поліархічна республіка?
4. Що таке олігархічна республіка?
5. Що таке монократична республіка?
6. Що таке президентська республіка?
7. Що таке парламентська республіка?
8. Що таке змішана республіка?

§ 4. Проста держава.

Унітарна держава.

Унітарна держава є домінуючою у всьому світі. До унітарних держав відносяться країни Європи: Франція, Швеція, Норвегія, Португалія, Фінляндія, Греція, Польща, Україна, Білорусь та інші; країни Азії: Камбоджа, Лаос, Таїланд, Японія та інші; низка країн Латинської Америки та Африки.

Унітарна держава – це проста держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці.

Ознаками унітарної держави є:

- 1) Єдина конституція, норми якої поширюються на всю територію держави.
- 2) Єдина система вищих органів державної влади (глава держави, парламент, уряд), юрисдикція яких поширюється також на територію всієї країни; функціональна, предметна та територіальна компетенція вищих та центральних

органів влади ані юридично, ані фактично не обмежується повноваженнями будь-яких регіональних та місцевих органів.

3) Єдине громадянство; населення унітарних держав має єдину політичну приналежність.

4) Єдина система права.

5) Єдина судова система.

6) Територія унітарної держави зазвичай поділяється на адміністративно-територіальні одиниці.

Існує два варіанти унітарних держав: проста і складна.

В умовах **простої унітарної держави** існує регіональний поділ виключно на адміністративно-територіальні одиниці. Так, Франція складається з 96 департаментів, а Туреччина – з 67 ілів. Таїланд має у своєму складі 73 чангвати, а Філіппіни – 74 провінції.

Складна унітарна держава має у своєму складі автономні утворення.

Автономія – це відносно самостійні у здійсненні державної влади чи місцевого самоврядування територіальні утворення у межах певної держави.

Так, Україна має у своєму складі Автономну Республіку Крим.

Регіоналістична держава.

Регіоналістична держава – це проста держава, вся територія якої складається з автономних утворень.

До регіоналістичних держав відносяться Іспанія, Італія та Шрі-Ланка.

Зазначені автономії можуть бути:

1) Територіальними (більшість з областей Італії).

2) Побутово-географічними (окремі області Італії, наприклад, Сицилія).

3) Етнічними (країна Басків, Андалузія в Іспанії).

4) Змішаними (Шрі-Ланка складається з етнічної провінції, що населена тамілами та дев'яти сингальських провінцій).

В регіоналістичних державах автономні утворення своїх конституцій не мають, але у конституціях зазначених держав за ними закріплюються певні повноваження, для реалізації яких автономії можуть приймати певні нормативно-правові акти. Самі автономії діють на підставі певних статутів, які затверджуються загальнодержавним парламентом.

Поряд з місцевими органами представницької та виконавчої влади, на території автономій діють представники центру – комісари, губернатори тощо.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке унітарна держава?
2. Що таке проста унітарна держава?
3. Що таке складна унітарна держава?
4. Що таке автономія?
5. Що таке регіоналістична держава?

§ 5. Складна держава і державно-подібні об'єднання.

Федерація.

Зазвичай під **федерацією** розуміється така складна союзна держава, частини якої (суб'єкти федерації) є державними утвореннями, права яких розширені аж до *права суверенітету*.

Для федерації характерними є наступні ознаки:

- 1) Наявність єдиної території, яка складається із членів – суб'єктів федерації, кожен з яких має власний адміністративно-територіальний устрій.
- 2) Наявність загальної конституції федерації та конституцій її суб'єктів.
- 3) Наявність системи законодавства як федерації, так і її суб'єктів.
- 4) Наявність двопалатного федерального парламенту, де у одній із палат обов'язково представлені інтереси суб'єктів федерації, та парламентів самих

суб'єктів федерації, федерального уряду та самостійних органів виконавчої влади суб'єктів федерації.

5) Наявність громадянства як федерації, так і її суб'єктів, тобто можливим є подвійне громадянство (ФРН, Австрія).

6) Можливість суб'єктів федерації мати власну судову та правову системи (США).

7) Наявність загально-федеральної податкової та грошової системи.

8) Вертикальний розподіл влади між федеральним центром та суб'єктами федерації.

9) Федеральний центр має виключні повноваження у контролі над проведенням зовнішньої політики.

10) Федеральний центр може використовувати свою владу незалежно від схвалення суб'єктів федерації.

11) Наявність певних суверенних прав у суб'єктів федерації.

12) Суб'єкти федерації не мають права в односторонньому порядку припиняти зв'язки з федеральним центром.

13) Жодна з поправок до конституції не в змозі діяти без схвалення суб'єктів федерації.

14) Конституційний суд тлумачить конституцію і вирішує суперечки між федеральним центром та суб'єктами федерації.

15) Верховенство федерального законодавства над правом суб'єктів.

Федерація будується на основі трьох *принципів*: національний, територіальний та змішаний.

Національний принцип передбачає утворення федерації через об'єднання національних держав. Прикладом такої федерації був СРСР. На сучасному етапі до національних федерацій належить Індія, Бельгія, Союзна Республіка Югославія (яка об'єднує дві національні держави: Сербію та Чорногорію).

Територіальний принцип передбачає об'єднання певних територій. Класичними прикладами територіальних федерації є США чи латиноамериканські

федерації (Мексика, Венесуела, Бразилія тощо), де об'єднуються території. Так США (Сполучені Штати Америки) є об'єднання територій – Штатів (в назві United States of America – Сполучені Штати Америки, слово States означає як Штат, так і Державу-Територію, а тому United States of America можна перекласти і як Сполучені Держави Америки).

Змішаний тип передбачає своєрідне змішане об'єднання: *частина федерації об'єднується за національною ознакою, а інша – за територіальною*. Такий тип змішаної федерації можна назвати **національно-територіальним**. Прикладами таких федерацій є Канада чи Російська Федерація. Однак може існувати і **територіально-національна федерація**. В її умовах *об'єднуються території, але може існувати певний національний (як правило, мовний) елемент чи етнічні відмінності серед суб'єктів федерації*. Прикладом такої федерації є Федеративна Республіка Німеччини, яка об'єднує землі: Саксонію, Баварію, Прусію тощо, жителі яких говорять на різних діалектах, однак існує спільна німецька мова.

Щодо питання стосовно класифікації федерацій, то класифікація федерацій залежно від права виходу з союзу на **жорсткі**, що не передбачають право виходу (наприклад, США) та **м'які** (передбачають таке право) вже не є актуальною. З ліквідацією СРСР право націй на самовизначення було суттєво обмежене діючими на території колишнього Радянського Союзу конституціями.

Інша класифікація поділяє всі федерації на симетричні та асиметричні. До перших відноситься США, ФРН, Канада та ін. До других Росія. **Симетричними** визнаються федерації, суб'єкти яких мають однаковий правовий статус. Так, кожен штат в США, кожна провінція в Канаді, кожна земля в ФРН мають однаковий комплекс повноважень стосовно вирішення певних питань регіонального рівня.

В умовах же **асиметричної** федерації правовий статус її суб'єктів дещо відрізняється. Так, в Росії “повноцінними” суб'єктами федерації можна вважати лише республіки, в яких існує своя „державна” мова. Краї ж, області, Москва та Санкт-Петербург з цієї точки зору не є повноцінними суб'єктами федерації.

Імперія.

На відміну від федерацій, імперії зазвичай утворювались як насильницьке об'єднання держав, що здійснювалось або шляхом завоювання, або шляхом створення іншого виду тиску (економічного, політичного тощо). Однак зрідка можливим було і добровільне приєднання.

Імперія – це складна держава, що утворена шляхом примусового об'єднання декількох народів навколо одного центру.

Існує декілька класифікацій імперії.

Так, *залежно від центру утворення*, імперії можуть існувати у вигляді імперій-метрополій (Британська, Голландська, Іспанська), імперій-столиць (Римська, Вавилонська), імперій-держав (Єгипетська, Ассирійська, Перська) чи „імперій вождя” (імперії Олександра Македонського, Карла Великого, Наполеона).

Залежно від виду збройних сил, що дозволили утворити імперію, остання може існувати як сухопутна (утворилася за допомогою армії – Сухопутних сил) або морська (утворилася за допомогою флоту). Прикладами сухопутних імперій була Римська, а морської – Британська.

Залежно від наявності сухопутних кордонів між частинами імперії останні можуть бути єдиними (між центром та провінціями існують сухопутні кордони) або колоніальними (між метрополією та колоніями нема сухопутних кордонів). Прикладом сухопутної імперії була Російська, що, хоча й мала заморські території (Аляска, Каліфорнія), проте була не в змозі їх освоювати. Прикладом колоніальної імперії була Британська.

Як тип політичної системи, імперія характеризується асиметричними відносинами: центр – периферія (провінція) або метрополія – колонії.

Ознаки імперії:

1) Це надзвичайно стійка і одночасно мінлива форма життєдіяльності суспільства, що однаково пристосовується до різних способів виробництва та суспільно-економічних формацій. Імперії існували і в умовах рабовласництва (Вавилон, Персія, Рим), і в умовах феодалізму (Російська чи Іспанська імперії), і при

буржуазному укладі (Голландська чи Британська колоніальні імперії), і при соціалістичному (Радянська).

2) Агресивність та експансіонізм імперій. Це обумовлено тим, що імперії існують за рахунок зовнішніх чинників розвитку, а не за рахунок внутрішніх. Головний принцип їх життєдіяльності – це захоплення територій, людей та матеріальних багатств інших країн за допомогою сили.

3) Імперія заснована на тотальній монополії, на всеохоплюючому, навіть фізичному, знищенні інакомислення.

4) В основі імперії лежить державний сектор та державна власність. Надзвичайно великою була роль держави, що панувала над усіма сферами життя суспільства.

5) Усі імперії прагнуть до розвитку військового та карно-поліцейського апарату. При цьому військовий механізм використовується для зовнішньої експансії та захоплення чужих земель і ресурсів, а карно-поліцейський – для внутрішніх політичних та національних чисток.

Державно-подібні та міждержавні об'єднання.

Деякі правознавці до форми державно-територіального устрою відносять конфедерацію і унію.

Конфедерація – це союз суверенних держав, утворених для досягнення певних цілей.

Для конфедерації характерними є низка *ознак*:

1) Наявність наднаціональних органів управління, що створюються для реалізації узгодженої політики держав-членів конфедерації.

2) Рішення цих загальних органів не мають прямої дії, а набувають юридичної сили лише після затвердження їх центральними органами влади відповідних держав-членів конфедерації.

3) Відсутність єдиного вищого законодавчого органу.

4) Відсутність єдиного громадянства.

5) Країни-члени конфедерації у повному обсязі самостійно здійснюють міжнародну діяльність.

6) Верховенство національного законодавства над законодавством конфедерації.

7) Право членів конфедерації на вільний вихід з неї та розірвання конфедеративного договору.

Як ми бачимо з самого визначення, конфедерація – це союз суверенних держав. Держава передбачає власний державно-територіальний устрій. Саме тому конфедерація, як правило, *не є формою державно-територіального устрою*, адже члени конфедерації мають право суверенітету. Проте з цього правила є виключення. Так, сучасна Швейцарія має назву Швейцарська конфедерація. Це дозволяє нам виділяти, принаймні, два різновиди конфедерацій.

Залежно від реального суверенітету, всі конфедерації можна поділити на юридичні і фактичні.

В умовах **юридичної** конфедерації держава вважається конфедерацією лише формально, але по суті, це – федерація чи імперія. Прикладом саме юридичної конфедерації можна вважати сучасну Швейцарію, яка формально називається конфедерацією, але по суті є федерацією.

Фактичною ж конфедерацією вважається така, де неухильно дотримується право суверенітету членів конфедерації. Прикладом фактичної конфедерації можна вважати Конфедерацію Південних Штатів під час громадянської війни у США 1861 – 1865 рр.

Другим варіантом державно-подібного об'єднання є унія.

Залежно від способу утворення унія може бути особистою чи реальною.

Особиста унія між державами утворюється, коли монарх має право на трон у двох чи більше держав. Так, у 1580-98 рр. король Іспанії Філіп II одночасно стає королем Португалії (як Філіп I). Проте об'єднання Іспанії і Португалії в одну країну не відбулося. Між ними була утворена особиста унія.

Щодо реальної унії, то найвідомішим прикладом є унія між королівством Польським і Великим князівством Литовським в результаті якої була утворена Річ Посполита або унія між Англією та Шотландією у 1706 році, результатом якої була поява Великобританії. Таким чином, коли між державами укладається договір про утворення унії, то така унія вважається **реальною**.

Аналіз конфедерацій та уній свідчить, що у деяких випадках конфедерації та унії є складними державами, а в інших – міждержавними об'єднаннями.

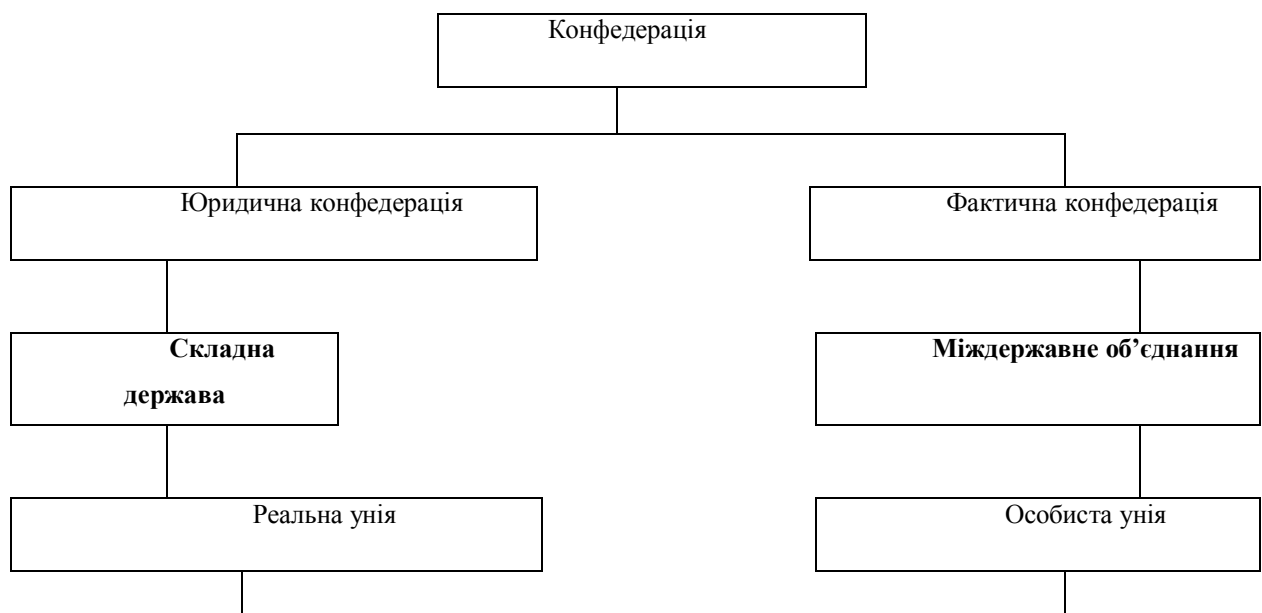
До останніх належать співдружності держав та їхні спілки.

Співдружність держав – це аморфне організаційно оформлене об'єднання держав, що виступають як асоційовані учасники при збереженні ними повного суверенітету та незалежності.

Спілка держав – це союз держав, що утворений на основі міждержавного договору з метою інтеграції ресурсів учасників для вирішення актуальних завдань.

Прикладом спілки може служити ЄС, НАТО та ін. Прикладами співдружності – СНД, Британська співдружність тощо.

Державно-подібні об'єднання.

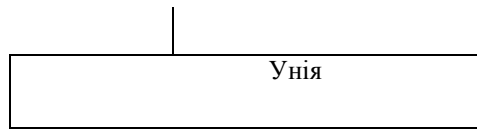

Рис. 12.4. *Державно-подібні об'єднання.*

Якщо проаналізувати конфедерації та унії з точки зору їх приналежності як до складних держав, так і до міждержавних об'єднань, то ми дійдемо висновку, що до складних держав слід віднести виключно юридичні конфедерації та реальні унії, тоді як фактичні конфедерації та особисті унії належать до міждержавних об'єднань разом із спілками та співдружностями держав.

Саме в силу того, що унії та конфедерації можуть належати до різних форм територіальної інтеграції, їх слід визначати як *державно-подібні об'єднання*.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке федерація?
2. Які принципи притаманні федераціям?
3. Які існують класифікації федерацій?
4. Що таке національна федерація?
5. Що таке територіальна федерація?
6. Що таке змішана федерація?
7. Що таке національно-територіальна федерація?
8. Що таке територіально-національна федерація?
9. Що таке м'яка федерація?
10. Що таке жорстка федерація?
11. Що таке симетрична федерація?
12. Що таке асиметрична федерація?
13. Що таке імперія?
14. Які існують класифікації імперій?
15. Що таке конфедерація?
16. Які існують види конфедерацій?

17. Які існують види уній?
18. Що таке співтовариство держав?
19. Що таке співдружність держав?
20. Що таке юридична конфедерація?
21. Що таке фактична конфедерація?
22. Що таке особиста унія?
23. Що таке реальна унія?
24. Що відноситься до державно-подібних об'єднань?
25. Що відноситься до міждержавних об'єднань?

Дискусійні завдання:

1. В якій державі Ви хотіли б жити (вибрати лише один з варіантів форми правління) і чому:

- Абсолютна монархія.
- Теократична монархія.
- Представницька монархія.
- Дуалістична монархія.
- Президентська республіка.
- Парламентська республіка.
- Президентсько-парламентська республіка.
- Парламентсько-президентська республіка.

2. Якою б Ви хотіли бачити Україну майбутнього (вибрати лише один з варіантів форми державно-територіального устрою) і чому:

- Проста унітарна держава.
- Складна унітарна держава.
- Регіоналістична держава.
- Національна федерація.

- Територіальна федерація.
- Національно-територіальна федерація.
- Територіально-національна федерація.
- Центр єдиної імперії.
- Метрополія колоніальної імперії.
- Юридична конфедерація.
- Реальна унія.

ГЛАВА 13. Політико-державний режим

План.

1. Загальна характеристика політико-державного режиму.
2. Демократичний режим.
3. Ліберальний режим.
4. Авторитарний режим.
5. Тоталітарний режим.

§ 1. Загальна характеристика політико-державного режиму

Політико-державний режим.

Політико-державний режим – це сукупність прийомів, методів та засобів, за допомогою яких здійснюється державна влада, а держава регулює відносини між людьми та взаємодіє із суспільством і громадянином.

Політико-державний режим складається, щонайменше з трьох компонентів, що зберігають певну самостійність, автономність.

Перший компонент, що складає зміст поняття “політико-державний режим” – це державно-політичний режим, тобто спосіб взаємодії держави, суспільства і громадянина. Саме державно-політичний режим визначає права і свободи особи, пріоритетний тип її політико-правової культури, поведінки, свідомості і менталітету. Сутність державно-політичного режиму визначається тим, що в державі є пріоритетного – права держави, права суспільства чи права громадянина, що з переліку прав, закріплених у Загальній декларації прав людини держава визнає, гарантує або обмежує.

Другий компонент змісту „політико-державного режиму” – це “політичний режим”. Він має декілька вимірів, обумовлених рівнем і якістю соціально-

економічного розвитку суспільства, принципу поділу влади, способом формування органів державної влади, статусами партійної системи, політичної опозиції, ЗМІ, армії, поліції, церкви.

Третій компонент політико-державного режиму – це державний режим, тобто методи здійснення державної влади, способи врегулювання і розв'язування соціальних, політичних і правових конфліктів.

Державно-політичний режим.

За державно-політичним режимом всі держави поділяються на цивілітарні, соціалістські та етатистські.

Цивілітарний режим (від *лат.* *civilis* – громадянин) передбачає наявність розвиненого громадянського суспільства. В умовах цивілітаризму громадянське суспільство домінує над державою, а остання (разом із суспільством) служить інтересам громадянина. Прикладами цивілітарних політичних режимів є сучасні соціальні держави: ФРН, Швеція тощо.

Соціалістський режим передбачає служіння держави і громадянина інтересам як суспільства загалом, так і його окремим соціальним верствам. Прикладами соціалістських режимів є як різного роду традиційні суспільства (допетровська Московія, Річ Посполита), так і більш сучасні держави (націонал-соціалістична Німеччина, яка забезпечувала панування „арійської” раси чи СРСР за часів диктатури пролетаріату тощо).

Етатистський режим (від *франц.* *etat* – держава), навпаки, дозволяє домінувати державі над громадянином та суспільством. Прикладами таких режимів є фашистська Італія (вона визначили мету розвитку цивілізації саме Державу), тяглова держава часів правління Петра I, яка змусила служити державі всі верстви населення.

Приклад 13.1.

В.В. Сухонос (мол.) про етатистський та соціалістський режими в Німеччині та Італії.

Так, у 1932 році в своїй “Доктрині фашизму” Б. Муссоліні писав, що “фашистська концепція життя підкреслює значення Держави і приймає індивідуальне лише настільки, наскільки його інтереси співпадають з інтересами Держави, котра уособлює совість та універсальну волю людини як історичної сутності”.

На відміну від Муссоліні, котрий вбачав у державі кінцеву мету розвитку людства, Гітлер вважав, що держава – це засіб. В своїй праці “Моя боротьба” він писав: “Держава є засіб до мети. Її власна мета полягає у збереженні та в подальшому розвитку колективу фізично і морально однакових людських істот. Це збереження відноситься насамперед лише до того ядра, котре дійсно належить до даної раси і забезпечує їй розвиток тих сил, що закладені у цій расі. Частина цього ядра буде забезпечувати збереження фізичного життя, а інша частина – сприяти подальшому духовному розвитку. Насправді ж одна частина створює передумови, необхідні для іншої.

Держава, що не слугує цій меті є якоюсь відразливою і приреченою на загибель. Сам факт її існування ще нічого не доводить. Адже ніхто не скаже, що успіх зграї флібустьєрів може виправдати розбійництво як інститут.

...Найвищою метою дійсно народної держави повинно стати піклування про збереження того расового ядра, котре лише й спроможне створити культуру, подарувати людству красу, гідність і все високе. Ми, арійці, розуміємо під державою лише живий організм раси, що не лише забезпечує саме існування цієї раси, але й забезпечує їй також можливість подальшого більш високого розвитку всіх закладених в ній здібностей до ступеня найвищої свободи”.

Джерело: Сухонос В.В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму. – Суми:

Університетська книга, 2003. – С. 27.

Державний режим.

Державний режим можна пояснити, виходячи з його визначення як сукупності прийомів та способів, за допомогою яких здійснюється державна влада⁶³. В даному разі під цими “прийомами і способами” розуміються *методи здійснення державної влади*.

Традиційно теорія держави і права виділяє три методи здійснення державної влади: переконання, стимулювання і державний примус (правовий і неправовий). Залежно від того, який метод домінує, всі державні режими можна поділити на лібертарні (домінують методи переконання), біхевіористичні (домінують методи стимулювання), консервативні (домінує правовий державний примус) і терористичні (домінує неправовий державний примус, тобто державне свавілля).

Лібертаризм передбачає невтручання держави у громадянські справи (насамперед, в економіку) і єдиним методом її впливу на суспільство може бути лише переконання.

Біхевіористичний режим передбачає певне втручання держави у справи суспільства за допомогою стимулюючих методів. Цей термін має своє “історичне” коріння. Річ у тім, що **біхевіоризм** – це напрямок у американській психології та соціології, що пропонує не цікавитись внутрішнім станом людини, а досліджувати зовнішні стимули та зворотні реакції. Така постановка питання повинна була допомогти соціальним наукам подолати свою “гуманітарну обмеженість” і стати більш точною.

Консервативний режим опирається на традиції і для їх забезпечення дуже часто використовує державний примус. Однак в його умовах повага до традицій певним чином стає повагою до закону, а тому домінує правовий державний примус.

Терористичний режим передбачає певну відмову від традицій та права. Характерна для нього боротьба з супротивниками методами державного терору

⁶³ Див. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. – М., 1999. – С. 152.

призводить до певного державного свавілля, тобто неправового державного примусу.

Рис. 13.1. Класифікація політико-державних режимів.

Все це можна пояснити на прикладах.

1933 розділив історію США, які спочатку (до 1933 року) були державою з лібертарним режимом, а потім (після 1933 року) стали державою з біхевіористичним режимом. Прикладом консервативного режиму було правління генерала де Голля у Франції в часи становлення П'ятої Республіки. Терористичний режим – це радянський режим в період так званого “червоного терору”.

Політичний режим.

Теорія держави і права виділяє декілька видів політичного режиму.

Найпоширенішою з них є *ідеологічна класифікація*, що передбачає розділ політичних режимів на демократичні та недемократичні. Раніше до недемократичних режимів належали тиранічні, які були засновані на одноособовому правлінні. При цьому влада тирана часто встановлювалася насильницьким шляхом, через захоплення влади та усуненням законної влади з допомогою державного перевороту. Тиранія була характерна для деяких полісів Еллади. Зараз на зміну

тиранічному режиму прийшли інші різновиди недемократичних режимів: авторитарний та тоталітарний. В умовах авторитарного режиму держава декларує, що регулює все, але якась частина суспільних відносин залишається не урегульованою (наприклад, бізнес в Чилі у період правління генерала Августо Піночета Угарте). В умовах тоталітарного режиму держава регулює економіку, політику і ідеологію (Німеччина у період знаходження у влади націонал-соціалістів Гітлера).

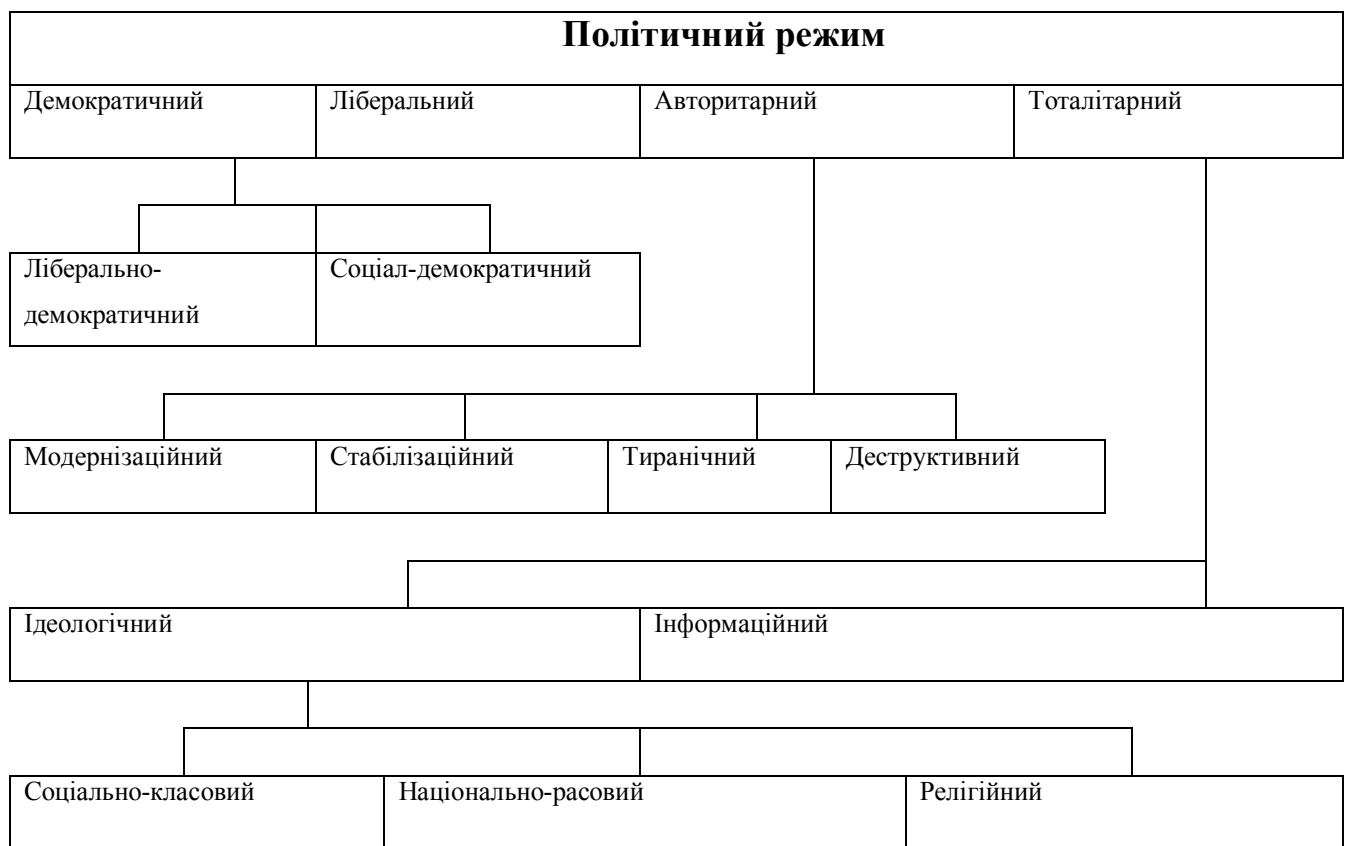

Рис. 13.2. Класифікація політичних режимів.

Однак поділ політичних режимів на демократичні та недемократичні є не дуже коректним. Насамперед тому, що у цьому випадку демократія стає ідеалом, а держава з так званим недемократичним режимом одностайно вважається якоюсь «Імперією Зла». У цьому випадку поділ на демократичні та недемократичні політичні режими веде до створення чорно-білих полюсів.

Інша класифікація політичного режиму пов'язана з особливостями взаємодії держави і громадянського суспільства. У цьому випадку виділяються демократичні, авторитарні і тоталітарні режими. Слабкість такого поділу полягає у тому, що не зовсім зрозумілим є місце у такій класифікації, що склався в СРСР під час „Перебудови” у 1988-1989 роках.

Саме тому найкращою уявляється класифікація усіх політичних режимів залежно від типу правового регулювання на демократичні, ліберальні, авторитарні і тоталітарні.

Приклад 13.2.

О. Ковлер про співвідношення демократизації та лібералізації

Насамперед загальними були причини переходу до форсованої демократизації. Правляча еліта шакала найефективніший варіант функціонування індустріального суспільства на фоні наростання за багатьма параметрами відставання від західних сусідів. Слабка і непослідовна лібералізація, що розпочалася невдовзі, не принесла істотних результатів, а, навпаки, викликала вибух сподівань населення. Заради справедливості слід погодитись з думкою тих, хто вважає, що основним досягненням лібералізації стало набуття свободи слова та інших „вільностей”, але, як зазначає Пьетро ді Кортоні, лібералізація відрізняється від демократизації тим, що передбачає лише надання верхами обмежених та контрольованих поступок у сфері політичних та громадянських прав, без надання їм повного та всеосяжного характеру. Саме тому лібералізація завжди може передувати демократизації і стати елементом переходу до демократії: режим йде на певні поступки та вводить свободи у тих чи інших сферах, водночас прагнучи зберегти деякі атрибути авторитаризму і обмежуючи вимоги участі у здійсненні владних повноважень, робить висновок ді Кортоні. Процес лібералізації йшов в Угорщині та Польщі з 1956 р., в Чехословаччині його було перервано у 1968 р., в СРСР йшов з 1982 по 1989 р., у багатьох же

країнах Східної Європи він відбувався практично одночасно з демократизацією.

Джерело: Ковлер А.И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. – М.: Институт государства и права РАН, 1997. – С. 72-73.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке політико-державний режим?
2. Що складає перший компонент політико-державного режиму?
3. Що складає другий компонент політико-державного режиму?
4. Що складає третій компонент політико-державного режиму?
5. Які існують види державно-політичного режиму?
6. Які існують види державного режиму?
7. Що таке цивілітарний режим?
8. Що таке соціалістський режим?
9. Що таке етатистський режим?
10. Що передбачає лібертаризм?
11. Що передбачає біхевіористичний режим?
12. На що опирається консервативний режим?
13. Що передбачає терористичний режим?
14. Які види політичного режиму виділяються за ідеологічною класифікацією?
15. Які види політичних режимів виділяються за особливостями взаємодії держави і громадянського суспільства?
16. Які види політичного режиму виділяються за типом правового регулювання?

§ 2. Демократичний режим

Поняття і ознаки демократичного режиму.

Демократія – така форма організації і здійснення належної народу політичної влади, що заснована на рівноправній участі громадян у формуванні органів держави і контролі над їхньою діяльністю.

Для демократії характерною є низка *ознак*.

Населення країни приймає участь у формуванні і здійсненні державної влади шляхом прямої (референдум й вибори) та представницької демократії (через обрані органи типу парламентських). Прямою визнається демократія, в умовах якої населення безпосередньо приймає рішення з того чи іншого приводу.

На Русі такою формою прямої демократії було віче. Зараз – референдум (люди безпосередньо затверджують той чи інший законопроект: Конституцію, Зміни до неї тощо. Так, на референдумі, що відбувся 16 квітня 2000 року, в Україні було передбачено створення двопалатного парламенту та позбавлення депутатів їхньої недоторканності) чи вибори (люди безпосередньо обирають главу держави чи депутатів). Щодо представницької демократії, то вона передбачає здійснення народом приналежної йому державної влади через обрані народом представницькі органи, тобто ті органи, які представляють інтереси та волю народу. Раніше такою формою були Земські собори в Московії, Генеральні Штати у Франції, парламент в Англії тощо. Зараз в Україні таким органом є Верховна Рада України, яку формує населення нашої країни. До речі, можна сказати, що Московія XVII століття була більш демократичною, ніж Англія XVII століття, адже в Московії виборче право належало 5 % населення країни, тоді як в Англії його мали лише 2 %.

Рішення приймається більшістю з урахуванням інтересів меншості. Раніше вважалося, що демократія – це влада більшості. Однак слід мати на увазі, що більшість – це досить консервативне середовище. І хоча консерватизм повинен

вітатися у сфері культури, у сфері економіки консерватизм тільки шкодить. Тому в умовах демократії хоча більшість і приймає рішення за своєю волею, проте вона враховує інтереси неконсервативної меншості.

Існування громадянського суспільства з його розвиненою структурою. В умовах демократії все більше з'являється сфер, в які держава не втручається. Це – економічні стосунки, які, будучи формально врегульованими державним законодавством, зберігають автономію від державного втручання безпосередньо у сферу підприємництва та бізнесу. Це відносини в родині, церкві тощо. Більше того, громадянське суспільство в умовах демократичного режиму впливає на політику держави за допомогою партійної системи.

Наявність правової держави. Демократія можлива в умовах існування правової держави, тобто діяльність держави повинна здійснюватися в правових цілях, на основі права і правовими засобами.

Виборність та змінюваність центральних і місцевих органів державної влади, їхня підзвітність виборцям. В демократичній державі завжди центральні та місцеві органи обиралися народом. Щодо підзвітності їх виборцям, то така традиція передбачає депутатські накази та інші форми контролю виборців.

Виборність існувала ще в умовах Афінської демократії, коли всі посадові особи та органи державної влади й управління формувалися шляхом виборів громадян Аттики (так називалась Афінська республіка). Коли та чи інша особа переставала задовольняти афінських громадян, її переобирали або усували. Такий порядок почав складатися ще з легендарних часів царя Тесея, якого було повалено силою зброї. Остаточо ж він склався в період діяльності архонта Афін Солона (реформи Солона). Саме з цього моменту починається існування демократичного принципу обираності та змінності вищих та місцевих органів державної влади.

Гласність, свобода засобів масової інформації від цензури. В умовах демократії нема цензури, яка б контролювала засоби масової інформації. Це дозволяє стверджувати, що демократичний режим передбачає існування так званої “четвертої влади” – влади засобів масової інформації.

В умовах розвиненої демократії “четверта влада” (перше три – законодавча, виконавча і судова) здатна повалити будь-яку особу. Так, 9 серпня 1974 року президент США Річард М. Ніксон був змушений піти у відставку, визнавши за собою провину у порушенні Конституції та введенні в оману американської громадськості. Це було результатом діяльності американських ЗМІ, які довели, що президент США займається організацією підслуховування своїх політичних опонентів (скандал Уотергейту).

Легітимність державної влади. Демократичний режим передбачає народну підтримку державної влади.

Діяльність “силових” структур (поліція, органи безпеки, армія тощо) регламентується законом, знаходиться під демократичним контролем суспільства і використовується лише за прямим призначенням. Поліція займається охороною правопорядку, органи безпеки охороняють безпеку держави, а армія захищає Батьківщину від зовнішніх ворогів. Всі інші функції покладати на “силові” структури суворо заборонено.

Домінують методи компромісу, переконання, узгодження, а методи примусу і насильства вкрай звужені. Останні застосовуються лише у випадку, коли все інше вже використовувалось і результату не досягнуто.

У найважливіших сферах суспільного життя панує закон. Хоча громадянське суспільство і функціонує відповідно до норм права, проте останні безпосередньо не втручаються в діяльність його членів, хоча повністю контролюють державу. Відносини між людьми та державою контролюються законом.

Реальна дія принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. В умовах демократичного режиму державна влада поділена на законодавчу (орган народного представництва), виконавчу (президент і уряд) та судову (здійснює функцію правосуддя, нагляду і контролю), які діють незалежно одна від одної.

Стосовно господарських суб’єктів і громадян діє принцип “дозволено все, що прямо не заборонено законом”. Господарські суб’єкти й громадяни можуть робити все, що прямо не заборонено діючим законодавством.

Політичний плюралізм. В умовах демократичного режиму існує багатопартійність, змагаються політичні партії, на законних підставах існує політична опозиція в парламенті і поза нього.

Проголошуються і реально забезпечуються права і свободи людини і громадянина. Права і свободи людини й громадянина реально забезпечуються за рахунок створення економічних, політичних, ідеологічних та державно-правових передумов демократії.

Саме за наявності цих передумов в суспільстві та в державі може з'явитися демократія.

Передумови демократії.

До *економічних передумов* демократії відноситься економічна свобода особи та рівність усіх форм власності та їхня однакова охорона і захист з боку держави.

При цьому *економічна свобода особи* передбачає той факт, що, лише коли особа стає економічно незалежною від держави, в країні встановлюється демократія. Саме цим можна пояснити той факт, що відразу після буржуазних революцій, коли встановлювався буржуазний тип держави у більшості країн вводилося цензове виборче право, яке здійснювалося на основі майнового цензу. Це було пов'язано не стільки з гнобленням трудящих мас, скільки з тим, що лише економічно незалежна людина, яка мала певне майно у приватній власності, була спроможна висловлювати свою точку зору при голосуванні, адже її не так було легко підкупити.

Щодо *рівності усіх форм власності і їх однакової охорони та захисту з боку держави*, то демократія настає, коли держава реально (а не на папері) охороняє і захищає всі форми власності. І саме тому в США поліція і прокуратура не мають права обшукувати будинок без ордера. У американських кінофільмах дуже часто спостерігається ситуація, коли фермер заявляє федеральним агентам ФБР: “Якщо у вас немає ордера, то забирайтесь геть з моєї землі”. Фермер знаходиться у своєму праві: він має повне право вбити будь-кого, хто зазіхає на його приватну власність і не буде відповідати за свої вчинки, адже приватна власність – священна і

недоторкана. Те ж саме стосується, коли порушується право федеральної (тобто державної) власності, коли охоронці безкарно відкривають вогонь по порушниках.

Політичними передумовами демократії є той факт, що народ реально визнається суб'єктом державної влади та реальна можливість громадян брати участь у формуванні її органів і здійснювати контроль над ними. Факт реальності визнання народу суб'єктом державної влади означає, що народ не формально, а фактично починає впливати на діяльність органів державної влади.

До *ідеологічних передумов* демократії відноситься плюралізм думок та свобода для засобів масової інформації. При цьому **плюралізм думок** означає різноманітність думок з того чи іншого приводу, а **свобода для засобів масової інформації** означає відсутність будь-якої цензури.

Державно-правові передумови демократії передбачають конституційне закріплення прав і свобод людини і громадянина; принципу поділу влади; рівності всіх перед законом і судом та інших положень.

Види демократичних режимів.

Будь-який демократичний режим визнається справедливим з точки зору права. При цьому під справедливістю кожне суспільство розуміє своє. Якщо справедливість розуміти як свободу, то це – ліберально-демократичне трактування; якщо ж справедливість розуміти, як рівність, то це – соціал-демократичне трактування. Суть першого підходу полягає в тому, що право є вираженням рівності людей або рівності свобод. Це – ліберально-демократична концепція. Соціал-демократична концепція виступає проти рівності, як формальної рівності людей і прагне доповнити її рівністю економічною.

Залежно від того, який тип справедливості домінує у праві певної країни, вона може мати:

1. Ліберально-демократичний режим, який на перше місце ставить свободу, у тому числі свободу підприємницької діяльності.

2. Соціал-демократичний режим, який на перше місце ставить рівність, навіть якщо для цього потрібно обмежити свободу.

Алексіс де Токвіль з цього приводу вважав, що всі країни, які повалили феодальний лад є демократичними, адже в них рухнули станові перепони. Але при цьому одні з них пішли шляхом демократії свободи – ринкової та іншої змагальності людей, а інші – шляхом демократії рівності – обмеження вільної змагальності та приміщення нерівних за природою людей у абсолютно рівні умови⁶⁴. Риси соціал-демократичної держави переважають у Федеративній Республіці Німеччині та Швеції. Україна також оголосила себе соціальною державою. Найближче до ліберально-демократичних політичних режимів наблизилися такі країни, як Сполучені Штати Америки та Великобританія.

Для **соціал-демократичного режиму** характерними є:

1) Не тільки політична рівноправність громадян, а й рівність їх соціально-економічних прав.

2) Соціальна рівність людей, що забезпечує їм приблизно однакові фактичні можливості участі у політиці, реальне використання своїх прав.

3) Забезпечення кожному матеріального достатку, який є необхідним для участі в управлінні, освіті та дозвіллі, доступу до інформації тощо.

Для **ліберально-демократичного режиму** характерними є:

1) Індивідуалізм, визнання особи первинним та головним джерелом влади, пріоритет прав індивіда над законами держави. З метою захисту прав особи вони закріплюються в конституції, неухильне виконання якої контролює незалежний суд.

2) Суто політичний, формальний характер демократії, що витікає з обмеженого та негативного розуміння свободи як незалежності та захищеності від втручання з боку держави та інших людей.

3) Парламентаризм, домінування представницьких форм політичного впливу.

4) Обмеження компетенції та сфери діяльності держави як правило охороною громадського порядку, безпеки та прав громадян, соціального миру тощо, її

⁶⁴ Див. Панарин А.С. Политология. Западная и Восточная традиции: Учебник для вузов. – М., 2000. – С. 310.

невтручання у справи громадянського суспільства, економічні, соціальні та духовно-моральні процеси.

5) Поділ влади, створення механізму стримувань і противаг як умови ефективного контролю громадян над державою, запобігання зловживанню владою.

6) Обмеження влади більшості над меншістю, забезпечення індивідуальної та групової автономії та свободи. Меншість зобов'язана підкорятися більшості лише у чітко встановлених питаннях, за межами яких вона є повністю вільною. Меншість має право мати власну думку і відстоювати її в рамках закону, незважаючи на прийняті більшістю рішення.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке демократія?
2. Що входить до прямої демократії?
3. Які існують економічні передумови демократії?
4. Які існують політичні передумови демократії?
5. Які існують ідеологічні передумови демократії?
6. Які існують державно-правові передумови демократії?
7. Що означає плюралізм думок?
8. Що означає свобода для засобів масової інформації?
9. Що ставить на перше місце ліберально-демократичний режим?
10. Що ставить на перше місце соціал-демократичний режим?

§ 3. Ліберальний режим

Поняття і ознаки ліберального режиму.

Лібералізм – це громадсько-політична та ідеологічна течія, що ставить собі за мету звільнення суспільства від пут держави, а особистість – від тиску авторитарного колективізму.

Для ліберального політичного режиму притаманними є наступні *ознаки*:

1) Взаємовідносини між владою та народом характеризуються взаємною критикою.

2) Основним типом правового регулювання є принцип „Дозволено все, крім насильницького повалення існуючого ладу. Наслідком цього дозволяється створення будь-якої організації, крім тих, що прагнуть повалити існуючий лад насильницьким шляхом.

3) Індивід є первинним та реальним, аніж суспільство та його інститути; індивідуальні потреби та права є природними, а значить домінуючими над колективними та загальними правами та інтересами.

4) Усі свої закони та цінності (у тому числі мораль) людина створює сама, а тому у них нема задалегідь закладеного статусу об'єктивної істини чи абсолютного добра. Об'єктивними є лише ті закони, що відображаються у раціональній свідомості індивіда у вигляді наукових фактів.

5) Свобода особистості відносно усіх суспільних інститутів, відповідальність особи як перед собою, так і перед суспільством.

6) Відмінність та відокремленість кожної людини від інших людей є безумовними та первинними, а будь-який зв'язок та схожість з іншими – умовними та вторинними.

7) Визнання суспільством і державою права усіх людей на самореалізацію.

8) Поєднання принципів індивідуалізму та гуманізму.

9) Свобода від обмежень з боку держави.

10) Ототожнення свободи і приватної власності.

11) Процеси перетворення торкається виключно політичні аспекти суспільного устрою.

Прикладами ліберальних політичних режимів були Іспанія в 1974-76 рр., коли обов'язки прем'єр-міністра виконував К. Аріас Наварро; КНР 1987-89 рр., коли генеральним секретарем КПК був Чжао Цзіян; Південноафриканська республіка 1978-84 рр. під час президентства П.В. Боти; СРСР 1988-89 рр., коли генеральним секретарем КПРС був М.С. Горбачов.

Приклад 13.3.

С. Хантінгтон про сутність лібералізації.

Ліберальні реформатори схильні були розглядати лібералізацію як спосіб роззброїти опозицію своєму режимові, не демократизуючи сам режим повністю. Вони готові були пом'якшити репресії, відносити деякі громадянські свободи, послабити цензуру, дозволити більш широке обговорення питань загального значення і надати громадянському суспільству – асоціаціям, церкві, спілкам, діловим організаціям – більше простору для ведення справ. Однак лібералізатори не хотіли проводити змагальні вибори з повною участю населення, які могли б позбачити влади правлячого лідера. Вони хотіли створити більш м'який, добрий, безпечний та стабільний авторитаризм, не змінюючи кардинально характер системи.

Джерело: Хантінгтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М.: РОССПЕН, 2003. – С. 142.

Види ліберального політичного режиму.

Існує два основних різновиди ліберального політичного режиму: класичний (прихильники – Є. Бентам, Б. Констан, Дж. Локк, А. Сміт) та новий (М. Фридмен, Ф. Хайек).

Для класичного лібералізму характерними є наступні ознаки:

1) Заміна свідомого керівництва економічними процесами, такими, що регулюються самі собою.

2) Обґрунтування особистої та політичної свободи свободою економічною.

3) Використання (без примусу) стихійних (насамперед, ринкових) сил суспільства.

4) Ліберальна модель полягає у достатності існування раціональної та стабільної правової структури, в рамках якої люди займаються будь-якою діяльністю згідно особистих планів. Держава, у якої є спеціальний апарат примусу, повинна створювати умови, які б сприяли максимальному розвитку індивідуальних здібностей, ініціативи і самостійності, прогнозування і планування діяльності громадян.

5) Закон повинен перешкоджати будь-яким спробам обмежити свободу вільного доступу у різні галузі на рівних засадах. Планування і конкуренція можуть поєднуватись лише за умови, що перше буде сприяти конкуренції, а не протидіяти їй.

6) Державі слід обмежитися лише встановленням загальних правил, які застосовувалися б до широкого кола ситуацій, надавши індивіду свободу у всьому, що залежить від локальних обставин.

Класичному лібералізму відповідає концепція „держави – нічного сторожа”, суть якої полягала у тому, що держава повинна була бути наділена лише мінімальними, найнеобхіднішими функціями, що забезпечують охорону порядку та захист країни від зовнішньої небезпеки.

Для нового лібералізму (так званий *неолібералізм*), який став результатом переосмислення економічної та соціальної ролі держави, притаманними є:

- 1) Збереження і захист природних прав людини.
- 2) Договірний характер відносин між окремою людиною і державою.
- 3) Пріоритет громадянських свобод над політичними, юридичними і моральними нормами.
- 4) Адаптування до історичних, національних і культурних умов.
- 5) Державне регулювання економіки.
- 6) Втручання держави у суспільну сферу.
- 7) Прагматизм, меркантилізм, раціоналізм.

- 8) Пошук і досягнення консенсусу.
- 9) Поліпшення соціальних умов реформування.
- 10) Благодійність і добродійність.

Неолібералізму відповідає концепція „позитивної держави”, яка, за допомогою спеціальної системи податків та державних соціальних програм перерозподіляє матеріальні блага на користь незаможних верств населення. Саме з концепції позитивної держави вирости теорії держави загального благоденства і соціальної держави.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке лібералізм?
2. Які існують види ліберального політичного режиму?
3. Яка концепція держави відповідає класичному лібералізму?
4. Яка концепція держави відповідає неолібералізму?
5. В чому полягає суть концепції „держави нічного сторожа”?
6. В чому полягає суть концепції „позитивної держави”?

§ 4. Авторитарний режим

Поняття і ознаки авторитарного політичного режиму.

Авторитарний режим займає проміжне становище між тоталітаризмом та лібералізмом. На наш погляд, це пов’язано з тим, що демократія і тоталітаризм є крайніми протилежностями, проте демократія і лібералізм знаходяться майже поруч. Авторитаризм же поєднує в собі і деякі ліберальні елементи і риси тоталітаризму.

<p>Авторитаризм (від <i>лат.</i> <i>autoritas</i> – абсолютна влада, вплив, наказ) визначається як державний режим, у якому державна влада здійснюється</p>
--

конкретною особою (класом, партією, елітною групою тощо) за мінімальною участю народу.

Для авторитарного політичного режиму характерними є низка *ознак*.

Автократизм (самовладдя) або *невелике число носіїв влади*. Ними можуть бути як одна людина (монарх, тиран, диктатор), так і група осіб, що здійснює політичне керівництво. Всередині правлячої групи виділяється часом сильний харизматичний лідер (у Чилі ним став генерал, що був головнокомандувачем збройними силами, Аугусто Піночет), вплив якого є дуже великим. Однак, як правило, він не схильний одноосібно приймати рішення. Врахування думок, рекомендації, наради, обговорення того чи іншого питання зі своєю командою стає для нього необхідним. І хоча суспільство не обожнює лідера (як в умовах тоталітарної держави), проте, воно орієнтується на нього. У тому випадку, коли керівництво держави формується внаслідок державного або військового перевороту (як це трапилося 11 вересня 1973 року в Чилі, коли був скинутий президент Сальвадоре Альєнде і розпущений уряд Народної єдності), колективне правління в умовах авторитарного режиму називається хунтою. В умовах радянського авторитаризму таке керівництво уособлювало собою Політбюро ЦК КПРС. Одноособове правління в Латинській Америці називається кауділізмом тому, що каудільо означає ватажок, поводитир. В Африці такий ватажок називається “бігменом”.

Ігнорується принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Найчастіше президент, виконавчо-розпорядницькі структури підкоряють собі всі інші органи, наділяються законодавчими і судовими повноваженнями.

Роль представницьких органів державної влади обмежена владним суб'єктом, хоча вони і можуть існувати. Так, в СРСР після смерті Й. Сталіна існувала Верховна Рада Радянського Союзу, однак основні питання вирішувала правляча партія – КПРС.

Суд виступає, по суті, допоміжним органом, разом із яким можуть використовуватися і позасудові органи. До таких позасудових органів відносились

психіатричні клініки в СРСР, “ескадрони пильності” у Чилі, парагвайські (у період диктатури А.Стресснера), а також бразильські “ескадрони смерті”. Діяльність останніх наприкінці 1968 року вже перестала жахати громадян Бразилії. Ескадрони були сформовані наприкінці 50-х років на базі створеної в 1958 році «спеціальної поліції» під керівництвом Мілтона Ле Кока. У середині липня 1970 року діяльність ескадронів смерті – «Червоної Рози» і «Білої Лілії» досягла апогею, коли за одну ніч було ліквідовано 15 найнебезпечніших злочинців. Крім двох вищезгаданих ескадронів, у їхню систему входили підрозділи пілотів-рятувальників ПАРАСАР, діяльність яких була спрямована на ліквідацію прогресивних профспілкових лідерів; ККК – команди полювання за комуністами; МАК – антикомуністичний рух тощо.

Зберігається часткова цензура, існує свого роду напівгласність. Зазначена цензура стосується лише тих тем, що можуть вважатися політичними. Так, згідно з законом Індонезії 1982 року, діяльність ЗМІ Індонезії стала жорстко контролюватися Радою у справах преси, яка складалася з представників преси й уряду й очолювалась міністром інформації. Закон досить чітко визначає два основних завдання ЗМІ: по-перше, сприяти зміцненню духу єдності нації, дисципліни, відповідальності індивіда перед суспільством, підйому національної інтелігенції; по-друге, стимулювати участь народу в суспільному розвитку. Будь-яке порушення цих завдань могло призвести до негайного накладення на ЗМІ великого штрафу, закриттю того чи іншого видання і осудження журналістів та редакторів, що допустили «порушення» Закону про пресу. Рада по справах преси цілком контролювала видачу ліцензії на будь-яке видання тощо.

Відсутність єдиної ідеології. На відміну від тоталітаризму в умовах авторитарного режиму не виправдують свої вчинки прагненням до високої мети.

Права і свободи людини і громадянина, головним чином, проголошуються, але реально не забезпечуються в усій своїй повноті. Насамперед це стосується політичної сфери.

Необмеженість влади, а також її непідконтрольність громадянам. Влада формує сама себе і спроба її контролювати може призвести до фатальних наслідків

для сміливця. Так, після смерті Й. Сталіна партійна верхівка Радянського Союзу зробила все, щоб її влада стала необмеженою. Контроль над нею з боку громадян визнавався єрессю і, відповідно, переслідувався всіма засобами, які були характерні для партійно-вождистського авторитаризму, що був характерним для Радянського Союзу того часу. Недаремно передвиборним гаслом (у 1989 році, коли відбувалися вибори до з'їзду народних депутатів СРСР) майбутнього Президента РФ Б. Єльцина стала вимога усунення необмеженої влади КПРС і встановлення громадського контролю (контролю Рад) над партією.

Державна влада може здійснюватися за допомогою законів, але їх вона приймає за власним розсудом. Саме таким чином до Конституції СРСР була внесена стаття 6, що затверджувала “керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій” Комуністичну партію Радянського Союзу.

Громадянина позбавлено гарантій безпеки у взаємовідносинах із державою. Держава, яка не підлягає контролю з боку суспільства, як правило позбавляє своїх громадян будь-яких гарантій їхньої особистої безпеки. Так, офіційно спрямовуючи свою діяльність «на боротьбу з тероризмом», чилійські законодавчі органи 1973–1988 рр. вважали терористичною діяльністю практично кожен акт протесту, інакомислення або будь-якої форми незгоди з владою. Тому підозрювані в «терористичній діяльності» автоматично ставилися поза законом, і для розправи з ними спецслужби могли удатися до своїх т.зв. «дискретних повноважень»: без пред'явлення будь-яких формальних обвинувачень піддати його тюремному ув'язненню терміном від 5 до 20 днів, насильно перемістити з одного району країни в інший, виключити з навчального закладу, звільнити з державної служби, позбавити громадянства, вислати за кордон, ізолювати від родини. Жертви «дискретних повноважень» були позбавлені права звертатися зі скаргою в суд, а відновлення їх у правах представлялося на розсуд влади.

Реальна або потенційна опора на силу. Як правило, серед методів державного керівництва домінують командно-адміністративні. Однак авторитарний режим,

навіть застосовуючи жорсткі насильницькі прийоми здійснення політичної влади, не вдається до терору і масових репресій, що носять характер геноциду. Більше того, він може користуватися популярністю серед широких верств населення. У той же час автократія володіє достатньою силою, щоб за своїм розсудом у випадку такої необхідності використовувати силу, примусивши громадян до покори. Вона не вимагає демонстрації відданості з боку населення, як при тоталітаризмі, їй досить відсутності відкритого політичного протистояння. Однак режим є безжальним до проявів реальної політичної конкуренції за владу, до фактичної участі населення в прийнятті рішень щодо найважливіших питань життя суспільства, тому авторитаризм придушує основні громадянські права.

«Силові» структури суспільству практично не підконтрольні. Найчастіше вони використовуються в суто політичних цілях. Так, в Чилі в період з 1973 до 1988 років “силові” структури: армія, поліція, таємна поліція (ДІНА), національний інформаційний центр (НІЦ), карабінери (ДІКОМКАР) вірно служили хунті, безжально придушуючи будь-який опір з боку опозиції.

Державна монополія на політику, недопущення реальної політичної опозиції і конкуренції. Певна політико-інституціональна одноманітність, властива авторитарному режиму, не завжди є результатом законодавчих заборон і протидії з боку органів державної влади. Дуже часто це пояснюється не готовністю суспільства до створення політичних організацій, відсутністю в населення потреби до цього, як це було, наприклад, протягом багатьох століть у державах із монархічними формами правління або в Таїланді протягом ХХ століття. В умовах авторитарного режиму можливий частковий плюралізм, може існувати обмежена кількість партій, профспілок або інших організацій, але лише за умови їхньої підконтрольності автократу або хунті, тобто може існувати лише імітація багатопартійності, тому що всі наявні партії повинні орієнтуватися на лінію, вироблену правлячою партією, у іншому випадку вони забороняються. У Таїланді, наприклад, через функціонуючу двопартійну систему здійснювалося одноособове панування армії.

Відмова від повного тотального контролю над суспільством, як це спостерігається в умовах тоталітарного державно-політичного режиму. Обмежене втручання або невтручання держави в неполітичні сфери і, насамперед, в економіку. Держава займається, головним чином, питаннями забезпечення суспільного порядку і державної безпеки, оборони і зовнішньої політики, хоча вона може впливати на стратегію економічного розвитку і проводити досить активну соціальну політику, не руйнуючи при цьому механізми ринкового саморегулювання. Органи державної влади всебічно заохочують прагнення своїх громадян до трудової активності, до придбання ними власності, до участі в різноманітних економічних програмах. Наявність жорсткої податкової політики в умовах авторитарного режиму поєднується з цільовими державними кредитами на розвиток галузей матеріального виробництва. Держава бере на себе фінансування програм у сфері науки, культури, освіти, охорони здоров'я. Прикладами таких програм можуть служити п'ятирічні плани розвитку в Індонезії (так звані РЕПЕЛІТА).

Звужена або зведена нанівець сфера дії принципу виборності державних органів і посадових осіб, підзвітності і підконтрольності їх населенню. Для того, щоб зберегти необмежену владу у своїх руках, авторитарний режим проводить циркуляцію еліт не шляхом конкурентної боротьби на виборах за голоси виборців, а шляхом призначення зверху, кооптації (вольового введення) їх у керівні структури. В силу того, що процес передачі влади в подібних режимах відбувається не шляхом установлених законом процедур заміни керівників, а шляхом насильства, ці режими не є легітимними.

Види авторитарних режимів за метою їх встановлення.

Авторитарні державно-політичні режими класифікуються залежно від мети їх встановлення на чотири типи.

Модернізаційний тип. Метою його встановлення є проведення політико-правової і/чи соціально-економічної модернізації (Індонезія при Мохамеді Сухарто, Південна Корея часів Пак Чжон Хі, правління Олексія Михайловича у Московії).

Стабілізаційний тип. Його метою є стабілізація становища в державі в умовах гострої політико-правової чи соціально-економічної кризи або підтримка статус-кво у державі (V Республіка у Франції при де Голлеві, Туреччина в часи президентства генерала Еврена, більшість необмежених та дуалістичних монархій).

Тиранічний тип. Його метою є встановлення режиму особистої влади для задоволення особистих потреб (диктатура Сомоси в Нікарагуа, правління Івана Грозного). Характерною рисою авторитаризму тиранічного типу є його корумпованість. Прикладом такого типу авторитарного режиму є й диктатура Ж.Б. Бокасса в ЦАР, яка тривала протягом 13 років (з 1966 року). За цей час він зумів шляхом насильства і терору спочатку оголосити себе маршалом і довічним сенатором ЦАР, а потім, назвавши свою державу імперією, проголосив себе імператором. Наступним кроком стало усунення з посад тих, хто був йому не до вподоби, а отож потенційних конкурентів; звичайною практикою стали висилка з країни, арешти, середньовічні тортури і страти. У 1979 році при придушенні протестів школярів проти варварських порядків у країні, новоявлений імператор особисто керував розправою над ними. Така нелюдська жорстокість була пояснена лише після повалення Ж. Б. Бокасса: виявилось, що він був канібалом.

Деструктивний тип. Його метою є абсолютне обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, прав і свобод особи, свободи ЗМІ тощо. Так, в Чилі у 1973 – 1988 роках, коли в країні діяла диктатура генерала А. Піночета Угарте, ув'язнених містили на стадіонах, незважаючи на вимоги законодавства самої хунти, до в'язнів не допускали лікарів, щоб ті не виявили сліди побоїв. Законодавство хунти передбачало вимогу, щоб родичам затриманих надавали інформацію про затримання максимум через п'ять діб після затримання. Це правило також порушувалось. На думку багатьох фахівців в галузі держави і права, Піночет став єдиним з латиноамериканських диктаторів, хто спробував зробити придушення прав людини легальним способом відправлення державної влади. Основними законодавчими актами Чилі після 1973 року стали: Закон про внутрішню безпеку 1973 року; декрет-закон № 81 1973 року (він забороняв таємне

повернення на батьківщину вигнаних за межі країни чилійців, визначивши це як злочин проти державної безпеки) і декрет-закон № 228 1974 року. Розвиваючи їх, хунта в 1980 році прийняла декрет-закон № 3108, який дозволив міністерству внутрішніх справ «у разі потреби переміщати будь-якого громадянина на нове місце проживання» і затримувати його без офіційного обвинувачення до п'ятьох днів. Цей декрет-закон, будучи прийнятим вже після скасування військового стану, значно підсилив репресивне законодавство. У березні 1984 року був прийнятий так званий «новий антитерористичний закон». Він створив юридичну базу для жорстокого терору, ввівши страту за так звані «особливо-небезпечні підривні акції» і передавши під юрисдикцію військових трибуналів багато справ, які раніше вирішувалися цивільними судами. Значно розширилися також повноваження політичної поліції – Національного інформаційного центру, котрий 13 серпня 1977 року змінив одіозну таємну політичну поліцію DINA.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке авторитаризм?
2. Що таке автократизм?
3. Як класифікуються авторитарні режими?
4. Що є метою модернізаційного авторитаризму?
5. Що є метою стабілізаційного авторитаризму?
6. Що є метою тиранічного авторитаризму?
7. Що є метою деструктивного авторитаризму?

§ 5. Тоталітарний режим

Поняття і види тоталітарних режимів.

Вперше тоталітаризм став аналізуватися в ХХ столітті як протиположна демократії. Проте як явище він був відомим досить давно. Прихильниками тоталітарної моделі державності були Платон, Т. Кампанелла та інші. В тій чи іншій

мірі тоталітарні моделі існували в часи Середньовіччя. Так, на Близькому Сході існувала держава асасинів-ісмаїлітів. Вона була знищена під час монгольської навали, проте до того вона наводила жах на весь тодішній цивілізований світ, посилаючи асасинів вбивати державних і політичних діячів того часу.

Приклад 13.4.

А. Дарол про психологічну обробку асасинів.

Хасан затягував у свої тенета молодих людей у віці від двадцяти років, особливо тих, хто мав схильність до злочинів. Кожного дня до нього приходила юрба юнаків, і він розмовляв з ними про красу раю... „Іноді він давав деяким з цих молодих людей снодійне зілля. Як тільки-но ті засипали, їх відносили в різні частини чудесного саду. Коли ж юнаки прокидалися, вони бачили дивовижне видовище: кожного з них оточували чарівні дівчата, що співали, грали, затягували самими вишуканими любовними ласками, подавали гостям розкішні страви та тонкі вина, а ті, що були зачаровані цією розкішшю, справді вважали, що потрапили до раю і зовсім не прагнули покинути ці чудеса. Після чотирьох чи п'яти днів такого райського життя юнаків знову присипляли і сонних повертали додому. Потім Хасан питав їх, де вони побували, і молоді люди відповідали: „В раю, завдяки твоїй милості, повелителю”.

І тоді перед натовпом своїх однокласників, що зачаровано їх слухали, юнаки розповідали про все, що бачили. Хасан же говорив їм: „Пророк заповідав нам, що той, хто буде вірно служити своєму Богу, після смерті прямо відправиться до раю. Якщо ж ви доведете свою відданість і будете виконувати мої накази, то вас також буде чекати така доля”.

Джерело: Дарол А. Тайные общества. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. – С. 22.

З переходом до постіндустріального суспільства, з'являється небезпека так званого **інформаційного** тоталітаризму, що пов'язаний з використанням інформаційних технологій та створенням своєї системи e-government (електронного управління, електронного уряду тощо). З одного боку демократичні ідеї e-government збагачують поняття свободи. З іншого ж людина постіндустріального суспільства стає більш враженою перед загрозою тоталітаризму, адже в умовах зазначеного суспільства вся економічна діяльність може перейти в чисто електронну сферу. Це призведе до того, що кожен громадянин матиме власну електронну картку. Крім безперечних переваг, це відкриває небувалий простір для державного контролю та впливу на громадян. В такому постіндустріальному суспільстві державі навіть необов'язково вбивати опозиціонерів: досить стерти інформацію про них в базі даних (тобто стерти інформацію про гроші та документи громадянина), і вони помруть від голоду. Недаремно правозахисники в США борються проти проектів створення громадських смарт-карт, котрі несуть у собі повну інформацію про власника.

Тоталітарний режим (лат. **totus** – весь, цілісний, сукупний) характеризується абсолютним контролем держави над всіма сферами суспільного життя, абсолютною покорою людини політичній владі та пануючій ідеології.

Залежно від **тоталітарної ідеї** тоталітарні державно-політичні режими класифікуються на соціально-класовий, національно-расовий та релігійний тоталітаризм.

Соціально-класовий тоталітаризм опирається на соціально-класову ідеологію.

Прикладом соціально-класового тоталітаризму є Радянський Союз 1934 – 1953 рр. Хоча офіційно вважається, що тоталітаризм в СРСР розпочався з 1929 року, з цим погодитись не можна, адже з 1929 до 1934 років ще точилася боротьба всередині ВКП(б) з питань державного будівництва: йшла боротьба за владу між

групою Й. Сталіна та групами М. Бухарина, М. Тухачевського та ін. У 1934 році відбулася подія, яку можна вважати початком тоталітаризму в СРСР: XVII з'їзд ВКП(б), де колишні опозиціонери каялися у гріхах і славили Й. Сталіна.

Крім того, соціально-класовий тоталітаризм існував в КНР за часів головування Мао Цзедуна.

Національно-расовий тоталітаризм опирається на національно-расову ідеологію.

Прикладом національно-расового тоталітаризму є націонал-соціалістична (нацистська) Німеччина 1934 – 1945 рр. Хоча А. Гітлер прийшов до влади у 1933 році, остаточно опозиція була знищена 30 червня 1934 року у “Ніч довгих ножів”, коли охоронні загони SS знищило біля 2 тис. опозиціонерів: лідерів NSDAP, Рейхсверу, SA (штурмові загони) та ін. Як відомо, деяких знищили “помилково”. Так, музичного критика Шмідта розстріляли замість лікаря Шмідта, лідер Гітлерюгенда Саксонії Ламмерман також помилково потрапив у списки на розстріл. Їхні вдови отримали прах покійників та листи з вибаченнями.

Вперше ж національно-расовий тоталітаризм з'явився в умовах фашистської Італії, яка проголосила курс на побудову тоталітарної держави.

Приклад 13.5.

М. Калашников про відмінність фашизму від нацизму.

Так в чому ж фашизм відрізняється від націонал-соціалізму (нацизму)? В тому, що він поділяє людей на касти та сорти (Демократія, до речі, їх також поділяє – за товщиною гаманців, хоча й не визнає цього). Отже, для нациста є вища раса (його народ), союзні його расі братерські народи (наприклад, для Гітлера це британці, скандинави, фламандці та інші носії мов з давньогерманським корінням, романські народи плюс кельти, іранці, індуси та фіні). І є нижчі раси. У випадку Гітлера – це негри, євреї-семіти, слов'яни (окрім онімечених чехів та хорватів) тощо. З точки зору нациста, належність до вищої раси відразу ж робить людину істотою вищого порядку...

Так ось, з точки зору націонал-соціаліста Гітлера, наприклад, німець, навіть найостанніший п'яниця, – це вища раса, і він за визначенням є вищим за єврея або росіянина, будь вони хоч тричі геніями. Тому що єврей та росіянин – це люди нижчих рас...

Фашизму ж абсолютно байдужою є національність людини. Він є інтернаціональним. Фашизм поділяє людей не сорти незалежно від їхньої крові. Наприклад, класичний європейський фашизм відроджував середньовічний поділ: на священиків, воїнів, працівників та рабів. В одній касті воїнів (їх фашисти дуже поважали) можуть опинитися і німець, і єврей, і росіянин. І в касті священиків, і в серед рабів.

Нацист дивиться на національність людини. Фашист – на те, хто перед ним за своїм духом та здібностями.

Джерело: Калашников М. Вперёд в СССР-2. – М.: Яуза, Эксмо, 2003. – С. 66-67.

Релігійний тоталітаризм опирається на релігійну ідеологію.

Держава асасинів реалізувала у собі саме релігійний тоталітаризм.

Прикладом релігійного тоталітаризму є також Єзуїтська держава в Парагваї, що існувала у 1610 – 1768 рр. Історія цієї держави розпочалася у 1609 році, коли єзуїти в Гуайрі (Парагвай) створили поселення, які мали назву редукації (від *лат. reduco* – “привожу назад” – до християнства тих індіанців, хто начебто втратив віру). Вони поєднували елементи феодалізму з рабовласництвом та патріархально-родовими відносинами. В редукаціях, окрім бідних хатин індіанців, будувались численні майстерні, шкіряні, лісопильні, цеглинні заводи, були арсенали, склади та верфі. За виконану роботу та покору єзуїти надавали індіанцям лише їжу та одяг. З відома іспанської корони, єзуїти підкоряли індіанців не лише за допомогою сили, як світські владика, а й шляхом омани, підкупу родоплемінної верхівки, а також проповідями про створення раю на землі. У 1610 році на базі редукацій в Парагваї виникла так звана “Єзуїтська держава”. Позбавивши індіанців будь-якої власності,

єзуїти змушували їх тяжкою працею на полях та в майстернях створювати колосальні багатства для ордену. Індіанці вмирили від непосильної праці, голоду, хвороб, гинули у війнах з “непокірними” індіанцями. Найцікавіше ж полягало у тому, що індіанці, які жили в редукаціях, не протестували проти свого становища. Більше того: вони намагалися сповідатися своїм наставникам-єзуїтам *відразу ж*, як тільки-но їх відвідала яка-небудь крамольна думка. Зростання влади та багатства єзуїтів в Парагваї та інших іспанських колоніях, стривожило іспанську корону, за наказом якої у 1768 році єзуїти були вигнані з американських володінь Іспанії.

Приклад 13.6.

Г. Бьомер про єзуїтську державу в Парагваї.

На перший погляд, єзуїтські редукації являли собою чарівне видовище: здавалося, що індіанці є майже цивілізованими, вони начебто можуть робити геть усе. Все, що споживають у редукаціях, їстівні припаси, одяг, домашній посуд, робочі знаряддя, машини, меблі, церковні прикраси, музичні інструменти, предмети культу, – все виготовляється на місці самими християнами. Вони вміють також відливати гармати, дзвони, шрифти для печатки, виготовляти годинники, ліпити статуї, писати картини. Таким чином, сукупність редукацій Парани та Уругваю складають великий економічний організм, який відтворює в принципі усе, що споживає. Лише сіль та залізо отці вимушені, на свій превеликий жаль, завозити ззовні з великими витратами. Але чим ближче придивляєшся до цієї цивілізації, тим більше дивуєшся її штучному характеру. Як тільки-но „християни” перестають отримувати від отців моделі та керівні указівки, вони вже не можуть зробити нічого гарного. Чи може у них відсутніми є творчі здібності? Аніскільки. Без сумніву, що в той час, коли святі отці зібрали їх, вони були бідними з точки зору цивілізації, але водночас і не нездатними до неї. На жаль, отці не розвинули їхніх природних творчих здібностей, і можливо у своєму нетерплячому прагненні якнайшвидше створити цивілізацію за європейським

шаблоном вони видресировували їх, перетворивши на справжні машини. Позбавивши індіанців матеріальних проблем, вони позбавили їх і тієї малої частки ініціативи, що існувала у них раніше. Тому висока культура місій є, по суті, лише штучним, оранжерейним продуктом, що несе у самому собі зародки смерті. Адже, незважаючи на все дресировування, гуарані залишився в основному тим, чим і був: лінивим, обмеженим, схильним до низьких пристрастей, прожерливим та брудним дикуном. Він, як стверджують самі отці, працює лише доти, поки відчуває на собі палку наглядача. Як тільки-но його залишають наодинці, він байдуже дозволить жнивам гнити на полях, занепадати знаряддям, гинути стадам.

Джерело: Бёмер Г. История ордена иезуитов. – Смоленск: Русич, 2002.

– С. 349.

У XX столітті релігійний тоталітаризм було запроваджено в таких державах як Іран за часів керівництва аятоли Рухолли ал-Мусаві ал-Хомейні чи Афганістан часів правління талібану.

Ознаки тоталітарного політичного режиму.

Держава прагне до глобального панування над всіма сферами суспільного життя, до всеохоплюючої влади. Це досягається шляхом абсолютної концентрації влади шляхом з'єднання законодавчої та виконавчої влади в одній особі при фактичній відсутності незалежної судової влади.

Суспільство практично повністю відчужено від політичної влади, але воно не усвідомлює це, адже становить масову соціальну базу режиму у якості суспільно-політичного руху. Суспільство добровільно й охоче підтримує тоталітарний режим.

Монопольний державний контроль над релігією, культурою, засобами масової інформації, економікою тощо. При цьому держава прагне до контролю над особистим життям людей, над мотивами їхніх вчинків.

Абсолютна законодавча регламентація суспільних відносин, яка базується на принципі “заборонено все, що прямо не дозволено владою”. Це означає, що можна робити лише те, що прямо дозволено владою.

Державна влада формується бюрократичним способом, через закриті для суспільства канали, оточена таємним ореолом і недоступна для контролю з боку народу. Можна сказати, що державна влада формує сама себе: вищі посадові особи призначають нижчих, а нижчі, в свою чергу, обирають вищих. Так діяв так званий принцип демократичного централізму.

Домінуючим методом управління стає насильство, примус, репресії та терор, заснований на тотальному та перманентному насильстві. Терор виступає як логічне продовження тоталітарної пропаганди і, на відміну від авторитарного терору, спрямованого, як правило, проти супротивників режиму, тоталітарні репресії загрожують всьому населенню. Недаремно, в СРСР існували плани викриття “ворогів народу”, які потрібно було виконувати.

Зараз існує низка праць, які доводять, що СРСР часів Й. Сталіна був гіршим, аніж нацистська Німеччина, адже Сталін знищував радянських громадян, тоді як А. Гітлер німців намагався не знищувати.

Проте при цьому слід мати на увазі, що нацистська Німеччина належала до національно-расового типу тоталітаризму, тоді як СРСР – до соціально-класового. Це означає, що в Німеччині „ворог” існував серед інших національностей та рас, а в СРСР формально існувала „диктатура пролетаріату”, а отже „ворог” існував серед інших класів. Саме тому, порівнюючи СРСР з нацистською Німеччиною, слід враховувати, що порівнювати слід не те, скільки Гітлер знищив німців, а Сталін – радянських громадян. Порівняння повинно відбуватися так: скільки німців знищив Гітлер порівнюється з цифрою знищених Сталіним пролетарів. Якщо ж порівнювати знищених Сталіним радянських громадян, то слід враховувати, скільки Гітлер знищив представників інших націй та рас, тобто потрібно порівняти статистику знищених Сталіним під час голодоморів, репресій та Великої Модернізації країни із

знищеними Гітлером під час як мирного періоду (1934-1939 рр.), так і під час Другої Світової (в тому числі Великої Вітчизняної) війни (1939-1945 рр.).

Влада належить одній партії (однопартійна система) чи релігійній організації. Панування однієї партії чи релігійної організації, фактичне зрощення її професійного апарату з державою, заборона опозиції. Так, після приходу до влади, ВКП(б) в СРСР та НСДАП в Німеччині були заборонені всі інші партії. В Німеччині принцип фюрерства було поширено на державне управління (пам'ятаєте: штандартенфюрер, группенфюрер тощо). Щодо опозиції, то в Німеччині вона була ліквідована 30 червня 1934 року в “Ніч довгих ножів”, а в СРСР – у другій половині 20-х років, коли в 1927 році XV з'їздом ВКП(б) була прийнята резолюція «Про опозицію», зміст якої зводився до того, що «приналежність до троцькістської опозиції і пропаганда її поглядів є несумісним із приналежністю до ВКП(б)» і згодом, у 1929 році, коли було розгромлено правий ухил у ВКП(б) (група Н. Бухарина та О. Рикова). Після цього всього став створюватися тоталітарний режим.

Права і свободи людини і громадянина мають декларативний, формальний характер, гарантії їх реалізації відсутні. Такою гарантією міг би бути суд, але він є залежним від влади.

Економічною основою режиму виступає майно, що знаходиться у обцинній, монополістичній чи державній власності. При цьому існує економічна автаркія при жорсткій регламентації економіки та суттєвої долі позаекономічних форм примусу, тобто наказів, які підтримуються силою карних органів держави.

Контроль над суспільством досягається як за допомогою контролю над інформацією, так і за рахунок єдиної офіційної ідеології, фактичного усунення плюралізму. Ця **моністична** (тобто єдина, пануюча, не припускаючи плюралізму) ідеологія виходить виключно від пануючої партії та не терпить ніякої опозиції чи критики. При цьому існує наявність особистої ролі пропаганди та фактична відсутність демократичних інститутів, в результаті чого відбувається тотальне відчуження індивіду від влади (наприклад, переслідується церква).

Принцип вождізму. Централізація державної влади на чолі з диктатором та його оточенням, в умовах якої вождь обов'язково повинен бути лідером харизматичного типу. Такими лідерами були Й. Сталін, А. Гітлер, Б. Муссоліні, Мао Цзедун.

Непідконтрольність державних репресивних органів суспільству. Репресивними органами були НКВС в СРСР, гестапо й СД в Німеччині, ОБРА в Італії. Вони контролювалися лише лідерами.

Відсутність правової державності та громадянського суспільства, антикапіталізм. В нацистській Німеччині були антикапіталістичні гасла і відбувалася заміна “чужих” капіталістів (євреїв) “своїми”. В СРСР капіталісти взагалі знищувались.

Державна влада здійснюється за своїм розсудом, без урахування думки більшості. Вона суперечить демократичним механізмам, інститутам та нормам. Більшість, як консервативна складова тоталітарного суспільства, підтримує режим, хоча демократії тут дійсно немає.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке тоталітарний режим?
2. Як класифікуються тоталітарні режими?
3. З чим пов'язано інформаційний тоталітаризм?
4. На що опирається соціально-класовий тоталітаризм?
5. На що опирається національно-расовий тоталітаризм?
6. На що опирається релігійний тоталітаризм?
7. Що означає моністична ідеологія?

Дискусійні завдання:

1. Який з державно-політичних режимів є найкращим для сучасної України?

2. Який з державних режимів є найнадійнішим в умовах сучасної України?

3. Які кроки слід здійснити державі, щоб сформувати в Україні таку передумову демократії, як економічну свободу особи?

4. Що Ви вважаєте синонімом справедливості: свободу чи рівність?

5. Яка концепція „держава – нічний сторож” чи „позитивна держава”, реалізувавшись на теренах сучасної України, змогла б призвести до економічного процвітання України?

6. Який режим був би найкращим для сучасної України (вибрати лише один з варіантів) і чому:

- Ліберально-демократичний.
- Соціал-демократичний.
- Модернізаційний авторитаризм.
- Стабілізаційний авторитаризм.

7. Який режим був би найгіршим для сучасної України (вибрати лише один з варіантів) і чому:

- Тиранічний авторитаризм.
- Деструктивний авторитаризм.
- Національно-расовий тоталітаризм.
- Соціально-класовий тоталітаризм.
- Релігійний тоталітаризм.

ГЛАВА 14. Тип держави: сутність, класифікація і структура.

План.

1. Тип держави.
2. Типологія держави.
3. Юридичний підхід до типології держави.

§ 1. Тип держави

Поняття і значення типу держави.

Поняття типу держави є найважливішою категорією державознавства. Він відображає соціальне призначення держави, її місце і роль у житті суспільства та індивіда на різних етапах людського життя.

Тип держави – це сукупність найбільш загальних і стійких рис та ознак держави, що притаманні певному етапу історичного розвитку і відображають його сутність, зміст і соціальне значення.

При цьому соціальне значення типу держави виявляється у:

- соціальному характері влади, її приналежності певним класам, групам чи суспільству в цілому;
- спрямованості діяльності органів вищої державної влади на реалізацію або вузько-класових або загально значущих потреб;
- співвідношенні держави та громадянського суспільства, тобто ступеня втручання державної влади у приватне життя громадян.

Поняття категорії „тип держави” має досить суттєве теоретичне і практичне значення.

Теоретичне значення цієї категорії полягає у можливості виявити за своєрідним калейдоскопом змінюючи одне одного форм правління стійкі риси, загальні принципи, певну логіку та закономірності. Ця логіка може бути обумовлена

змінами у співвідношенні взаємодії держави і суспільства на кожному етапі історичного розвитку. Для виявлення цієї логіки потрібно все різноманіття держав об'єднати на основі стійких типових формальних (структура інститутів влади, способи її формування, режим взаємодії влад) та соціальних (приналежність державної влади певним класам, спільнотам чи індивіду) ознак.

Практичне значення поняття „тип держави” полягає у його здатності дослідити характер і роль держави, які постійно змінюються, а також виявити переваги і недоліки конкретно-історичних типів держав і на цій основі зрозуміти сутність і функції сучасної держави. Це є досить важливим, адже дозволяє людині усвідомити своє місце у системі сучасної держави.

Структура типу держави.

Існує декілька підходів до структури типу держави.

Так, О. Скакун визначає структуру типу держави через наступні характеристики:

1. Еліта (клас, соціальна група), що знаходиться при владі.
2. Система виробничих відносин і форм власності, на яких ця влада базується.
3. Система методів і способів, що використовує ця влада, коли захищає виробничі відносини та форми власності.
4. Реальний (а не декларований) загально-соціальний зміст політики держави, її справжня роль у суспільстві.
5. Рівень духовно-культурного розвитку населення держави у цілому та особи зокрема⁶⁵.

Р. Мухаєв пропонує для аналізу типу держави дослідження наступних елементів:

1. Структура інститутів влади та способи їх формування.
2. Режими взаємодії влад.
3. Приналежність державної влади певним класам, спільнотам, індивіду.

⁶⁵ Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков, 2000. – С. 55.

4. Характер влади.
5. Принципи організації та функціонування державної влади.
6. Призначення державної влади.
7. Роль держави в житті суспільства⁶⁶.

В. Любашиц для класифікації держав за типами пропонує наступне:

1. Встановлення способу виробництва, що вже склався.
2. Виділення виробничих відносин як фундаментальної структури суспільства.
3. Дослідження соціальної структури суспільства, основних класів та інших соціальних груп, на які воно поділяється.
4. Виявлення сутності держави та його соціального призначення.
5. Розгляд функцій держави, його форм, встановленої та охоронюваної нею правової системи.
6. Аналіз інших чинників надбудови, що суттєво впливають на державу.
7. Розгляд держави в системі надбудови класового суспільства.
8. Вияв „деформацій” і відхилень відповідних державно-правових норм від їх звичайного стану⁶⁷.

Вищезазначений аналіз дозволяє звести тип держави до відповідної *систематизованої структури*: характеристика державної влади; аналіз цілей, завдань, функцій та механізму держави; дослідження форми держави; висвітлення проблем правової системи в державі; описання сутності держави.

Так, зокрема, характеризуючи державну владу, слід особливу увагу приділити:

1. Державному режиму.
2. Основі державної влади.
3. Легітимності державної влади.

Аналіз цілей, завдань, функцій і механізму держави передбачає висвітлення наступних питань:

⁶⁶ Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М., 2001. – С. 198.

⁶⁷ Любашиц В.Я., Мордовцев А.Ю., Тимошенко И.В. Теория государства и права: Учебное пособие. – Ростов н/Д., 2002. – С. 125-126.

1. Цілі (декларовані і реальні), що ставить перед собою держава.
2. Завдання (конструктивні, стабілізаційні і деструктивні), які намагається вирішити держава.
3. Функції (зовнішні і внутрішні), якими наділяється держава.
4. Механізм: аналіз структури (статичної і динамічної), який використовується державою.

Дослідження форми держави передбачає характеристику форми правління, державно-територіального устрою та політичного режиму.

Висвітлення проблема правової системи передбачає аналіз її структури.

Описання сутності держави потребує аналізу її публічного виміру та державно-політичного режиму.

Тип держави зв'язаний з такою категорією як державність.

Державність – це складний комплекс елементів, структур, інститутів публічної влади, а також компонентів неполітичного характеру, що обумовлені специфікою економічних, політичних, духовно-моральних умов життєдіяльності народу чи то об'єднання народів на певному етапі розвитку суспільства.

Як ми бачимо, категорія державності не зводиться виключно до державних структур, а тому вона є ширшою категорією, аніж держава.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке тип держави?
2. Що таке державність?

§ 2. Типологія держави

Поняття та підходи до типології держави.

Типологія держав – це класифікація груп держав за спільними для них ознаками, які визначають сутнісну характеристику цих груп держав.

Вона виступає, як відбиток процесу історично неминучої зміни одних типів держави і права іншими. Типологія є одним із найважливіших прийомів або засобів пізнання історичного процесу розвитку держави і права.

Існує дуже багато критеріїв типології. Так, за теорією модернізації держава може бути традиційною (раніше це була держава аграрного типу, тепер – індустріального), перехідною та модернізованою або сучасною (раніше це була держава індустріального типу, тепер – постіндустріального).

З точки зору соціальних критеріїв виділяють наступні держави:

- соціальні та асоціальні (державна влада не здійснює заходів щодо надання соціальних послуг населенню);
- світські, теократичні і клерикальні;
- правові та поліцейські.

На Заході затвердилася думка про поділ типів держави на демократичні та автократичні. Таку точку зору, зокрема, має видатний австрійський юрист Г. Кельзен, який в основу цієї типології покладає ідею політичної свободи. Його підтримують американський професор Р. Макайвер та німецький дослідник Р. Дарендорф⁶⁸. Але такий підхід, по суті дозволяє ототожнити тип держави з політичним режимом.

Саме тому на сьогодні затвердилося лише три підходи до типології держави: цивілізаційний, формаційний і юридичний.

⁶⁸ Про погляди Г. Кельзена, Р. Макайвера та Р. Дарендорфа детальніше див. Комаров С.А., Малько А.В. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. Краткий учебник для вузов. – М., 1999. – С. 211.

Таблиця 14.1.

Типологія держави.

Підхід	Критерій	Тип	Різновид	
Юридичний	Соціетальний	Поліцейський		
		Правовий		
		Соціальний		
	Лібертарно- юридичний	Етнічний		
		Становий		
		Індивідуалістичний		
		Гуманітарно-політичний		
	Політико-правовий	Становий		
		Представницький		
		Цивілізований		
Формаційний	Історичний тип держави	Рабовласницький	Східна деспотія	
			Держава класичного рабовласництва	
		Феодалний		
		Буржуазний		
		Соціалістичний	Держава демократичного соціалізму	
			Держава ісламського соціалізму	
			Держава національного соціалізму	
			Радянська держава	
			Держава народної	

			демократії
Цивілізаційний	Соціокультурний	Західний	Держава океанічної субцивілізації
			Держава континентальної субцивілізації
		Православно-слов'янський	Держава православно-руської субцивілізації
			Держава західно-православної субцивілізації
		Конфуціано-китайський	
		Буддійсько-японський	
		Індуський	
		Ісламський	
		Латиноамериканський	
		Африканський	
	Прогресу	Аграрний	
		Індустріальний	
		Постіндустріальний	

Загальна характеристика цивілізаційного підходу до типології держави.

Цивілізаційний підхід ґрунтується на віднесенні держави до певного типу цивілізації.

Приклад 14.1.

Е. Тоффлер про структуру цивілізації.

Будь-яка цивілізація існує у біосфері і впливає на неї, а також відображає і змінює взаємовідносини природних ресурсів і населення. Кожна

цивілізація має характерну для неї техносферу – енергетичну базу, пов’язану з системою виробництва, яка у свою чергу зв’язана з системою розподілу. У будь-якої цивілізації є соціосфера, що складається із взаємопов’язаних соціальних інститутів; інфосфера – канали комунікації, через які здійснюється обмін інформацією. І будь-яка цивілізація має владну сферу. До того ж кожна цивілізація певними чином пов’язана з зовнішнім світом. Ці зв’язки носять характер експлуатації або симбіозу, агресії або пацифізму. І у кожній цивілізації є власна надідеологія – культурно обумовлена система поглядів, що визначає ставлення до реальності та робить законним певний спосіб існування цивілізації.

Джерело: Тоффлер Э. Третья волна. – М.: АСТ, 1999. – С. 557.

Більшість вчених вважають, що цивілізація є синонімом культури. Остання означає рівень і ступінь розвитку матеріальної і духовної культури, а також епоху деградації і занепаду культури в протиположності її цілісності й обмеженості. В результаті ж того, що культура має безліч визначень, виникає можливість говорити про самі різні варіанти цивілізаційної типології. Зокрема:

- східний, західний і змішаний (проміжний) тип держави;
- європейський, азіатський і північноамериканський тип держави;
- стародавній, середньовічний і сучасний тип держави;
- аграрний, індустріальний і інформаційний тип держави;
- селянський, промисловий і науково-технічний тип держави;
- доіндустріальний, індустріальний і постіндустріальний тип держави;
- локальний, особливий і сучасний тип держави.

Проте, всі вищевказані типології можна звести до двох груп.

Перша група опирається на аналіз цивілізації як певної соціокультурної категорії.

Цивілізація – це *соціокультурна система*, що включає в себе соціально-економічні умови життєдіяльності суспільства, його етнічні і релігійні основи,

ступінь гармонізації людини і природи, а також рівень економічної, політичної, соціальної і духовної свободи особи.

Прихильниками такого підходу до цивілізацій є А. Тойнбі, С. Хантінгтон та деякі інші вчені.

Поєднання їхніх поглядів дозволяють виявити наступні типи держави за „цивілізаційним підходом: соціокультурний контекст”:

1. Державу західної цивілізації.
2. Державу православно-слов'янської цивілізації.
3. Державу конфуціано-китайської цивілізації.
4. Державу буддистсько-японської цивілізації.
5. Державу індуської цивілізації.
6. Державу ісламської цивілізації.
7. Державу латиноамериканської цивілізації.
8. Державу африканської цивілізації.

Друга група оперує категорією цивілізації як категорією прогресу.

Цивілізація як *синонім прогресу* – це рівень, ступінь суспільного розвитку, матеріальної і духовної культури.

Прихильниками цієї теорії є У. Ростоу, Д. Белл та інші дослідники. Найпоширенішим варіантом цієї типології, яка розглядає цивілізаційний підхід у контексті прогресу, є поділ усіх держав на держави аграрного типу, держави індустріального типу та держави постіндустріального типу. При цьому держава аграрного типу відповідає аграрному суспільству, держава індустріального типу – індустріальному суспільству, а постіндустріального типу – постіндустріальному суспільству.

Саме з „цивілізаційним підходом: контекст прогресу” перекликається формаційна теорія, яка передбачає закономірності зміни фаз суспільного розвитку, що являє собою певний щабель сходження людства від нижчих ступенів до вищих.

Загальна характеристика формаційного підходу до типології держави.

Сутність формаційного підходу до типології держави визначається суспільно-економічною формацією.

Суспільно-економічна формація являє собою історичний тип суспільства, заснований на певному способі виробництва і виступаючий як найважливіший щабель поступального розвитку людства.

Відповідно до формаційного підходу розрізняються наступні історичні типи держав:

1. Рабовласницький;
2. Феодалний;
3. Буржуазний;
4. Соціалістичний.

Намагаючись підтримати формаційний підхід до типології держави, деякі державознавці пропонують додати сучасний⁶⁹ або соціально-демократичний⁷⁰ тип держави.

Проте протиставлення держави соціалістичного і соціально-демократичного типу є передчасним у зв'язку з тим, що соціалістична ідея має велику кількість напрямів. Виділення ж „сучасного типу держави” є не зовсім коректним, адже категорія „сучасності” є занадто розширеною у часі.

Розглядаючи цивілізаційний варіант типології, слід зазначити два моменти:

По-перше, тут не виділяється те головне, що характеризує державу – приналежність політичної влади.

По-друге, недостатня розробка даної типології, про що свідчить множинність основ для виділення самих цивілізацій і, відповідно, типів держави. Не випадково, що в роботах, які базуються на даному підході, розгляд конкретних типів держави, їхньої зміни йде відповідно до формаційного підходу, а про цивілізаційні типи говориться мимохідь.

⁶⁹ Див. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В.В. Копейчикова. – К., 2000. – С. 27-29.

⁷⁰ Див. Олійник А.Ю., Гусарев С.Д., Слюсаренко О.Л. Теорія держави і права: Навчальний посібник. – К., 2001. – С. 35.

Зараз сучасна наука використовує типологію, засновану на формаційному підході. Цивілізаційний підхід служить лише свого роду доповненням цієї типології.

В основі формаційного підходу лежить поняття історичного типу держави.

Історичний тип держави – це сукупність основних, найважливіших рис держави певної суспільно-економічної формації, що виражає їхню класову сутність (а також сукупність держав, що відносяться до одній суспільно-економічній формації і мають єдину класову сутність).

Основоположник формаційного підходу К. Маркс виділяв три формації – первинну (архаїчну), вторинну (економічну) і третинну (комуністичну)⁷¹. Архаїчній формації відповідає первісний лад. Економічна формація об'єднувала рабовласницьку, феодальну та буржуазну. Комуністична формація передбачає соціалізм як перехід до комунізму.

Первісна СЕФ характеризується відсутністю держави в цей період. Однак саме на цьому етапі відбувається формування первинного типу держави, коли починає зароджуватися розшарування первісного суспільства: виділяються вожді, старійшини, дружина, служителі культу. Однак, це виділення носить разовий, випадковий характер.

Рабовласницька СЕФ знає два типи держав: Східну деспотію та власне рабовласницьку державу (державу класичного рабовласництва або античну державу).

Спроба поєднати формаційний і цивілізаційний підходи була проведена доктором юридичних наук А. Венгеровим⁷². Так залежно від історичного процесу він виділив наступні типи держав: місто-держава; азіатський, античний і феодальний тип держави; буржуазний тип держави; тоталітарний тип держави.

Місто-держава було історично першим типом держави. Саме з цього згодом утворилися азіатський тип держави (в країнах Азії, Африки і Латинської Америки), античний тип держави (в державах Середземномор'я) та феодальний тип держави у

⁷¹ Див. Комаров С.А., Малько А.В. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. Краткий учебник для вузов. – М., 1999. – С. 408.

⁷² Див. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. – М., 1999. – С. 84 і наст.

германський та слов'янських племен. Після буржуазних революцій феодальний тип держави було знищено, а натомість з'явився капіталістичний (буржуазний) тип держави. В ХХ столітті в СРСР, Німеччині та Італії з'явився тоталітарний тип держави.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке типологія держав?
2. На чому ґрунтується цивілізаційний підхід до типології держави?
3. Що таке цивілізація як соціокультурна система?
4. Що таке цивілізація як синонім прогресу?
5. Що таке суспільно-економічна формація?
6. Що таке історичний тип держави?
7. Які існують історичні типи держав?

§ 3. Юридичний підхід до типології держави.

Лібертарно-юридичний критерій типології держави.

Згідно лібертарно-юридичного (основоположник В.С. Нерсесянц⁷³) критерію до типології держави, її **тип** визначається як основні історичні форми визнання і організації свободи людей, що виражають етапи прогресу свободи.

При цьому принципового значення набувають типологія права і держави за тими критеріями, що визначають специфіку різних історичних форм визнання людей у якості суб'єктів права і державної влади.

Так, в стародавніх державах індивід (люди) вважався вільною особою і суб'єктом права та державної влади виключно за етнічним критерієм. Саме тому історично першим типом держави за лібертарно-юридичним підходом є **етнічний** тип держави. При цьому члени відповідного етносу (наприклад, римляни) були

⁷³ Нерсесянц В.С. Теория государства и права: Учебное пособие. – М., 1999. – С. 53-57.

суб'єктами права і державної влади, а нечлени – рабами і об'єктами права і державної влади.

Подолання рабства призводить до того, що етнічна нерівність поступається місцем нерівності становій. Всі члени суспільства визнаються суб'єктами права і державної влади, але різною мірою. В умовах **станового** типу держави і права кожен був таким суб'єктом саме в якості члена відповідного стану. Внутрішньо-становна рівність при цьому поєднувалася з міжстановою нерівністю.

З початком буржуазних революцій розпочинається **індивідуалістичний** тип держави і права. В умовах цього типу держави і права людина стає суб'єктом права не як член якогось етносу чи стану, а як самостійний політичний індивід в результаті відокремлення сфер політичного і приватного життя та формування неполітичного громадянського суспільства в протиположності політичній державі.

Сучасний тип держави і права можна назвати **гуманітарно-політичним** чи **природничо-позитивним**, оскільки він поєднує у собі як приватні, так і публічні принципи права та держави. Саме в рамках цього типу відбувається закріплення в основних законодавчих актах природних прав і свобод людини. Таке закріплення веде до того, що держава тепер захищає ці права і свободи. Але водночас в державі з'являються певні привілеї для людини-громадянина порівняно з людиною-негромадянином. Поділ прав і свобод на приналежних лише людям (приватний компонент) і на приналежних громадянам (публічний компонент) складає основу гуманітарно-політичного типу держави.

Зазначені типи держави – етнічний, становий, індивідуалістичний та гуманітарно-політичний – являють собою історично змінюючі одне одного форми та ступені зростання у розвитку людської свободи від стародавніх часів до сучасності.

Політико-правовий критерій типології держави.

В основу цього підходу (основоположник Г.В. Назаренко⁷⁴) покладеними є особливості державно-правової системи, що характеризують правове становище

⁷⁴ Назаренко Г.В. Теория государства и права: Учебное пособие. – М., 1999. – С. 35-36.

різних верств населення і способи державного захисту соціального статусу громадян.

За цим критерієм можна виділити наступні типи держав: становий, представницький і цивілізований.

Характеризуючи **становий** тип держави, слід мати на увазі, що він законодавчо закріплює і захищає нерівне становище різних класів та станів, а також привілеї різних соціальних груп всередині стану. Якщо порівняти цей критерій з формаційним підходом до типології держави, то ми побачимо, що становому типу держави відповідає рабовласницька і феодалська держава.

На відміну від станової, сучасна **представницька** держава законодавчо закріплює формальну рівність громадян. Представницькому типу держави відповідає право формальних можливостей, яке фактично не гарантує і не забезпечує рівності тим, хто не може скористатися послугами адвоката чи не має зв'язків у суспільстві.

Цей недолік повинен бути подоланим в рамках **цивілізованого** типу держави. Саме він повинен подолати формалізм права за допомогою системи соціальних гарантій, у тому числі всебічну підтримку соціально не захищених верств населення: безробітних, пенсіонерів, інвалідів, студентів тощо. Цьому типу відповідає соціально-правова держава.

Соціетальний критерій типології держави.

В Росії з'явилася типологія, яка затверджувала *соціетальний* підхід до держави і суспільства. Суть цього підходу (його основоположником можна вважати Р.Т. Мухаєва⁷⁵) полягає у тому, що держава може служити суспільству чи навпаки. За цим підходом виділилися такі типи держав як поліцейський, правовий і соціальний.

⁷⁵ Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М., 2001. – С. 203-210.

Поліцейська держава характеризується всебічною опікою над населенням та надзвичайним розвитком карної функції, яку здійснює розгалужена система державного насильства: армія, органи охорони правопорядку та безпеки, тюрми.

Правова держава – це спосіб зв'язку держави і особистості шляхом права, за якого владні жадання держави обмежуються таким чином, що гарантуються гідність людини, свобода, справедливість та правовий захист його як у відносинах з державною владою, так і між індивідами.

Соціальна держава прагне створити кожному громадянину максимально сприятливі умови існування, реалізації своїх індивідуальних талантів та здібностей, забезпечити високий рівень соціального захисту.

За цим підходом процес розвитку держави йшов від поліцейської до соціальної через правову. Спочатку поліцейська держава втручалася у справи суспільства з метою змусити його діяти в інтересах пануючого суб'єкта. Потім з утвердженням певних гуманістичних цінностей почалася історія правової держави, яка намагалася державну сваволу ввести у правові рамки. Після появи розвиненого громадянського суспільства це їй вдалося. Але правова держава не втручалася у справи суспільства. Таке становище призвело до того, що в результаті затвердження ринкових відносин відбулася соціально-економічна поляризація, коли з'явилися верстви надзвичайно багаті і надзвичайно бідні. Щоб усунути таку гостру нерівність держава почала втручатися у справи суспільства в рамках соціальної держави і за допомогою відповідних соціальних програм значно зменшила економічну нерівність.

Питання для самоконтролю.

1. Які виділяються критерії юридичного підходу до типології держави?
2. Як поділяються держави за лібертарно-юридичним критерієм?

3. Як поділяються держави за політико-правовим критерієм?
4. Які поділяються держави за соціетальним критерієм?
5. Що таке етнічний тип держави?
6. Що таке індивідуалістичний тип держави?
7. Що таке гуманітарно-політичний тип держави?
8. Що таке представницький тип держави?
9. Що таке цивілізований тип держави?
10. Що таке поліцейська держава?
11. Що таке правова держава?
12. Чого прагне соціальна держава?

Дискусійні завдання:

1. Чому, на Ваш погляд, становий тип держави є характерним і для лібертарно-юридичного критерію, і для політико-правового критерію юридичного підходу до типології держави?
2. Використовуючи систематизовану структуру типу держави та юридичний підхід до типології, підготувати доповідь на тему „Тип держави в Україні“.

ГЛАВА 15. Типологія держави: формаційний підхід

План.

1. Рабовласницька держава.
2. Феодальна держава.
3. Буржуазна держава.
4. Соціалістична держава.

§ 1. Рабовласницька держава

Східна деспотія.

Східна деспотія існувала в стародавніх країнах Близького Сходу (Шумер, Аккад, Вавилон, Єгипет), в Стародавній Індії, Стародавньому Китаї та деяких інших країнах.

Деспотія (давньогрецьк. деспотес – господар, глава дому, той, хто керує загальним сімейним господарством, розподіляє обов'язки та вказує рабам, кому, коли і чим слід займатися) – це нічим не обмежена безконтрольна влада, що не обмежена ніякими формальними правилами або законами і спирається виключно на насильство.

Необхідною умовою існування Східної деспотії є панування державної та суспільної власності, насамперед, на землю, і залежне становище індивіда, при якому відносини між людьми визначаються не ними самими, а владою, що стоїть над ними.

Класична марксистська теорія, що найбільш повно розробила проблеми формаційного підходу до типології держав, об'єднувала держави Східної деспотії (для якої характерною була монархія) і рабовласницькі держави Середземномор'я (Рим і Елладу) в одне загальне поняття рабовласницьких держав. Сучасна теорія держави їх розділяє.

Існує низка *ознак* Східної деспотії, що відрізняє її від рабовласницької держави.

Першою ознакою слід вважати *абсолютне домінування держави над суспільством*. Держава являє собою домінуючу силу, що стоїть над людиною. Формуючи суспільні ідеали, вкуси та відносини, вона виступає як тотальна держава, що ставить собі за мету врегулювання уся різноманітність відносин – як у родині, так і в державі чи суспільстві. В умовах Східної деспотії не було чіткого розмежування між релігійно-ідеологічними постулатами і вимогами життя, між релігійною та світською владою. Не було і не могло бути незалежного суду.

Друга ознака Східної деспотії полягала в *великій регулятивній ролі релігії*. Не випадково всі деспотії були ідеологізованими державами, де етика і мораль не відрізнялися від державного закону. Релігійний ідеал однаково диктував норми особистого, суспільного і державного життя, відображаючи усвідомлення якогось вищого надлюдського порядку, якому повинні слідувати усі люди без виключення. Цей ідеал існував в умовах будь-якої деспотії.

Проте *влада деспота завжди освячувалась не лише зверху, а й знизу*. Деспот втілював найбажаніші примхи підданих, їх жадобу до ситого та безбідного життя. Проте при цьому деспотія ніколи не надавала народу обрати собі власний шлях до щастя.

Четверта ознака Східної деспотії полягала у тому, що *в своїй діяльності вона опиралася насамперед на примус та терор*. Ця політика сприяла тій атмосфері страху, за допомогою якої система не стільки карала злочинця, скільки намагалася залякати підданих. При цьому останні також підтримували зазначену систему шляхом доносів та шпигунства.

П'ята ознака полягає у тому, що в умовах деспотії *страх перед верховною владою поєднувався з безкрайньою вірою у її носіїв*. Піддані покладають на деспотів надію на відновлення потоптаної справедливості. В їхніх очах деспот являє собою грізного захисника народу, що карає зло та свавілля, які панують на всіх щаблях

продажної адміністрації. Внаслідок цього любов та страх переплутуються у нерозривну єдність.

Економічною основою державної влади була *суспільна власність на землю та інші природні ресурси*. Людина ж, згідно релігійних поглядів, що панували на Сході, не могла присвоювати собі частину землі, адже, як стверджувалося, земля, вода, повітря та інші ресурси були надані усьому людству. При цьому жодна з деспотичних держав ніколи не визнавала за приватними особами права власності на землю. Будь за що вона зберігала її за собою, хоча б і в формі верховної власності. Правитель був „господарем” усього, що знаходилося у його владі – „деспотом” у прямому значенні цього слова. За приватними ж особами зберігалось виключно право землеволодіння та власність на дрібне майно, житло та рухоме майно. Але й при цьому піддані були позбавлені гарантій того, що деспот не забере зазначене майно.

Були й інші риси:

1. Приватні особи не мали господарської самостійності.
2. Відсутність станів та природної аристократії, що була б незалежною від волі деспотів.
3. Можливість удосконалюватися і робити кар’єру в рамках деспотичної системи.
4. На низовому рівні існували автономні та самоврядні колективи – сільські общини, цехові організації, касти, секти та інші корпорації релігійно-виробничого характеру.
5. Неформально існувало право народу на повстання проти тирана, який намагається знищити існуючу деспотичну систему.

Держава класичного рабовласництва.

Перші рабовласницькі держави виникли в Елладі. На їх формування суттєво вплинув той факт, що сусідська община змінилася на сімейну. Це призвело до того, що відбувся розпад суспільства на два антагоністичних класи: рабовласників і рабів.

Відмінність між ними полягала не стільки у різному становищі стосовно системи влади та системи розподілу, скільки стосовно засобів виробництва. При цьому клас рабовласників став власником не лише власником землі та знарядь праці, а й власником самих виробників, тобто рабів. Саме клас рабовласників узурпує публічну владу, перетворює її на знаряддя класового гноблення та придушення опору рабів.

Становище останніх у різних державах рабовласницького світу було різним. Так, в Елладі, зокрема демократичних Афінах, закон забороняв вбивати рабів або ж знущатися з них. У Римі ж такого обмеження влади рабовласників не було. Однак та обставина, що повсюди рабів було більше, аніж рабовласників, вказує на неприпустимість уявлень про те, що труд рабів було засновано виключно на насильстві. Діяли і методи переконання (зокрема ідеологічні), і методи стимулювання (зокрема матеріального). На певних етапах розвитку рабовласницької держави становище рабів покращувалось. Так, у Римській імперії раби виконували функції лікарів та вчителів. Багато з них, займаючись ремеслами та торгівлею (особливо в період доміанату) багатіли. Будучи звільненими, колишні раби дуже часто займали високі посади у системі державної влади.

Однак це не означає, що в рабовласницьких державах, де влада монополює належить рабовласникам, раби могли займати такі посади. Саме тому класовий характер держави не має сумнівів. Функції держави здійснюються практично в інтересах рабовласників, а загально-соціальні – лише у тій мірі, наскільки це не суперечить інтересам пануючого класу. Не випадково, що в рабовласницьких державах мав місце опір рабів, що зазвичай виливався у повстання проти рабовласників, найвідомішими з яких були повстання Аристоніка, Спартака та інші.

Основними формами правління в умовах рабовласницької держави були монархія, демократична республіка та аристократична республіка. Щодо державно-територіального устрою, то найвідомішими різновидами тоді були або імперія (Римська чи Македонська держава) або конфедерація (Еллада).

Найзавершеніший вигляд рабовласницька *монархія* отримала в рамках римської державності, тоді як Македонія (мається на увазі правління Олександра Великого) мала дещо спільні риси із Східною деспотією.

Щодо римської монархії, то вона була заснована на більш розвинених економічних відносинах. Характерно, що перехід до монархічної форми правління у Римі було пов'язано з загостренням класової боротьби всередині країни. Гострі суперечки в суспільстві довели непридатність республіканського ладу вирішити завдання, що стояли перед римською державою в нових умовах. Проте спочатку римляни пройшли етапи диктатур, найвідомішими з яких були диктатури Л.К. Сулли та Г.Ю. Цезаря. Наприкінці I століття до н.е. Рим перейшов від республіки до монархії. Спочатку це була дещо обмежена монархія (принципат), коли влада монарха (принцепса) формально обмежувалась республіканськими традиціями. Проте у III столітті н.е. Рим перейшов до доміанату – необмеженої монархії. Деякі риси цієї форми правління (обожнення імператорів і вимога молитися їм немов богам) дозволяє стверджувати, що в Римі того часу закріпилася своєрідна Західна деспотія.

Рабовласницька демократична республіка існувала в Аттіці. Як відомо, цей поліс (місто-державна) очолювався Афінами. У створенні вищих органів влади цієї держави мали право брати участь всі вільні громадяни. Проте фактично існувала велика кількість обмежень виборчого права. Так, жінки не мали права голосу, ремісники та селяни не брали участі у виборах, адже для цього потрібно було відриватися від роботи. У діяльності народних зборів не могли брати участі колишні раби.

Важливим органом державної влади в Афінах протягом тривалого часу була Рада п'ятисот, що вирішував поточні державні справи. Вона також впливала на діяльність Народних зборів в силу того, що готувала для них справи, виносив попередні рішення тощо. Законопроект, що приймався Народними зборами, набував чинності лише після затвердження галіеєю – судом присяжних, члени якого

обиралися за жеребом. Армія рекрутувалася як народне ополчення з вільних громадян.

Для *рабовласницької аристократичної республіки* характерним є те, що у виборах вищих органів державної влади брали участь не усі вільні громадяни, а лише їх привілейована частина – рабовласники.

Аристократичні республіки існували в Лаконіці на чолі із Спартою (Еллада), в Римі у VI–I ст.. до н.е. Тут вищим органом вважалися народні збори. Проте їм належала влада лише формально, адже права законодавчої ініціативи вони не мали, хоча приймати та відхиляти законопроекти вони могли. Право ж затвердження законопроектів належало сенату – найважливішому органу римської республіки, куди входили представники великої військово-землевласницької аристократії. Саме сенату належала вся повнота державної влади в країні.

Щодо римської армії, то на відміну від афінської, вона попервах складалася з вільних громадян Риму, що до того ж володіли певним майном, а потім перетворилася повністю на наймане військо.

Рабовласницький етап розвитку держави повалився разом із падінням Римської імперії під ударами варварських союзів племен в епоху Великого переселення народів.

Питання для самоконтролю.

3. Що таке деспотія?
4. Які класи були домінуючими в державах класичного рабовласництва?
5. Які форми правління були характерними для держав класичного рабовласництва?

§ 2. Феодална держава

Загальна характеристика феодалного суспільства.

На основі феодальних виробничих відносин виникло багато держав, що були не відомі як в деспотичну, так і в античну епоху. Це були держави в Англії та Франції, Німеччині та Росії, Чехії та Польщі, Швеції та Японії тощо. І сьогодні в окремих країнах зберігаються певні феодальні пережитки.

Економічною основою феодальної держави виступала власність феодалів на землю та неповна власність на кріпаків. Феодальна власність на землю були основою соціальної нерівності, а основними класами були феодали та кріпаки. Разом з тим існували й інші соціальні верстви: міські ремісники, торговці тощо.

Класова диференціація феодального суспільства певним чином поєднувалась з поділом на **стани**, тобто такі групи людей, що відрізняються між собою обсягом закріплених у законі прав та обов'язків. Так, у Франції привілейованими станами були: *перший* – духовенство та *другий* – аристократія. Щодо усіх інших, які займалися землеробством, ремеслами та торгівлею, то вони усі утворювали так званий *третій стан*. На Русі такого варіанту чітко закріплених станів не було. Проте існували привілейовані стани князів, бояр, дворянства та духовенства. Стани ж ремісників, купців та міщан не мали тих привілеїв, що були в розпорядженні вищих станів. Самими ж безправними були кріпаки, що примусово були закріплені за землею. Право ж відкрито закріплювало станову нерівність та привілеї. Через всю історію феодалізму проходили селянські повстання та війни. Найвідомішими з них були селянські війни в Німеччині (під керівництвом Т. Мюнцера) та в Росії (під керівництвом І. Болотникова, С. Разіна чи О. Пугачова).

Характеристика феодальної монархії.

Феодальна монархія мала сакральний характер, адже, по суті, монархи були своєрідними „вождями народу”. На відміну від влади герцогів, графів та інших феодалів, влада монарха була не лише вищою за них, але й належала до зовсім іншої категорії. І тоді, які влада феодалів була сукупністю різних прав, настільки переплутаних, що досить важко було уявити кордони феодалів, між монархічними державами зазначені кордони існували. І якщо жителі міст та селищ могли бути

васалами декількох сюзеренів, проте вони ніколи не могли бути підданими двох королів.

В Японії ж, на відміну від Західної Європи, співіснували два інститути, що, утім, ніколи не проникали одне в одного. Так, імператор-мікадо, так само, як і європейські королі, був своєрідним божеством і юридично був сувереном усього народу. Проте, на відміну від королів, він не очолював ієрархію васалів (феодальні сходи), яка замикалася на сьогуні – верховному військовому вождеві. Результатом цього було зосередження в руках сьогунів усієї реальної влади. В Європі ж королі знаходилися на вершині зазначеної ієрархії, а тому були позбавлені необхідності приносити васальну клятву. Навпаки, саме король був верховним сюзереном і міг на власний розсуд обирати з-поміж людей, що знаходились під його протекцією, окремих привілейованих осіб, щоб узяти їх, через ритуал васальної присяги, під свою особливу опіку.

Але серед тих, кого було узято під „безпосередню королівську опіку”, крім юрби дрібних сателітів, фігурували, починаючи з IX століття усі магнати, усі високі королівські чиновники, що дуже скоро перетворилися на регіональних князів. Ця система дозволяла королям керувати державою не лише прямо (іноді це було досить складно в силу великих розмірів королівств), а й за допомогою васального права.

Приклад 15.1.

М. Блок про сакральну природу королівської влади.

В уявленні нас цей священний характер не втілювався лише у понятті, надто абстрактному, права, яке мало церковне спрямування. Навколо королівської влади загалом або навколо різних її конкретних виявів утворився цілий цикл легенд та забобонів. Правда, свого повного розквіту він досяг лише тоді, коли фактично утвердилася більшість режимів монархічної влади, тобто десь у дванадцятому-тринадцятому сторіччях. Але його коріння тяглося від першої феодальної доби. З кінця дев'ятого сторіччя архієпископи реймські оголосили, що вони володіють чудодійним миром, яке колись

принесла Хлодвігові голубка з неба: то був справді унікальний привілей, який водночас надавав змогу цим прелатам заволодіти у Франції монополією на висвячення монархів, а французьким королям підтримувати думку про те, що їх помазує на трон саме Небо. Вважалося, що королі Франції принаймні після Філіпа Першого, а може навіть після Роберта Благочестивого, та королі Англії після Генріха Першого мали силу лікувати певні хвороби накладанням рук. Коли в 1081 р. імператор Генріх Четвертий – до речі, відлучений від церкви, – їхав через Тоскану, селяни вибігали йому назустріч й намагалися торкнутися його одягу, переконані, що цей доторк забезпечить їм добрий врожай.

Джерело: Блок М. Феодальне суспільство. – К.: Всесвіт, 2001. – С. 390.

Європейська періодизація феодалізму.

Феодальна держава була знаряддям диктатури феодалів та привілейованих станів. У своєму розвитку вона пройшла низку етапів, які, проте, дещо є відмінними у різних країнах. Так, в Західній Європі феодалізм можна розділити на наступні епохи:

- Епоха Темних століть (V–XV століття).
- Епоха Відродження і Реформації (XVI–XVII століття).
- Епоха Просвітництва (XVIII століття).

Для *епохи Темних століть* було характерно створення централізованої феодальної держави в рамках існування так званої ранньофеодальної монархії та її наступне роздроблення в період сеньйоріальної монархії.

Формування ранньофеодальної монархії відбувалося одночасно з процесом феодалізації, коли монарх роздавав землю феодальній знаті за службу (сюзерен роздавав своїм васалам земельні наділи (феоди) на кормління).

Одним із найважливіших принципів феодального типу держави і права в цю епоху був принцип васального підпорядкування, принцип відповідності обсягу і характеру політичної влади розмірам землі. Васальне підпорядкування здійснювалося відповідно до принципу «Васал мого васала – не мій васал !».

Система «сюзерен – васал» діяла таким чином: васал служить сюзерену (більш титулованому, знатному феодалу) за те, що останній дарує йому землю. Наприклад, лицар (васал) служить барону (сюзерену) за землю, що барон подарував даному лицарю. У той же час барон (васал) служить графу (своєму сюзерену) за землю, що той подарував даному барону. Граф (васал) служить герцогу (своєму сюзерену) на аналогічних умовах. Герцог (васал) служить королю (своєму сюзерену) на тих же самих умовах. Таким чином, лицар нічим не зобов'язаний королю. Це соціальне явище отримало назву **феодальних сходів**. Якщо ж при цьому герцог зраджує короля і розриває з ним васальні відносини, то васали герцога повинні служити своєму сюзерену, а значить від королівської влади відколюються великі феоди герцогів. Це і послужило основною причиною феодальної роздробленості. Боротьба проти феодального сепаратизму тривала протягом усього періоду Темних століть.

Рис. 15.1. Феодальні сходи.

В епоху *Відродження* і наступної *Реформації* відбувається об'єднання земель і створення станово-представницької монархії. В епоху Відродження (Ренесанс) феодальні сходи руйнуються і принцип «Васал мого васала – не мій васал» іде в минуле. Саме поняття Ренесансу пов'язано з теорією, що на цей період доводиться відродження (Ренесанс) античного мистецтва. На наступний період Реформації (епоху релігійних війн між католиками і протестантами) доводиться зародження абсолютної монархії. Остаточне ж її оформлення настає в епоху *Просвітництва*.

Більшість функцій феодальної держави були обумовлені класовими протиріччями. Це – охорона феодальної власності, придушення опору кріпаків та

інших непривілейованих верств населення. Проте одночасно держава виконувала також функції, що витікали з загальних потреб суспільства. Зовнішня ж діяльність, в основному, зводилась до ведення завоювань та оборони від нападів ззовні.

В державний апарат феодальної держави входили військо, загони поліції та жандармерії, розвідувальні органи, податкові органи, суди тощо.

Домінуючою формою феодальної держави була монархія. Проте в незалежних (вільних) містах, де панувало купецтво і власність була приватною, існувала республіканська форма правління (міста-республіки Новгород, Псков, Венеція, Генуя тощо).

На останньому етапі у надрах феодального суспільства стали народжуватись буржуазні відносини, що потребували вільного працівника, який міг би вільно розпоряджатися своєю працею. Проте розвитку нових відносин заважали феодали та їхня держава. Саме тому між молодією буржуазією та феодалами виникли гострі протиріччя, що вирішились в період буржуазних революцій, в результаті яких виник новий тип держави.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке стани?
2. Які класи були основними в період феодалізму?
3. Які періоди в Західній Європі пройшов феодалізм?
4. Яка форма правління була домінуючою в феодальній державі?

§ 3. Буржуазна держава

Загальна характеристика буржуазної держави.

Перші буржуазні (капіталістичні) держави виникли в Європі в епоху Революцій аграрного суспільства, а після Великої французької революції буржуазний лад швидко завоював світ.

На відміну від попередніх СЕФ, що були засновані на офіційному визнанні класової нерівності та станових привілеїв, капіталістичний спосіб виробництва потребував працівника, що вільно міг продавати свою працю. Саме тому для буржуазного типу держави був характерним принцип формально-юридичної рівності громадян перед законом, а сама буржуазія йшла до влади під гаслом „Свобода! Рівність! Братерство!”. В Декларації незалежності США, у французькій Декларації прав людини і громадянина та в інших їм подібних документах наголошувалося, що усі люди народжуються рівними і наділені рівними правами. Станова нерівність, що існувала до цього, повсюди замінялася нерівністю соціальною, оскільки одні володіли засобами виробництва, а інші, що були позбавлені цього, були змушені продавати свою робочу силу. Саме так виникли два основних класи: буржуазія (капіталісти) і пролетаріат (робочий клас).

Буржуазна держава закріплює та захищає буржуазний економічний лад. Вона охороняє умови буржуазної експлуатації і, насамперед, її основу – приватну власність на знаряддя та засоби виробництва. Незалежно від своєї форми вона виступає як знаряддя панування капіталу над трудом. Суть цього типу держави полягає у тому, що вона являє собою диктатуру буржуазії, комітет, що управляє її загальними справами, машину в руках капіталістів, щоб тримати у покорі робочий клас та інші трудові класи та верстви.

Разом з тим виникнення буржуазної держави та буржуазної демократії означає рух уперед порівняно з феодалізмом. Вона є частиною політичної надбудови над таким економічним базисом, що передбачає особисту свободу працівника, його незалежність як особистості від капіталіста. В умовах буржуазного суспільства не застосовується позаекономічні засоби стимулювання до праці, як це було в умовах рабовласницької та феодальної держави. На перший план тут виходить економічний примус.

Етапи розвитку буржуазного типу держави.

У своєму розвитку буржуазна держава пройшла (на даний момент) наступні етапи: первинне накопичення капіталу в результаті бандитизму і пограбувань; монополістичного капіталізму або імперіалізму; державного капіталізму та глобального капіталізму.

Первинне накопичення капіталу. По суті означає період вільної конкуренції, який веде до створення класу буржуазії, що складається сотень тисяч та мільйонів власників, що володіють більш-менш рівним об'ємом власності. Це визначає необхідність механізму виявлення їх загальнокласових інтересів та волі. Саме таким механізмом стає буржуазна держава, що заснована на буржуазній демократії, законності та парламентаризмі. Демократія цього періоду має ярко виражений класовий характер: забороняються об'єднання робітників (у тому числі – профспілки) і вводяться виборчі цензи: осілості, освіти, майновий тощо. Хоча заради справедливості слід зазначити, що такі цензи перешкоджали підкупу виборців, адже освічені чи заможні громадяни дійсно виражали *свою* думку, а не думку тих, хто міг би їх підкупити. Таким чином, хоча більшість буржуазних революцій і йшли під гаслом: „Свобода, рівність, братерство”, проте після перемоги законодавчо затверджувалася політична нерівність. Буржуазна держава і право цього періоду виконували насамперед класові функції. Щодо загально соціальних функцій, то в цей період вони не відігравали якої-небудь значної ролі.

Період монополістичного капіталізму розпочався наприкінці XIX століття. Він характеризується тим, що поряд із значною кількістю дрібних підприємців на основі об'єднання торгового, промислового та фінансового капіталу з широким використанням акціонування монополізуються різні види виробництва і розподілу, виникають могутні об'єднання: картелі, синдикати, трести, концерни, корпорації тощо. В руках вже не численної монополістичної буржуазії зосереджується основна частина національного багатства і, зрозуміло, політичної влади. Потреба у демократичних формах, у принципі, відпадає, адже монополісти мають значні ресурси визначати загальні інтереси. В деяких випадках це призводить до виникнення авторитарних і тоталітарних режимів, що виражають інтереси

монополістичної буржуазії. Однак дуже часто такі режими починають виявляти власну волю, відображаючи насамперед інтереси партійно-державного апарату. Саме тому у більшості випадків вигідним залишається збереження демократичних інститутів. Більше того, в багатьох країнах вони навіть розвиваються: вводиться загальне виборче право, знищуються відповідні цензи, адже біднота поступово числено поступається місцем середньому класу і вже не може відігравати якоїсь важливої політичної ролі. Замість політичних чи силових механізмів починають працювати економічні, адже проведення виборчої кампанії коштує так дорого, що це стає по силам лише тим кандидатам, кого підтримують представники монополістичної буржуазії. Таким чином, влада як і раніше належить буржуазії. В той же час, хоча функції держави здійснюються в інтересах насамперед монополістів, але розвиток демократичних форм змушує більшу увагу приділяти загально-соціальним завданням. Якщо ж цього не робити, то можна позбавитись голосів виборців.

Період державного капіталізму розпочинається в 1930-их роках. У цей період відбулися значні зміни, що, з одного боку були пов'язані із зростанням революційного робітничого руху в 1920-і роки, а з іншого – з початком науково-технічної революції. Саме остання призвела до необхідності підвищення кваліфікації більшості працівників, що стало передумовою підвищення оплати праці та життєвого рівня більшості населення. У свою чергу, це спричинило значне зростання продуктивності праці та суспільного продукту. Виявилось, що добре оплачена праця веде до більшого прибутку підприємців. У західному суспільстві за рахунок акціонування поступово була скорочена частка приватної власності. Тим самим була змінена економічна основа суспільства. Пролетаріат змінюється акціонерами, що утворюють основу середнього класу. І хоча державна влада знаходиться в руках буржуазії, поступово підвищується вплив інших верств суспільства, оскільки загальне виборче право дає змогу надати перевагу тій чи іншій політичній партії, тому чи іншому політичному діячу. Це посилює боротьбу за голоси виборців, що веде до подальших поступок народу як у політичному, так і в

економічному плані. Все більшого значення набувають право і законність, адже йде формування соціально-правової держави. Істотно змінюються функції держави: тепер вона більш активно втручається в економіку шляхом планування, кредитування чи державних замовлень. Була здійснена націоналізація деяких галузей господарства. Водночас значно зріс відсоток загально-соціальних функцій держави: були реалізовані багатомільярдні соціальні програми і суттєво було підвищено життєвий рівень населення.

Період глобального капіталізму розпочався з 1980-их років і належить вже постіндустріальній цивілізації. Глобальна капіталістична система створює сприятливий клімат для фінансового капіталу, оскільки може вільно рухатися у пошуках максимальної норми винагороди. Це, у свою чергу, обумовлює швидке зростання глобальних фінансових потоків. В результаті складається колосальна система циркуляції капіталу, що „перекачує” його у фінансові інститути і на фінансові ринки країн центру і вже звідти спрямовує його в країни периферії або прямо, у формі кредитів та портфельних інвестицій, або ж непрямо – через транснаціональні корпорації. Ця система захоплює у свою орбіту всі „локальні” джерела капіталу. При цьому фактично „локальний” капітал значною мірою стає глобальним.

Проте процеси глобалізації суттєво впливають на суверенітет держави, який в силу низки причин знижується. Внаслідок процесів глобалізації за державою залишаються вирішення таких завдань як:

- делегування повноважень на місцевий, регіональний та наднаціональний рівень;
- створення сприятливого середовища існування та ведення бізнесу на суверенній території;
- розроблення, зміна і забезпечення виконання нормативних актів, підтримання правопорядку;
- забезпечення соціальних гарантій;

- моніторинг екології та інших процесів для попередження кризових ситуацій;
- ліквідація стихійних лих;
- стимулювання стратегічних досліджень у сфері науки та прогнозування соціального розвитку;
- захист громадян закордоном тощо.

Питання для самоконтролю.

1. Які класи були основними в буржуазному суспільстві?
2. Які етапи пройшла у своєму розвитку буржуазна держава?

§ 4. Соціалістична держава

Загальна характеристика соціалізму.

Соціалістична держава довгий час вважалася характерною для першого етапу комуністичної СЕФ – соціалізму, у якому немає антагоністичних класів а офіційно визнавалися лише робітники, селяни, інтелігенція. Утім, останню іноді називали прошарком, а не класом.

Однак, у силу того, що соціалізм має декілька напрямків політико-правової думки, слід мати на увазі, що за типом ідеології він може бути релігійним та світським. Релігійний соціалізм може бути християнським та ісламським. Державою з ісламським типом соціалізму є Лівійська Джамахерія. Держави з християнським соціалізмом поки що нема. Світський соціалізм є казарменим та демократичним. Демократичний соціалізм є аналогом соціал-демократії, а тому Швеція, де існує своєрідний демократичний соціалізм (так звана шведська модель соціалізму) є державою з соціально-демократичним типом.

Поділяючи погляди П. Рабиновича, українські правознавці А. Олійник, С. Гусарев та О. Слісаренко виділили п'ять основних ознак держави цього типу:

1. Організація політичної влади більшості населення.
2. Забезпечення реального здійснення основних прав людини і громадянина.
3. Задоволення загальнолюдських потреб у засадах свободи, гуманізму, справедливості.
4. Комбінація приватної (колективної та індивідуальної), державної і комунальної форм власності.
5. Наявність різних соціальних груп, прошарків населення та створення умова для їх солідарності та консолідації⁷⁶.

На відміну від демократичного, казармений соціалізм може бути національним чи інтернаціональним. Державою з національним типом соціалізму була Німеччина 1933-45 рр. Держава інтернаціонального соціалізму могла бути радянською (СРСР) чи народно-демократичною (країни Східної Європи, КНР, КНДР, Куба тощо).

На сьогодні збереглося чотири соціалістичних держави: КНР, КНДР, СРВ, Республіка Куба. Для казарменого соціалізму характерна державна власність на засоби виробництва і заперечення головної ролі приватної власності, планова система господарства.

Держава демократичного соціалізму.

Демократичному соціалізму притаманною є низка *ознак*:

1) В його рамках забезпечується всебічний розвиток особистості кожного члена суспільства з тим обмеженням, що матеріальні та духовні блага між працівниками, трудовими колективами та територіальними громадами розподіляються з урахуванням реальних, суспільно визнаних результатів їх праці.

2) Виробництво, що засноване на приватній, колективній та загальнодержавній власності. Останнє передається у безстрокове повне господарське ведення трудовим колективам державних підприємств.

⁷⁶ Олійник А.Ю., Гусарев С.Д., Слюсаренко О.Л. Теорія держави і права: Навчальний посібник. – К., 2001. – С. 35.

3) За планомірного регулюючого, головним чином законодавчого та економічного, впливу держави, яка гарантує реалізацію загальних та перспективних інтересів суспільства, здійснюється конкурентне товарне виробництво, реальна ефективність якого (так само як і розмір винагороди за працю) визначається ринком.

4) Загальне життя організується соціально-правовою державою на засадах розгорнутої політичної демократії, зокрема:

- прийняття рішення більшістю з повагою до інтересів меншості;
- відповідальність держави перед громадянином та громадянина перед державою;
- поділу влади;
- багатопартійній системі.

У 1989 році на XVIII конгресі Соціалістичного інтернаціоналу принципи демократичного соціалізму значно розширилися за рахунок визнання необхідності вирішення глобальних проблем сучасності: забезпечення миру та міжнародної безпеки; покращення відносин між Сходом та Заходом; ліквідація колоніалізму та расизму; створення нового міжнародного економічного порядку; збереження навколишнього природного середовища тощо. Особлива увага на конгресі приділялася здійсненню врегульованого розвитку економічної демократії з урахуванням специфіки тієї чи іншої країни. Крім того, підкреслювалася значна роль „демократичного та соціального контролю” над розвитком економіки, роль якої зростає в умовах глобалізації. При цьому такий контроль може здійснювати не тільки держава, а й громадсько-політичні об’єднання.

На державу та громадські організації покладалася відповідальність за забезпечення захисту соціальних та суспільних інтересів трудящих. Політична ж демократія передбачала реалізацію політичних прав і свобод (свободи слова, думки, освіти, організацій та релігії), а також свободу вибору між різними політичними альтернативами тощо. Розвиток демократичного соціалізму передбачав забезпечення соціальними правами трудового народу, підвищення його матеріального та культурного рівня.

Ідеї демократичного соціалізму досить ефективно були реалізовані в Швеції в рамках так званого „шведського соціалізму”. Першочерговим завданням даної моделі було обмеження приватного прибутку за допомогою розробленої системи оподаткування. Це дозволяло владі:

1) Значно покращити становище в соціальній сфері і, насамперед, у сфері освіти та охорони здоров'я.

2) Забезпечити необхідні умови створення для людей рівних стартових можливостей, що не залежать від походження та умов життя.

Успіху „шведської моделі” сприяло:

1) Політика нейтралітету.

2) Відсутність в недалекій історії Швеції руйнівних війн.

3) Стабільність політичної ситуації.

4) Тривале правління соціал-демократії.

Держава національного соціалізму.

Національний соціалізм дещо відрізнявся від інтернаціонального.

Як відомо національний варіант соціалізму було реалізовано в Німеччині у 1933-45 роках.

Існує, принаймні, три варіанти національного соціалізму. *Перший* з них озвучив один із перших лідерів НСДАП Г. Штрассер. Зокрема він вважав, що соціалістичні гасла є закликком не до класу пролетарів (робочого класу), а до пролетарських націй, що пригноблюються іншими націями. До таких націй-пролетарів він відносив Німеччину. *Другий* варіант національного соціалізму перекликається з першим. Його озвучив майбутній спадкоємець А. Гітлера – доктор Й. Гебельс. Він вважав, що соціалістичні гасла слід застосовувати не до всіх німців, а лише до тих, хто мешкає в пролетарських районах Півночі Німеччини. Південь же Німеччини (у тому числі Баварія, де мешкав А. Гітлер) не є пролетарським, адже там суттєвий вплив селянських та бюргерських верств населення. Саме тому на Півдні Німеччини не слід будувати соціалізм. І, нарешті, *третій* варіант було озвучено

самим А. Гітлером. Він вважав, що соціалізм означає відповідальність усієї структури (партії, суспільства, держави) в цілому за індивіда, а націоналізм – відданість індивіда цьому цілому. В націонал-соціалізмі ж поєднуються обидва елементи⁷⁷. Саме гітлерівський варіант було реалізовано в Німеччині.

Ставши рейхсканцлером, А. Гітлер поставив гарантом стабільності державу. Дуже швидко після його приходу до влади від економічного безладу та злидарства в Німеччині залишилися лише спогади. У перші ж роки перебування А. Гітлера при владі безробіття різко пішло на спад, стабілізувалася грошова система.

Цілеспрямована політика сприяння материнству і дитинству виражалася у таких заходах як шлюбна позичка, турбота про вагітних, надання їм кращих санаторіїв у мальовничих куточках Німеччини, створення груп підтримки жінок тощо. Націонал-соціалізм в Німеччині вперше в історії людства розпочав масову боротьбу з палінням, адже німецькі лікарі довели шкідливі властивості нікотину.

Але за цю ідилію доводилось платити усім, і насамперед – німецькому капіталові, національним королям індустрії, національним олігархам. В Німеччині з'явився аналог радянського Держплану чи Вищої ради народного господарства, який називався Генеральною радою німецької економіки і складався з 17 найвідоміших представників провідних економічних галузей.

Гітлер силоміць запровадив класовий мир між працею і капіталом, між роботодавцем і робітником. В ім'я усієї нації націонал-соціалісти різко обмежили капітал в його економічному егоїзмі та правах і, не вагаючись, підпорядкували його можливості загальним інтересам суспільства. Натомість вони гарантували капіталістам класовий мир і спокій, а робітникам (за їх сумирність, сумління і працю) – високу платню і високі стандарти споживання, медичне обслуговування, соціальний захист та право на безперешкодне здобуття протягом усього життя такої освіти і в такому обсязі (і все це за рахунок держави), якого той чи інший індивід бажав.

⁷⁷ Про погляди Г. Штрасера, Й. Геббельса та А. Гітлера на проблеми національного соціалізму детальніше див. Збітнев Ю. Німецький експеримент // Перехід-IV. – 2000. – № 2 (4). – С. 117-119.

В умовах націонал-соціалістичної Німеччини було реалізовано ідеї як соціалізму (без зруйнування основ господарського і культурного життя нації були досягнуті справедливе виробництво і перерозподіл матеріальних благ за допомогою того, що націонал-соціалісти відібрали частину багатств капіталістів на оплату праці робітників і службовців) та націоналізму (партнерство всередині нації шляхом співпраці усіх верств на загальнонародний інтерес).

Проте агресивна зовнішня політика Німеччини призвела до Другої світової війни, яка закінчилася поразкою національного соціалізму.

Радянська держава.

Ради, що з'явилися у 1905 році стали тією основою, яка згодом дозволила створити радянську державу.

Республіка Рад являла собою різновид республіки соціалістичного типу, форму багатонаціональної держави, що була організована на основі принципів соціалістичної федерації.

Найважливішим принципом організації та діяльності Рад була неодмінна постійна і вирішальна участь мас в управлінні справами держави. При цьому ради надавали можливість поєднати елементи парламентаризму (зокрема його такої характерної риси як представництво) та прямої демократії, з'єднати законодавчу діяльність із виконанням законів в особі виборних представників народу. Ради не лише приймали закони, а й безпосередньо проводили їх у життя і контролювали їх виконання. В Радах поєднувалися риси державної та громадської організації, автономія у вирішенні місцевих питань.

Найважливіша риса радянської форми соціалістичної держави полягала у тому, що усі ланки Рад народних депутатів (від Верховної Ради СРСР до сільських Рад народних депутатів) являли собою єдину систему органів державної влади. Виконавчі ж органи (від Рад міністрів до виконкомів) вважалися не органами державної влади, а органами державного управління. Вони формально формувалися саме Радами народних депутатів.

Радянська державна влада будувалася на засадах *демократичного централізму*.

При вирішенні національного питання, радянська держава опиралася на ідеї радянського федералізму, який проповідував право націй на самовизначення. Це призвело до появи в рамках СРСР п'ятнадцяти союзних республік. Інші ж нації реалізували зазначене право у формі національно-територіальних автономій: республік (Чечено-Інгушська Автономна Радянська соціалістична республіка), областей (Єврейська автономна область) та округів (Комі-Перм'яцький автономний округ).

Проте слід мати на увазі, що керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства визнавалася Комуністична партія Радянського Союзу. Це було закріплено у статті 6 Конституції СРСР.

Наявність такої правлячої партії вела до існування в СРСР однопартійної системи. При цьому партійний апарат керував системою Рад, а відсутність альтернативи при виборах не дозволяло радянським громадянам повною мірою реалізувати демократичний потенціал Рад народних депутатів.

В своєму розвитку радянська держава пройшла низку етапів.

Існує, принаймні декілька підходів до її періодизації. Так, з *точки зору розширення соціалізму*, виділяють:

- a. Період існування соціалізму в одній країні.
- b. Період існування соціалізму в двох країнах: СРСР та Монголії.
- c. Період існування соціалізму на євразійському континенті.
- d. Період існування світової системи соціалізму (після приєднання до радянського блоку Куби).

З *точки зору розвитку соціалізму безпосередньо в СРСР* виділяють такі етапи як:

- 1) Перехідний період від капіталізму до соціалізму.
- 2) Період перемоги соціалізму.
- 3) Період розвиненого соціалізму.

В перехідний період виборча система опиралася на цензове (виборчих прав були позбавлені багато представників дворянства, інтелігенції, священнослужителів тощо), ступінчате (існуючі Вищі з'їзди Рад (наприклад, Всесоюзні З'їзди Рад), що формувалися з представників нижчих (наприклад, республіканських) З'їздів Рад) та відкрите виборче право. Все це було закріплено в рамках Конституцій 1918 та 1924 років.

Період перемоги соціалізму в Конституції СРСР 1936 року закріпив загальне, пряме і таємне виборче право.

Перші два етапи були періодами так званої диктатури пролетаріату.

Період же розвиненого соціалізму закріпив в Конституції СРСР 1977 року так звану загальнонародну державу.

Проте існує ще декілька класифікацій періодизації радянської держави. Так, *залежно від політичного режиму*, що існував в ній, радянська держава пройшла такі етапи як:

- 1) Перехід від лібералізму до ідеократичного авторитаризму (1917 рік).
- 2) Період ідеократичного авторитаризму (1918 – 1929 рр.).
- 3) Перехід від ідеократичного авторитаризму до тоталітаризму (1929 – 1934 рр.).
- 4) Період тоталітаризму (1934 – 1953 рр.).
- 5) Перехід від тоталітаризму до партійно-вождістського авторитаризму (1953 – 1957 рр.).
- 6) Період партійно-вождістського авторитаризму (1957 – 1985 рр.).
- 7) Перехід від партійно-вождістського авторитаризму до лібералізму (1985 – 1987 рр.).
- 8) Період лібералізму (1987 – 1990 рр.).
- 9) Період боротьби авторитарних та ліберальних тенденцій розвитку радянської держави (1990 – 1991 рр.).

Держава народної демократії.

На відміну від радянської держави, народно-демократична республіка як правило існувала у формі багатопартійної політичної системи. Так, в Народній республіці Болгарія уряд, що було сформовано Г. Димитровим у 1946 році включав, окрім комуністів, ще й представників Болгарського землеробського народного союзу, союзу „Ланка”, соціал-демократичної та радикальної партій.

Проте водночас багатопартійність не припускає можливості вільних виборів. Більше того, селянські партії, що існували в Німецькій демократичній республіці (сучасна східна Німеччина), Польській народній республіці та Чехословацькій соціалістичній республіці (нині це – окремі держави Чехія та Словаччина), обов’язково знаходилися під контролем у пролетарських партій: Соціалістичної Єдиної партії Німеччини, Польської Об’єднаної робочої партії або Комуністичної партії Чехословаччини.

Існували й інші риси, що відрізняли країни народної демократії від радянської держави. Так, народно-демократична республіка використовувала деякі старі парламентарно-демократичні форми (наприклад, президентську владу), змінюючи, по суті, їхній зміст відповідно до комуністичної ідеології. Крім того, в країнах народної демократії існували **Народні фронти** – масові суспільно-політичні організації, що об’єднували під керівництвом комуністів різноманітні громадські організації (політичні партії, профспілки, кооперативи тощо).

Історично народно-демократичні республіки також відрізнялися від радянської держави. Ця різниця полягала насамперед, в методах здійснення державної влади та у формі організації виборчої системи. Так, в країнах народної демократії з самого початку існувало загальне, пряме, рівне виборче право з використанням таємного голосування. Проте це стосувалося, як правило, країн європейського континенту. Крім того, насильницькі методи в народно-демократичних республіках зазвичай визначалися ступенем опору буржуазних верств населення соціалістичним перетворенням.

І, нарешті, слід зазначити, що більшість країн народної демократії були унітарними державами. Федерації ж існували лише в ЧССР та Соціалістичній

Федеративній республіці Югославії. Саме тому в рамках народно-демократичних республік національне питання зазвичай вирішували в рамках національно-територіальної автономії. Так, в КНР існує автономний район Тибету.

Проте відмінності, що існували в країнах народної демократії ні в якому разі не дозволяють стверджувати, що в них існувала якийсь інший різновид соціалізму, окрім казарменого та інтернаціонального, адже всі вони пройшли через диктатуру пролетаріату і всі використовували репресії проти супротивників режиму. Щодо інтернаціоналізму, то він широко використовувався як обґрунтування придушення опору соціалістичним перетворенням. Так сталося в Угорщині в 1956 році та в ЧССР у 1968.

Питання для самоконтролю.

1. Які класи існували в умовах соціалізму?
2. Яким може бути соціалізм за типом ідеології?
3. Яким може бути релігійний соціалізм?
4. Яким може бути світський соціалізм?
5. Яким може бути казарменний соціалізм?
6. Яким може бути інтернаціональний соціалізм?
7. Які існують періодизації інтернаціонального соціалізму?
8. Яка періодизація була характерною для СРСР з точки зору розвитку соціалізму?
9. Що таке народний фронт?

Дискусійні завдання:

1. Який історичний тип держави є найбільш характерним для сучасної України і чому?
2. Чому початком тоталітаризму в СРСР слід вважати 1934, а не 1929 рік?

ГЛАВА 16. Типологія держави: цивілізаційний підхід

План.

1. Держава західної цивілізації.
2. Держава православно-слов'янської цивілізації.
3. Тип держави в цивілізаціях Далекого Сходу.
4. Тип держави в релігійних цивілізаціях Азії.
5. Тип держави в цивілізаціях Африки й Латинської Америки.
6. Цивілізаційний підхід до типології держави: контекст прогресу.

§ 1. Держава західної цивілізації

Держава океанічної субцивілізації.

До держав океанічної західної субцивілізації належать США, Великобританія, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Ірландія та деякі інші країни.

Як відомо, усі ці країни утворилися на уламках Британської колоніальної імперії. При цьому як одні країни (США) повністю стали незалежними від британської корони, інші ж стали членами Британської співдружності націй, тобто британськими домініонами, що визнають британського монарха своїм главою держави (Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.).

Характеризуючи тип держави в океанічній західній субцивілізації, слід опиратися на структуру, яка пропонується в § 1 теми „Тип держави: сутність, класифікація і структура”.

Так, аналізуючи державну владу, слід виявити спільні риси державного режиму в країнах океанічної субцивілізації. Проведення політики рейганоміки в США та тетчеризму в Великобританії було спрямовано на денаціоналізацію (приватизацію) основних секторів економіки. Проте, повернення до лібертарного режиму не відбулося: держава за допомогою насамперед матеріальних чинників

зуміла протистояти свавіллю ринку і залишити в своїх руках важелі управління економікою. Тобто, на нашу думку, в країнах океанічної субцивілізації зараз домінує лібертарно-біхевіористичний режим, який поєднує у собі стимулюючі заходи держави з вільним приватним бізнесом, який самостійно розпоряджається напрямками свого розвитку. Економічною основою державної влади виступає майно, що знаходиться у державній власності. Проте зазначені держави, за допомогою оподаткування приватного бізнесу, збільшують розмір державного майна. Соціальною основою державної влади служать ті верстви населення, що підтримують державну політику. На нашу думку, це є сильний середній клас та вищі верстви суспільства. Морально-ідеологічною основою державної влади служать уявлення суспільства про владу як високо моральну. Це забезпечується насамперед домінування в цих країнах християнства протестантського напрямку (англіканство в Великобританії чи пресвітеріанство в США), який робить людину особисто вільною від держави і вимагає від держави займатися виключно охороною суспільних відносин. Значна роль демократичних традицій в державах океанічної субцивілізації запобігають узурпації влади, а тому це є суспільства з високим рівнем довіри до держави. Отже, на нашу думку, держава океанічного типу є легітимною.

Аналізуючи цілі та завдання держави, слід мати на увазі, що основною метою розвитку зазначених типів держав є ідея прогресу. Ця ідея може оперувати як категорією прогресу за будь-яку ціну (США), так і прогрес, який не знищує самих основ цивілізації (Великобританія). Для реалізації цієї ідеї держави наділяються відповідними зовнішніми і внутрішніми функціями. Зазначені функції можуть працювати лише за умови наявності певного механізму. Аналізуючи останній, ми можемо дійти висновку про те, що у більшості з зазначених держав є низка спільних *ознак*:

1) Існування двопалатного парламенту (Парламент Великобританії складається з Палати лордів та Палати общин; Конгрес США – з Палати представників і Сенату; Парламент Австралії – з Палати представників і Сенату; Парламент Канади – з Палати громад і Сенату).

2) Сильна виконавча влада (Президент США та його адміністрація або ж Уряд Її Величності Королеви Великобританії на чолі з прем'єр-міністром).

3) Особлива роль судової влади. Суди мають право творити правові норми в рамках прецедентного права.

Існує деяка відмінність у формі правління (республіка в США, монархія в Великобританії, Австралії, Канаді) та у формі державно-територіального устрою (унія в Великобританії, федерація в США). Проте спільним залишається політичний режим у державах океанічної субцивілізації – ліберально-демократичний.

Те ж саме стосується державно-політичного режиму – в державах океанічного типу він є цивілітарним.

Публічний вимір опирається на існування в цих країнах олігархії у формі меритократії.

Правова система океанічної західної субцивілізації опирається на такі принципи як:

1) Поступове утвердження як основних постулатів ідей рівності прав індивіда і держави.

2) Пріоритет прав і свобод особистості над державною доцільністю.

3) Забезпечення верховенства закону.

4) Поділ влади.

Держава континентальної субцивілізації.

До цієї субцивілізації належать країни континентальної Західної Європи, окрім Скандинавії.: Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Німеччина.

На відміну від океанічної, держави континентальної західної цивілізації характеризуються біхевіористично-консервативним режимом, який оперує категорією не свободи, а порядку. Особливо це видно на прикладі Німеччини, де досить сильною є консервативна складова державного режиму. Щодо романських країн (Франції, Італії, Іспанії та Португалії), то там більша увага зосереджена на біхевіористичній складовій. Економічною основою державної влади є майно, що

знаходиться у державній власності. Проте тут, окрім сильного приватного сектору, який формує державну власність за допомогою сплати податків, існує і досить сильний державний сектор економіки. Соціальною основою державної влади в країнах континентальної субцивілізації також є сильний середній клас та вищі верстви суспільства. Морально-ідеологічна основа спирається на домінуюче у цих країнах християнство. Проте, на відміну від океанічної субцивілізації, в умовах континентального типу держави ця основа опирається як на католицьку релігію, так і на протестантство (кальвінізм і лютеранство). Це веде до поглядів, що світська (державна) і духовна (релігійна) влади не співпадають, а церква повинна бути відокремлена від держави. Більше того, іноді світська влада повинна домінувати. Це виявляється, наприклад, у державній забороні якимось проявляти зовні свою релігійну приналежність при відвіданні навчальних закладів. Крім того, на відміну від океанічного типу держави, в умовах континентального типу влада викликає не повагу, а підозрілість. Це, у свою чергу, веде до низького рівня довіри народу до держави, а отже й до її низької легітимності. Саме таке ставлення, на нашу думку, спричиняє революції, бунти і узурпації, а отже і бурхливий, стрибкоподібний розвиток європейського суспільства.

На відміну від океанічного типу держави, що ставить собі за мету прогрес і розвиток у майбутнє, континентальний тип сповідає культ минулого і культ предків. Саме це свого часу вело до численних реставрацій (наприклад, реставрація Бурбонів у Франції XIX і Іспанії XX століття) та феномену вождів націй (Ш. де Голль у Франції, А. Гітлер в Німеччині, Ф. Франко в Іспанії, Б. Муссоліні в Італії та ін.), які уособлювали вождів минулого. На відміну від океанічної субцивілізації, де посади глави держави і глави уряду можуть об'єднуватись, сучасний механізм держави континентального типу завжди розділяє главу держави і главу уряду.

Залежно від форми правління, може домінувати або глава держави, або глава уряду. Так, в умовах парламентської форми правління (представницька монархія чи парламентська республіка) домінуючою посадою є глава уряду (Іспанія чи

Німеччина). В умовах же дуалістичної монархії (Монако) чи змішаної республіки (Франція) домінуючим є глава держави.

Незважаючи на відмінність у формі правління і формі державно-територіального устрою, сучасні держави континентального типу належать до соціал-демократичного політичного режиму.

Проте, так само, як і в умовах океанічного типу, держави континентального типу належать до цивілітарного державно-політичного режиму.

Правова система держав континентального типу опирається на римське право і об'єднується в континентальну правову сім'ю, де забезпечується принцип *верховенства права*.

Питання для самоконтролю.

1. З яких субцивілізацій складається західна цивілізація?
2. Які країни відносяться до держав океанічного типу?
3. Які країни відносяться до держав континентального типу?

§ 2. Держава православно-слов'янської цивілізації

Держава православно-руської субцивілізації.

Православно-руська субцивілізація формувалася на основі визнання того факту, що Росія виросла з православного ідеалу приймати світ як його створив Бог і розпізнавати у будь-якому іноплеменнику образ Божий. При цьому саме руський народ брав на себе основну ношу захисту держави та тягар витрат з приводу економічного та культурного розвитку окраїн.

Держава цієї субцивілізації є складовою частиною православно-слов'янської цивілізації, але уособлюється безпосередньо в російській державності.

Російська цивілізація складалася при наявності наступних умов:

1) Колосальний, малозаселений простір з нерозвиненими внаслідок цього транспортними та інформаційними комунікаціями.

2) Аграрно-ремісницьке виробництво, що було організовано так, щоб переваги забезпечувати реалізацію військової та державної могутності, необхідної для відсічі як кочівників Сходу, так і осілих германських племен Заходу.

3) Постійне розширення території як умова військового маневру та чиннику для екстенсивного сільського господарства.

4) Деспотична форма організації влади, що опиралася на могутню, але малокваліфіковану бюрократію.

5) Низький рівень та дуже повільний темп розвитку технологій, яка лише забезпечувала певний прожитковий мінімум та військову міць.

6) Свавілья влади як визнана форма управління особою, що забезпечує досягнення цілей деспотичної системи.

Російська держава історично виникла і розвивалася як *руська держава*, національним стержнем якої був руський народ. Саме руський народ, що завжди об'єднував багатонаціональний народ країни, був носієм традицій сильної, активно функціонуючої держави. Саме руський народ традиційно відігравав в історії Російської держави значну роль того чинника, що об'єднує у сі народи, стабілізує та зміцнює державу.

Значну роль у формуванні російської державності відіграло запозичене у 988 році в Візантії християнство. Воно найбільш відповідало укладу селянської общини, де інтереси суспільства завжди ставилися над інтересами окремо взятої людини. З розколом християнства на католицьке в Римі і православне в Візантії, Русь залишилася під впливом останньої. Після падіння ж Константинополя вона підхопила стяг православної віри, оголосивши себе Третім Римом і очолила православну цивілізацію.

Сьогодні Росія належить до проміжних цивілізацій, тобто таких, де культурні традиції Заходу і Сходу поєднуються неорганічно і суперечливо. При цьому, на різних етапах розвитку російської державності західні та східні цінності чергуються

у своєму домінуванні, породжуючи розриви, революції та відсутність поступовості в еволюції держави.

Поняття „держави” для людини, що народилася в Росії, означає не просто сукупність державних органів та установ, що мають у своєму розпорядженні низку повноважень, а дещо більше. Це той стрижень, що тривалий час об’єднував велику кількість мов, культур, релігій, звичаїв та народів на території Євразії. І якщо для західної цивілізації характерним було прагнення обмежити державний вплив в силу його насильницького, примусового характеру, то для православно-руської субцивілізації сильна держава була метою, сенсом, життям та об’єднуючим началом. Це було пов’язано насамперед з тим, що лише сильна держава була здатна забезпечити цілісність та єдність суспільства, гарантувати необхідний порядок, захистити країну від зовнішніх посягань.

Така держава опиралася на культуру суспільства та пануючу в ньому систему цінностей. Серед них слід відмітити такі *рис*и:

1) духовність (на противагу матеріальним цінностям) прагнення до вищих духовних цінностей, до абсолюту;

2) общинність – відсутності протиріч між суспільством і державою;

3) соборність – повновладдя більшості;

4) державність – ратна служба державі, прагнення захистити її суверенітет;

5) патріотизм;

6) соціальна справедливість;

7) патерналізм – виражається в ідеї про непогрішимість носія верховної влади, його обожнення і одночасно у необмеженому свавіллі, безправ’ї та рабській психології підданих, запереченні свободи і демократії.

Патерналізм було породжено віковою монархією та самодержавством і виражав прагнення людей до держави як доброго батька, що піклується про своїх дітей, тобто підданих.

Державний патерналізм пов’язано з особливим сприйняттям російського лідера (царя, президента тощо). Такий лідер повинен бути сам собі опозиціонером,

щоб відповідати народному духу. Каяття лідерів викликає розчулення народних мас. При цьому народ то возвеличує „доброго царя”, то критикує „царя поганого”, охоче вірячи у „підміни царів” і допомагаючи різного роду самозванцям. До речі, останні прагнуть не лише отримати політичну владу, а й довести свою легітимність в очах народу.

Держава західно-православної субцивілізації.

До цієї субцивілізації відносяться такі країни як Литва, Білорусь, Україна, Молдова, Румунія, Болгарія, Греція, Югославія, Польща та Словаччина.

Більшість країн цієї субцивілізації відмовились від боротьби за власну незалежність і вибрали шлях адаптації до політичних умов, що безперервно змінювались. Основною умовою при цьому залишалось невтручання влади у внутрішні взаємовідносини між різними групами населення та забезпечення автономії останніх. При цьому для них абсолютно не важливим є той факт, що статус еліти цих країн буде набагато нижчим, аніж статус еліти панівної країни. В результаті того, що найкращі представники зазначених еліт залишали свої країни, останні ставали соціально неповноцінними. Вони мали дефіцит як аристократичної (Греція), так і буржуазної (Польща) еліт. Іноді ж бувало так, що в країні не було ані аристократичної, ані буржуазної еліти. Саме такою була Україна. В усіх країнах західно-православної субцивілізації існували династичні кризи та розриви еліт. І, на відміну від Західної Європи та Росії, де такі кризи були подолані шляхом формування нових еліт, розриви еліт в зазначеній субцивілізації тривали досить довго, а місце національної еліти займала еліта країни-завойовниці.

Однак казати про те, що зазначені країни були колоніями було б не зовсім вірно, адже дуже часто представники західно-православної субцивілізаційної еліти досягали високого становища в системі органів державної влади країни-патрона. Прикладом цього можна привести відомих українців Ф. Прокоповича (був особистим другом Петра I та оберпрокурором Священного Синоду в Російській імперії), О. Безбородка (був канцлером Російської імперії за часів Катерини II. Під

час виконання ним своїх обов'язків Росія перетворилася на провідну країну світу) та інших.

В силу відомого консерватизму еліти країн західно-православної субцивілізації домінуючим державним режимом служить консервативний. Економічною ж основою державної влади служить те майно, що знаходиться у державній власності. Соціальною основою – верстви суспільства, що зайняті у видобувних секторах економіки і, насамперед, у сільському господарстві. Саме тому в політичній сфері найбільшим впливом користується еліта, що представляє інтереси сільської буржуазії, селянства, провінційної інтелігенції, дрібного духовенства та маргінальних верств міського населення. Морально-ідеологічної основою державної влади служить певний релігійний світогляд, що, зазвичай опирається на православне християнство. Навіть католицтво Польщі дозволило зберегти полякам свою самоідентичність в Німеччині та Росії, проте не змісило їх спрямовувати свої зусилля на вирішення життєвих проблем. Це католицтво, по суті, є більш близьким до православ'я з його жертовністю та спрямованістю не на земні справи, а на небесні.

Зазвичай держави західно-православної субцивілізації за мету свого функціонування ставлять вирішення конкретних справ, тактичних завдань, не замислюючись над стратегічним розвитком.

Хоча у минулому в цих країнах існували монархії (Болгарія, Греція), проте зараз домінуючою формою правління є республіка. За формою державно-територіального устрою майже всі ці держави є унітарними. Виключення складає Югославія, що складається з Сербії та Чорногорії. Політичний режим, зазвичай, є соціал-демократичним.

Питання для самоконтролю.

1. З яких субцивілізацій складається православно-слов'янська цивілізація?

2. Які країни належать до православно-руської субцивілізації?
3. Що виражає патерналізм?
4. Які країни належать до західно-православної субцивілізації?

§ 3. Тип держави в цивілізаціях Далекого Сходу.

Держава конфуціано-китайської цивілізації.

Конфуціано-китайська цивілізація об'єднує такі країни як КНР (Китайська народна республіка), Республіку Китай (Тайвань), КНДР (Корейська народно-демократична республіка), Республіку Корея (Південна Корея), В'єтнам, Сінгапур тощо.

Державний режим в цих країнах є відверто біхевіористичним, а державна влада – легітимною. Соціальною основою державної влади виступають ті верстви суспільства, що підтримують державу. Держава ж захищає власного виробника, а тому утворює потужну економічну основу своєї влади.

Морально-ідеологічна основа державної влади опирається на ідеологію конфуціанства.

Основною метою сучасної Китаю та країн, що належать до конфуціано-китайської цивілізації є модернізація країни та перетворення її на економічно-процвітаючу і водночас стабільну державу. Для цього, наприклад, китайці запозичують собі найкращі економічні та технологічні досягнення інших цивілізацій, відкидаючи при цьому все зайве.

Це запозичення, як відомо, пройшло три етапи. Перший з них пов'язано з ім'ям доктора Сунь Ят Сена, який запозичив ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Другий етап пов'язано з іменем Мао Цзедуна, який наголошував на тому, що потрібно використовувати стародавність на благо сучасності⁷⁸.

I, нарешті, третій етап пов'язано з діяльністю „батька китайських реформ” Ден Сяопіна, що розробив наступні принципи китайського шляху до соціалізму, що стали основними завданнями розвитку держави:

1) Орієнтація на національні традиції та особливості Китаю при будівництві соціалізму.

2) Боротьба з догматизмом: практика – критерій істини.

3) Першочергова увага розвитку науки і техніки.

4) Орієнтація на тривалий характер суспільних реформ (що пов'язано з економічною відсталістю країни).

5) Особливий акцент на розвитку економіки та виробничих сил.

6) Використання ринкової економіки в умовах існування загальних соціалістичних принципів управління.

7) Створення спеціальних економічних зон як засобу залучення іноземного капіталу та передових технологій.

8) Принцип політичної відкритості до зовнішнього світу⁷⁹.

Для реалізації зазначеної мети та завдань Китай наділяє свою державу відповідними функціями, а для реалізації останніх формує відповідний механізм. Так для вирішення третього завдання, в КНР утворено Комісію КНР з приводу науки, техніки та оборонної промисловості, яка займається пошуком та упровадженням новітніх технологій у китайську економіку.

Приклад 16.1.

М. Калашников про китайську цивілізацію.

Китай – це дуже складна система, що є набагато міцнішою та стійкою, аніж Радянський Союз. Ця імперія складається не лише з держави – у ній є й

⁷⁸ Див. Василенко І.А. Политическая глобалистика: Учебное пособие для вузов. – М., 2000. – С. 102.

⁷⁹ Див. Василенко І.А. Политическая глобалистика: Учебное пособие для вузов. – М., 2000. – С. 102.

могутня діаспора, щупальці якої поширюються на більшу частину світу, і таємні організації, що, на відміну від держави, думають насамперед про майбутнє, аніж про сьогоднішнє. В Китаї існує і правляча партія, котра запозичила собі досвід не лише тоталітарних машин ХХ століття, а й тисячолітній досвід владарів Піднебесної. Китай не можна вважати державою в західному, надто примітивному значенні цього слова. В Китаї поєднуються речі та явища, поєднання яких здатне звести з розуму будь-кого з Заходу.

Джерело: Калашников М. Вперёд в СССР-2. – М.: Яуза, Эксмо, 2003. – С. 97.

Сучасний державний механізм КНР складається з органів законодавчої (Всекитайські Збори Народних Представників), виконавчої (Державної ради) влади. Існує в Китаї і глава держави – Голова КНР. Проте, Китай знає й такі гілки влади як контрольну (зараз це – влада Комуністичної Партії Китаю) та екзаменаційну. Останні дві гілки влади вивів ще Сунь Ят Сен, який, запозичивши ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, зрозумів, що класичною тріадою, державна влада не обмежується. Саме тому він додав до них ще екзаменаційну та контрольну владу⁸⁰.

Екзаменаційна влада існувала в Китаї ще з часів Конфуція. Вона традиційно відповідала за підготовку освічених, гідних та патріотичних чиновників для всіх щаблів державної влади.

Це було пов'язано з тим, що в традиційному Китаї соціальне самоствердження індивіда регламентувалося не стільки походженням та рівнем багатства, скільки оцінкою рівня освіченості та успіхами у кар'єрі. Це дозволяло Китаю полегшити соціальну мобільність за допомогою системи іспитів, яка дозволила кожному здібному та амбіційному кандидату просуватися наверх, приймаючи жорсткі правила гри, вивчаючи та активно розвиваючи нормативи офіційної доктрини, себто конфуціанства.

І хоча кар'єрне зростання ще трьома способами: за прямою вказівкою імператора; за протекцією великих сановників; за правом „тіні” (Заслуг або родовитості предків), основним для переважної більшості чиновників залишався шлях, що вів через державні екзаменаційні іспити.

Зараз же екзаменаційна влада існує у формі державної атестації службовців.

Формою правління в державах конфуціано-китайської цивілізації є республіка. Форма державно-територіального устрою – унітарна держава, що носить як простий характер (В'єтнам, обидві Кореї тощо), так і складний (КНР).

Політичним режимом країн зазначеної цивілізації є авторитарний. Це виходить ще з раннього конфуціанства, адже сам Конфуцій сказав: „Хай державець буде державцем, слуга – слугою, батько – батьком і син – сином”⁸¹. Упорядковане таким чином суспільство повинно складатися з двох основних категорій, верхів та низів, – тих, хто розмірковує та керує, і тих, хто працює і кориться. Апологети конфуціанства були глибоко переконаними, що сам народ не розуміє власних інтересів і не здатен жити без батьківського піклування конфуціанців-управителів. Однією з найважливіших складових соціального порядку Конфуцій вважав сувору покору старшим. Будь-хто із старших: батько, чиновник, цар є незаперечним авторитетом для молодшого, підлеглого, підданого. Сліпа покора його волі, слову чи бажанню стає елементарною нормою для молодших та підлеглих як в рамках держави, так і в рамках родини, клану, корпорації. Не випадково, що сам Конфуцій називав державу великою родиною, а родину – малою державою.

Держава буддійсько-японської цивілізації.

Буддійсько-японська цивілізація уособлюється лише в Японії.

Характеризуючи державний режим цього типу, слід мати на увазі, що, здебільшого він є біхевіористичним. Соціальною основою державної влади служать ті верства суспільства, що підтримують державу, насамперед, чиновництво.

⁸⁰ Див. Василенко І.А. Политическая глобалистика: Учебное пособие для вузов. – М., 2000. – С. 102.

⁸¹ Конфуций. Луньей // Конфуций. Уроки мудрости? Сочинения. – М., Харьков, 2002. – С. 77.

Економічною – державна власність, що формується за рахунок оподаткування приватних підприємств та виробничих кооперативів. Саме тому держава буддійсько-японської цивілізації є достатньо легітимною. Символом цієї держави є імператор. Морально-ідеологічною основою державної влади є синтоїзм (обоження японського імператора) та буддійські традиції. Саме останні підтримують та зміцнюють в Японії етику мирського аскетизму, працелюбності, бережливості, накопичення, повагу до старших, патерналізму та відданості державі.

Для буддизму характерним було те, що він не проповідував рецептів перетворення рукотворного світу. Соціальний та політичний світ для буддизму є кращим з усіх відомих світів. Людина ж повинна або пристосуватися до них, або відійти у нірвану – вічний сон без сновидінь.

На відміну від конфуціано-китайського, буддійсько-японський тип держави в часи свого формування орієнтувався не на освічене чиновництво, а на аристократію з її індивідуалізмом та вольовими якостями – мужністю, рішучістю та відданістю князю-даймію. По суті, чиновництво Японії, на відміну від китайського, було не стільки професійно-бюрократичним, скільки аристократичним і кодекс честі японських самураїв Бусі-до був кодексом честі японських чиновників.

На сьогодні Японія переживає таку саму кризу, що й більшість індустріально-розвинених країн. Саме тому вона ставить собі за мету подальшу демократизацію політичної і правової системи.

Для досягнення цієї мети вона повинна виконати низку завдань:

1) Переглянути роль кожної з палат свого парламенту: як Палати Представників, так і Палати Радників.

2) Реформувати порядок формування інституту прем'єр-міністра. Для цього, зокрема пропонується, як один з варіантів, всенародні вибори прем'єр-міністра.

3) Регламентувати партійне життя на рівні Конституції в силу того, що парламентська демократія є неможливою без політичних партій⁸².

⁸² Див. Тамура С. Японська політична і правова системи // Матеріали між нар. наук. конф. „Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 2000. – С. 47-48.

Для виконання зазначених завдань, держава наділяється відповідними функціями і утворює певний механізм.

Державний механізм Японії складається з державного апарату та відповідних державних установ. Державний апарат формується з органів законодавчої (Парламент), виконавчої (Кабінет міністрів) та судової (Верховний Суд) влади. Главою держави також є імператор.

В Японії є сильною насамперед виконавча гілка влади, адже саме чиновники винесли на собі хаос післявоєнного періоду. Зв'язок правлячої Християнсько-демократичної партії з бюрократичною системою забезпечив згладження законодавчого процесу і ефективну реалізацію партійного політичного курсу, що стало передумовою швидкого економічного розвитку.

Формою правління в Японії є обмежена представницька та конституційна монархія. За формою державно-територіального устрою вона є унітарною державою. В країні панує демократичний політичний режим. Проте державно-політичний режим є соціалістським. З точки зору публічного виміру, внаслідок історичних передумов в державі буддійсько-японської цивілізації склалася олігархічна система у формі соціальної олігархії. Проте тут спостерігається декілька різновидів еліти. Це і промислові клани-квайбацу, і правляча Ліберально-демократична партія, котра, хоча і втратила абсолютну владу, проте ще залишається досить впливовою силою, і злочинні угруповання якудза тощо.

Правова система Японії належить до далекосхідної групи правових система, що входить до сім'ї звичаєвого права.

Питання для самоконтролю.

1. Які країни входять до конфуціано-китайської цивілізації?
2. Які гілки влади виділяв Сунь Ят Сен?
3. Які країни належать до буддійсько-японської цивілізації?

§ 4. Тип держави в релігійних цивілізаціях Азії.

Держава індуської цивілізації.

Індуську цивілізацію складають такі країни як Індія, Непал, Шрі-Ланка і, за певних умов, М'янма.

Державний режим цих країн є консервативним. Соціальна основа державної влади опирається на кастовий устрій.

Система каст включає у себе спеціалізацію та взаємозалежність груп, що вона організовує і являє собою ієрархію спадкових груп, що одночасно розрізняються та взаємодіють між собою на основі трьох чинників:

- 1) Градація статусів.
- 2) Детальні правила, що повинні забезпечити їх розділ.
- 3) Розподіл праці та взаємозв'язок.

Проте досить потужним є вплив національних буржуазій. Так, в Індії підприємці розглядали Індійський Національний Конгрес як основну силу, що здатна, з одного боку, забезпечити політичну стабільність, а з іншого – проводити у життя їх основні економічні вимоги. Економічну основу державної влади складає майно, що знаходиться в державній власності. Це майно утворюється як за рахунок оподаткування, так і за рахунок існування потужного державного сектору економіки, що, в основному зосереджено в важкій промисловості й капіталомісткому виробництві з використанням сучасних технологій та організації праці. Морально-ідеологічна основа державної влади базується на релігійній ідеології, основу якої складає індуїзм та буддизм. При цьому індуїзм є тією релігією, що спрямована на підтримку існуючих у суспільстві традицій. Саме в силу цього держава індуської цивілізації має традиційну легітимність, що базується на принципі: світ склався раз і назавжди, а тому слід виконувати приписи предків. Якщо ти воїн – вбивай, якщо пастух – паси овець. Саме так складається система каст, базовий принцип якої засновано на опозиції чисте/нечисте. Ця опозиція

підспудно розуміє ієрархію, котра є перевагою чистого над нечистим і передбачає розподіл праці, так як чисті й нечисті професії повинні бути розділеними.

Приклад 16.2.

Л. Дюмон про теорію варн.

Окрім ієрархії чистого/нечистого в Індії існує й інша ієрархія, а саме традиційна градація чотирьох варн, „кольорів” або станів, в рамках якої розрізняються чотири категорії: найвище знаходяться брахмани або жерці, потім кшатрії чи воїни, потім вайш’ї, що, в сучасному розумінні, найвірогідніше є торговцями, і, нарешті, шудри, слуги або бідняки. Необхідно було б додати у якості п’ятої категорії категорію недоторканих, що, однак, не включені до класичної класифікації.

Ієрархія і влада. В реальній градації статусів влада займає місце, що теоретична ієрархія чистого/нечистого не передбачає. Так, у тому випадку, коли цар, що вживає в їж м’ясо, знаходиться набагато вище, аніж торговець чи землероб-вегетаріанець, ієрархія є не лише додатковою, а й оспорюється. Таким чином, слід або визнати, що ідеологія „не працює” в „серединній зоні” шаблю статусів, або ж припустити втручання зовнішнього чинника, що повинен урівноважити ієрархію після того, як визначені крайні точки.

Щоб розібратися у цьому, нам як раз і слід звернутися до теорії варн. В рамках цієї теорії дві перші варни з самого початку розглядалися як „дві сили”, котрі, будучи пов’язаними певним чином, повинні володіти світом; вона дозволяє цареві прилучитися якимось чином до вищого рангу, якому він служить. Таким чином, влада певним чином врівноважує чистоту на другорядних рівнях, залишаючись водночас підлеглою їй на вищому рівні або на рівні цілого.

Джерело: Дюмон Л. Homo hierarchicus. // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов вузов / Сост. Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 377.

Крім того, морально-ідеологічна основа державної влади полягає у припущенні, що для стабільності в державі насамперед потрібним є високий моральний рівень підданих та самого державця. При цьому найпершою чеснотою державця є здатність правителя жити інтересами своїх підданих. При цьому, якщо цар дійсно розуміє свої інтереси і хоче правити довго, йому слід діяти за принципами Артхашастри (Науки про політику): „Щастя царя – у щасті підданих, у користі підданих – його користь. Корисним для царя є не те, що йому приємно, але що приємно його підданам – у тому користь царю”⁸³. При цьому шляхом для вдосконалення держави індуська цивілізація вбачала не у вдосконаленні зовнішніх форм, а через удосконалення самої людини.

За формою правління держави індуської цивілізації можуть бути як монархії (Непал), так і республіками (Індія, М'янма, Шрі-Ланка). За формою державно-територіального устрою вони можуть бути як федераціями (Індія, М'янма), так і унітарними державами (Непал, Шрі-Ланка). Проте політичний режим, що існує в цих країнах можна визначити як ліберальний, що тяжіє як до демократії (Індія, Непал, Шрі-Ланка), так і до авторитаризму (М'янма). Так, ліберальний режим в Індії ставить собі за мету пом'якшити національні, кастові, релігійні та інші протиріччя, нейтралізуючи при цьому різні прояви сепаратизму в суспільстві.

Правова система більшою мірою тяжіє до індуського права, що входить до релігійної правової сім'ї. Проте в окремих країнах (наприклад, в Шрі-Ланці) є присутнім досить суттєвий вплив англо-американської правової сім'ї.

Держава ісламської цивілізації.

Загалом ісламська цивілізація являє собою єдність трьох складових – арабомовної, ірано-мовної та тюркомовної частини населення світу, а також ще трьох відносно самостійних регіонів, що розташовані в Південній та Південно-Східній Азії (Пакистан, Бангладеш, Індонезія, Малайзія), Тропічній Африці (Еритрея і

⁸³ Цит. за Василенко І.А. Политическая глобалистика: Учебное пособие для вузов. – М., 2000. – С. 133.

Сомалі, держави смуги Сахеля та Судану тощо) та на Балканах (в межах розселення албанців та мусульман-боснійців).

Державний режим, що існує в умовах ісламської цивілізації є консервативним. Це, крім усього іншого, забезпечується традиційним укладом мусульманського суспільства, а, отже, здебільшого воно є легітимним навіть у випадках узурпації. Як приклад, можна навести Іран, де курс реформ шаха Мохамеда Рези не користувався широкою підтримкою суспільства. Саме це призвело до узурпації влади, яку здійснив аятола Хомейні. Проте зазначена узурпація була зустрінута народом цілком позитивно.

Соціально-економічна основа державної влади враховує насамперед форму правління. Так, в умовах монархії, соціально-економічну основу державної влади утворює родоплемінна аристократія та мусульманське духовенство. Щодо республік, то соціально-економічну основу державної влади утворюють або духовенство (ісламські республіки), або дрібна буржуазія (соціалістичні республіки), або ж союз великої й середньої буржуазії з земельною (Ліван, Єгипет) чи родоплемінною (Туніс, Ємен) аристократією.

Морально-ідеологічна основа державної влади спирається на ісламську ідеологію, яка уособлюється в мусульманській концепції держави, для якої характерними є:

1) Відповідальність держави перед народом внаслідок того, що народ може вимагати від правителя діяти відповідно до ісламських канонів.

2) Єдність держави і релігії. Визнання ісламу державною релігією.

3) Зв'язаність держави шаріатом – мусульманським правом. Коран має вищу юридичну силу і стоїть над Конституцією.

4) Сутністю ісламської концепції державності є халіфат – обов'язок, що покладений на главу мусульманської держави та представників ісламської общини, що обирали та контролювали халіфа і надавали йому поради.

З розколом ісламу на дві основні течії: шіїтів та сунітів, концепція мусульманської державності також розкололася.

Так, для сунітів характерними є наступні погляди:

1) Необхідність халіфату аргументується тим, що навіть несправедлива влада є кращою за анархію і „імам-деспот є кращим за смуту”.

2) Верховним носієм суверенітету в халіфаті є Аллах. Від імені Аллаха вище владу на землі здійснює община (державна). Ця влада є відображенням суверенності Аллаха. Община (державна) має право приймати закони, але лише у тому випадку, коли проблема вже не врегульована Кораном або сунною.

3) Халіфом стають в силу особливого договору між общиною та претендентом на халіфат. Общину представляють *муджтахіди*, що налічені справедливістю, мудрістю та вмінням самостійно вирішувати питання, які не врегульовані Кораном або сунною.

4) Влада глави держави обмежена, він не користується якими-небудь привілеями чи імунітетом. Як і кожного мусульманина, його можна покарати за злочини чи проступки. Повноваження глави держави не носять божественного характеру.

Шіїти ж вважають:

1) Імамат (державна) є продовженням і завершенням місії пророка, право Аллаха, а не обов'язок общини. Імамат є вищим проявом добра та мудрості Аллаха, тому така форма правління встановлена ним самим.

2) Верховним носієм суверенітету в халіфаті є Аллах. Від імені Аллаха всіма справами мусульман одноосібно керує імам.

3) Імам є прямим представником Аллаха і пророка. Лише пророк призначає собі спадкоємця з числа його прямих нащадків.

4) Імам наділений божественною владою, стоїть вище общини, його особа священна. Рішення імама як головного знавця шаріату до IX століття мали силу закону, проте пізніше його законодавчі повноваження були передані провідним правознавцям-муджтахідам.

Основною метою держави ісламського типу є захист мусульман від усього випадкового, руйнівного, зовнішнього. Досягнення зазначеної мети передбачає

вирішення низки завдань як конструктивного (підтримка благодійництва), так і стабілізуючого характеру. Проте більшість завдань носять деструктивний характер. Так, навіть в такій прогресивній країні як ОАЕ власник нерухомості є обмежений у правах, адже він може здавати в оренду приналежну йому нерухомість на строк не більше 25 років. Це дозволяє його нащадкам не страждати через рішення батьків і по закінченню строку оренди, приймати нові рішення.

Для вирішення поставлених завдань, ісламська держава наділяється низкою функцій як зовнішнього, так і внутрішнього плану. Для реалізації цих функцій створюється відповідний механізм.

Для механізму держави в умовах ісламської цивілізації характерним є пріоритет верховного лідера країни над усіма іншими гілками влади. Парламенти в ісламських державах носять більшою мірою декларативний характер. Уряд і суди підконтрольні державному лідеру. Цей лідер може бути як главою держави (монархом або президентом республіки) чи лідером духовного плану (аятола, імам, чи то Керівник Ісламської республіки Іран). При ньому можуть існувати різного роду консультативні органи.

За формою правління держави ісламського типу можуть бути як монархіями, так і республіками. При цьому ісламські монархії є арабськими.

Сучасні арабські монархії можна поділити на дві групи. В першу з них входять Оман та Саудівська Аравія, де існує необмежена монархія. Другу групу утворюють обмежені монархії в ОАЕ, Катарі, Кувейті, Бахреїні, Марокко та Йорданії.

Щодо республік, то вони існують в таких арабських країнах, як Ліван, Сирія, Ірак, Лівія, Туніс та Алжир. Крім того існують досить специфічні ісламські республіки в Ірані та Пакистані.

Державно-територіальний устрій держав ісламської цивілізації може бути як простим (Оман, Кувейт, Іран), так і складним (ОАЕ).

Політичний режим може варіюватися від демократичного (Ліван) до тоталітарного (Іран часів Р.М. Хомейні). Проте у більшості випадків він є авторитарним. Державно-політичний режим цих країн є соціалістським.

За публічним же виміром держави ісламської цивілізації є або соціальними олігархіями, де роль еліти зазвичай виконує духовенство, або автархіями у формі монархій чи монархатів.

Правова система цієї цивілізації є ісламською, що належить до релігійної правової сім'ї.

Питання для самоконтролю.

1. Які країни складають індуську цивілізацію?
2. Що являє собою система каст?
3. З яких частин складається ісламська цивілізація?
4. Які основні напрямки існують в сучасному ісламі?

§ 5. Тип держави в цивілізаціях Африки й Латинської Америки.

Держава латиноамериканської цивілізації.

Латинська Америка належить до так званих змішаних цивілізацій (так само, як і Росія, і країни Балканського півострова, і піренейські країни), що знаходяться між Сходом та Заходом. При цьому роль Сходу належить доколумбовим культурам, що за своїми основними характеристиками (підпорядкування людини природним ритмам, індивіда – соціуму, орієнтація на збереження традицій тощо) можуть ототожнюватись з аналогічними явищами східних суспільств.

Приклад 16.3.

С.Болівар про самобутність Латинської Америки.

Слід мати на увазі, що наш народ – не європейський і не північноамериканський; він являє собою, скоріше за все, змішання Африки та

Америци, аніж вияв європейського начала, оскільки навіть сама Іспанія перестає бути країною. Європи внаслідок своєї африканської крові, своїх інститутів та свого характеру. Неможливо точно вказати, до якої людської сім'ї ми належимо. Більша частина індіанців знищена, європейці змішалися з американцями та африканцями, а африканці – є індіанцями та європейцями.

Джерело: Боливар С. О саомытності Латинської Америки. // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов вузов / Сост. Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 437.

На території Латинської Америки знаходяться 46 держав, населення яких більшою мірою спілкується на мовах романської групи (іспанська, португальська, французька), яка у своїй основі має латинську мову. Саме цим пояснюється назва регіону. Умовно регіон поділяється на три частини:

- 1) Месоамерика – Мексика та країни Центральної Америки.
- 2) Лаплатські країни – Аргентина, Бразилія, Парагвай та Уругвай.
- 3) Андські країни – Болівія, Венесуела, Колумбія, Перу, Чилі та Еквадор.

Проте, не зважаючи на такий розподіл, можна все ж таки говорити про існування єдиної латиноамериканської цивілізації.

Тип держави для цієї цивілізації також має деякі спільні риси і свою специфіку, що відрізняють його від інших типів держав.

Зазначена специфіка обумовлена низкою чинників соціально-економічного та політичного плану, в основі яких лежать особливості становлення і розвитку незалежності країн цього типу держави.

Зазначені країни, що тривалий час знаходились у прямій колоніальній залежності від Іспанії та Португалії, офіційно стали незалежними ще на початку ХІХ століття. Це досить суттєво вплинуло на становлення і розвиток їх державних інститутів. Навіть сам факт тривалості їх історичного розвитку як юридично незалежних держав відрізняє латиноамериканський тип держави від деяких афро-азіатських країн, що отримали незалежність після Другої світової війни і були

змушені вирішувати такі питання державного будівництва, що в умовах латиноамериканського типу держави були вирішені вже давно (зокрема побудова системи державних органів, утворення політичних парій тощо).

Істотним чинником, що впливає на існування латиноамериканського типу держави, є неоднорідність та неоформленість соціальної структури латиноамериканського суспільства. Соціальна основа державної влади являла собою палітру соціальних структур: від великої буржуазії Бразилії, Аргентини, Венесуели, Колумбії та Чилі до відверто феодальних елементів Гаїті, Парагваю та Гондурасу. Економічна основа державної влади також відрізнялася. Так, в Мексиці, Бразилії та Чилі бурхливими темпами розвивається індустріальний сектор економіки і державна власність утворюється за рахунок оподаткування потужних промислових підприємств. В слабо ж розвинених країнах оподатковується лише сільське господарство.

Також достатньо впливає на латиноамериканський тип держави пряма залежність латиноамериканської економіки від іноземного капіталу. Саме інтересами останнього багато в чому диктували і насадження, особливо в історичній ретроспективі, напівфеодальних диктатур, що сприяло створенню особливих політичних систем з ухилом в авторитаризм. Як приклад, можна навести індустріально розвинутий Парагвай, який було знищено в результаті агресії Аргентини, Бразилії та Уругваю у війні 1866-1870 рр. При цьому цей потрібний союз підтримували Британська імперія, Франція та США, а фінансував знищення індустріального Парагваю банкірський дім Ротшильдів. В результаті з'явився всім відомий Парагвай з одним із самих низьких у світі рівнів життя, розгулом наркоманії, колосальним зовнішнім боргом, поліцейським терором та корумпованим чиновництвом. У селян відібрали землю, віддавши її декільком поміщикам, що приїхали у обозі аргентино-бразильських та уругвайських окупантів.

Приклад 16.4.

М. Калашиников про індустріальний Парагвай.

...в середині XIX століття британці та американці співпрацювали.

До того часу латиноамериканські режими щосили крали, змінювалися у переворотках, брали хабарі та грабували власні народи. Але одна країна стояла наодинці: гордий Парагвай – там почала розвиватися індустріальна цивілізація, що ніяк не хотіла слугувати Заходу джерелом дешевої сировини та дешевої робочої сили. Але ж Парагвай завжди був самою глухою, самою нерозвиненою провінцією Іспанської імперії, в людях якої було більше індіанської крові, аніж іберійської!

Парагвайці силою зброї відбили спробу тоді ще молодій Аргентині ошчасливити себе демократією. На чолі їх з 1810 року стояв Хосе Франсія, освічений правознавець. Саме він став диктатором Парагваю, відбивши усі спроби аргентинців приєднати країну до себе. А далі, читачу, ми процитуємо статтю, що скачали з сайту газети „Спецназ Росії”.

„...Природно, що західним приватизаторам це не сподобалось, і вже в травні 1820 року було розкрито інспіровану закордонними спецслужбами змову, на чолі якої стояли, в основному, поміщики та вищі офіцери. Франсія зреагував блискавично. Керівників путчу розстріляли. Розпорядженням верховного диктатора було вислано із країни усі громадяни Іспанії і на два роки повністю перервано зв'язок із зовнішнім світом. За це „світова спільнота” заклеїмила Франсія як кровожерливого тирана, хоча насправді за роки його правління влада переслідувала лише близько 1000 чоловік, з них 68 було розстріляно, щодо інших, то все обмежилось в'язницею або висилкою.

Надзвичайний стан, який було введено після розкриття заклоту, дозволило практично повністю покінчити з бандами, що тероризували населення. Різке скорочення імпорту компенсувалося розширенням вітчизняного виробництва... Зниження податків на виробництво стимулювало розвиток державної промисловості. Масово створювалися школи. Парагвай

став єдиною країною Південної Америки, де існувала загальна безплатна початкова освіта.

Маючи необмежену владу, глава держави жодного разу не використав її з метою особистого збагачення. Жалування, що надав йому Конгрес, він спочатку знизив, а потім і взагалі від нього відмовився, намагаючись жити за рахунок коштів, що мав ще до отримання влади. Невипадково, що авторитет Франсія, який отримав від народу наприкінці свого життя неофіційний титул Верховного (El Supremo), був абсолютним. Коли ж 13 жовтня 1840 року, застудившись під час верхової прогулянки, 74-річний диктатор помер, уся країна плакала так само, як і 112 років потому плакала Росія, узнавши про смерть іншого Верховного, Йосипа Сталіна.

Після смерті Франсія на чолі Парагвайської держави став інший відомий адвокат, син бідного чоботаря, Карлос Лопес. І оскільки зовнішня загроза до того часу ослабла, новий парагвайський уряд відкрив кордони, встановив дипломатичні відносини з більшістю країн світу і стало бурхливо розвивати міжнародну торгівлю...

Швидко розвивалася країна і за часів померлого у 1862 році К. Лопеса Франсіско. Завдяки йому Парагвай перетворився на провідну країну Латинської Америки. В ній були багаті, проте не було жебраків і майже не існувало злочинності. Парагвай повністю забезпечував себе тканинами, папером, будівельними матеріалами, зброєю та боєприпасами. Діяла одна з перших у Південній Америці залізниця, працював телеграф, національна валюта була стійкою, як у жодній з латиноамериканських країн, а зовнішнього боргу не було взагалі.

Існування південноамериканської держави, що не дозволяла себе грабувати, підривало усі мислимі устої.

Джерело: Калашников М. Гнев орка. – М.: АСТ, Астрель, 2003. – С. 209-210.

Потім ці поміщики утворили партію „Колорадо”, яка стала політичною опорою багаторічної диктатури А. Стресснера. Остання ж була повалена лише у 1989 році парагвайською армією.

Взагалі армія є серйозним чинником, що досить суттєво впливає на латиноамериканський тип держави. Вона має давні й стійкі традиції участі в політичному житті, активно і досить часто самим вирішальним чином впливала на функціонування усього державного механізму. Втручання армії у політичне життя латиноамериканських країн сотні разів деформувало стабільний розвиток держав.

Проте в Латинській Америці традиційно існувала точка зору, що розглядала армію як гаранта єдиного гаранта стабільності державно-правових інститутів та ефективного засобу вирішення соціально-економічних конфліктів латиноамериканського суспільства, особливо в період гострих політичних криз, оскільки функціонуючі демократичні інститути були начебто нездатними кардинально вирішити ці проблеми. Така концепція була заснована на тому, що органи державної влади були не в змозі забезпечити порядок та стабільність, оскільки вони походять від партій та партійних фракцій і, відповідно, відображають групові, а не загальнонаціональні інтереси. Звідси витікав висновок про те, що лише армія, яка є вільною від фракційності, може бути тим загальнонаціональним інститутом (до того ж пов'язаним єдиною дисципліною), який має право і водночас зобов'язаний у критичні виступити на політичній арені під гаслом захисту усієї нації. Концепція, що розглядає армію як носія та виразника загальнонаціональних інтересів, безпосередньо пов'язана з латиноамериканською традицією *мілітаризму* та *кауділізму*. І хоча система одноосібних правителів – **каудильйо** – відійшла у минуле разом з відверто мілітаристськими режимами, вона все одно впливає на латиноамериканський тип держави. Хоча формально армія не втручається у політичні процеси, в умовах латиноамериканського типу держави, вона сприяє їх нормальному розвитку і дотриманню усіма їхніми учасниками відповідних правил гри.

Латиноамериканський тип держави традиційно випробує на собі вплив римсько-католицької церкви. При цьому немалу роль відіграє взаємодія церкви з державою. Варіантів такої взаємодії є три:

- 1) Держава і церква офіційно уклали між собою союз.
- 2) Держави обмежують церковну діяльність введенням спеціальних законів, або навіть контролює її за допомогою спеціального законодавства.
- 3) Держава і церква відокремлені одна від одної за принципом „вільна церква у вільній державі”.

Проте, навіть у випадках такого спеціального контролю та відокремлення, церква в Латинській Америці є одним з головних носіїв суспільної ідеології, адже понад 90 % усього населення регіону сповідає католицизм. При цьому діяльність церкви накладає істотний відбиток на функціонування усього державного механізму та суспільної свідомості як для правлячої еліти, так і для широких верств населення.

Держава африканської цивілізації.

Африканський тип держави є домінуючим на африканському континенті, що звільнився від колоніальної залежності. Проте й на сьогодні там не склалися режими біхевіористичного чи лібертарного типу. Домінуючим державним режимом в умовах держави африканської цивілізації є консервативно-терористичний.

Соціальна основа державної влади опирається на племінну структуру. Те, що зазначені конгломерати етносів-племен, які були доволі об'єднані колонізаторами у єдині держави, не дозволило сформувати на більшості території Африки національних держав. Це також стало неможливим внаслідок відсутності:

- 1) Відсутності загальної колоніальної історії
- 2) Відсутності загальної системи символів.
- 3) Присвоєння культурних досягнень інших цивілізацій.

Отримання від західних країн певних національно-державних форм закономірно адаптувалося до реального стану місцевого суспільства з його низьким рівнем та специфічним характером формаційно-цивілізаційного розвитку,

авторитарно-тоталітарною політичною культурою та авторитарною політичною традицією.

Африканський тип держави, що склався під впливом зазначених чинників, являв собою різні модифікації персоніфікованої влади, що уособлювала приховану, рідше – відкрити домінацію сил етнічного, етнічно-регіонального і/або конфесійного характеру.

Економічною основою державної влади служить те майно, що знаходиться у державній власності. Проте формування цього майна відбувається за допомогою різних засобів. Ті варіанти, коли держава формує свою власність шляхом оподаткування приватних власників в умовах африканського типу держави досить обмежений. Річ у тім, що влада і власність в державах цього типу не розділені, а значить і якась прогресивна система оподаткування не буде працювати в цих умовах. Проте, як відомо, саме така система існує в ПАР. Інший же варіант розвитку державних підприємств існує далеко не у всіх африканських державах. Так, в Танзанії розвиток державних підприємств здійснюється в рамках ПЕВ – Планів економічного відновлення. Така економічна система існує в рамках держав, що у минулому обирали „соціалістичну орієнтацію” (наприклад, Ефіопія). Проте більшість держав цього не мають і найпотужнішим варіантом формування державної власності є допомога інших держав, що формують державну власність в країнах африканської цивілізації за допомогою кредитів. Проте і цей варіант зараз викликає сумнів. Річ у тім, що більшість міжнародних кредиторів африканських держав стали проводити політику структурного регулювання, яке дозволяє іноземцям втручатися у внутрішні справи останніх.

В умовах африканської держави також ускладнено існування морально-ідеологічної основи державної влади. Це можна пояснити існуючою племінною структурою та відсутністю єдиної ідеології національного або державного будівництва. Саме тому майже всі держави африканського типу є мало легітимними, нерідкими та численними також є спроби узурпації влади. Однак спроби подолати таке становище на сьогодні вже існують. Так, Президент Південно-Африканської

Республіки у 1997 році запропонував нову стратегію розвитку – „Африканський ренесанс”, який орієнтує африканців на створення стійкої та зростаючої економіки в регіоні і відродження африканської культури, зокрема, на базі віртуальної культурно-історичної спадковості.

Сучасна ж мета африканської держави – збереження територіальної цілісності шляхом досягнення тимчасового обмеженого консенсусу етнічних еліт та використання насильства. Для досягнення цієї мети потрібно вирішити численні завдання, здебільше деструктивного характеру. Для виконання зазначених завдань держава африканського типу отримує відповідні функції і створює певний механізм.

На сьогодні одна з найважливіших складових державного механізму – апарат держави африканського типу змінюється. Особливо це помітно на прикладі апарату державного управління:

1) Збільшується кількість міністерств.

2) Зростає чисельність автономних господарських та соціальних організацій (корпорацій, спілок змішаної економіки, дирекцій тощо). Таке зростання, з одного боку відображає динамізм державного апарату, його гнучкість (автономним організаціям легше отримати доступ до джерел фінансування), а з іншого – тягне за собою роздробленість державного апарату, ослаблення його координації.

3) Відбувається децентралізація низової ланки адміністративно-територіальних одиниць (селищ та їхніх об'єднань – комун), що виражається у створенні сільських виборних органів, яким надані повноваження з приводу вирішення місцевих справ. В деяких містах утворені муніципалітети (ради).

4) На регіональному рівні діють виключно представники уряду та міністерств, що керують окремими сферами суспільного життя.

За формою правління африканський тип держави може існувати як у вигляді необмежених монархій, так і вигляді президентських чи змішаних республік. При цьому, на відміну від країн Європи, а Африці форма правління не є чимось стійким. Там перехід республіки у монархію і монархії у республіку можна проаналізувати на прикладі Центральноафриканської республіки, де 1 січня 1966 року стався

військовий переворот, який привів до влади Ж. Бокасу. 4 грудня 1976 року ЦАР була проголошена імперією. Через рік відбулася коронація. Бокасса сам надів собі на голову корону і надав своїм підданам конституцію, де закріпив свої виключні повноваження:

1) Під керівництвом імператора розробляються закони.

2) Імператор є главою виконавчої влади і сам призначає прем'єр-міністра та членів Ради міністрів.

3) Імператор має право скликати надзвичайні засідання уряду та сам головувати на них.

4) Імператор є верховним головнокомандувачем та начальником органів державної безпеки.

5) Імператор має право оголошувати надзвичайний стан та інші повноваження.

Обіцянка ж провести вибори не була ним виконана.

В період правління Бокасси економічна ситуація в ЦАР істотно погіршилась внаслідок того, що ніким не контрольована правляча еліта грабували країну. Широкі ж народні маси залишалися без засобів існування. Зарплатня робітникам та стипендії студентам не виплачувалися протягом тривалого часу, що викликало обурення серед трудящих та студентства. Намагаючись придушити їхні протести Бокасса у 1979 році наказав розстріляти декілька студентських демонстрацій. Але це призвело до обурення широких верств населення як в ЦАР, так і за межами країни. 20 вересня 1979 року Франція висадила повітряний десант і усунула Ж. Бокасса від влади і центральноафриканська монархія знову перетворилася на республіку.

За формою державно-територіального устрою африканський тип держави тяжіє до унітаризму, хоча можуть існувати й федерації (Ефіопія, ПАР, Нігерія тощо). Проте, процеси глобалізації викликають рух африканських держави як у напрямку створення різного роду міждержавних об'єднань, так і у напрямку розвитку федералізму. Так, на сьогодні вже існують пропозиції щодо утворення конфедерації Кенії, Руанди, Бурунді та деяких інших країн. Існують і пропозиції

утворення нових федерацій в Судані, Камеруні та Сомалі. В умовах останньої пропонують утворити федеративну державу на клановій основі. У договорі про створення економічної спілки Кенії, Уганди та Танзанії (листопад 1999 року) зафіксована пропозиція щодо утворення Федерації сіх дно-африканських держав.

Домінуючим політичним режимом в умовах африканської держави є авторитарний, який здебільшого існує у формі тиранічного або деструктивного різновиду. Державно-політичний режим характеризується практикою трайбализму, а значить можна вважати його соціалістським.

Публічний вимір держави африканського типу характеризується суттєвим впливом вождя або так званого *бігмена*. Саме тому можна вважати, що він є автархічним або у формі монархії (вождизм та автократизм), або ж у формі монархії необмеженого типу.

Правова система африканського типу держави належить до звичаєво-общинної групи правових систем, що входять до звичаєвої правової сім'ї.

Питання для самоконтролю.

1. З яких частин складається Латинська Америка?
2. Хто такі каудильйо?
3. На що опирається соціальна основа державної влади в умовах держави африканського типу?

§ 6. Цивілізаційний підхід до типології держави: контекст прогресу.

Держава аграрного типу.

Державний режим в умовах аграрної цивілізації є консервативний або, терористичний. Соціальну основу державної влади становлять землевласники. Економічною ж основою державної влади була земля (в країнах Сходу – ще й вода). Морально-ідеологічна основа державної влади опиралася на ті уявлення у аграрному суспільстві, що витікали про положення про надприродний, сакральний

характер держави. Ця основа насамперед забезпечувалася за допомогою релігійної ідеології. Саме вона обґрунтовувала тезу про те, що держава є від Бога (або підтримується богами). Це дозволяє стверджувати, що держава аграрного типу в цілому була легітимною, хоча й знала узурпацію.

Приклад 16.5.

Е. Тоффлер про владу в умовах аграрного типу держави.

Знаходячись під владою королів та шаманів, вождів, богів сонця чи то святих, люди рідко сумнівалися стосовно того, хто має право та можливість розпоряджатися ними. Одягнений у ганчір'я селянин, відірвавшись від роботи, бачив над полями палац або монастир, що у всій своїй красі висівся на обрії. Йому не потрібен був ані політолог, ані газетний коментар, щоб розгадати загадку влади. Кожна людина знала, кому вона підкоряється.

Джерело: Тоффлер Э. Третья волна. – М.: АСТ, 1999. – С. 117.

Метою аграрної держави є захист інтересів пануючих верств. Для виконання цієї мети аграрна держава наділяється наступними завданнями:

- 1) Захистити інтереси пануючих верств від пригноблених станів.
- 2) Захистити інтереси пануючих верств від нападів ззовні.

Саме тому держава аграрного типу наділялася наступними внутрішніми функціями як охоронною (охорона форм власності, правопорядку та державного ладу, боротьба з повстаннями), економічною (оподаткування), і, частково екологічною, що більшою мірою була пов'язана з охоронною функцією, а також політичною. Щодо зовнішніх функцій, то вони зводилися виключно до військової (функція нападу та оборони) та дипломатичної.

Для реалізації цих функцій створювався відповідний механізм держави.

Статична структура державного механізму складалася з державних підприємств (іригаційні системи, що споруджувалися рабами, які належали фараонам, тобто державі), установ (існували державні школи (наприклад,

Навігацька школа у Москві, що готувала гардемаринів), університети тощо) та органів, які утворювали державний апарат. Зазначений апарат складався з правителів (царі, королі, фараони тощо) та їхніх дорадчих органів, яких можна було б вважати урядом. Існували і представницькі органи (Народні збори, парламент, Генеральні Штати, Земські Собори, польські сейми тощо), але це були, зазвичай органи станового або народного представництва. Суд тієї пори ніколи не був незалежною гілкою влади.

Динамічна структура механізму держави уособлювалася, в основному, в такій державній технології, як соціальна ієрархія. Хоча держава аграрного типу знала й інші технології: диктатуру (диктатура Сулли в Римі), бюрократію (китайське чиновництво) та адхократію (система приказів у Московському царстві).

Домінуючою формою правління була монархія. Зазвичай вона була необмеженою. Проте траплялася й обмежена монархія. Як правило вона була договірною, дуархічною, органічною або традиціоналістичною. Щодо республік, то вони також існували і були, насамперед, пов'язані з розвитком приватної власності (Римська республіка, Генуя, Новгород тощо).

Форма державно-територіального устрою в умовах держави аграрного типу може бути або простою (національні королівства) або складною (багатонаціональні імперії). Держава аграрного типу знає також державно-подібні об'єднання: конфедерації (Шумер, Еллада) та унії (Річ Посполита).

Політичні режими в аграрній державі є або демократичними (Афіни, Річ Посполита), авторитарними (Московське царство) або тоталітарними (держава асасинів). Державно-політичний режим, як правило, є соціалістським (допетровська Московія). Проте держава аграрного типу знає й етатистський режим (правління Петра I) та, хоча і дещо специфічний, цивілітарний режим (Римська республіка, яка намагалася піклуватися і захищати своїх громадян).

Публічний вимір аграрної держави може бути як поліархічним (Афіни), так і олігархічним (Річ Посполита). Проте домінуючим виміром того часу був автархічний (необмежена монархія).

Правова система держави аграрного типу опирається на аналіз суб'єктно-сутнісного, інтелектуально-психологічного та нормативно-регулятивного рівнів.

Аналізуючи суб'єктно-сутнісний рівень, ми повинні мати на увазі, що основними суб'єктами права були землевласники. Інтелектуально-психологічний рівень формує основи правосвідомості суспільства і за ним аграрний тип є неоднорідним. Так, в деяких державах повага до закону трималася виключно на страху перед покаранням. Це була переважна більшість держав того часу. Однак існували й осередки більш розвиненої правової культури та правосвідомості. Як приклад, можна навести стародавній Рим. Нормативно-правовий рівень дозволяє нам зробити висновок про те, що, зазвичай норми права виходять від держави, однак в деяких з них існувало певною мірою розвинене громадянське суспільство, яке могло впливати на державу при прийнятті таких норм. Це, насамперед, існувало в умовах республіканської форми правління.

Держава індустріального типу.

Державний режим в умовах індустріальної цивілізації починає варіюватися від лібертарних (буржуазні держави періоду, який тривав з початку промислової революції в Англії і до світової економічної кризи 1929-33 рр.) до біхевіористичних (буржуазні держави з 1933 року). Проте існували індустріальні держави як з консервативним, так і з терористичним режимом. У останньому випадку це були соціалістичні держав казарменного типу в певний період своєї історії (наприклад, Радянська держава часів червоного терору).

Соціальною основою державної влади є ті верстви суспільства, що розпоряджаються індустріальними підприємствами. Економічною – майно, що знаходиться у державній власності (промислові підприємства в соціалістичних державах, доходи від податків в буржуазних державах). Морально-ідеологічна основа опиралася більшою мірою на світську ідеологію (світле комуністичне майбутнє в СРСР; Свобода, Рівність, Братерство у Франції; Велика Американська мрія в США тощо), хоча знала й релігійну (як приклади, можна навести іслам в Ірані

часів Р.М. Хомейні або іудаїзм в Ізраїлі часів його становлення). Влада могла бути як легітимною, так і узурпаторською.

Реальною метою індустріальної держави було забезпечення інтересів власників (або розпорядників) індустріальних підприємств. Декларовані ж цілі могли бути різними: формування великої арійської раси в рамках Третього Рейху; боротьба з тиранією тощо.

Для досягнення цієї мети держава індустріального типу повинна вирішити низку завдань здебільше конструктивного напрямку, хоча не виключними є й деструктивні (обмежити права окремих верств суспільства: євреїв та слов'ян в нацистській Німеччині; так званих експлуататорських класів в СРСР тощо) та стабілізаційні (збити хвилі революційного терору за допомогою обмежень та контртерору). Для вирішення зазначених завдань держава індустріального типу наділяється відповідними функціями.

Ці функції витікають або з класових чи національних протиріч і відображають карну сутність держави, або з загальних потреб суспільства і відображають регулятивно-охоронну сутність держави індустріального типу. Реалізація зазначених функцій потребує певного механізму, статична структура якого складається з державних підприємств, державних установ та державних органів. До державних підприємств можна віднести ті підприємства, що знаходяться у державній власності (наприклад, фабрики й заводи в СРСР). До державних установ – державні школи, університети, лікарні тощо. Серед державних органів починають домінувати органи представництва (парламенти або Ради). Існують глави держави як одноосібного (монарх, президент), так і колективного (Президія Верховної Ради СРСР) характеру. З'являється суд як незалежна гілка єдиної державної влади. Серед державних технологій домінуючою є бюрократія. Соціальна ієрархія йде в минуле або ліквідовуючись взагалі, або поглинаючись бюрократичними державними технологіями. Саме в умовах індустріальної держави з'являється таке негативне явище як бюрократизм, який вивертає саму сутність бюрократії і перетворює її на свою протилежність. Крім бюрократії індустріальна держава досить широко

використовує диктатуру і, іноді, адхократію. Існують плани економічного і соціального розвитку.

Домінуючою формою правління в умовах держави індустріального типу є республіка. Саме в цей період з'являються такі її різновиди як президентська, парламентська і змішана. Однак і інша класифікація не втрачає актуальності, адже існують теократичні (Іран, Пакистан) та партократичні (СРСР) республіки. Існування необмеженої монархії перестає бути домінуючим (Російська імперія до революції 1905-07 рр.). Більшість монархій обмежена або конституцією (Німеччина, Японія, Італія), або парламентом (Росія 1907-1917 рр., Британська імперія).

Серед форм державно-територіального устрою в індустріальній державі є деяка розбіжність. Так, існують як прості (унітарні) держави, так і складні: федерації (США) та імперії як єдиного (Російська), так і колоніального (Британська, Голландська, Бельгійська, Французька) типу.

Політичні режими існують як демократичні, так і ліберальні, як авторитарні, так і тоталітарні. Державно-політичні також існують у всій своїй палітрі. Публічний вимір держави індустріального типу знає як поліархію (США), так і олігархію (СРСР) чи автархію (нацистська Німеччина).

Аналіз правової системи в умовах держави індустріального типу передбачає висвітлення її суб'єктно-сутнісного, інтелектуально-психологічного та нормативно-регулятивного рівня.

Так, згідно суб'єктно-сутнісному рівню правової системи індустріальної держави кількість суб'єктів права зростає. Врешті-решт саме в цей період з'являється загальне виборче право. Страх перед покаранням поступово змінюється на свідоме підпорядкування вимогам закону, хоча і не всюди: в умовах авторитарних та тоталітарних режимів, страх перед покаранням все ж таки домінує над людьми. Норми ж права як створюються державою самостійно, так (і це поступово стає домінуючим) під тиском громадянського суспільства.

Держава постіндустріального типу.

Державний режим в умовах постіндустріальної цивілізації є, здебільшого, біхевіористичним. Однак, у зв'язку з процесами глобалізації поступово зростає й роль лібертарного режиму. В умовах авторитаризму може існувати консервативний режим. І лише за часів тоталітаризму є небезпека терористичного державного режиму.

Соціальною основою державної влади є люди знань, володарі інформації, творчі особистості. Умовно їх можна назвати меритократами (від меритократії) або когнітаріатом. Економічна основа опирається на державне майно, що знаходиться у державній власності (різного роду державні монополії та прибутки з оподаткування підприємств). Морально-ідеологічна основа опирається на ідеологію постмодернізму, який надає творчій особистості можливість розвиватися та удосконалюватись. Влада в державі постіндустріального типу здебільшого є легітимною. Навіть випадки узурпації завдяки ЗМІ швидко легітимізуються.

Цілі постіндустріальної держави пов'язані з формуванням гуманістичної цивілізації творчих особистостей. Задля цього вона повинна виконати низку завдань конструктивного плану, хоча й деструктивні завдання не є виключеними (наприклад, завдання, що спрямовані на обмеження права на інформацію з метою захисту приватного життя). Для вирішення цих завдань держава постіндустріального типу наділяється відповідними функціями. До внутрішніх функцій постіндустріальної держави належить економічна (наприклад, оподаткування), екологічна (створення чистого навколишнього природного середовища), освітянська (піклування про розвиток освіти населення) тощо. Серед зовнішніх – дипломатична, військова, вирішення глобальних проблем людства тощо.

Для реалізації зазначених функцій держава постіндустріального типу створює певний механізм. Його статична структура буде передбачати існування як державних підприємств, що зайняті на стратегічних напрямках інформаційно-комунікативної та енергетичної промисловості. До державного механізму будуть обов'язково включені державні установи, роль яких суттєво зростатиме, особливо

університетів та інститутів як місць основної роботи більшості членів постіндустріального суспільства. В умовах постіндустріальної цивілізації будуть існувати і державні органи, структуру яких зараз досить важко передбачити. Проте, на нашу думку, вони будуть більш дійовими, аніж сучасні бюрократичні контори.

Щодо державних технологій, то бюрократія в постіндустріальній державі суттєво звужується. На її місце приходить адхократія. З'являються нові державні технології: креативна корпорація та електронний уряд. Саме останній та адхократія стануть тими технологіями, що ліквідують бюрократизм. Державне планування поступово змінюється на прогнозування, програмування та моделювання розвитку регіонів.

Форма правління передбачає існування як монархії, так і республіки (наприклад, сучасні США). Форма державно-територіального устрою може бути як унітарною, так і федеративною. Проте процеси глобалізації призведуть до розвитку міждержавних об'єднань. Політичний режим може бути демократичним (США, Фінляндія), авторитарним (Сінгапур). Існування інформаційного тоталітаризму також не потрібно виключати. На нашу думку, державно-політичний режим в умовах постіндустріальної держави, здебільшого, буде цивілітарним.

Публічний вимір держави постіндустріального типу буде меритократичним.

Правова система в постіндустріальній державі передбачає висвітлення таких рівнів як суб'єктно-сутнісного, інтелектуально-психологічного та нормативно-регулятивного. Суб'єктами права в постіндустріальній державі будуть всі. Розвинена правосвідомість дозволить впливати на рівень нормативно-правових актів, процес створення яких стане контролюватися громадянським суспільством.

Питання для самоконтролю.

1. Які державні технології домінують і державі аграрного типу?

2. Які державні технології домінують в державах індустріального типу?

3. Які державні технології домінують в державах постіндустріального типу?

Дискусійні завдання:

1. Який з типів держав за цивілізаційним підходом Вам найбільш подобається і чому:

- Держава океанічної субцивілізації.
- Держава континентальної субцивілізації.
- Держава православно-руської субцивілізації.
- Держава західно-православної субцивілізації.
- Держава конфуціано-китайської цивілізації.
- Держава буддійсько-японської цивілізації.
- Держава індуської цивілізації.
- Держава ісламської цивілізації (шиїти).
- Держава ісламської цивілізації (суніти).
- Держава латиноамериканської цивілізації.
- Держава африканської цивілізації.

2. Що саме в вищезазначених державах Вам найбільше подобається і чому?

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 3:

Книги.

Навчально-методична література.

1. **Административное право (Общая и Особенная части) / Под ред. А.Е. Лунёва. – М.: Юридическая литература, 1970. – 600 с.**

2. **Алексеев С.С.** Государство и право. Начальный курс. – М.: Юридическая литература, 1996. – 192 с.
3. **Бабаев В.К., Баранов В.М., Толстик В.А.** Теория государства и права в схемах и определениях: Учебное пособие. – М.: Юристъ, 1998. – 256 с.
4. **Василенко И.А.** Политическая глобалистика: Учебное пособие для вузов. – М.: Логос, 2000. – 360 с.
5. **Введение в политологию.** Наука о политике. Учебное пособие в двух частях / Под общ. ред. Н.И. Горлач, Г.Т. Головченко. – Ч. 1. – Харьков, 1994. – 248 с.
6. **Введение в политологию.** Наука о политике. Учебное пособие в двух частях / Под общ. ред. Н.И. Горлач, Г.Т. Головченко. – Ч. 2. – Харьков, 1995. – 463 с.
7. **Венгеров А.Б.** Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. – 3-е изд. – М., 1999. – 528 с.
8. **Григонис Э.П., Григонис В.П.** Конституционное право зарубежных стран. Курс лекций. – СПб.: Питер, 2002. – 416 с.
9. **Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник /** За ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
10. История новейшего времени стран Европы и Америки: 1918-1945 / Под ред. Е.Ф. Язькова. – М.: Высшая школа, 1989. – 463 с.
11. **Комаров С.А., Малько А.В.** Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. Краткий учебник для вузов. – М.: НОРМА–ИНФРА-М, 1999. – 448 с.
12. **Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Тома 1-2 /** Отв. ред. Б.А. Страшун. – М.: БЕК, 1995. – 778 с.
13. **Конституционное право зарубежных стран.** Учебник для вузов / Под общ. ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо и Л.М. Энтина. – М.: НОРМА, 2000. – 832 с.
14. **Любашиц В.Я., Мордовцев А.Ю., Тимошенко И.В.** Теория государства и права: Учебное пособие. – Ростов н/Д.: МарТ, 2002. – 512 с.
15. **Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф.** Основы менеджмента. – М.: Дело, 1997. – 704 с.

16. **Моисеева Л.А.** История цивилизаций. Курс лекций. – Ростов н/Д.: Феникс, 2000. – 416 с.
17. **Мухаев Р.Т.** Теория государства и права: Учебник для вузов. – М.: ПРИОР, 2001. – 464 с.
18. **Назаренко Г.В.** Теория государства и права: Учебное пособие. – М.: Познавательная книга плюс, 1999. – 176 с.
19. **Нерсесянц В.С.** Теория государства и права. – М.: НОРМА, 2001. – 272 с.
20. **Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева.** – М.: Юристъ, 1996. – 472 с.
21. **Олійник А.Ю., Гусарєв С.Д., Слюсаренко О.Л.** Теорія держави і права: Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.
22. **Основи держави і права України: Навчальний посібник / Укл.: Колектив авторів юридичного факультету УАБС; За ред. В.В. Сухоноса (молодшого).** – Суми: ВТД „Університетська книга”, 2003. – 388 с.
23. **Основы государства и права / Л.Л. Богачева, В.А. Бигун, Ю.П. Битяк и др. / Под ред. В.В. Комарова.** – Учебное пособие. – Харьков: Национальная юридическая академия Украины, 1997. – 245 с.
24. **Панарин А.С.** ПОЛИТОЛОГИЯ. Западная и восточная традиция: Учебник для вузов. – М.: Университет, 2000. – 320 с.
25. **Политология: курс лекций / под ред. А.А. Радугина.** – М.: Центр, 1996. – 288 с.
26. **Проблемы общей теории права и государства. Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца.** – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 832 с.
27. **Протасов В.Н.** Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. – М.: Новый Юрист, 1999. – 240 с.
28. **Российская историческая политология. Курс лекций: Учебное пособие / Отв. ред. С.А. Кислицын.** – Ростов н/Д.: Феникс, 1998. – 608 с.
29. **Рябов С.Г.** Політологічна теорія держави. – К.: Тандем, 1996. – 240 с.

30. **Скакун О.Ф.** Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум, Ун-т внутренних дел, 2000. – 704 с.
31. **Теория** государства и права / Под ред. К.А. Мокичева. – М.: Юридическая литература, 1971. – 632 с.
32. Теория государства и права: 100 экзаменационных ответов. Экспресс-справочник. – Ростов н/Д.: МарТ, 2002. – 288 с.
33. **Теория** государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2000. – 776 с.
34. **Теория государства и права:** Учебник для вузов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М.: НОРМА, 2000. – 616 с.
35. **Теория государства и права:** Учебник для вузов / Под ред. М.М. Рассолова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – 640 с.
36. **Теорія держави і права:** Конспект лекцій / Уклад. В.В. Сухонос (мол.). – Суми: УАБС, 2003. – 90 с.
37. **Чиркин В.Е.** Конституционное право зарубежных стран. – М.: Юристъ, 1999. – 568 с.

Довідники.

38. **Латинская Америка:** Справочник / Под общ. ред. В.В. Вольского; Сост. С.Н. Табунов. – М.: Политиздат, 1990. – 399 с.
39. **Мэнинг Н.** Реформа государственного управления: международный опыт. – М.: Весь Мир, 2003. – 496 с.
40. **Пігенко В., Пушак Т.** Президентська, парламентська та змішана форма правління: досвід демократій центрально-східної Європи у контексті становлення системи державного управління в Україні. – К.: Вісник програми сприяння парламенту України, 2003. – 38 с.
41. **Шаповал В.М.** Державний лад країн світу. – К.: Український Центр Правничих Студій, 1999. – 320 с.

Першоджерела, монографії і наукові видання.

42. **Авторитаризм** и демократия в развивающихся странах / В.Г. Хорос, Г.И. Мирский, К.Л. Майданик и др. – М.: Наука, 1996. – 336 с.
43. **Альбедиль М.Ф.** Индуизм. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2000. – 256 с.
44. **Блок М.** Феодальне суспільство. – К.: Всесвіт, 2001. – 528 с.
45. **Богданов А.А.** Завтра ли? // Богданов А.А. Вопросы социализма: Работы разных лет. – М.: Политиздат, 1990. – С. 305-321.
46. **Громыко А.Л.** Политические режимы. – М.: Знание, ТОО Интел Тех, 1994. – 64 с.
47. **Гумилёв Л.Н.** Древняя Русь и Великая Степь. – СПб.: Кристалл, 2001. – 767 с.
48. **Зиновьев А.А.** На пути к сверхобществу. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. – 638 с.
49. **Иноземцев В.Л.** За пределами постэкономического общества: Научное издание. - М.: Academia – Наука, 1998. – 640 с.
50. **Ковлер А.И.** Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. – М.: Институт государства и права РАН, 1997. – 102 с.
51. **Конфуций.** Луньюй. // Конфуций. Уроки мудрости: Сочинения. – М.: ЭКСМО-Пресс, Х.: Фолио, 2002. – С. 15-126.
52. **Лем С.** Сумма технологии. – М.: АСТ, 2002. – 668 с.
53. **Ленин В.И.** О придании законодательных функций Госплану // Ленин В.И. Последние письма и статьи. – М.: Политиздат, 1976. – С. 8-9.
54. **Лок Дж.** Два трактата про врядування. – К.: Основи, 2001. – 265 с.
55. **Сацков Н.Я.** Разрушающая и созидаящая роль идеи к Третьему Тысячелетию Христовой Эры. – К.: Институт праксеологии, 1995. – 902 с.
56. **Сталин И.В.** Итоги первой пятилетки // Сталин И.В. Вопросы ленинизма. – Л.: Госполитиздат, 1953. – С. 366-432.

57. **Сухонос В.В.** Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму авторитаризму. – Суми: Університетська книга, 2003. – 336 с.
58. **Тоффлер Э.** Метаморфозы власти. – М.: АСТ, 2002. – 669 с.
59. **Тоффлер Э.** Третья волна. – М.: АСТ, 1999. – 784 с.
60. **Тоффлер Э.** Шок будущего. – М.: АСТ, 2001. – 560 с.
61. **Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти.** – М.: Наука, Восточная литература, 1993. – 392 с.
62. **Хантингтон С.** Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с.
63. **Хашматулла Б.** Идея правового государства и проблемы исламской государственности: история и современность. Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одесская национальная юридическая академия. – Одесса, 1994. – 21 с.
64. **Цивилизационные модели современности и их исторические корни /** Под ред. Ю.Н. Пахомова. – К.: Наукова думка, 2002. – 632 с.
65. **Шаталин С.С. и др.** Переход к рынку. Концепция и программа. – М.: Архангельское, 1990. – 239 с.
66. **Якушик В.М.** Государство переходного типа (вопросы теории). – К.: Лыбидь, 1991. – 199 с.

Художня і популярна література.

67. **Бахман К.** Кем был Гитлер в действительности. – М.: Прогресс, 1981. – 207 с.
68. **Бёмер Г.** История ордена иезуитов. – Смоленск: Русич, 2002. – 464 с.
69. **Буровский А.М.** Несостоявшаяся империя: Историческое расследование. – Красноярск: БОНУС, М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 512 с.
70. **Бушков А., Буровский А.** Россия, которой не было-2. Русская Атлантида: Историческое расследование. – Красноярск: БОНУС, М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 512 с.

71. **Бушков А.А.** Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, СПб.: Нева, Красноярск: Бонус, 1997. – 608 с.
72. **Бушков А.** Рыцарь из ниоткуда: Роман. – СПб.: Нева, 1996. – 448 с.
73. **Венгеров А.Б.** Предсказания и пророчества: за и против: Историко-философский очерк. – М.: Моск. рабочий, 1991. – 240 с.
74. **Дарол А.** Тайные общества. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. – 304 с.
75. **Злотников Р.В.** Империя. Виват, император! Роман. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, Альфа-книга, 2002. – 415 с.
76. **Иванян Э.А.** Белый дом: президенты и политика. – М.: Политиздат, 1975. – 432 с.
77. **Каганец І.В.** Арієський стандарт: Українська ідея епохи великого переходу. – К.: А.С.К., 2004. – 336 с.
78. **Калашников М.** Вперёд в СССР-2. – М.: Яуза, Эксмо, 2003. – 416 с.
79. **Калашников М.** Гнев орка. – М.: АСТ, Астрель, 2003. – 598 с.
80. **Каныгин Ю.М.** Вехи священной истории: Русь-Украина. – К.: Украина, 1999. – 350 с.
81. **Коул А., Банч К.** Конец империи: Роман. – М.: АСТ, 2001. – 590 с.
82. **Сильверберг Р.** Замок лорда Валентина: Фантастический роман. – СПб.: Сфинкс СПб, М.: ВМКЦ, 1993. – 512 с.
83. **Удовик С.Л.** Глобализация: семиотические подходы. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2002. – 480 с.
84. **Феллер В.В.** Новый миф о будущем. Научно-популярное издание. – Самара: Самар. Дом печати, 2000. – 256 с.
85. **Чугуенко М.** Шокирующая Украина. Лабиринты истории. – Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2003. – 320 с.

Статті.

Енциклопедії, словники і довідники.

86. **Авер'янов В.Б.** Державне управління // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 119-120.
87. **Авер'янов В.Б.** Державний апарат // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 121.
88. **Авер'янов В.Б.** Органи виконавчої влади // Юридична енциклопедія. – К., 2002. – Т. 4. – С. 287.
89. **Авер'янов В.Б.** Уряд // Юридична енциклопедія. – К., 2004. – Т. 6. – С. 222.
90. Адольф Гитлер // **Мирошникова В.В., Мирошникова Д.С.** 100 знаменитих політиків. – Х.: ФОЛІО, 2004. – С. 123-129.
91. **Батанов О.В.** Органи судової влади // Юридична енциклопедія. – К., 2002. – Т. 4. – С. 292.
92. **Батанов О.В., Воронов М.П.** Представницькі органи // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 63.
93. **Бобровник С.В.** Конфедерація // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С.330.
94. Власть // Введение в политологию: Словарь-справочник / Под ред. В.П. Пугачёва. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 33-34.
95. **Воронов М.П.** Автономія // Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 1. – С. 23-24.
96. Демократия либеральная // Введение в политологию: Словарь-справочник / Под ред. В.П. Пугачёва. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 62-63.
97. Демократия социальная // Введение в политологию: Словарь-справочник / Под ред. В.П. Пугачёва. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 67.
98. **Кафарський В.І.** Цивілізація // Юридична енциклопедія. – К., 2004. – Т. 6. – С. 361-362.
99. Легитимность // Введение в политологию: Словарь-справочник / Под ред. В.П. Пугачёва. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 109-110.

100. **Лисенков С.Л.** Імперія // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 666.
101. **Маляренко В.Т.** Правосуддя // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 50-51.
102. Пак Чжон Хі // **Вагман І.Я., Вукина Н.В., Мирошникова В.В.** 100 знаменитых тиранов. – Х.: ФОЛІО, 2003. – С. 363-366.
103. **Рабінович П.М.** Орган держави // Юридична енциклопедія. – К., 2002. – Т. 4. – С.286-287.
104. Ресурси влади // Введение в политологию: Словарь-справочник / Под ред. В.П. Пугачёва. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 200-201.
105. **Скрипнюк О.В.** Лібералізм // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С. 482-483.
106. Солон // **Варламова Т.К.** Политики и правители. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2001. – С. 457-459.
107. Сталин (Джугашвили) Иосиф Виссарионович – генеральный секретарь ЦК РКП(б) – ВКП (б) (С 1922 г.), Председатель Совета министров (Совнаркома) СССР (1941-1953) //, **Данцев А.А.** Правители России. XX век. – Ростов н/Д.: Феникс, 2000. – С. 65-85.
108. **Тихонова Э.А.** Глава держави // Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 1. – С. 593–594.
109. **Федоренко В.Л.** М'янма // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С. 789.
110. **Федоренко В.Л.** Непал // Юридична енциклопедія. – К., 2002. – Т. 4. – С. 143.
111. **Федоренко В.Л.** Шрі-Ланка // Юридична енциклопедія. – К., 2004. – Т. 6. – С. 447-448.
112. **Цвєтков В.В.** Бюрократія // Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 1. – С. 296.

113. **Чаликова В.** Либерализм // 50/50: Опыт словаря нового мышления /Под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. – М.: Прогресс, 1989. – С. 274-279.

114. **Шаповал В.М.** Парламент // Юридична енциклопедія. – К., 2002. – Т. 4. – С. 434-435.

115. **Шаповал В.М.** Форма державного правління // Юридична енциклопедія. – К., 2004. – Т. 6. – С. 295-296.

116. **Шемшученко Ю.С., Тимошенко В.І.** Типологія держав // Юридична енциклопедія. – К., 2004. – Т. 6. – С. 65-66.

Збірники наукових праць і журнали.

117. **Бельский К.С.** О функциях исполнительной власти // Государство и право. – 1997. – № 3. – С. 14-21.

118. **Венгеров А.Б.** Синергетика и политика. // Общественные науки и современность. – 1993. – № 4. – С. 55-69.

119. **Венгеров А.Б.** Синергетика, юридическая наука, право // Советское государство и право. – 1986. – № 10. – С. 36–45.

120. **Давиденко В.В.** Економічна функція сучасної держави // Держава і право: Збірник наукових праць. – Вип.. 21. – К.: Ін-т держави і права ім.. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 73-79.

121. **Жук П.** До розробки нового адміністративно-територіального поділу України // Перехід IV. – 2001. – № 1 (6). – С. 21-27.

122. **Збітнєв Ю.** Німецький експеримент // Перехід IV. – 2000. – № 2 (4). – С. 113-125.

123. **Каганець І.** Фашизм чи солідаризм // Перехід IV. – 2004. – № 12. – С. 77-87.

124. **Каминский С.А.** Институт монархии в странах Арабского Востока // Советское государство и право. – 1978. – № 7. – С. 108-112.

125. **Кашкин С.Ю.** Политический режим в современной Индии: сущность, основные особенности и тенденции развития // Государство и право. – 1995. – № 4. – С. 122-130.

126. **Кормич Б.А.** Митна політика України як функція держави // Держава і право: Збірник науковий праць. – Вип. 5. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – С. 438-442.

127. **Курашвили Б.П.** Модели социализма // Советское государство и право. – 1989. – № 8. – С. 99-110.

128. **Марченко М.Н.** Соотношение законодательной и исполнительной властей в государственном механизме Германии 30-х годов // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1994. – № 5. – С. 3-12.

129. **Мельников Е.Н.** Развитие авторитарных тенденций в африканских странах капиталистической ориентации (на примере бывших французских колоний) // Советское государство и право. – 1988. – № 2. – С. 103-108.

130. **Мірошніченко М.І.** Природа відношення „державна влада” – „позитивне право” // Держава і право: Збірник науковий праць. – Вип. 19. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 22-30.

131. **Осавелюк А.М.** Современный механизм системы сдержек и противовесов в зарубежных государствах // Государство и право. – 1993. – № 12. – С. 105-114.

132. **Павлішина Л.Ф.** Японія – ефективна виконавча влада і процеси демократизації // Матеріали Міжнародної наукової конференції „Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем”. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – С. 48-51.

133. **Погребняк С.П.** Методологічні засади державної влади // Методологічні проблеми правової науки: Доклад. Міжнародна наукова конференція. – Х., 2003. – С. 163-165.

134. **Семчик В.І.** Порівняльний аналіз аграрного законодавства України та зарубіжних країн (Росії, США, Європи, Японії) // Матеріали Міжнародної наукової

конференції „Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем”. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – С. 141-147.

135. Словська І.С. Англо-американська модель конституціоналізму: теоретико-правовий аналіз // Держава і право: Збірник наукових праць. – Вип. 10. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С. 218-221.

136. Сухонос В. Аналіз державного режиму: термінологія, класифікація та характеристика в постіндустріальну епоху // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 12. – С. 10-13.

137. Сухонос В. Здійснення державної влади в умовах демократичного, авторитарного і тоталітарного режиму (політичний і економічний аспекти) // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000. – № 2. – С. 3-6.

138. Сухонос В. Моральна-ідеологічна основа державної влади в постіндустріальному суспільстві // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 2. – С. 109-110.

139. Сухонос В. Організаційно-правовий вимір держави постіндустріального суспільства: методологічний аспект // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 7. – С. 88-90.

140. Сухонос В. Публічний вимір держави постіндустріального суспільства: методологічний аспект // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 11. – С. 72-74.

141. Сухонос В. Соціально-економічна основа державної влади в постіндустріальному суспільстві // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 10. – С. 68-70.

142. Сухонос В. Суверенітет як територіальний вимір держави постіндустріального суспільства: функціональний та економічний аспекти // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 75-76.

143. Сухонос В. Форма державно-територіального устрою: термінологія і класифікація постіндустріальної епохи // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 1. – С. 65-68.

144. Сухонос В.В. Методологічні проблеми дослідження монархічної форми правління: термінологія і класифікація постіндустріальної епохи // Методологічні проблеми правової науки: Доклад. Міжнародна наукова конференція. – Х., 2003. – С. 165-169.

145. Сухонос В.В. Правовий аспекти банківської діяльності з точки зору формування постіндустріального суспільства // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Збірник наукових праць. Т. 8. – Суми: Мрія-1 ЛТД, УАБС, 2003. – С. 125-128.

146. Сухонос В.В. Роль глави держави у формуванні і функціонуванні динамічного виміру державного механізму: теоретико-методологічний та історичний аспекти // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 26. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С. 21-27.

147. Сухонос В.В. Форма правління: термінологія, класифікація, характеристика (проблеми постіндустріальної епохи) // Держава і право: Збірник науковий праць. – Вип.. 21. – К.: Ін-т держави і права ім.. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 57-63.

148. Тамура С. Японська політична і правова системи // Матеріали Міжнародної наукової конференції „Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем”. – К.: Інститут держави і права ім.. В.М. Корецького НАН України, 2000. – С. 46-48.

149. Федько В. Нацизм і більшовизм. Історичні підстави декомунізації // Перехід IV. – 2001. – № 3. – С. 79-89.

150. Хашматулла Б. Мусульманская концепция государства // Держава і право: Збірник науковий праць. – Вип.. 21. – К.: Ін-т держави і права ім.. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 46-51.

151. **Черняк Є.В.** Роль судової влади в політичній системі США // Держава і право: Збірник наукових праць. – Вип.. 21. – К.: Ін-т держави і права ім.. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 149-154.

152. **Чиркин В.Е.** Гонидек П.-Ф. в сотрудничестве с Бокелем А. Африканское государство. Эволюция, федерализм, централизация и децентрализация. 2-е изд. переработ. Париж: Генеральная библиотека права и юриспруденции, 1985. 362 с. – Рецензия. // Советское государство и право. – 1986. – № 3. – С. 148-150.

153. **Шемшученко Ю.С.** Теоретичні засади реформування правової системи України. // Правова держава. – Вип. 7. – К., 1996. – С. 50-56.

Газети.

154. **Галаур С.** Модель з математичним ухилом // Урядовий кур'єр. – 2003. – 27 червня. – С. 5.

Хрестоматійні матеріали і антології.

155. **Боливар С.** О самобытности Латинской Америки // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов вузов / Сост. Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 437-438.

156. **Брагина Е.А.** Индия: сохранение опоры на собственные силы // Постиндустриальный мир и Россия. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С. 388-403.

157. **Дюмон Л.** Номо hierarchicus // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов вузов / Сост. Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 372-380.

158. **Лебедева Э.Е.** Тропическая Африка и глобализация // Постиндустриальный мир и Россия. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С. 419-433.

159. **Мирзеханов В.С.** Кризис «идеологии развития»: некоторые размышления о политике структурной перестройки в Африке // Постиндустриальный мир и Россия. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С. 434-440.

160. Монтескье Ш.-Л. О духе законов // **Теория** государства и права: Хрестоматия: В 2 т. / Авт.-сост. В.В. Лазарев, С.В. Липень. – М.: Юристь, 2001. – Т. 1. – С. 232-237.

161. Тоффлер Э. Адаптивная корпорация // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 448-462.

162. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и создание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология // Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 123-162.

163. Шемякин Я.Г. Специфика латиноамериканской цивилизации // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов вузов / Сост. Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 453-463.

Нормативні матеріали.

164. Из материалов Верховного Суда по делу "Птицеторговая корпорация Шехтера» против Соединённых Штатов Америки. 1935 год // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. Т 2. / Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – М.: Юристь, 1996. – С. 308-309.

165. О восстановлении национальной экономики. Закон США от 16 июля 1933 года // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. Т 2. / Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – М.: Юристь, 1996. – С. 305-307.

166. О разработке концепции информатизации общества. Постановление Политбюро ЦК КПСС от 15 июля 1988 года // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. – С. 55-56.

167. Об улучшении положения в сельском хозяйстве. Закон США от 12 мая 1933 года // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. Т 2. / Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – М.: Юристь, 1996. – С. 303-304.

168. Про державну службу. Закон України № 3723-ХІІ від 16 грудня 1993 року. // Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію. / Упоряд. М. І. Камлик та інші. – К.: Школяр, 1999. – С. 401- 419.

169. Про підприємства в Україні. Закон України № 887-ХІІ від 27 березня 1991 року // ВВР. – 1991. – № 24. – Ст.. 272.

РОЗДІЛ 3. ТЕОРІЯ ПРАВА

ГЛАВА 17. Норма права

План.

1. Соціальні норми.
2. Поняття і ознаки норм права.
3. Види норм права.
4. Структура норми права.

§ 1. Соціальні норми

Поняття і класифікація соціальних норм.

Соціальні норми – загальні правила поведінки людей, колективів, соціальних груп; правила поведінки в суспільстві.

Соціальним нормам притаманні такі *рис*и, як соціальність, об'єктивність, нормативність, міра свобода індивіда, обов'язковість, наявність процедури, санкціонованість та системність.

Соціальність соціальних норм передбачає регулювання ними соціальної сфери, яка включає до себе:

1. людей.
2. суспільні відносини, тобто відносини між людьми та їх колективами.
3. поведінку людей.

Таким чином, соціальні норми формують соціальні структури і регулюють соціально значущу поведінку людей.

Нормативність забезпечується за рахунок загального характеру соціальних норм, що діють як типові регулятори поведінки. Їх адресати визначаються не

поіменно, а шляхом указівки на їх типові ознаки (осудність, вік, загальні вимоги до статусу юридичної особи тощо). Крім того, нормативність виявляється у неодноразовості дії соціальних норм, адже соціальна норма набуває чинності кожного разу, коли виникає типова ситуація, яка передбачається як умова її вступу у процес регулювання. Тут слід зазначити, що за змістом соціальні норми є визначеними, але типовим чином, як загальна модель поведінки.

Соціальні норми є *мірою свободи індивіда*, що встановлює кордони його поведінки, соціальної експансії, способів задоволення потреб і інтересів.

Обов'язковість означає, що соціальні норми як нормативний вираз соціальної необхідності завжди так чи інакше є обов'язковими, тобто мають характер припису.

Наявність процедури, тобто тих чи інших процедурних форм, детально регламентованих порядків реалізації і дії соціальних норм завжди притаманна соціальному регулюванню.

Санкціонованість передбачає механізми забезпечення реалізації приписів кожного нормативного регулятора.

Системність притаманна як окремим нормам, так і їх масиву у масштабі суспільства. У всякому разі, кожне суспільство повинно прагнути до формування такої системи, удосконаленню їх системних якостей, налагодженню взаємодії між видами соціальних норм.

Проблема класифікації соціальних норм передбачає чіткий їх поділ. Найкраще соціальні норми можуть класифікуватися на способом утворення або ж за формою.

Класифікація *за способом утворення* дозволяє розділити соціальні норми на ті, що носять стихійний характер (певні звичаї чи то моральні норми) і на ті, що носять свідомий характер (релігійні і корпоративні норми).

Зовсім інша річ, коли соціальні норми поділяються *за способом закріплення і вираження*. У цьому випадку вони можуть бути усними або письмовими.

Крім того, соціальні норми мають два виміри. Перший пов'язано із *способом встановлення і забезпечення*. У цьому випадку соціальні норми розрізняються як норми моралі, звичаї, норми права, корпоративні і релігійні норми. Другий вимір

пов'язано із змістом сфери врегульованих відносин. При цьому вимірі соціальні норми поділяються на політичні, організаційні та естетичні.

Таблиця 17.1.

Види соціальних норм.

Класифікація соціальних норм	За способом утворення	Норми, що носять стихійний характер
		Норми, що носять свідомий характер
	За формою	Усні
		Письмові
	За способом встановлення і забезпечення	Норми права
		Норми моралі
		Звичаї
		Корпоративні норми
		Релігійні норми
	За змістом сфери врегульованих відносин	Політичні норми
		Організаційні норми
		Естетичні норми

Соціальні норми за змістом сфери врегульованих відносин.

Політичні норми – норми у сфері політики, тобто правила боротьби за владу. Політичні норми можуть бути різними. Так, ще у епоху Відродження було сформульовано принцип: „Мета виправдовує засоби”. Це – політична норма, яка з’явилася у той час, коли на уламках феодальної роздробленості знову почали формуватися централізовані держави. „Мета виправдовує засоби” – саме так,

можливо, казали Іван Калита або Людовик Лисиця, знищуючи Твер чи Льєж, щоб задовольнити своїх союзників монголо-татар або бургунців Карла Сміливого і, попутно, зміцнити свою владу. „Заради слави Господа” – казали єзуїти, організовуючи вбивства прихильників Реформації. Ці політичні норми дуже часто суперечили нормам моралі, а іноді й правовим.

Проте є й інші політичні норми. Наприклад, „Чесність – найкраща політика”.

Організаційні норми – регулюють організаційні питання. Їх прикладом є принцип демократичного централізму, що діяв в СРСР. Суть його полягала у поєднанні демократизму з централізмом. У даному випадку демократизм полягав у повновладді членів організації, їх самостійності й ініціативи, виборності їх керівних органів знизу-доверху та підзвітність останніх членам організації. Щодо централізму, то він означає керівництво з одного центру та дисципліну, при цьому меншість підкоряється більшості, а приватні інтереси задля досягнення відповідної мети – інтересам загальним. Саме на основі принципу демократичного централізму будувалися відносини всередині КПРС, ВЛКСМ тощо.

Естетичні норми – норми, що регулюють поняття краси. Можна зазначити, що естетичні норми – це норми про те, що є красивим, а що – відразливим. Деяким людям подобаються картини Леонардо де Вінчі, а іншим – витвори Мане, одним подобається Моцарт, а іншим – джаз. Норми, що домінують у суспільстві визначають, що з перерахованого вище є красивим, а що – ні і є естетичними нормами. Слід мати на увазі, що кожне суспільство має свої уяви про красу. Так, зараз у Європі затвердився так званий голлівудський стандарт чоловічої краси: широкі плечі, накачані біцепси, досить вузька талія та розвинені грудні м'язи. Еталоном такої краси може служити Арнольд Шверценеггер чи Жан-Клод ван Дамм. Проте східна цивілізація (мається на увазі конфуціано-китайська чи буддистко-японська) має свої стандарти чоловічої краси. Так, згідно з поглядами конфуціанства, даосизму та буддизму, центр життєвої енергії (так званої Ці або Кі) знаходиться трохи нижче пупка. Саме тому вважається, що чим більше живіт у людини, тим вона здоровіше, адже життєвої енергії у неї багато. Саме тому людина,

у якої є великий живіт вважається на Далекому Сході еталоном чоловічої краси, а найкрасивішими людьми Японії вважаються борці сумо.

Соціальні норми за способом встановлення і забезпечення.

Норми моралі – правила поведінки, засновані на уявах про справедливість, несправедливість, добро, зло, честь, совість, які виникнули в суспільстві і були забезпечені силою суспільної думки. Норми моралі як правило носять стихійно-усний характер. Проте іноді буває так, що можуть існувати письмові моральні норми. Так, в СРСР існував моральний кодекс будівельника комунізму. Проте мова зараз йде не про нього. Забезпечуючись силою суспільної думки, норма моралі може прощати або карати, незалежно від державної волі, а іноді і всупереч їй. Так, за радянських часів держава визнала “моральним” приклад Павлика Морозова, який видав на розправу свого батька. І хоча влада зробила з нього героя, суспільство осудило його на смерть, тому що з суспільної точки зору це був аморальний вчинок. Проте іноді покарання є не настільки жорстоким, хоча й безжальним. Таким покаранням може стати бойкот з боку людей.

Приклад 17.1.

А. Іванов про ставлення людей до зрадника Батьківщини, який щойно повернувся з місць позбавлення волі.

П'ятеро діб Максим Назаров не наважувався вийти на вулицю, жили вони мовчки. Панкрат вранці йшов на роботу, залишаючи рушницю на своєму місці, пізно ввечері повертався та вкладався спати. До його приходу Максим готував якусь їжу, проте батько її не торкався. На шосту добу Максим не витримав, вийшов на вулицю, спитав у якоїсь жінки, де знаходиться контора та пішов до неї.

Зустрічні перехожі, яких він не впізнавав, зупинялися і довго проводжали його поглядом, – і дорослі зупинялися, і діти. Дивилися на нього з-за парканів, припадали до вікон, вибігали з будинків. Усі, виявляється

знали, що він повернувся, вість, що він йде вулицею, миттєво рознеслася Михайлівкою. А ось дивилися на нього хто як – здивовано, вражено, з презирством, а деякі, більше баби, і з жалем. Проте ці жалісні погляди чомусь вражали його сильніше за все.

Джерело: Иванов А.С. Вечный зов: Роман в 2 кн. Кн. 2. – М.: Дрофа, 1993. – С. 584-585.

Як ми бачимо, якщо з точки зору права, з точки зору держави Максим Назаров сплатив свій борг перед суспільством, то з точки зору самого суспільства, борг ще не оплачений.

Але іноді буває ситуація, коли суспільство прощає навіть всупереч правовим нормам.

Звичаї – правила поведінки, що склалися історично і дотримувались у силу звички (традиції, етикет). Умовно традиції можна визначити, як матеріальні звичаї, а етикет – як процесуальні. Так, в Англії і в Японії існує звичай так званої “чайної церемонії”. В той же час в Англії “чайна церемонія” – це традиція, що полягає у вирішенні справ за чаєм, тобто це – мистецтво пити чай. В Японії ж “чайна церемонія” – це етикет, що полягає у процесі виготовлення та подання чаю, тобто це – мистецтво готувати й подавати чай.

Корпоративні норми – норми, вироблені організаціями корпоративного типу (партіями, громадськими організаціями) і підтримані владою суспільних об'єднань. Прикладами таких норм є правила внутрішнього трудового розпорядку, які існують на підприємствах, в установах та інших організаціях. Правила, що закріплені у статутах суспільних та політичних об'єднань також є корпоративними нормами.

Релігійні норми – правила, встановлені різними віросповіданнями й обов'язкові для віруючих (Старий Завіт, Новий Завіт, Коран, Сунна, Талмуд, Тора, релігійні книги буддистів, даосів тощо). Прикладом релігійних норм є мусульманське правило п'ять разів в день молитися Аллаху, іудейське правило не

працювати у суботу, православне правило красити яйця на Паску чи католицьке правило залишати на Різдво біля ялинки шкарпетки.

До соціальних норм, що пов'язані із способом встановлення і забезпечення відносяться також і норми права.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке соціальні норми?
2. Що передбачає соціальність соціальної норми?
3. За рахунок чого забезпечується нормативність соціальних норм?
4. Що таке обов'язковість?
5. Що передбачає санкціонованість?
6. Які існують класифікації соціальних норм?
7. Які існують виміри соціальних норм?
8. Які норми існують за способом утворення?
9. Які норми існують за формою?
10. Які норми існують за способом встановлення і забезпечення?
11. Які норми існують змістом сфери врегульованих відносин?
12. Що таке політичні норми?
13. Що таке організаційні норми?
14. Що таке естетичні норми?
15. Що таке норми моралі?
16. Що таке звичаї?
17. Що таке корпоративні норми?
18. Що таке релігійні норми?

§ 2. Поняття і ознаки норм права.

Під **нормою права** розуміється загальнообов'язкове формально-визначене правило поведінки, встановлене і забезпечене державою, закріплене й опубліковане в офіційних актах, спрямоване на регулювання суспільних відносин шляхом визначення прав і обов'язків їхніх учасників.

До ознак норми права належать наступні:

1. *Норма права закріплює міру свободи волевиявлення і поведінки людини.*

Філософське трактування права означає, що право є не що інше як міра свободи. Це сила *парадокса свободи*. Незважаючи на те, що право – обмеження свободи, це – благо, тому що є **парадокс свободи**, який полягає в тому, що нічим не обмежена свобода перетворюється у свою протилежність. Якщо людям дати необмежену, не урізану свободу, тоді кожен зустрине людину, що буде перевершувати його або розумом, або силою, або везінням і тоді він обов'язково стане її рабом; у той же час він знайде інших людей, яких він перевершує за вищезгаданими показниками, і він стане над ними паном. Згідно з філософським трактуванням права як міри свободи, саме воно закріплює межі цієї свободи у конкретних правилах поведінки.

2. *Це форма визначення і закріплення прав і обов'язків.*

Норма права – це, насамперед, правило поведінки, що регулює відносини між людьми через наділення одних людей правами і покладання на інших людей обов'язків. Норма права *надає*, наприклад, власнику свободу дій задля задоволення своїх законних прав: право власника розпоряджатися приналежній йому власністю як він того забажає – зокрема, він може її продати, подарувати, програти, здати у оренду і, при цьому, ніхто не вправі посягати на права власника.

Однак водночас норма права *зобов'язує* власника здійснити певні дії, обмежуючи, таким чином, його свободу. Якщо це власник землі, який вирощує на ній наркотичні речовини, а потім продає їх, то його права власника у цьому випадку обмежуються, оскільки своїми діями він несе шкоду здоров'ю інших людей.

3. *Норма являє собою правило поведінки загальнообов'язкового характеру.*

Її загальнообов'язковість виражається у тому, що вона є державно-владним приписом, що створений для усіх людей та уособлює державну волю. Норма права визначає загальнообов'язкові межі можливої, необхідної і забороненої поведінки. Вона вказує, яким чином, у якому напрямку, протягом якого часу слід діяти людині.

Крім того, норма права виступає у якості загального масштабу, однакового ступеня свободи для всіх і для кожного, хто опинився у сфері її дії. Її загальнообов'язковість також виражається і у тому, що вона охоплює найбільш типові, неединичні соціальні процеси та зразки поведінки, що найчастіше повторюються.

По суті, норма права відрізняється неперсоніфікованістю, тобто вона звертається на до конкретної особи, а до кожного громадянина. Вона не вказує конкретних виконавців тих приписів, що містяться у ній. Норма права розрахована на невизначене коло правомочних та зобов'язаних осіб.

4. *Це формально-визначене правило поведінки.*

Зазначене правило поведінки закріплюється у офіційному документі держави - джерелі права у формальному сенсі. На відміну від моральних норм, які, як правило, не фіксуються у актах держави, норма права являє собою деталізоване і мітко виражене у письмовій формі правило поведінки і чіткі вказівки на наслідки його порушення.

Формальна визначеність норми права дозволяє не лише прояснити її внутрішню структуру, але й не допускає існування різних її змістів, запобігає можливій підміні букви закону духом закону, що тлумачиться як заманеться. Стародавні римляни казали: „Хай торжествує закон (тобто юстиція), навіть якщо загине світ”⁸⁴. Формально визначене правило поведінки дозволяє оперувати правом з метою упорядкування і цілеспрямованого впливу на розвиток суспільства.

5. *Норма права є правило поведінки, гарантоване державою.*

⁸⁴ Цит. за Мухаев Р.Т. Теория осударства и права: Учебник для вузов. – М., 2001. – С. 288.

Право регулює найважливіші з точки зору держави суспільні відносини. Відповідно норма права – це правило поведінки людей, що стосується інтересів держави, а тому їй гарантується її примусовою силою. Це відрізняє її від інших соціальних норм і забезпечує її ефективність. У даному випадку мова йде про можливість державного примусу, а не про примусовий характер норм права. Самі норми не є примусовими, вони не нав'язуються за допомогою насильства, оскільки є значною мірою компромісом, виразом згоди соціальних груп, класів. І тільки у результаті порушення встановлених нормою правил є можливим державний примус.

б. Вона має якість системності.

Щоб зрозуміти особливості, які притаманні нормам права, слід враховувати, що кожна норма існує і діє у суспільстві не ізольовано, а у зв'язку з іншими нормами. Системність норм права – важлива характеристика, без якої не можна прояснити риси, що притаманні правовим нормам відповідного типу права. Не кожна одинична норма зможе охарактеризувати принципи, що притаманні нормам певної правової системи, висвітлити відмінні риси, але у системі норм ці риси виступають значно яскравіше.

Системність норм права виявляється і при їх реалізації. Норми регулюють суспільні відносини не ізольовано, а у єдності. Навіть окрема сторона суспільних відносин регулюється не окремою нормою, а цілою низкою норм.

Відповідно, говорячи про ознаки норми права, ми виходимо не з рис якої-небудь окремої норми, а з усієї системи норм.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке норма права?
2. В чому полягає парадокс свободи?

§ 3. Види норм права.

Класифікація правових норм.

Класифікація норм права – це засіб дослідження регулятивних властивостей норм права шляхом їх згрупування на основі стійких ознак.

Найпростіша класифікація правових норм – це їх поділ *залежно від галузі права* на конституційні, кримінальні, адміністративні, цивільні та інші. Однак, такий поділ може тривати до нескінченності, а тому не може бути загальноприйнятим. Інша класифікація передбачає згрупування норм права *за суб'єктами правотворчості*. У цьому випадку виділяються норми права, що виходять від держави (від вищих і місцевих органів державної влади і управління) і норми права, що виходять безпосередньо від громадянського суспільства (рішення, прийняті на референдумі). Так, Конституція України 1996 року була прийнята на засіданні Верховної Ради України – вищого і єдиного державного органу законодавчої влади. Саме тому норми, що закріплені у ній будуть мати характер тих, що виходять від держави. Щодо Конституції Російської Федерації 1993 року, то вона була прийнята на референдумі, а значить норми, які містяться у ній будуть мати характер тих, що виходять безпосередньо від громадянського суспільства.

Інша класифікація пов'язана із *соціальним призначенням і роллю в правовій системі*. У цьому випадку норми права будуть установчими, регулятивними, охоронними, забезпечувальними, декларативними, дефінітивними, колізійними і оперативними.

Однією з найпоширеніших класифікацій є поділ норм права *за методом правового регулювання* на імперативні, диспозитивні та рекомендаційні.

Імперативні норми мають суворий, владно-категоричний характер, не допускають відхилень у регульованій поведінці і не залежать від поглядів учасників правовідносин (норми кримінального і адміністративного права).

Диспозитивні норми надають суб'єктам права можливість самим визначити конкретний зміст своїх прав та обов'язків. Вони встановлюють правила на той випадок, якщо цього не встановлено угодою самих суб'єктів. Саме тому у них є присутнім автономний характер, що дозволяє учасникам самим домовитися з будь-якого питання (норми цивільного та сімейного права).

Рекомендаційні норми встановлюють правила поведінки, виконання яких є не обов'язковим, але бажаним для держави. Тим самим держава акцентує увагу на важливому значенні тих суспільних відносин, що раніше не були врегульовані нормами права. Найбільше поширення рекомендаційні норми права мають у міжнародному праві, коли міжнародна спільнота приймає акти, встановлює стандарти, що є бажаними для виконання всіма країнами. Так, наприклад, Загальна декларація прав людини 1948 року є міжнародним стандартом у сфері прав людини, що рекомендований для дотримання всіма членами ООН.

Досить цікавою є також класифікація норм права *за сферою дії*. У цьому випадку виділяються норми *загальної дії*, які поширюються на всіх і на всю територію (наприклад, норми Конституції України), норми *обмеженої дії*, що мають межі, обумовлені територією, часом, суб'єктами (наприклад, норми Законів про Державний Бюджет України, які діють протягом одного року; норми Законів міста Москви, що обмежені кордонами столиці Російської Федерації; норми Закону України № 2862-ХІІ від 15 грудня 1992 року „Про статус суддів”, який стосується в основному суддів України) та *локальні* нормативні розпорядження. Останні діють у рамках окремих державних, суспільних або приватних структур (норми Наказу Генерального прокурора України № 6 від 21 серпня 1996 року “Про організацію прокурорського нагляду за додержанням кримінально-виконавчого законодавства”). До цієї класифікації примикає поділ норм права *за часом* на постійні (норми Конституції України) та тимчасові (норми Закону про Державний бюджет України на 2000 рік), а також *за колом осіб*, згідно якого норми права можуть діяти на усіх, хто підпадає під їхню дію (норми Конституції України поширюється на всіх громадян України) або діяти на чітко позначену групу суб'єктів (норми Закону України про статус суддів).

Таблиця 17.2.

Види норм права.

Класифікація норм права	Підстави для класифікації	Види норм права	Підвиди норм права
	За соціальним призначенням і роллю у правовій системі	Регулятивні	Правомочні
			Зобов'язуючі
			Заборонні
		Охоронні	
		Установчі	
		Забезпечувальні	
		Декларативні	
		Дефінітивні	
		Колізійні	
Оперативні			
За суб'єктами правотворчості	Норми, що виходять від держави		
	Норми, що виходять безпосередньо від громадянського суспільства		
За методом правового регулювання	Імперативні		
	Диспозитивні		
	Рекомендаційні		
За галузевою приналежністю	Конституційні		
	Кримінальні		
	Адміністративні		
	Цивільні		
За сферою дії	Норми загальної дії		
	Норми обмеженої дії		
	Локальні нормативні розпорядження		
За часом	Постійні		
	Тимчасові		
За колом осіб	Діють на всіх		
	Діють на чітко визначену категорію осіб		

Види норм права за соціальним призначенням і роллю в правовій системі.

Установчі норми – це своєрідні норми-принципи, основне призначення яких полягає у юридичному закріпленні суспільних відносин, що склалися у тій чи іншій сфері. Як правило, установчі норми закріплюються у Конституціях. Наприклад, стаття 1 Конституції України говорить: „Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава”⁸⁵.

Регулятивні норми – це своєрідні норми-правила поведінки, що встановлюють юридичні права і обов’язки громадян, організацій, органів держави, умови їх виникнення і дії. Вони розраховані на правомірну поведінку учасників правовідносин. Залежно від *характеру правил поведінки*, що містяться у регулятивних нормах, вони поділяються на правомочні, зобов’язуючі та заборонні.

- *правомочні* – надають своїм адресатам право можливості здійснити позитивні дії з метою задоволення своїх законних інтересів. (Наприклад, стаття 1296 Цивільного Кодексу України зазначає, що „спадкоємець, який прийняв спадщину, може одержати свідоцтво про право на спадщину”⁸⁶);

- *зобов’язуючі* – встановлюють обов’язок для суб’єкта права здійснити певні позитивні дії, передбачають активну зобов’язану поведінку (наприклад, згідно статті 972 Цивільного Кодексу України камери схову, що перебувають у віданні організацій, підприємств транспорту, зобов’язані приймати на зберігання речі пасажирів та інших осіб незалежно від наявності у них проїзних документів);

- *заборонні* – встановлюють для суб’єктів права заборону здійснювати недозволені дії (наприклад, виходячи із частини 4 статті 281 Цивільного Кодексу України забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя).

Охоронні норми – це своєрідні норми-стражі порядку, що визначають умови застосування до суб’єктів правовідносин заходів державно-примусового впливу за неправомірну поведінку та характер і зміст цих заходів. Охоронні норми

⁸⁵ Конституція України: Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – С. 4.

⁸⁶ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року. – Х., 2003. – С. 399.

застосовуються за порушення регулятивних норм. За характером правил поведінки, охоронні норми зазвичай є зобов'язуючими. Вони містяться у Кримінальному кодексі України, Кодексі України про адміністративні правопорушення і передбачають заходи юридичної відповідальності за конкретні правопорушення.

Декларативні норми – це норми-цілі, що проголошують необхідність досягнення конкретних завдань, визначають принципи їх здійснення. Наприклад, згідно статті 1 Кримінального кодексу України „Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам”⁸⁷.

Дефінітивні норми – норми-визначення, які формулюють основні юридичні поняття. Так, стаття 1 Закону України № 852-IV від 22 травня 2003 року „Про електронний підпис” визначає, що „електронний цифровий підпис – це вид електронного підпису, що отриманий у результаті криптографічного перетворення набору електронних даних, який приєднується до цього набору або ж логічно з ним поєднується і дає можливість підтвердити його цілісність та ідентифікувати адресата”⁸⁸.

Оперативні норми – це норми-інструменти, що регулюють строки і порядок вступу, пролонгації і припинення дії нормативно-правових актів. Наприклад, згідно пункту 1 Розділу V Закону України № 851-IV від 22 травня 2003 року „Про електронні документи та електронний документообіг” „цей Закон набуває сили через шість місяців від дня його опублікування”⁸⁹.

Забезпечувальні норми – це норми-гарантії, що містять приписи, які гарантують здійснення суб'єктивних прав та обов'язків у процесі правового

⁸⁷ Кримінальний кодекс України (Прийнятий сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 року). – К., 2001. – С. 3.

⁸⁸ Об электронной цифровой подписи. Закон Украины № 852-IV от 22 мая 2003 года // Голос Украины. – 2003. – 27 июня. – С. 10.

⁸⁹ Об электронных документах и электронном документообороте. Закон Украины № 851-IV от 22 мая 2003 года // Голос Украины. – 2003. – 27 июня. – С. 11.

регулювання. Їх соціальна цінність залежить від того, наскільки ефективно вони сприяють створенню механізмів та конструкцій безперешкодній реалізації права. Ці норми можуть як знаходитись у різних нормативно-правових актах, так і у одному. Так, ч. II статті 22 Конституції України зазначає: „Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані”⁹⁰.

Колізійні норми – норми-арбітри, призначення яких полягає у визначенні порядку вибору норми права з декількох норм. Зазвичай колізійні норми встановлюють правила застосування нормативно-правового акту у часі, просторі та за колом осіб. Крім того, колізійні норми поширені в міжнародному приватному праві. Норми-арбітри означають, що у випадку колізії (протиріччя) норм колізійні норми вирішують, яку норму права слід застосувати у тому чи іншому випадку. Наприклад, колізійними нормами визначається громадянство дитини, якщо вона народилася у США від батьків-іноземців.

Функції колізійної норми зумовлюють напрями їх правової дії у процесі правового регулювання. Серед найважливіших функцій колізійних норм є соціально-політичні та спеціально-юридичні.

Змістом *соціально-політичних функцій* є:

- виховання суб’єктів;
- регулювання економічних та політичних відносин;
- стимулювання добровільного виконання обов’язків тощо.

Щодо *спеціально-юридичних функцій*, то основними серед них є:

- *обслуговуюча* – вирішення колізій норм, що виникають у правовій системі у силу об’єктивних причин;
- *стимулююча* – забезпечення процесу ефективної дії інших різновидів норм права;
- *забезпечення законності* – усунення різних протиріч норм, що виявляється внаслідок помилок чи непослідовності діяльності нормо-творчих

⁹⁰ Конституція України: Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – С. 10.

органів та забезпечує ефективну дію приписів на суспільні відносини у процесі їх упорядкування.

Зміст колізійних норм характеризується трьома моментами: інтелектуальним, вольовим і нормативно-юридичним.

Інтелектуальний момент складає намір законодавця сконструювати модель усунення конфліктів, можливих між правовими приписами у процесі їх реалізації.

Вольовий момент характеризується найвищим владним значенням колізійних норм, оскільки саме вони повинні усунути конфлікт між приписами, що мають владний характер.

Нормативно-юридичний аспект змісту колізійних норм складають певні суспільні відносини, юридичні факти і правила застосування приписів чи законів у разі їх суперечності.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке класифікація норм права?
2. Які норми виділяються залежно від галузі права?
3. Які норми виділяються за суб'єктами правотворчості?
4. Які норми виділяються за соціальним призначенням і роллю у правовій системі?
5. Які норми виділяються за методом правового регулювання?
6. Які норми виділяються за сферою дії?
7. Які норми виділяються за часом?
8. Які норми виділяються за колом осіб?
9. Що таке імперативні норми права?
10. Що таке диспозитивні норми права?
11. Що таке рекомендаційні норми права?
12. Що таке норми загальної дії?

13. Що таке норми обмеженої дії?
14. Що таке локальні нормативні розпорядження?
15. Що таке установчі норми?
16. Що таке регулятивні норми?
17. Що таке правомочні норми?
18. Що таке зобов'язуючі норми?
19. Що таке заборонні норми?
20. Що є підставою для класифікації правомочних, зобов'язуючих та заборонних норм?
21. Що таке охоронні норми?
22. Що таке декларативні норми?
23. Що таке дефінітивні норми?
24. Що таке оперативні норми?
25. Що таке забезпечувальні норми?
26. Що таке колізійні норми?
27. Які функції виконують колізійні норми?
28. В чому суть обслуговуючої функції колізійної норми?
29. В чому суть стимулюючої функції колізійної норми?
30. В чому суть функції забезпечення законності колізійною нормою?
31. Чим характеризується зміст колізійної норми?
32. Що складає інтелектуальний момент?
33. Чим характеризується вольовий момент?
34. Що складає нормативно-юридичний аспект?

§ 4. Структура норми права

Поняття і елементи структури норми права.

Структура норми права є логічно погоджений її внутрішній зміст, обумовлений фактичними суспільними відносинами, що характеризується наявністю взаємозалежних і взаємодіючих елементів, реально виражених у нормативно-правових актах.

Структура норми права розкриває умови, зміст і правові наслідки взаємодії правомочної і зобов'язаної особи. Традиційно вона складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції і санкції.

Гіпотеза – це елемент структури, що вказує на конкретні життєві обставини (умови) при наявності або відсутності котрих і реалізується норма. Тобто гіпотеза надає цим життєвим обставинам юридичного значення. Вона може бути простою або складною.

- *Проста* гіпотеза вказує на одну обставину, з якою пов'язана дія норми права.
- *Складна* гіпотеза вказує два і більше умов.

Так, в статті 429 Кримінального Кодексу України, що має назву “Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю” зазначається: “Самовільне залишення поля бою під час бою або відмова під час бою діяти зброєю – карається позбавленням волі строком від п’яти до десяти років”⁹¹. В даному випадку гіпотезою цієї статті є умова “під час бою”. Це – приклад простої диспозиції.

Прикладом складної диспозиції є частина 1 статті 114 Кримінального кодексу України, що зазначає: „Передача або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, якщо ці дії вчинені іноземцями або особами без громадянства, – караються позбавленням волі на строк від восьми до п’ятнадцяти років”⁹². В даному випадку є принаймні три умови, коли ця стаття може бути застосована:

⁹¹ Кримінальний кодекс України (Прийнятий сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 року). – К., 2001. – С. 208.

⁹² Кримінальний кодекс України (Прийнятий сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 року). – К., 2001. – С. 58.

1. Наявність спеціального суб'єкту злочину: іноземець або особа без громадянства.

2. Наявність специфічного предмету злочину – відомості, що становлять державну таємницю.

3. Наявність мотиву – передача іноземним організаціям чи державам. Саме тому можна зазначити, що це – складна гіпотеза.

Диспозиція – елемент структури, що містить саме правило поведінки, відповідно до якого мають діяти учасники правовідносин.

За ступенем визначеності і складом диспозиція може бути абсолютно-визначеною, відносно-визначеною чи альтернативною.

- *Абсолютно-визначена* диспозиція – це диспозиція, що чітко визначає права та обов'язки учасників правовідносин, точно визначає варіант поведінки.

- *Відносно визначена* диспозиція – це диспозиція, що не містить суттєвих ознак поведінки учасників відносин та повних даних про їх права та обов'язки.

- *Альтернативна* диспозиція – диспозиція, яка характеризується тим, що вказує на декілька правових наслідків, але пропонує наступ лише одного з них.

Прикладом абсолютно-визначеної диспозиції є частина 1 статті 115 Кримінального кодексу України, де говориться: „Вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, – карається позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років”⁹³. Прикладом відносно-визначеної диспозиції є стаття 927 Цивільного кодексу України, яка зазначає: „Страхування вантажів, пасажирів і багажу проводиться відповідно до закону”⁹⁴. Прикладом альтернативної диспозиції є стаття 40 Конституції України: „Усі мають право направляти індивідуальні ч колективні письмові звернення *або* особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб

⁹³ Кримінальний кодекс України (Прийнятий сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 року). – К., 2001. – С. 58.

⁹⁴ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року. – Х., 2003. – С. 287.

цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк”⁹⁵.

Санкція – елемент структури, що вказує на наслідки, що виникають у результаті дотримання чи порушення диспозиції норми права.

Санкція може бути охоронною чи позитивною.

- *Охоронна* санкція – це негативне ставлення суспільства, держави чи громадян до порушника правової норми.

- *Позитивна* санкція – це схвальне ставлення держави, суспільства чи громадян до особи, яка дотримується диспозиції норми права (корисні варіанти поведінки) на рівні, що перевищує загальні вимоги.

Позитивна санкція виражається у відзнаках – преміях, підвищеннях у посаді тощо.

Охоронна санкція може бути штрафною чи відновлювальною.

Штрафна санкція передбачає позбавлення волі, штраф, догану, стягнення матеріальної шкоди тощо. Основним завданням штрафних санкцій є покарання правопорушника, а також попередження майбутніх правопорушень, виправлення і перевиховання правопорушника.

Відновлювальна санкція передбачає усунення нанесеної людині шкоди і відновлення її прав. Поширеними відновлювальними санкціями є стягнення аліментів, відновлення на роботі незаконно звільненого тощо. Їх основним завданням є відновлення порушених прав.

Конкретний нормативно-правовий акт не завжди містить усі три елементи структури одночасно. Так, у статті 731 Цивільного кодексу є диспозиція, а санкція передбачається статтею 736 цього кодексу. Особлива частина Кримінального кодексу, в основному, містить диспозицію і санкцію, а гіпотеза, як правило, розташована у Загальній частині.

Способи викладення норм права.

⁹⁵ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – С. 17.

Наявність або відсутність у статті нормативно-правового акту всіх елементів структури норми права дозволяє виділити повний, посилковий та бланкетний спосіб викладення.

Повний спосіб передбачає викладення всіх трьох елементів структури норми права у статті відповідного нормативно-правового акту.

В умовах **посилкового** способу викладення в статтях нормативно-правового акту містяться не всі структурні елементи правової норми, але у наявності є відсилка до інших статей цього або іншого акту. Посилковий спосіб передбачає посилання на ті конкретні статті даного чи інших нормативно-правових актів, в яких міститься „відсутня” частина норми.

Бланкетний спосіб викладення передбачає, що для з’ясування змісту гіпотези чи диспозиції та санкції слід звертатися не до конкретної статті нормативно-правового акту, а до певної групи чи виду нормативних актів.

Повний спосіб передбачає два варіанти викладення: простий чи розгорнутий.

- *Простий* спосіб викладення характеризується відсутністю розгорнених визначень, класифікаційних ознак при розкритті змісту елементів норми у силу їх очевидності.

- *Розгорнутий* спосіб викладення містить вказівки на ознаки, визначення, поняття, шляхом яких розкривається зміст того чи іншого структурного елементу норми права.

Прикладом простого повного способу викладення норми права є частина 1 стаття 109 Кримінального кодексу України, де зазначається: „Дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій, – караються позбавленням волі на строк від п’яти до десяти років”⁹⁶.

Прикладом розгорнутого повного способу викладення норми права є частина 1 статті 127 Кримінального кодексу України, яка говорить: „Катування, тобто

⁹⁶ Кримінальний кодекс України (Прийнятий сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 року). – К., 2001. – С. 56.

умисне заподіяння сильного фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, – карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років”⁹⁷. В даному випадку дається розгорнуте пояснення терміна „катування”.

Прикладом посилкового способу є частина 2 статті 630 Цивільного кодексу України, де вказується наступне: „Якщо у договорі не міститься посилання на типові умови, такі типові умови можуть застосовуватись як звичай ділового обороту, якщо вони відповідають вимогам статті 7 цього Кодексу”⁹⁸. Для того, щоб застосувати статтю 630, слід ще звернутися до статті 7 Цивільного кодексу України.

Прикладом бланкетного способу є частина II статті 29 Конституції України: „Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом”⁹⁹. Для того, щоб застосувати дану норму, слід звернутися до інших нормативно-правових актів і з'ясувати, який існує порядок притягнення осіб до кримінальної чи адміністративної відповідальності.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке структура норми права?
2. Що таке гіпотеза структури норми права?
3. Що таке диспозиція структури норми права?
4. Що таке санкція в структурі норми права?
5. Які існують види гіпотез?
6. Які існують види диспозицій?
7. Які існують види санкцій?
8. Що таке повний спосіб викладення норм права?
9. Що таке посилковий спосіб викладення норм права?

⁹⁷ Кримінальний кодекс України (Прийнятий сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 року). – К., 2001. – С.63.

⁹⁸ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року. – Х., 2003. – С. 197.

10. Що таке бланкетний спосіб викладення норм права?

11. Які існують види повного способу викладення норм права?

Дискусійні завдання:

Проаналізувати кримінальний та цивільний кодекси України і за вказівкою викладача виділити в статтях зазначених кодексів гіпотези, диспозиції і санкції. Визначити до яких різновидів належать зазначені гіпотези, диспозиції і санкції.

⁹⁹ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – С. 12.

ГЛАВА 18. Форма права

План.

1. Сутність форми права.
2. Правовий звичай.
3. Юридичний прецедент.
4. Нормативний договір.
5. Нормативно-правовий акт.

§ 1. Сутність форми права.

Співвідношення понять „форма права” і „джерело права”.

Одним з об'єктивних властивостей права, як суспільного регулятора, є його формальна визначеність, тобто визначеність за формою.

Форма – це спосіб зовнішнього існування, вираження явища чи об'єкту, його побудови, його структурної організації; це те, як явище сприймається зовні.

Норми права обов'язково повинні бути об'єктивовані, виражені зовні, міститися в тих або інших формах, бути способом їх існування, формами життя. Без цього норму права не можна визнати існуючою, не говорячи про те, що вони без зовнішнього об'єктивування не можуть виконувати свої завдання щодо регулювання поведінки.

<p>Форма права – це спосіб вираження зовні державної волі, юридичних правил поведінки, спосіб об'єктування правових норм.</p>
--

Іноді форми зовнішнього вираження норм права називають джерелами права, тим самим ототожнюючи поняття «форми» і «джерела» права. При цьому акцент робиться на різних сторонах єдиного поняття: одні, маючи на увазі *процес правотворчої діяльності* держави, вибирають термін „джерело права”, а інші, вбачаючи насамперед, *результат цієї діяльності*: різні закони, постанови, укази,

ордонанси, декрети, едикти тощо, схиляються до використання терміна „форма права”.

І прихильники „форми права”, і прихильники „джерела права” вбачають у супротивних поглядах певні недоліки. Так, відомий російський правознавець Г. Шершиневич вважав використання терміна „джерело права” непридатним, оскільки він є багатомірним. Ця багатомірність викликає необхідність замінити термін „джерело права” терміном „форма права”, під якою слід розуміти різні види права, що відрізняються за способом виразу змісту норм права.

На противагу Г. Шершиневичу, інший правознавець Б. Шейндлин вважав, що менш вдалим для враження явища чи властивості права є саме термін „форма права”, оскільки саме він (зовнішня, внутрішня форма) є дуже багатозначним та багатомірним.

Правова теорія радянського періоду також зазнала значної дискусії щодо правильності термінів „форма права” чи „джерело права”. Так, А. Шебанов визнавав більш правильним застосування терміна „форма права”, а Є. Кечек’ян та С. Зивс схилилися до терміна „юридичне формальне джерело права”¹⁰⁰.

Така дискусія врешті-решт призвела до появи терміна „форма (джерело) права” та „джерело (форма) права”. Прихильники такого підходу вважали, що оскільки процес (джерело) і результат (форма) діяльності з приводу створення норми права розірвати не можливо, доцільним було б використовувати термін „форма права” і „джерело права” як синоніми.

Але, на наш погляд, різниця між ними усе ж таки є.

Джерело права передбачає умови і чинники, що обумовлюють зміст правил поведінки і якість норми права, що відповідають останнім. Як джерело права можуть виступати правотворча діяльність державних органів, воля суспільства тощо. Результатом же такої діяльності і виступає форма права. Крім того, виходячи з загальноприйнятого значення слова «джерело», як «усякого початку або підстави,

¹⁰⁰ Про погляди таких правознавців як Г. Шершиневич, Б. Шейндлин, А. Шебанов, Є. Кечек’ян та С. Зивс детальніше див. Онищенко Н.М. Джерела права та правові системи сучасності // Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Вип. 12. – К., 2001. – С. 90.

кореня і причини, вихідної точки», ототожнення форми права і джерела права є не зовсім коректним, адже друге поняття ширше першого.

Класифікація джерел права.

Таблиця 18.1.

Класифікація джерел права.

Джерела права	Джерела права в матеріальному сенсі	Матеріальна умови життя суспільства
		Форми власності
		Інтереси людей
	Джерела права у гносеологічному значенні	Літописи
		Історичні хроніки
		Тексти законів минулого
	Джерела права в ідеологічному сенсі	Політична орієнтація законодавця і груп тиску
		Правосвідомість
		Правові вчення
		Принципи права
		Юридичні доктрини
		Погляди та ідеї відомих людей
		Релігійно-правові акти
	Джерела права у формальному сенсі (форми)	Нормативно-правовий акт
		Нормативний договір
		Правовий звичай
Юридичний прецедент		

	права)	
--	--------	--

Щоб прояснити вищесказане положення, слід звернутися до питання стосовно класифікації джерел права. Так, виділяються джерела права у матеріальному, гносеологічному, ідеологічному і у формальному значенні.

Джерела права у матеріальному значенні – це матеріальні умови життя суспільства, що об'єктивно викликають виникнення права, необхідність правового регулювання і певної державної влади.

До таких джерел права відносяться матеріальні умови життя суспільства, форм власності та інтереси людей. Сукупність цих джерел права визначається як матеріальне джерело права. Так, наприклад, у ХХ столітті виникли матеріальні передумови для реалізації багатьох соціальних прав: права на соціальне страхування, права пенсійного забезпечення, права на труд тощо. Будучи об'єктивно обумовленими, вони були закріплені у конституціях більшості розвинених країн. Крім того, з розвитком ринкової економіки матеріальні умови життя суспільства викликали появу в Україні тих норм, що регулюють ринкові відносини: відносини конкуренції, приватної власності тощо. Визнання приватної власності священним і недоторканим природним правом людини призвело до появи правових норм, що захищають цю форму власності. Щодо інтересів людей, то дуже часто у парламенті приймаються акти, що захищають інтереси певних категорій людей: військовослужбовців, пенсіонерів, олігархів тощо.

Джерела права у гносеологічному значенні – це джерела пізнання, тобто ті історичні документи, релігійні погляди, що дійшли до цього часу і з яких люди отримують знання про право.

До таких джерел належать літописи, історичні хроніки, тексти законів минулого. Прикладами останніх є Закони Ману в Індії, „Руська Правда” на Русі, Закони Хаммурапі в Вавилоні тощо. Досить цікавим джерелом пізнання про право були літописи – своєрідна „журналістика” середньовічної Київської Русі, яка фіксувала певні історичні події. Саме тому в літописах можна зустріти певні згадки

про законодавство минулого. Щодо історичних хронік, то вони були своєрідним західноєвропейським аналогом літописів.

Джерела права в ідеологічному значенні – це правові ідеї і правосвідомість, що формують певне праворозуміння.

До джерел права в ідеологічному сенсі належить правосвідомість і політична орієнтація законодавця та груп тиску, правові вчення, принципи права, юридичні доктрини, погляди та ідеї відомих людей, релігійно-правові акти тощо.

Прикладом правового вчення може бути нормативізм Ганса Кельзена, який вплинув на сучасне право багатьох країн світу (Німеччина, Австрія тощо).

Водночас цікавим джерелом права є погляди і ідеї відомих людей: римських юристів, основоположників марксизму-ленінізму тощо. Так, погляди й ідеї К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна вплинули на формування так званої соціалістичної правової системи. Досить цікавим було також становище у Стародавньому Римі, де думка юристів (так звана *jus respondendi*) була джерелом права. Проблема поглиблювалась тим, що юристів у Римі стало досить багато. Все це призвело до того, що у 426 році спеціальним едиктом імператора Валентиніана III твори таких юристів як Папініан, Гай, Павел, Ульпіан і Модестін стали обов'язковими до виконання. Твори ж інших юристів втратили силу закону.

Певний інтерес представляє таке джерело права є правова доктрина.

Юридична доктрина – це акт-документ, що містить концептуально оформлені правові ідеї та принципи, які розроблені вченими-юристами з метою удосконалення законодавства, усвідомлені суспільством і визнані державою у якості обов'язкових.

Прикладом юридичної доктрини є природно-правова концепція, яка вплинула майже на всі сучасні демократичні країни (країни англосаксонської правової системи: США, Великобританія; менш – на країни романо-германської правової системи: Франція).

В деяких країнах джерелом права є релігійно-правова норма.

Релігійно-правова норма – це акт-документ, який містить церковний канон або іншу релігійну норму, що санкціонується і забезпечується державою для надання їй загальнообов'язкового значення.

І нарешті **джерело права у формальному значенні** – це сукупність способів зведення в закон волі політичних сил, що знаходяться при владі. По суті, саме джерело права у формальному значенні (або юридичне джерело права) можна вважати формою права. До цього типу джерел належать: нормативно-правовий акт, правовий звичай, юридичний прецедент і нормативний договір.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке форма?
2. Що таке форма права?
3. Що таке джерела права в матеріальному значенні?
4. Що таке джерела права в гносеологічному значенні?
5. Що таке джерела права в ідеологічному значенні?
6. Що таке юридична доктрина?
7. Що таке релігійно-правова норма?
8. Що таке джерела права в формальному значенні?

§ 2. Правовий звичай.

Правовий звичай є історично першою формою права.

Правовий звичай – це санкціоноване державою історично сформоване правило поведінки, що міститься у свідомості людей і ввійшло до звички в результаті багатократного повторення тих самих дій і вчинків, які приводять до правових наслідків.

Зазвичай звичай стає правовим лише тоді, коли з'являється держава, оскільки у цьому випадку він опирається на можливість застосування примусу з боку державних органів і стає обов'язковим. До цього ж звичай існував як неправовий,

тобто як правило, що не потребує державного санкціонування. При цьому вимоги звичаїв дотримувалися добровільно, оскільки звичай був поєднаним з нормами моралі й релігії, ідеалами і уявами первісної людини.

Звичай як міра необхідної поведінки передавався від покоління до покоління у формі легенд та міфів, приказок та прислів'їв. Лише на певному етапі розвитку людства, про що вже згадувалося у главі 6, звичаї набули певної письмової форми, адже перші закони (Закони Хаммурапі в Вавилоні, Закони Ману в Індії, Закони XII таблиць у Римі) були зібраннями звичаєвого права.

Як приклад, можна привести п. 81 глави IX Законів Ману: „Дружина, що не народжує дітей, повинна бути замінена на восьмому році, та, що народжує дітей мертвими – на десятому, якщо ж вона народжує лише дівчаток – на одинадцятому, але та, що свариться – відразу ж”¹⁰¹.

В стародавні часи кримінальне судочинство за звичаєвим правом як правило використовувало принцип таліону: покарання є актом помсти і тому повинно бути рівним злочину. Правило таліону виражалося у афоризмі: „око за око, зуб за зуб”.

Так, один із найстародавніших законів світу – закони царя Білалами, що з'явилися у XX столітті до н.е., використовуючи правило таліону, у п. 49 зазначають: „Якщо людина буде спіймана із вкраденим рабом або з вкраденою рабинєю, то за раба вона повинна буде привести ще одного раба, а за рабиню – ще одну рабиню”¹⁰².

Зібрання звичаїв та їх подальше державне санкціонування є одним з перших способів утворення правових звичаїв. Проте це – не єдиний спосіб. Так, на сьогодні існує ще два способи державного санкціонування звичаїв:

1. *Відсилання до звичаю* – шляхом указівки на звичай у нормативно-правовому акті.
2. *Використанням звичаю в якості нормативної основи судового рішення.*

¹⁰¹ Закони Ману // Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. Т. 1. / Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – М., 1996. – С. 49.

¹⁰² Закони Білаламы // Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. Т. 1. / Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – М., 1996. – С. 8.

В українській правовій системі роль правового звичаю, як джерела права, незначна. Проте вони існують. Так, після розлучення батьків, у яких є неповнолітні діти, останні залишаються з матір'ю: саме такі рішення, як правило, виносять суди з цивільних справ. Це – звичай, який ніколи не фіксувався у законодавстві, проте, його досить широко використовують українські судові органи.

Досить цікаві були звичаї в СРСР і США. Так, свого часу, в СРСР існував правовий звичай – голосування за одного кандидата. У США до смерті Ф. Д. Рузвельта існував правовий звичай – 2 терміни президентських повноважень.

В даний час цих звичаїв не існує. Після ліквідації СРСР у колишніх союзних республіках було скасовано безальтернативне голосування. 27 лютого 1951 року в США було ратифіковане 22-га Поправка до Конституції, що закріпила два терміни президентських повноважень.

Останнім часом зросла роль правового звичаю в міжнародному приватному праві. У 1980 році Віденською конвенцією ООН про міжнародну купівлю-продаж товарів він офіційно визнаний джерелом міжнародного права.

Через 10 років, у 1990 році, була прийнята остання редакція Міжнародних торгових термінів – ИНКОТЕРМС, де були закріплені базиси постачання, що були нічим іншим, як правовими звичаями.

Крім того, звичаї збереглися у міжнародному праві в рамках так званого дипломатичного етикету (підняття прапора під час зустрічі делегації найвищого рівня, виконання державних гімнів тощо).

Французький правознавець Р. Давид, залежно від ролі звичаїв у правовій системі, виділяв його три види:

- *Звичаї у „доповнення до закону”* – їх призначення полягає в уточненні значення оціночних понять, що використовуються у законі (розумна ціна, зловживання правом тощо).
- *Звичаї „крім закону”* – використовуються, коли існують прогалини у законодавстві.

- Звичаї „проти закону” – коли закон і звичай регулюють ті ж самі суспільні відносини різним чином. Як правило, у випадку такої колізії використовуються норми закону¹⁰³.

У країнах Океанії, Азії та Африки звичай став частиною загальнонаціональних систем права, на основі них здійснюється правосуддя, реалізується діяльність вищих державних органів та посадових осіб. Так, в країнах Тропічної Африки існує так званий звичай трайбализма (від англ. tribe – плем'я). Цей звичай полягає в наданні привілеїв вихідцям із певної племінної групи; представник її, що став, наприклад, президентом, призначає на державні посади переважно своїх одноплемінників.

Таблиця 18.2.

Види звичаїв.

Правові звичаї		
Звичаї „у доповнення до закону”	Звичаї „крім закону”	Звичаї „проти закону”

Але звичаї притаманні не лише тим країнам, що розвиваються, але й розвиненим країнам. Так, у Великобританії конституційні звичаї ще й досі впливають на політичне життя, а британські закони досить часто засновуються на звичаях. Причому звичаї ніде не фіксуються, а існують у формі приказок: „Король повинен погодитись з біллем, який пройшов крізь обидві палати Парламенту”, „Лідер партії більшості – Прем’єр-міністр”¹⁰⁴, „Королева царює, але не править” тощо. Досить цікавим є також той факт, що навіть передача влади від одного уряду до іншого у Великобританії сьогодні також є заснованою на звичаях. Так, прем’єр-міністр, що є представником партії, яка програла вибори, після підрахунку голосів виборців, їде до Букингемського палацу, де, опустившись на коліно і поцілувавши

¹⁰³ Див. Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М., 2001. – С. 308-309.

¹⁰⁴ Див. Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М., 2001. – С. 309.

руку королеві Об'єднаного королівства Великобританії та Північної Ірландії, вручає їй письмове прохання про відставку. І лише після того, як він покинув резиденцію королеви, приїжджає лідер партії, що перемогла на виборах. Опустившись на коліно перед королевою, саме з її рук він отримує право на формування уряду, який формально визнається урядом Її Величності. Вся процедура передачі влади від однієї партії до іншої триває сорок хвилин.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке правовий звичай?
2. Які існують способи державного санкціонування звичаїв?
3. В чому виражається правило таліону?
4. Які існують види звичаїв залежно від їх ролі у правовій системі?
5. В чому полягає суть трайбализму?

§ 3. Юридичний прецедент.

Поняття і види юридичного прецеденту.

На відміну від звичаїв, що являли собою багаторазове повторення однакової поведінки в аналогічних ситуаціях, не передбачених раніше нормами права, **прецедент** – це однакове рішення будь-якого питання у окремому випадку, що служить зразком для наступного рішення аналогічних справ. І якщо звичай складався більшою мірою стихійно, без навмисної свідомої творчості окремих людей, спрямованої на його утворення, то прецедент виникає як результат обміркованого навмисного ставлення індивідів до своїх дій.

Як джерело права юридичний прецедент був відомий ще в Стародавньому Римі. Це було так зване *«преторське право»*.

Історія преторського права почалася з 500-х рр. н.е., коли з'явилося римське цивільне право. Воно складалося із звичаїв, указів імператора Юстиніана та дигест – творів видатних римських юристів. На підставі дигест і почало створюватись римське преторське право.

Строк службових повноважень претора складав один рік. При цьому, кожен претор, що вступав на свою посаду, був зобов'язаний видати особливий едикт. У ньому були записані усі ті міри та особливі умови, які претора мав на меті реалізувати під час свого преторства. Едикт оголошувався на зборах Римського Форуму. Таким чином діяльність претора була під особистим щорічним контролем з боку юридичної влади. Особа, що призначалася на посаду претора, як правило, використовувала едикт свого попередника, беручи його за основу створення свого власного. Внаслідок цього у римському праві поступово з'явилась на світ видатна формулярна система права, що була вдосконалена на підставі попередніх едиктів. Таким чином, преторський едикт був піднесений до статусу постійно діючого закону, а римське право стало характеризуватися двома типами процесів:

- Тип процесу, під час якого судді орієнтуються на правила квіритського права (закони XII таблиць та закони народних зборів).
- Тип процесу, під час якого судді орієнтувалися на право преторів.

У останньому випадку судовий процес мав назву фактичної дії, а рішення судді ґрунтувалося не на нормах квіритського права, а на підставі наявних обставин. Застосовуючи таку процедуру, претор, по суті, створював прецедент нового матеріального права.

У сучасних умовах **юридичний прецедент** – це виражене зовні рішення органу держави у конкретній справі, обов'язкове при розв'язанні всіх наступних аналогічних справ.

Юридичні прецеденти		
Преторське право	Судовий прецедент	Адміністративний

Крім того, умовою дії системи прецедентів є наявність джерел інформації про прецеденти, тобто судових звітів.

Доктрина прецеденту обумовлює особливу роль суду у формуванні та розвитку права. І, якщо в країнах континентальної Європи судді лише застосовують право, то в США, Великобританії та країнах Британської співдружності, виносячи рішення або вирок, вони одночасно оголошують або видають право, тобто виступають у ролі законодавця.

При цьому може існувати два типи судових прецедентів:

1. *Декларативний* – якщо судді лише посилаються на вже існуюче судове рішення.
2. *Креативний* – якщо судді створюють нову норму права або усувають прогалини у праві.

Крім того, англійське право розрізняє наступні прецеденти:

1. *Обов'язкові* – судді обмежені у своєму рішенні необхідністю неухильно відповідати вимогам прецеденту.
2. *Доказові* – рішення нижчих судів стає прецедентом у силу своєї доказовості.

Перевага судових прецедентів очевидна: саме в його рамках можна більш предметно підійти до вирішення конкретної справи, адже судовий прецедент набагато точніше, аніж загальна норма, зможе відобразити суть будь-якої справи. Проте, у судових прецедентів є й суттєвий недолік, який полягає у тому, що число прецедентів неухильно зростає і зараз в Англії їх вже близько 500 тисяч, а в США видано близько 350 томів судових рішень, що на сьогодні використовується у якості прецедентів.

І не дивно, що юрист, який намагається працювати у цій сфері не в змозі вивчити їх усі, адже їх дуже багато і досить часто вони суперечать один одному. Це дуже ясно на прикладі прецедентів, що стосуються смертної кари в США. Так, у 1972 році Верховний суд США у справі „Фурман проти Джорджії” визнав неконституційними всі закони, які передбачають смертну кару, а в 1976 році у

справі „Грег проти Джорджії” Верховний суд конституційно схвалив застосування смертної кари. Протиріччя усугубилося, коли Верховний суд у 1985 році відмовився розглядати конституційність застосування такого смертного покарання, як електричний струм, але у 2001 році в одному із своїх рішень Верховний суд штату Джорджія наголосив на необхідності заміни смертної кари за допомогою електроструму смертною карою за допомогою летальної ін’єкції. Як бачимо, судові прецеденти, що стосуються смертної кари є суперечливими, а тому як варіант форми права, судовий прецедент є досить архаїчним і недосконалим.

Адміністративний прецедент.

Іншим різновидом юридичного прецеденту є адміністративний прецедент.

Адміністративний прецедент – рішення, прийняте адміністративним органом або адміністративним судом з конкретної справи, що розглядається у якості зразка при розгляді аналогічних справ.

Як приклад адміністративного прецеденту, можна проаналізувати ситуацію, що склалася в США з приводу сегрегації.

Свого часу міністр юстиції Браунелл розповідав президенту США Дуайту Девіду Ейзенхауеру, що суд зажадав від нього реєстрації резюме і висновків щодо справ про сегрегацію. Він підтвердив, що запити з Верховного Суду США на такі резюме – не єдині, хоча це й не можна вважати усталеною практикою. Вимога Верховного Суду про надання фактів згідно з XIV поправкою до Конституції США у справах стосовно сегрегації в школах, не викликала заперечень Ейзенхауера. Однак він висловився проти подання суду, згідно з його запитами до міністерства юстиції, висновків щодо цих справ. Виходячи з принципу поділу влади, Ейзенхауер вважав, що це – відмова від виконання своїх обов'язків. «Як я розумію, – заявив він Браунеллу, – суди були встановлені Конституцією, щоб інтерпретувати закони; обов'язок виконавчого органу (міністерства юстиції) є виконання цих законів». Президент вирішив, що суд намагається ухилитися від розгляду найбільш гострої

соціальної проблеми в США і що «у цьому питанні Верховний Суд діяв, виходячи із спонукання, яке не є строго функціональним»¹⁰⁵.

Браунелл вважав, що сегрегація на основі расової ознаки є антиконституційною. Але Ейзенхауер побоювався впливу нормативного акту, що ставить сегрегацію поза законом. Однак, вважаючи себе президентом всіх американців, у тому числі і чорношкірих, у своєму «Посланні про становище країни», він оголосив про використання усіх своїх повноважень, щоб покінчити з сегрегацією в окрузі Колумбія та у збройних силах, що і було виконано.

2 грудня 1953 року Верховний Суд США почав розглядати справу щодо сегрегації «Браун проти Топека». 17 травня 1954 року він виніс рішення про неконституційність поділу дітей у школах щодо їх расової ознаки.

3 вересня 1957 року губернатор Арканзасу Орвал Фаубус навідріз відмовився забезпечити виконання судового рішення. Він, викликавши національних гвардійців свого штату, розташував їх навколо центральної середньої школи Літл-Року і наказав не допускати на її територію дванадцять чорношкірих учнів. Після ряду юридичних маневрів 20 вересня федеральний суддя заборонив губернатору і національним гвардійцям втручатися в процес інтеграції навчання в центральній середній школі. Фаубус поставив під сумнів повноваження федерального суду.

Ранком, у понеділок, 23 вересня величезна юрба расистів силоміць спробувала перешкодити процесу десегрегації в центральній середній школі Літл-Року. Його мер Вудроу Вільсон Манн, у відповідь на це, звернувся по допомогу безпосередньо до президента Ейзенхауера, який був змушений віддати наказ генералу Тейлору про застосування сили. В той же день за наказом генерала в Арканзас було перекинуто біля тисячі парашутистів зі складу 101-ї повітрянодесантної дивізії. Наступного дня вони, разом з зарахованими на федеральну службу національними гвардійцями, розсіяли юрбу, що перешкоджала десегрегації.

¹⁰⁵ Амброс С. Эйзенхауер. Солдат и президент. – М., 1993. – С. 302.

Так був створений адміністративний прецедент, що послужив підставою для президента Д. Ф. Кеннеді ще раз послати війська на південь США, коли там знову спробували заперечити судовому рішенню про десегрегацію навчальних закладів.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке прецедент?
2. Що таке юридичний прецедент?
3. Що таке судовий прецедент?
4. Що таке декларативний судовий прецедент?
5. Що таке креативний судовий прецедент?
6. Що таке обов'язків судовий прецедент?
7. Що таке доказовий судовий прецедент?
8. Що таке адміністративний прецедент?

§ 4. Нормативний договір.

Поняття нормативного договору.

Ще одним джерелом права є нормативний договір.

Нормативний договір – угода між правотворчими суб'єктами, у результаті якої виникає нова норма права.

Не підлягає ніякому сумніву, що договір відіграє роль одного з найважливіших джерел права у міжнародному праві. Історичні приклади вказують, що така роль неодноразово випадала і на долю договору в інших галузях права: достатньо згадати, що договори відігравали значну роль в утворенні норм державного права. Так, наприклад, феодальні держави не знали писаних конституцій. Саме тому досить тривалий час державний лад феодальних країн визначався різного роду угодами королів, князів та їх васалів, королів та міст, договорами сеньйорів з їх васалами тощо. Так, наприклад, договори Новгородської республіки з князем Олександром Ярославичем Невським 1240 та 1241 років були

нормативними. Досить відомий приклад нормативного договору є договір між англійським королем Йоганном Безземельним та його баронами у 1215 році, що визначив державний лад середньовічної Англії і отримав назву Великої хартії вольностей.

Навіть законодавство Середніх віків попервах було результатом угоди між окремими носіями політичної влади. Недаремно писане право того часу, на відміну від звичаїв, називали угодами.

Значення нормовстановлюючих договорів і зараз визнається у всіх правових системах. Однак, на відміну від договорів-угод, дані угоди не несуть персоніфікованого, індивідуально-разового характеру, їх зміст складає загальні правила поведінки (норми). На відміну ж від нормативно-правових актів, дані договори – результат угоди рівноправних суб'єктів з приводу діяльності, що представляє їх загальний інтерес.

Найбільше значення нормативний договір має для трьох сфер права. Це, насамперед міжнародне публічне право, де договори між державами завжди є нормативними. Нормативний договір є джерелом у сфері державного (конституційного) права, де існують такі договори як конституційний та федеративний. Третьою сферою є трудове право, до джерел якого відносяться колективні договори.

На Заході існують нормативні договори у сфері міжнародного приватного права. Це, зокрема, загальні умови бізнесу, що вводяться комерційними організаціями; норми про мирову угоду та третейський суд, що приймаються торговими палатами та іншими структурами; визначення комерційних термінів, що створюються спільно авіаційними та корабельними компаніями або банками тощо.

Проте, на сьогодні договір як форма права може існувати у вигляді колективного, союзного, конституційного та міжнародного.

Міжнародний договір.

Основним джерелом міжнародного права є міжнародний договір.

Міжнародний договір – це угода між двома або більше державами чи за участю інших суб'єктів міжнародного права (наприклад, міжнародних організацій) про встановлення, зміну чи припинення взаємних прав та обов'язків у міжнародних відносинах.

Слід мати на увазі, що згідно статті 2 Віденської конвенції 1969 року про право міжнародних договорів, останні визначаються як врегульовані міжнародним правом угоди, що укладені між державами та іншими суб'єктами міжнародного права у письмовій формі, незалежно від того, чи містяться такі угоди в одному, двох чи декількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від їх конкретного найменування.

Міжнародні договори можуть бути різними за назвами (підсумковий акт міжнародної конференції, обмін нотами, протокол, трактат, пакт, конвенція тощо), але вони мають єдину сутність як джерело міжнародного права. Структура міжнародного договору складається з преамбули, основної частини та заключних положень.

Щодо класифікації міжнародних договорів, то, залежно від *кількості сторін* вони можуть бути двосторонніми чи багатосторонніми. Прикладом двостороннього міжнародного договору є Договір про ненапад між СРСР та Німеччиною 1939 року. Прикладом багатостороннього договору є Віденська конвенція 1980 року про міжнародну купівлю-продаж товарів. *За рівнем укладання* розрізняються міждержавні, міжурядові та відомчі договори. Прикладом міждержавного договору є Хартія глобального інформаційного суспільства, що була підписана 22 липня 2000 року на острові Окінава (Японія). Прикладом міжурядового договору є Містобудівна хартія Співдружності незалежних держав, що була підписана у м. Мінськ 4 червня 1999 року. Прикладом відомчого договору є Меморандум про співробітництво між Головним управлінням державної служби України та Міністерством кадрів Китайської Народної Республіки у сфері державної служби та управління людськими ресурсами, що був укладений у м. Пекін 15 січня 2003 року. *За сферою дії* договори поділяються на політичні, економічні та зі спеціальних

питань. Прикладом політичного договору є Комюніке глав держав та урядів, що було підписане у м. Генуя 22 липня 2001 року. Прикладом економічного договору є Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. прикладом договору зі спеціальних питань є Меморандум про співробітництво між Генеральною прокуратурою України і Прокуратурою Республіки Болгарія, що був підписаний у Києві 1 червня 2001 року.

Крім того, є договори, що підлягають ратифікації і такі, що не підлягають.

Ратифікація – це міжнародно-правовий акт, за допомогою якого держава через свої компетентні (як правило, законодавчі) органи дає згоду на обов'язковість міжнародного договору.

Ратифікація можлива лише у двох випадках, а саме:

- коли вона передбачена самим договором;
- якщо представник держави підписав договір на умовах ратифікації.

В Україні згідно статті 85 Конституції України лише Верховна Рада України наділена правом давати згоду на ратифікацію міжнародних договорів України шляхом ухвалення спеціального закону про ратифікацію, який підписується Головою Верховної Ради України. Так, прикладом такого закону є Закон Верховної Ради України № 833-XIV від 6 липня 1999 року „Про ратифікацію Протоколу про внесення поправок до Угоди про Міжурядовий фельд'єгерський зв'язок”, де було зазначено: „Верховна Рада України п о с т а н о в л я є:

Протокол про внесення поправок до Угоди про Міжурядовий фельд'єгерський зв'язок, підписаний 27 березня 1997 року у м. Москві, ратифікувати”¹⁰⁶.

Щодо договорів, які не підлягають ратифікації, то згода на їх обов'язковість може надаватися шляхом підписання, обміну документами, які утворюють договір, приєднання до договору або іншим способом, по який домовилися сторони.

Нормативний договір

¹⁰⁶ Про ратифікацію протоколу про внесення поправок до Угоди про Міжурядовий фельд'єгерський зв'язок. Закон України № 833-XIV від 6 липня 1999 року// ВВР. – 1999. – № 34. – Ст. 297.

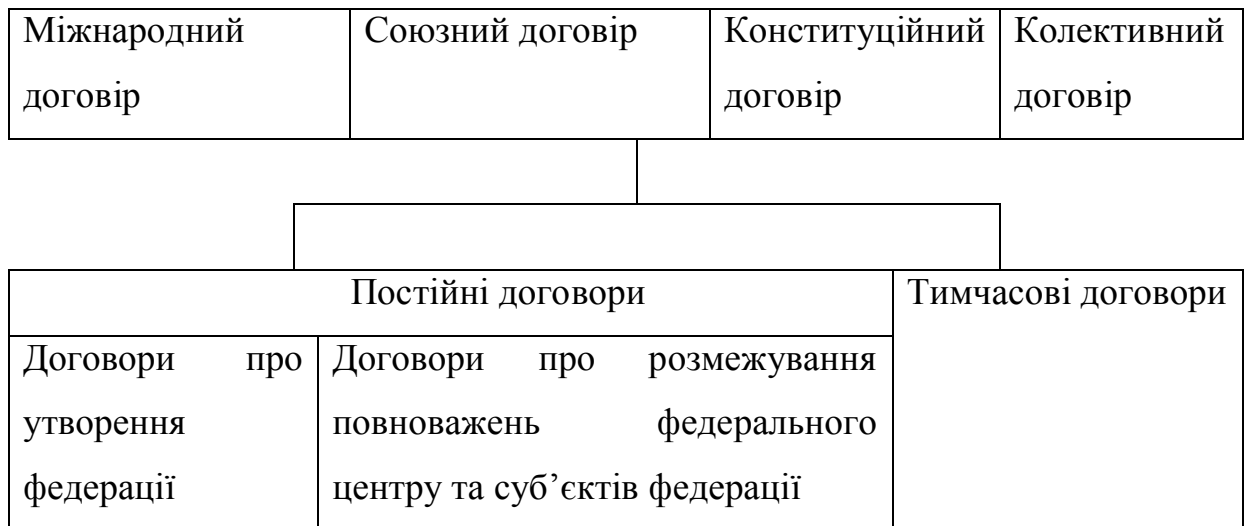

Рис. 18.2. Класифікація нормативних договорів.

Конституційний договір.

Конституційний договір за своєю суттю є тією особливою формою права, у створенні якої можуть брати участь всі гілки державної влади.

Конституційний договір – це угода між різними гілками влади, в результаті якої з'являються нові норми права, що регулюють засади функціонування політичної системи суспільства, встановлюють засади державного ладу, організації і діяльності ключових ланок державного механізму, визначають принципи територіальної організації держави, закріплюють основи правового статусу особи, її взаємовідносини з державою.

Конституційний договір має низку специфічних *ознак*, а саме:

- предмет (об'єкт) конституційного договору становлять суспільні відносини, виникнення яких пов'язане з найважливішими (можна сказати, фундаментальними) аспектами організації та функціонування держави, зокрема, влади та статусу її гілок, розподілу, перерозподілу, уточнення повноважень найвищих органів різних гілок влади, делегування повноважень тощо;
- сторонами (суб'єктами) конституційного договору можуть бути найвищі органи та їх законні представники відповідно до гілок державної влади: президент, парламент, вища судова адміністрація, що представляє судову владу тощо;

- конституційний договір завжди ґрунтується на вільному волевиявленні сторін і передбачає добру волю і взаємні поступки суб'єктів у пошуку узгодженого на основі компромісу варіанту змісту цього договору;

- конституційний договір укладається на певний термін, тобто він є тимчасовим актом; строк його дії фіксується у самому акті, де також визначаються можливі варіанти і порядок його пролонгації чи дострокового припинення;

- на період дії конституційного договору тимчасово припиняється чинність тих правових норм (у тому числі конституційних), що суперечать відповідним положенням цього договору;

- зміст конституційного договору впливає з його предмета, формулюється у вигляді нормативно-правового матеріалу, який відповідно подається у вигляді різних норм права: дефініцій, конкретних регуляторів суспільних відносин, принципів тощо. Співвідношення цих норм залежить від специфіки предмета конституційного договору і має забезпечувати функціонування цього договору як нормативного акта. Отже у ньому повинні переважати норми – конкретні регулятори суспільних відносин;

- об'єктом правового регулювання є питання владування, саморегулювання, що потребують договірної форми. Крім того нормативний договір може бути підставою для прийняття інших нормативно-правових актів, а також договорів;

- норми права, що є змістом конституційного договору, розраховані на широке використання, невизначену кількість випадків і загальновизначених суб'єктів;

- конституційний договір є частиною національного законодавства, його юридична сила залежить від місця державного органу, що його видав, в системі органів державної влади.

Як свідчить досвід, потреба в укладенні конституційного договору виникає у країнах, які перебувають на перехідному етапі розвитку. Прикладом такого конституційного договору є Конституційний договір між Верховною Радою України

і Президентом України від 8 червня 1995 року, який до прийняття Конституції 1996 року надав можливість українському суспільству уникнути протистояння між зазначеними структурами, сприяти розвитку конституційного процесу і, врешті-решт, прийняти сучасну українську Конституцію.

Приклад 18.1.

Сторони за Конституційним договором між Верховною Радою України та Президентом України

Верховна Рада України

як єдиний законодавчий орган – з одного боку, та

Президент України

як глава держави і глава виконавчої влади – з другого боку, тобто

Сторони,

що є суб'єктами конституційного права, які одержали свої повноваження безпосередньо від народу...

Джерело: Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, укладений 8 червня 1995 року // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С. 257.

Як ми бачимо, Конституційний договір вказує конкретні правотворчі суб'єкти, які його укладають: Верховну Раду України як законодавчий орган (має право творити закони) та Президент України (має право творити укази).

Колективний договір.

Досить специфічним видом нормативного договору є колективний договір, що діє в рамках підприємств, установ і організацій.

Колективний договір – це угода, що укладається між власником підприємства або уповноваженою ним особою, з однієї сторони, і трудовим колективом найманих працівників, який уповноважив профспілковий комітет чи інший представницький орган на проведення колективних переговорів і укладення договору, з другої, з метою врегулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин, що потребують додаткової регламентації з урахуванням особливостей здійснення праці на даному підприємстві, а також питань, що не урегульовані чинним законодавством.

Сторонами колективного договору є роботодавець і уповноважений трудовим колективом профспілковий чи інший представницький орган. У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання трудових, виробничих і соціально-економічних відносин; забезпечення організації оздоровлення і відпочинку працівників; нормування і оплати праці; забезпечення житлово-побутового, медичного і культурного обслуговування; встановлення системи, форм і розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (премій, надбавок, доплат тощо); щодо режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку; встановлення компенсацій, гарантій і пільг; участі трудового колективу у формуванні, розподілі та використанні прибутку підприємства, установи і організації.

Своєрідність колективного договору як правової форми встановлення умов праці на підприємстві, в установі чи організації, полягає у тому, що завдяки колективно-договірним нормам підвищується рівень правових гарантій, які встановлює чинне законодавство. Так наприклад, зараз в Україні практикується включення до колективних договорів додаткових пільг для працівників, що поєднують роботу з навчанням.

Отже, виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що призначення сучасного колективного договору полягає в тому, щоб з урахуванням місцевих умов та особливостей виробництва в межах конкретного підприємства сприяти виконанню планів, удосконаленню організації виробництва, забезпеченню умов

праці та побуту робітників і службовців, залучення їх до управління виробництвом за допомогою детального регулювання важливих елементів виробничих і трудових відносин.

Союзний договір.

У федераціях та державно-подібних об'єднаннях (юридичні конфедерації та реальні унії) юридичною першоосновою утворення виступає федеративний (союзний) договір.

Союзний договір – це угода, яку можна визначити як спосіб регулювання міждержавних відносин між кількома державними утвореннями або країнами (штати, кантони, Республіки, землі тощо), що мають ознаки державного суверенітету, з метою здійснення спільних для всіх суб'єктів завдань.

Основними *ознаками* союзного договору є:

- нормативно-правовий характер положень, тобто його загальність і обов'язковість для виконання;
- рівність прав та обов'язків у політичній, економічній та соціальній сферах;
- суб'єктами договору можуть бути будь-які державні утворення, які мають потенційні правові, історичні, економічні чи культурні умови для цього укладання;
- змістом договору можуть бути питання організації діяльності структур вищих органів державної влади, питання оборони країни, розв'язання конфліктів між суб'єктами федерації, питання зовнішньої політики, фінансів, оподаткування тощо.

За часом союзний договір може бути безстроковим (договір про утворення федерації) чи терміновим (договір про утворення конфедерації). У останньому випадку федеративний договір діє до досягнення певної мети.

У свою чергу, безстроковий федеративний договір може бути договором про утворення федерації (договір про утворення СРСР 1922 року чи спроба утворити

Союз Суверенних держав у 1991 році) чи договір про розмежування предметів відання і повноважень між федерацією та її суб'єктами (такий договір існує в сучасній Росії).

Так, у договорі про утворення СРСР від 30 грудня 1922 року було закріплено:

1) Сторони договору: Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Білоруська Соціалістична Радянська Республіка (БСРР) та Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (ЗСФРР: Азербайджан, Вірменія та Грузія).

2) Повноваження федерації (22 пункти).

3) Вищі органи Федерації: З'їзди Рад СРСР, Центральний Виконавчий Комітет СРСР (колективний глава держави СРСР, що складався з 371 члена): порядок їх формування і функціонування, Рада Народних Комісарів СРСР (уряд, що складався з 12 народних комісарів – наркомів), карні органи: Верховний Суд СРСР та ОДПУ (об'єднаний орган Державного Політичного Управління при РНК СРСР).

4) Акти органів державної влади СРСР, що мають обов'язкову силу на всій території Союзу РСР.

5) Уряди радянських республік, що склалися з 14 наркомів.

6) Правове положення Вищої Ради Народного Господарства.

7) Права союзних республік.

8) Символи СРСР: герб, прапор, державна печатка, столиця тощо.

Приклад 18.2.

Прембула і стаття перша Договору про розмежування предметів ведення між РФ та Республікою Татарстан.

Повноважні представники органів державної влади Російської Федерації та органів державної влади Республіки Татарстан:

керуючись Конституцією Російської Федерації та Конституцією Республіки Татарстан;

виходячи з загальновизнаного права народів на самовизначення, принципів рівноправності, добровільності та свободи волевиявлення;

гарантуючи збереження територіальної цілісності та єдності економічного простору;

сприяючи збереженню та розвитку історичних та національних традицій, культур та мов;

підключись про забезпечення громадянського миру, міжнаціональної злагоди та безпеки народів;

реалізуючи пріоритет основних прав і свобод людини і громадянина незалежно від національної приналежності, віросповідання, місця проживання та інших критеріїв;

враховуючи, що Республіка Татарстан як держава є об'єднаним з Російською Федерацією Конституцією Російської Федерації, Конституцією Республіки Татарстан та договором про розмежування предметів ведення та взаємне делегування повноважень між органами державної влади Російської Федерації та органами державної влади Республіки Татарстан, приймають участь у міжнародних та зовнішньоекономічних відносинах,

дійшли згоди про таке:

С т а т т я 1

Розмежування предметів ведення та взаємне делегування повноважень між органами державної влади Російської Федерації та органами державної влади Республіки Татарстан здійснюється Конституцією Російської Федерації, Конституцією Республіки Татарстан та цим договором.

Джерело: О разграничении предметов ведения и взаимном делегировании полномочий между органами государственной власти Российской Федерации и органами государственной власти Республики Татарстан. Договор Российской Федерации и Республики Татарстан от 15 февраля 1994 г. // Конституционное право России: Сборник конституционно-правовых актов / Отв. ред. О.Е. Кутафин. – М.: Юристъ, 1998. – Т. 1. – С. 666.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке нормативний договір?
2. Що таке міжнародний договір?
3. Що таке ратифікація?
4. Що таке конституційний договір?
5. Що таке колективний договір?
6. Що таке союзний договір?
7. Які існують види союзного договору?
8. Які існують види безстрокового федеративного договору?

§ 5. Нормативно-правовий акт.

Поняття і види нормативно-правових актів.

Норма права закріплюється в нормативно-правовому акті, що є основним джерелом права в Україні, Росії, Туреччині і країнах континентальної правової сім'ї.

Нормативно-правовий акт можна визначити як офіційний письмовий акт-документ компетентного органу, в якому закріплено забезпечуване державою формально-обов'язкове правило поведінки загального характеру.

Ознаками нормативно-правового акта є те, що він:

- видається компетентним органом держави або приймається безпосередньо на референдумі. Наприклад, нормативно-правові акти в Україні приймаються Верховною Радою України (ці акти називаються законами), Кабінетом міністрів України (це – постанови), Президентом України (укази) тощо. Щодо прийняття нормативно-правових актів на референдумі, то найхарактернішим прикладом є такий порядок прийняття конституцій. Таким чином були прийняті конституції Франції у 1958 році, Чилі у 1980 році чи Російської Федерації у 1993 році.

- містить норми права, установлює, скасовує або змінює їх. В нормативно-правових актах містяться норми права, тобто ті правила поведінки, що встановлюють, змінюють чи скасовують певні права та обов'язки.

- володіє юридичною чинністю, що охороняється і забезпечується державою, примусовою силою її органів.

- має вид письмового документа з установленою структурою (розділи, глави, статті, параграфи, пункти) і необхідними атрибутами. До необхідних атрибутів відноситься назва виду нормативно-правового акту (закон, постанова тощо), назва самого нормативно-правового акту (Закон про вибори Президента), дата його вступу в силу тощо. Основним елементом структури є стаття.

Проблема класифікації нормативно-правових актів є досить актуальною. Так, існує поділ нормативно-правових актів *за їх юридичною чинністю* на закони та підзаконні акти. За дією у часі – на постійні і тимчасові. За дією у просторі – на загальнодержавні, регіональні, муніципальні та локальні. Може також існувати класифікація нормативно-правових актів за колом осіб.

Закон – це нормативний акт вищої юридичної сили, який регулює найважливіші суспільні відносини.

Таблиця 18.3.

Класифікація законів.

Закони				
Конституційні закони			Звичайні закони	
Конституція	Закони, прийняття яких передбачено Конституцією	Закони, що вносять зміни до Конституції	Кодифіковані закони	Поточні закони

До *ознак закону* відносяться:

- Видається тільки вищим представницьким органом державної влади (в Україні – це Верховна Рада) або приймається шляхом референдуму.
- Регулює найбільш важливі суспільні відносини в сфері економіки, політики, культури тощо.
- Закон має вищу юридичну чинність, що забезпечує його верховенство в системі нормативно-правових актів.
- Закон – це акт, прийнятий в особливому порядку.

Закони можуть бути конституційними або звичайними. До конституційних законів належить Конституція, закони, що вносять зміни і доповнення в Конституцію, а також закони, необхідність прийняття яких передбачена самою Конституцією. Прикладом останнього передбачений у ст. 59 Конституції РФ, де проголошене право громадян Росії на альтернативну цивільну службу. Закон, що буде регулювати ці відносини є конституційним.

Щодо звичайних законів, то вони можуть бути кодифікованими і поточними. До кодифікованих законів належать кодекси, Основи законодавства тощо. Поточними визнаються закони, що не мають глобального, кодифікованого характеру і вирішують поточні ситуації, які постають перед державою. Прикладом такого закону є Закон України “Про національні меншини в Україні” від 25 червня 1992 року.

Підзаконний нормативний акт – це правовий акт, який видається на основі і відповідно до законів, проте має меншу юридичну чинність, аніж останні.

В Україні вони такі: нормативні Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів, інструкції й нормативні накази міністерств і відомств, рішення органів місцевого самоврядування і місцевих органів виконавчої влади (наприклад, рішення облдержадміністрацій), нормативні накази, що діють на підприємствах, установах і організаціях.

Прикладом нормативного Указу Президента є Указ Президента України “Про Збройні Сили України” від 12 грудня 1991 року.

Як вже зазначалося вище, основним елементом нормативно-правового акту є стаття. Саме тому досить актуальним є аналіз співвідношення статті нормативно-правового акта і норми права. Слід мати на увазі, що існує, зокрема, три варіанти такого співвідношення.

Перший варіант припускає повний збіг норми права і статті нормативно-правового акту. Цей варіант можна проаналізувати на прикладі ст. 13 Закону Республіки Білорусь від 26 червня 1997 року “Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією”, що наголошує: “Керівники міністерств і органів державного управління, а також підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності, що не виконують цей Закон у межах своєї компетенції, несуть відповідальність у відповідності до законодавства Республіки Білорусь”¹⁰⁷. У даному прикладі *гіпотезою* є положення “у межах своєї компетенції”. *Диспозиція* – “керівники міністерств ... не виконують цей Закон”. *Санкція* – “несуть відповідальність у відповідності до законодавства Республіки Білорусь”. Норма права і стаття Закону збігаються.

Другий варіант передбачає включення декількох норм права у одну статтю. Так, стаття 119 Кримінального кодексу України передбачає наступне: частина 1 „Вбивство, вчинене через необережність, – карається обмеженням волі на строк від трьох до п’яти років або позбавленням волі на той самий строк”¹⁰⁸. Частина 2 „Вбивство двох або більше осіб, вчинене через необережність, – карається позбавленням волі на строк від п’яти до восьми років”. Як ми бачимо, в статтю 119 включено дві норми права, які стосуються вбивства через необережність.

Третій варіант передбачає розташування однієї норми в декількох статтях. Прикладом цього може бути розташування норми права, що регулює відносини стосовно організаційно-правових форм юридичних осіб в частині II пункту 2 статті 83 (Організаційно-правові форм юридичних осіб), що закріплює існування двох

¹⁰⁷ Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією. Закон Республіки Білорусь № 47-3 від 26 червня 1997 року // Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / Укл. М.І. Камлик та ін. – К., 1999. – С. 373.

¹⁰⁸ Кримінальний кодекс України (Прийнятий сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 року). – К., 2001. – С. 60.

форм товариств: підприємницьке та непідприємницьке; 84 (Підприємницькі товариства), 85 (непідприємницькі товариства).

Межа дії нормативно-правових актів.

Як уже зазначалося вище, нормативно-правових акти можуть поділятися залежно від їх дії у часі, просторі та за колом осіб.

Таблиця 18.4.

Класифікація нормативно-правових актів.

Нормативно-правові акти	Підстави для класифікації	Види нормативно-правових актів	Підвиди нормативно-правових актів
	За юридичною силою	Закони	Конституційні
			Звичайні
		Підзаконні нормативно-правові акти	
	За часом дії	Постійні	
		Тимчасові	
	За простором	Загальнодержавні	
		Регіональні	
		Муніципальні	
		Локальні	
За колом осіб	Класифікуються з урахуванням міжнародного права	Акти, що опираються на право ґрунту	
		Акти, що опираються на право крові	

		Класифікуються з урахуванням національного права	Акти, що діють на всі категорії осіб
			Акти, що діють виключно на певну категорію осіб

Говорячи про дію **нормативно-правових актів у часі**, слід мати на увазі наступне:

По-перше, закон зворотної сили, як *правило*, не має. Виключення складає кримінальне законодавство, де зворотна сила закону має місце у випадку, якщо новий закон або відміняє покарання за злочин, або встановлює його більш м'який вид, ніж закон, що діяв дотепер.

Так, стаття 22 Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік від 25 грудня 1958 року встановила, що смертна кара припускається лише за зраду Батьківщини, шпигунство, диверсію, терористичний акт, бандитизм та вмисне вбивство за обтяжуючих обставин. Список застосування може бути розширеним виключно у військовий час та в умовах бойової обстановки. 5 травня 1961 року Указом Президії Верховної Ради СРСР цей перелік було розширено за рахунок застосування смертної кари за розкрадання в особливо крупних розмірах державного та суспільного майна, за підробку грошей та відносно особливо-небезпечних рецидивістів, що тероризують тих, хто хоче виправитись. Проте, якщо розкрадання у особливо крупних розмірах відбулося незадовго до прийняття цього Указу, то останній не міг бути застосованим до тих, хто здійснював зазначені діяння.

По-друге, нормативно-правовий акт може втратити силу, але окремі його положення, норми права можуть застосовуватися до фактів, що мали місце під час його дії (*це так звані триваючі правовідносини*).

Дія нормативно-правового акта в часі означає, що нормативно-правовий акт набирає сили у певний час і припиняє діяти у певний час.

Нормативно-правовий акт може набрати сили після його прийняття (підписання чи опублікування), через певний термін тощо. Втрачає ж він свою чинність після прийняття нового нормативно-правового акту, після закінчення певного строку дії нормативно-правового акту або при виконанні певної дії, яка передбачається або мається на увазі.

В залежності від дії в часі, нормативно-правові акти можуть бути постійними і тимчасовими; негайними і відстроченими.

Постійний нормативно-правовий акт видається на невизначений термін. Так, Конституція України діє з 28 червня 1996 року. Проте строк припинення її дії не вказується.

Тимчасовий нормативно-правовий акт видається на певний термін. Так, Закон про Державний бюджет України на 2005 рік діє з 1 січня 2005 року і по 31 грудня 2005 року. Тобто встановлюється не лише час початку дії, а й час припинення.

Негайний нормативно-правовий акт вступає у дію з моменту його прийняття. Так, Конституція України 1996 року є прикладом негайного акту, адже згідно її статті 160 вона почала діяти з моменту свого прийняття.

Відстрочений нормативно-правовий акт починає діяти через певний час після його прийняття. так, Цивільний кодекс України було прийнято 16 січня 2003 року. Проте він вступив у силу лише з 1 січня 2004 року.

Дія нормативно-правового акта в просторі означає територіальне обмеження його дії, коли нормативно-правовий акт застосовується на тій території, на яку поширюється суверенітет держави або компетенція відповідних органів.

Як уже зазначалося, за дією в просторі нормативно-правові акти можуть бути загальнодержавними, регіональними, муніципальними і локальними.

Загальнодержавні нормативно-правові акти діють на всій території держави (включаючи право екстериторіальності, тобто право на територію посольств). Прикладом загальнодержавних нормативних актів є Конституція України, закони України та інші нормативно-правові акти, що прийняті вищими та центральними органами державної влади і управління.

Регіональні нормативно-правові акти діють на визначеній території (суб'єкти федерації, адміністративно-територіальні одиниці). Прикладами регіональних нормативно-правових актів є Конституція Республіки Башкортостан.

Муніципальні нормативно-правові акти діють на рівні міст, селищ, сіл тощо. Прикладами муніципальних нормативно-правових актів є закони міста Москви.

Локальні нормативно-правові акти діють на рівні державних підприємств, установ або організацій. Локальними актами є статути, правила внутрішнього трудового розпорядку тощо.

Дія нормативно-правових актів за колом осіб означає, що нормативно-правовий акт поширюється на певну категорію громадян.

Існує дві класифікації даної категорії актів. Перша опирається на міжнародно-правові стандарти, а друга поділяє акти на загальні і спеціальні.

Згідно першої класифікації нормативно-правові акти можуть опиратися на право ґрунту чи на право крові.

Нормативно-правові акти, опираються на право *ґрунту* – це ті акти, що стосуються всіх людей, які знаходяться на території держави (у тому числі і на тій, що має право екстериторіальності). Прикладом таких актів є Кримінальний кодекс України, який поширюється на всіх (громадян держави, іноземних громадян, осіб без громадянства тощо), хто скоїть злочин на території України.

Нормативно-правові акти, що опираються на право *крові* – це ті акти, що поширюється лише на громадян держави (наприклад, України). Прикладом таких актів є Закон України № 2766-III від 18 жовтня 2001 року „Про вибори народних депутатів України”, стаття 2 якого затверджує виборчі права лише за громадянами України.

Загальні нормативно-правові акти поширюється на усіх. Прикладом загального акту є Цивільний кодекс України.

Спеціальні нормативно-правові акти поширюється лише на окремі категорії осіб. Прикладом спеціального акту є Закон України № 2862-XII від 15 грудня 1992 року „Про статус суддів”, який стосується виключно категорії суддів.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке нормативно-правовий акт?
2. Що таке закон?
3. Що таке підзаконний нормативний акт?
4. Які існують варіанти співвідношення норми права і статті нормативно-правового акту?
5. Що слід мати на увазі, говорячи про дію нормативно-правових актів у часі?
6. Що означає „дія нормативно-правового акту у часі“?
7. Які існують види нормативних актів в залежності від дії в часі?
8. Що означає „дія нормативно-правового акту у просторі“?
9. Які існують види нормативних актів в залежності від їх дії у просторі?
10. Що означає „дія нормативно-правових актів за колом осіб“?
11. Які існують класифікації нормативних актів за колом осіб?
12. Що таке постійні нормативно-правові акти?
13. Що таке тимчасові нормативно-правові акти?
14. Що таке негайні нормативно-правові акти?
15. Що таке відстрочені нормативно-правові акти?
16. Що таке загальнодержавні нормативно-правові акти?
17. Що таке регіональні нормативно-правові акти?
18. Що таке муніципальні нормативно-правові акти?
19. Що таке локальні нормативно-правові акти?

20. Що таке нормативно-правові акти, які опираються на право ґрунту?

21. Що таке нормативно-правові акти, які опираються на право крові?

22. Що таке загальні нормативно-правові акти?

23. Що таке спеціальні нормативно-правові акти?

Дискусійні завдання:

Проаналізувати цивільний і кримінальний кодекси України і знайти в них всі три варіанти співвідношення статей нормативно-правових актів та норм права, а саме:

1) норма права і стаття нормативно-правового акту збігаються;

2) в одній статті містяться дві та більше норм права;

3) одна норма права розташована в декількох статтях.

ГЛАВА 19. Право, законодавство, система

План.

1. Система права.
2. Система законодавства.
3. Систематизація законодавства.
4. Правова система.

§ 1. Система права.

Поняття, ознаки і види системи права.

В математиці є правило: від перестановки додатків сума не змінюється. В теорії держави і права існують певні терміни, що відповідають цьому принципу. Так, аналогічними є поняття “норма права” і “правова норма”. Проте певні категорії заперечують це правило. До них належать поняття “система права” і “правова система”. Це абсолютно неідентичні категорії, хоча вони обидва мають якість системності.

Система – це упорядкована сукупність елементів, взаємопов’язаних і взаємодіючих один з одним, яка має відносну самостійність і органічну єдність, характеризується внутрішньої цілісністю і автономністю функціонування.

Саме до таких „систем” належать „система законодавства”, „система права” і „правова система”.

Розуміючи, що категорії „система права” і „правова система” дещо відрізняються між собою, слід більш детально зупинитися на цьому.

Звісна річ: правова система є поняттям більш широким, аніж система права. Більше того, остання входить до правової системи як найважливіша складова частина. Проте, на відміну від правової системи, система права є правовою категорією, що означає внутрішню побудову права будь-якої країни. Вона

виражається шляхом розподілу і побудови нормативного матеріалу, за допомогою якого її різні частини являються у єдності.

Система права – це об'єктивно зумовлена і узгоджена в її складових частинах внутрішня організація права тієї чи іншої держави.

Системі права притаманні декілька характерних рис, що, по суті, є її *ознаками*:

- Вона має об'єктивний характер і складається відповідно до потреб суспільного розвитку.
- Характеризується цілісністю і структурованістю, тобто складається із взаємопов'язаних структурних елементів системи права.
- Система права є несуперечливою і узгодженою всередині, оскільки її складові елементи знаходяться у відносинах взаємозалежності, взаємного підпорядкування, координації та взаємовпливу.
- Розвиток системи права, що полягає у здатності змінювати свою внутрішню організацію, здійснюється шляхом реагування на імпульси, що поступають із зовнішнього середовища, в якості яких виступають потреби суспільства.

Існує декілька класифікацій системи права. Так, *за призначенням* виділяють матеріальне і процесуальне право, *за характером врегульованих відносин* – приватне і публічне право, а *за формою права* – звичайне, прецедентне, договірне і статутне право.

Матеріальне право – нормативна основа регулювання суспільних відносин у всьому їх комплексі і за галузями права.

Процесуальне право – це сукупність правових норм, якими регулюється процедура реалізації матеріальних норм права.

Норми матеріального права безпосередньо регулюють суспільні відносини, тоді як норми процесуального права встановлюють порядок застосування норм матеріального права.

Якщо до матеріального права належать норми кримінального чи цивільного права, то до процесуального – норми кримінально-процесуального і цивільно-процесуального права.

Таблиця 19.1.

Класифікація системи права.

Класифікації системи права	За призначенням	Матеріальне право
		Процесуальне право
	За характером врегульованих відносин	Приватне право
		Публічне право
	За формою права	Звичайне право
		Прецедентне право
		Договірне право
		Статутне право

Приватне право – система норм, які регулюють відносини, засновані на приватних інтересах, незалежності та ініціативі індивідуальних власників і об'єднань (корпорацій) у їх майновій діяльності та в особистих стосунках.

Публічне право – система правових норм, якими регулюються суспільні відносини у сфері публічної влади.

На відміну від публічного права, яке регулює і захищає загальні (публічні) інтереси держави, приватне право спрямоване на захист приватних інтересів відповідно до принципів свободи та рівності всіх суб'єктів.

До приватного права належать: цивільне, сімейне, банківське і трудове право тощо. До публічного права – конституційне, муніципальне, адміністративне, кримінальне, кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне і фінансове право.

Звичайне право – це сукупність звичаїв, що регулюють певну сферу суспільних відносин.

Прецедентне право – це сукупність юридичних прецедентів, що регулюють ту чи іншу галузь чи підгалузь права.

Договірне право – це сукупність нормативних договорів, що регулюють певну сферу суспільних відносин.

Статутне право (інші назви – право законів, кодифіковане, декретне право) – це сукупність норм права, що закріплені в нормативно-правових актах, які регулюють певну галузь права.

Прикладом звичайного права є сукупність звичаїв, що регулюють порядок поставки за договорами в рамках правил INCOTERMS. Прикладом прецедентного права є сукупність прецедентів, що регулюють відносини кримінального чи податкового права, адже бути спеціалістом може лише той, хто знає ці прецеденти і займається виключно сферами кримінального, цивільного або податкового права. Прикладом договірної права є міжнародне приватне право у сфері міжнародної купівлі-продажу товарів згідно Віденської конвенції 1980 року. Україні притаманним є статутне право, яке опирається на галузі права, що закріплені у нормативно-правових актах (норми кримінального права, що закріплені в Кримінальному кодексі України).

Структура системи права.

Структура системи права формується згідно предмету (що саме регулюється правом) і методу (як право регулює суспільні відносини) правового регулювання. Структура складається з норм права, що об'єднуються у інститути і субінститути права. У свою чергу інститути і субінститути права об'єднуються у галузі і підгалузі права.

Основними структурними елементами системи права є норми, інститути і галузі права. Факультативними – субінститути і підгалузі права.

Інститут права – група взаємопов'язаних норм права, що регулюють окремий вид суспільних відносин.

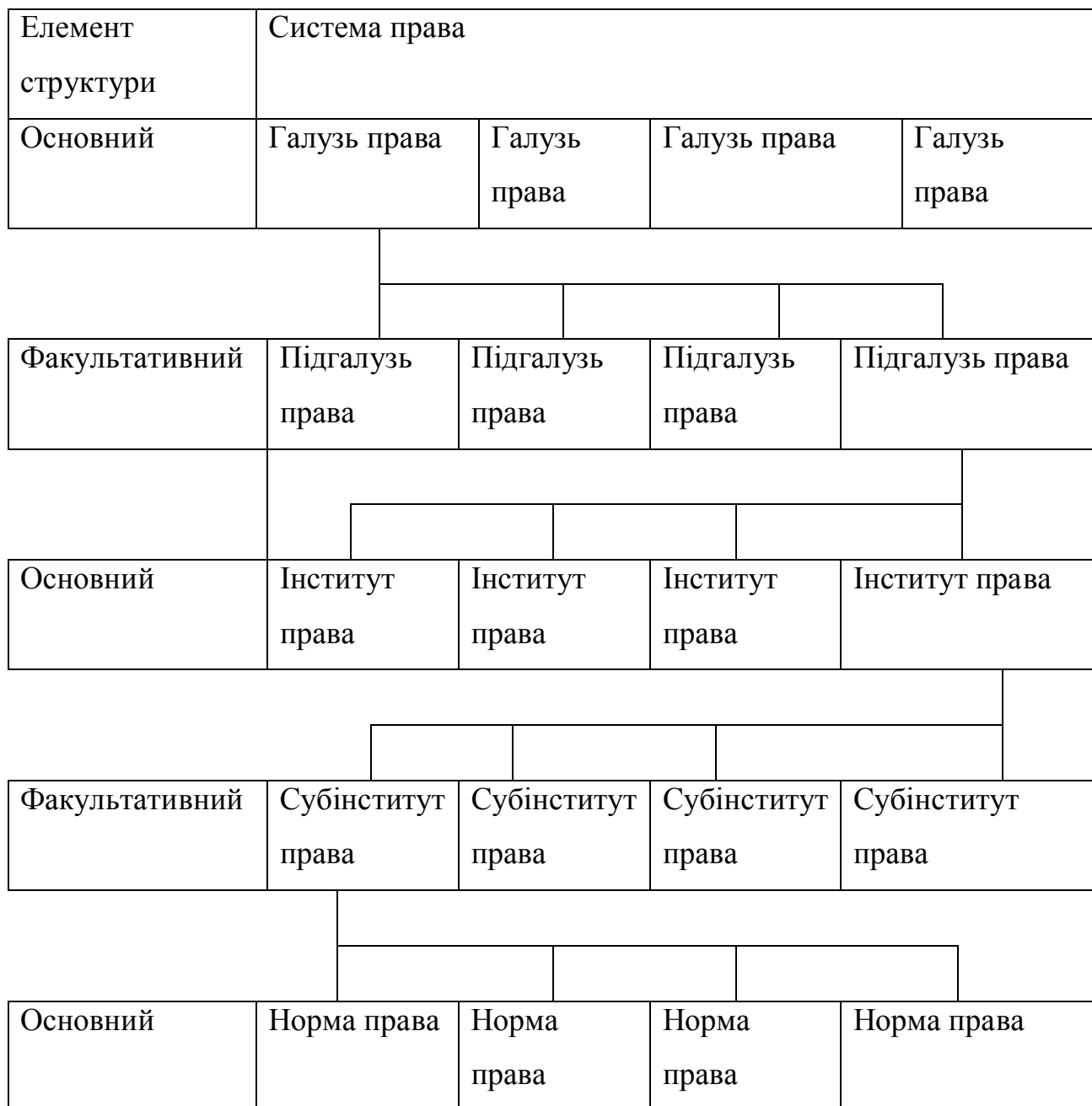

Рис.19.1. Структура системи права.

Правові інститути здійснюють комплексний вплив на поведінку фізичних та юридичних осіб у різних сферах суспільного життя. Як в цілому саме право, його інститут формується об'єктивно, а однією з основних ознак останнього є тривалість його існування. За певних обставин стабільний інститут права може оформитись у галузь чи підгалузь права, як це, наприклад, сталося з авторським правом. Саме останнє в умовах формування постіндустріального суспільства перетворилося з інституту цивільного права на його підгалузь. Те ж саме сталося з правом

соціального забезпечення, яке з інституту трудового права оформилося у самостійну галузь права.

Крім того, характерною ознакою інституту права є його функціонування на основі певних, притаманних лише даному інституту права принципів. Так, інститут виборчого права у демократичній державі побудований на принципах загального, прямого, рівного виборчого права при таємному голосуванні. В умовах же авторитарної держави (наприклад, диктатура пролетаріату до прийняття Конституції СРСР 1936 року) виборче право ґрунтувалося на принципах цензового (були позбавлені виборчих прав представники так званого „експлуаторського класу”), непрямого (спочатку громадяни обирали Ради, потім представники Рад з'їжджалися на З'їзди Рад депутатів трудящих, які, у свою чергу, утворювали Центральний Виконавчий комітет – вищий постійно діючий орган держави в СРСР), рівного виборчого права при відкритому або таємному голосуванні.

Щодо класифікації інститутів права, то існує, принаймні три її різновиди.

Так, за *сферою розповсюдження* інститути права можуть бути галузевими і міжгалузевими. Прикладом галузевих інститутів є інститут дарування, адже порядок укладання, права та обов'язки за договором дарування регулюється виключно галуззю цивільного права. Прикладом міжгалузевого інституту є інститут договору, який застосовується як у цивільному праві (той же договір дарування), так і в інших галузях права: сімейне (шлюбна угода), трудове (трудоий контракт), конституційне (конституційний договір), міжнародне (міжнародний пакт) тощо.

За *спрямованістю дії* інститути права можуть бути регулятивними (інститут купівлі-продажу) і охоронними (інститут цивільно-правової відповідальності).

За *ролю у правовій системі* правові інститути є матеріальними (інститут спадкування) і процесуальними (інститут притягнення до кримінальної відповідальності).

Іноді, правовий інститут, крім норм права, може складатися з субінститутів і об'єднуватись не в галузі права, а в підгалузі.

Таблиця 19.2.

Класифікація інститутів права.

Інститути права	За сферою розповсюдження	Галузеві
		Міжгалузеві
	За спрямованістю дії	Регулятивні
		Охоронні
	За роллю у правовій системі	Матеріальні
		Процесуальні

Субінститут права – сукупність правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин. Так, інститут злочинів проти життя і здоров'я особи (розділ II Кримінального кодексу України) поділяється на субінститути злочинів проти життя особи (статті 115-120 Кримінального кодексу України) і субінститути злочинів проти здоров'я особи (статті 121-145 Кримінального кодексу України).

Підгалузь права – частина певної галузі права, що об'єднує правові норми та інститути, які регулюють суспільні відносини, що мають певне самостійне значення у межах її відповідного типу.

Підгалузь права є необов'язковим структурним елементом системи права, адже у процесуальних галузях вона відсутня.

Щодо матеріальних галузей права, то цивільне право складається з підгалузей: право власності, зобов'язальне, спадкове, авторське право тощо. Фінансове право – з підгалузей банківського та податкового права. Природноресурсове право – з підгалузей лісового, надрового, водного права тощо.

Галузь права.

Галузь права – порівняно автономна в системі права сукупність правових норм та інститутів, якими регулюються однорідні суспільні відносини.

Галузь права є основним елементом системи права. Як частина цілого, галузь права взаємодіє з іншими галузями і з системою права в цілому.

Існує декілька критерії щодо класифікації галузей права. Так, Д. Лук'янець пропонує їх поділ відносно відповідної функції права, відносно генезису правового регулювання.

При цьому він виділяє галузі, що розташовані на системоутворюючому, методоутворюючому та предметоутворюючому рівнях¹⁰⁹.

На **системоутворюючому** рівні розташовані правові норми, що визначають коло первинних суб'єктів права та їх правовий статус. Це зумовлено тим, що необхідно взагалі окреслити коло можливих суб'єктів права і визначити їх правове положення. До галузей права, що розташовані на системоутворюючому рівні відноситься, насамперед, *конституційне* право, адже Конституція України визначає правові статуси громадян, органів державної влади та місцевого самоврядування. На думку вченого, оскільки правові статуси складаються не тільки з комплексу прав та обов'язків суб'єктів права, а й з їх правосуб'єктності, то цілком логічним є віднесення до конституційного права тих процесуальних норм, якими регламентується порядок створення зазначених органів та порядок набуття фізичними особами громадянства.

Наступним питанням правового регулювання є питання стосовно його методів. Саме тому у системі права наступним є **методоутворюючий** рівень. Згідно з ним, в характеристиці галузей права домінуючим буде саме метод правового регулювання. До таких галузей відноситься:

- *адміністративне* право, що опирається на виключно імперативний метод, себто метод команд;
- *цивільне* право, що опирається на виключно диспозитивний метод, який надає сторонам певну автономію;

¹⁰⁹ Лук'янець Д. Про структуру системи права // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 12. – С. 3-6.

- *судове право (цивільний процес, кримінальний процес тощо), що орієнтується як на диспозитивний метод (рівноправність сторін у суді), так і на імперативний метод (суд має стосовно сторін відповідні владні повноваження).*

Третім рівнем системи права є **предметний** рівень. Особливістю предметних галузей права є те, що основним критерієм їх виділення є суто предмет правового регулювання і на цьому рівні практично збігаються галузь права і галузь законодавства.

Класифікацію предметних галузей можна здійснювати за наступними критеріями:

- за характеристикою суб'єктів правовідносин (банківське, сімейне право);
- за об'єктом правовідносин (житлове, земельне, фінансове право);
- за змістом правовідносин (господарське, підприємницьке право).

Проте існують і інші класифікації.

Таблиця 19.3.

Класифікація галузей права.

Галузі права	За генезисом правового регулювання	Галузі системоутворюючого рівня
		Галузі методоутворюючого рівня
		Галузі предметного рівня
	За предметом і методом правового регулювання	Профільюючі галузі
		Спеціальні галузі
		Комплексні галузі

Так, Р. Мухаєв за предметом правового регулювання виділяє міжнародне право (міжнародне приватне і міжнародне публічне право) і національні галузі

права; галузі матеріального (конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне, земельне, цивільне, трудове і сімейне право) і процесуального (цивільний, кримінальний і адміністративний процес) права; профілюючі і спеціальні; основні і комплексні¹¹⁰.

Академік НАН України Ю. Шемшученко виділяє профілюючі, спеціальні і комплексні галузі права¹¹¹.

Профілюючі галузі – це галузі права, що характеризуються чітким предметом і методом правового регулювання. До профілюючих галузей належать норми: конституційного, цивільного, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального і цивільно-процесуального права.

Спеціальні галузі – це галузі права, що утворилися на основі інститутів чи підгалузей профілюючих галузей права згідно першого закону діалектики. До спеціальних галузей права належать сімейне (сімейне право було підгалуззю цивільного права), трудове, фінансове (було підгалуззю адміністративного права), виправно-трудове право і право соціального забезпечення (було правовим інститутом).

Комплексні галузі – це галузі права, що утворилися на межі профілюючих чи спеціальних галузей права і характеризуються чітким предметом правового регулювання і комбінованим методом. У даному випадку комбінований метод полягає у поєднанні імперативного і диспозитивного методу. До комплексних галузей права належать аграрне, екологічне, господарське право. Так, наприклад, господарське право поєднує у собі методи адміністративного та цивільного права.

Питання для самоконтролю.

- 1) Що таке система?
- 2) Що таке система права?
- 3) Що таке матеріальне право?

¹¹⁰ Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М., 2001. – С. 341-343.

¹¹¹ Шемшученко Ю.С. Галузь права // Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 1. – С. 549.

- 4) Що таке процесуальне право?
- 5) Що таке приватне право?
- 6) Що таке публічне право?
- 7) Що таке звичайне право?
- 8) Що таке прецедентне право?
- 9) Що таке договірне право?
- 10) Що таке статутне право?
- 11) Що таке інститут права?
- 12) Які інститути права виділяються за сферою розповсюдження?
- 13) Які інститути права виділяються за спрямованістю дії?
- 14) Які інститути виділяються за роллю у правовій системі?
- 15) Що таке субінститут права?
- 16) Що таке підгалузь права?
- 17) Що таке галузь права?
- 18) Які галузі права розташовані на системоутворюючому рівні?
- 19) Які галузі права розташовані на методоутворюючому рівні?
- 20) Які галузі права розташовані на предметному рівні?
- 21) Що таке профілюючі галузі права?
- 22) Що таке спеціальні галузі права?
- 23) Що таке комплексні галузі права?

§ 2. Система законодавства.

Поняття, ознаки і структура системи законодавства.

Законодавство України не може функціонувати, якщо воно не є системою, складові якої тісно взаємопов'язані, узгоджені і взаємовплив яких ретельно регламентується чіткою ієрархічною побудовою.

Система законодавства – це єдиний комплекс діючих нормативно-правових актів держави, структурованих на складові елементи залежно від характеру врегульованих нормативним актом відносин і його юридичної сили.

Для системи законодавства характерними є наступні ознаки:

- це сукупність нормативно-правових актів;
- це диференційована система;
- вона заснована на принципах субординації і координування її структурних елементів.

Структура системи законодавства – це внутрішня організація упорядкованих нормативно-правових актів, що виражається у їх узгодженості і поділі на галузі та інститути законодавства.

Галузі законодавства – великі об'єднання нормативно-правових актів за певними сферами правового регулювання суспільних відносин, що характеризуються єдністю змісту і форми та мають системні зв'язки між собою.

Галузі законодавства складаються з інститутів законодавства.

Інститут законодавства – це система нормативних приписів галузі законодавства, що регулюють певну сукупність суспільних відносин.

Система законодавства і система права співвідносяться між собою як форма і зміст. І якщо поняття системи законодавства відображає зовнішню сторону права, себто його форму, то система права характеризує сутнісну внутрішню сторону об'єктивного права, тобто його зміст.

Існує й інші відмінності між системою права і системою законодавства.

- Структурні елементи системи права (галузі, підгалузі, інститути, субінститути, норми) не мають зовнішніх реквізитів (розділи, статті, глави, параграфи тощо). Проте це є притаманним системі законодавства.

- Система права є невидимою, оскільки відображає сукупність правових норм, а система законодавства служить видимою, себто зовнішньою формою системи права.

- Система права формується об'єктивно, відповідно до існуючих суспільних відносин, а система законодавства складається як результат цілеспрямованої діяльності уповноважених суб'єктів і тому включає у себе певний суб'єктивний момент.

- Система права являє собою сукупність норм права, а система законодавства – сукупність нормативно-правових актів.

- Первинним елементом системи права є норма права із своєю структурою (гіпотеза, диспозиція, санкція), а первинним елементом системи законодавства служить стаття нормативно-правового акту, яка містить нормативний припис, що зазвичай не має всіх трьох елементів структури норми права, адже іноді бувають варіанти, коли норма права розташована у декількох статтях.

- В системі права норми права розподіляються за галузями, підгалузями, інститутами і субінститутами. Як правило, норми галузей права є будівельним матеріалом, з якого складається певна галузь законодавства. Можливим також є варіант, коли існує галузь права, проте нема галузі законодавства (фінансове право, право громадян на соціальне забезпечення тощо). У цьому випадку галузі права не кодифіковані, а нормативний матеріал знаходиться у декількох нормативно-правових актах, що ще потребують систематизації. У системі ж законодавства нормативно-правові акти об'єднуються у галузі законодавства, що, у свою чергу, поділяються на інститути законодавства. При цьому галузі законодавства можуть як враховувати галузевий принцип, так і суперечити йому. У першому випадку ми матимемо справу з галузевою системою законодавства, а й другому – з комплексною чи спеціальною.

- Система права має виключно горизонтальну побудову, тоді як система законодавства – і горизонтальну, і вертикальну побудову.

- Система права складається з галузей права, що мають свій предмет і метод правового регулювання. Водночас система законодавства не має методу регулювання, а предмет є досить неоднорідним.

Види системи законодавства.

Загалом можна виділити такі системи законодавства як горизонтальну і вертикальну.

Горизонтальна система законодавства відображає предмет правового регулювання і саме за ним поділяє всі нормативно-правові акти.

Вертикальна система законодавства відображає як юридичну силу нормативно-правових актів, так і особливості форми державно-територіального устрою.

Таблиця 19.4.

Види системи законодавства.

Система законодавства	Горизонтальна система законодавства	Галузева система законодавства
		Спеціальна система законодавства
		Комплексна система законодавства
	Вертикальна система законодавства	Ієрархічна система законодавства
		Територіальна система законодавства

Горизонтальна система законодавства, у свою чергу, може бути галузевою, спеціальною та комплексною. Вертикальна – ієрархічною та територіальною.

Галузева система законодавства містить норми однієї галузі права, предметом регулювання якої є певна сфера суспільних відносин, що потребує юридично однорідних прийомів впливу. На основі цього критерію з'являються галузі законодавства, що співпадають з галузями системи права (кримінальне, трудове, адміністративне законодавство).

Спеціальна система законодавства містить норми підгалузі чи інституту права, предметом регулювання яких є група чи сукупність груп суспільних відносин, що потребують юридично однорідних прийомів впливу. Тут підгалузь чи інститут права складають законодавство, що є частиною певної галузі законодавства (надрове, водне, лісове законодавство є внутрішньогалузевими елементами природноресурсового законодавства).

Комплексна система законодавства містить норми декількох галузей права, що регулюють різні види суспільних відносин, які складають відносно самостійну сферу суспільного життя, котре потребує юридично різнорідних способів впливу, які складаються у цілісний комплексний метод. Тут галузь законодавства складається з різних галузей права (транспортне законодавство, законодавство про приватизацію, про оборону тощо).

Ієрархічна система законодавства відображає поділ нормативно-правових актів за їх юридичною силою (підзаконні акти → закони → Конституція як Основний Закон).

Територіальна система законодавства відображає поділ нормативно-правових актів за територіальним значенням: законодавство Федерації і законодавство суб'єктів Федерації (наприклад, законодавство США і законодавство Каліфорнії чи Флориди).

Питання для самоконтролю.

- 1) Що таке система законодавства?
- 2) Що таке структура системи законодавства?
- 3) Що таке галузі законодавства?

- 4) Що таке інститут законодавства?
- 5) Що таке горизонтальна система законодавства?
- 6) Що таке вертикальна система законодавства?
- 7) З яких складових складається горизонтальна система законодавства?
- 8) З яких частин складається вертикальна система законодавства?
- 9) Що таке галузева система законодавства?
- 10) Що таке спеціальна система законодавства?
- 11) Що таке комплексна система законодавства?
- 12) Що таке ієрархічна система законодавства?
- 13) Що таке територіальна система законодавства?

§ 3. Систематизація законодавства

Поняття і види систематизації законодавства.

Для того, щоб система законодавства залишалася саме системою, нормально функціонувала, а також удосконалювалась і розвивалася, вона потребує постійного впливу на неї спеціального процесу – систематизації.

<p>Систематизація законодавства – це впорядкування законодавства, приведення його до внутрішньо узгодженої системи.</p>
--

Систематизація законодавства є передумовою ефективності чинного законодавства, усунення суперечностей і прогалин, а також застарілих норм у праві. В результаті систематизації законодавства, воно стає більш зручним і доступним для користування, сприяє зміцненню законності в регулюванні суспільних відносин.

Таким чином, необхідність систематизації обумовлена постійно діючим процесом:

- 1) видання нових нормативно-правових актів;

- 2) втрати юридичної сили деякими нормативно-правовими актами;
- 3) застарілості деяких нормативно-правових актів;
- 4) накопичення суперечностей між юридичними приписами тощо.

Проведення систематизації законодавства є одним із завдань законодавця, який здійснює її на основі відповідних програм і планів.

При цьому, якщо систематизацію законодавства розглядати як форму законотворчості, то цей процес характеризується певними інтеграційними властивостями. Ефективність останніх зумовлена завершеністю формування тих або інших законодавчих масивів, властивих тим чи іншим галузям права. З іншого ж боку на процес систематизації законодавства впливає і диференціація нормативного масиву. І саме це зумовлює формування нових комплексних галузей права (інформаційного, податкового, страхового тощо).

Практичне значення систематизації законодавства підкреслював ще у 1833 році найвидатніший кодифікатор Європи і Росії М. Сперанський. Зокрема він наголошував на значенні систематизації як для реальних потреб держави, так і для юридичної науки¹¹².

Сучасна юриспруденція знає дві форми систематизації: правотворчу і неправотворчу (інкорпорацію).

Інкорпорація.

Інкорпорація є найпростішою формою удосконалення законодавства.

Інкорпорація – об'єднання нормативно-правових актів у збірники чи зібрання, розташування їх у певному порядку без зміни змісту.

У цьому збірнику кожний з актів зберігає своє самостійне юридичне значення. Саме тому результатом інкорпорації є лише зовнішнє опрацювання законодавства.

¹¹² Див. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. – М., 1999. – С. 43.

Найхарактернішими ознаками інкорпорації є:

- При опрацюванні нормативно-правові акти об'єднуються у алфавітному, хронологічному чи предметному порядку, що робить можливим їх зовнішню упорядкованість.
- Інкорпорацію здійснює спеціальні суб'єкти (органи держави, суспільні об'єднання, приватні особи), що не уповноважені змінювати, скасовувати чи встановлювати правові норми. Ці суб'єкти можуть лише показати у збірнику зміни чи доповнення, які зробив правотворчий орган.
- Зміст нормативно-правових актів, що включаються до інкорпоративних збірників не змінюється, хоча може підлягати зовнішній обробці. Ця зовнішня обробка полягає у тому, що з тексту можуть бути як усунені окремі статті, пункти, абзаци, що втратили силу, так і додані всі наступні (з моменту виходу акту) зміни. І, крім того, виключаються частини, що не містять нормативних приписів.

Інкорпорація буває офіційною і неофіційною.

Офіційна інкорпорація – впорядкування компетентними органами чинних правових норм у збірниках нормативно-правових актів.

І хоча видані цими органами збірники не є джерелами права, на них можна посилатися у процесі правотворчості і застосування права. Прикладом офіційної інкорпорації є Відомості Верховної Ради України.

Специфічним різновидом офіційної інкорпорації є зводи законів.

Вони являють собою:

- Інкорпороване видання нормативно-правових актів вищих органів державної влади (законодавчої і виконавчої).
- Джерело офіційного опублікування.
- Зібрання усього діючого законодавства без будь-якого виключення.

Неофіційна інкорпорація – це зовнішні опрацювання нормативно-правових актів організаціями чи окремими громадянами (навчальними закладами, відомствами, ученими, практиками) без спеціальних повноважень правотворчих органів.

Неофіційна інкорпорація обслуговує специфічні потреби організацій та установ, а також окремих спеціалістів у нормативно-правовому матеріалі. Це можуть бути збірники житлового чи трудового законодавства, довідники з законодавства для викладачів, правоохоронців тощо. В силу того, що вони не мають сили офіційного документу, на них не можна посилалися у процесі правотворчості і застосування права.

Загалом існують три принципи інкорпорації: хронологічний, тематичний і галузевий.

При **хронологічній інкорпорації** упорядкування нормативно-правових актів здійснюється за часом їх опублікування і набуття законної сили. Прикладом хронологічної інкорпорації можуть бути Відомості Верховної Ради України. Як і в Відомостях, у будь-якому іншому прикладі хронологічної інкорпорації, кожен нормативно-правовий акт має певний порядковий номер. Крім того, обов'язково зазначається його назва, рік, місяць і день видання, а також номер статті.

Таблиця 19.5.

Види систематизації.

Вид систематизації	Підстава для класифікації	Різновид
Інкорпорація	За суб'єктом	Офіційна
		Неофіційна
	За принципом систематизації	Хронологічна
		Тематична
		Галузева
Кодифікація	За обсягом	Загальна
		Галузева
		Спеціальна

При тематичній інкорпорації упорядкування нормативного матеріалу здійснюється за певною тематикою. Наприклад: „Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / Упоряд. М.І. Камлик та інші. – К.: Школяр, 1999. – 480 с.”. Ця інкорпорація є неофіційною і стосується теми корупції.

У випадку галузевої інкорпорації нормативно-правові акти об'єднуються за галузями, підгалузями чи інститутами права. Наприклад, у 1998 році вийшов збірник конституційно-правових актів “Конституційне право Росії”¹¹³, який стосувався галузі Конституційного права РФ.

Правотворча систематизація.

До правотворчої систематизації належить кодифікація і консолідація законодавства.

Кодифікація законодавства – це форма систематизації законодавства, в процесі якої до проекту створюваного акта включаються чинні і нові норми, які вносять зміни в регулювання певної сфери суспільних відносин.

Кодифікація завжди здійснюється уповноваженим на те органом і є офіційною. Її призначення полягає у радикальному удосконаленні діючого законодавства шляхом трансформації його змісту (як то: виключення застарілих нормативних актів, усунення прогалин, суперечностей і повторів, зміна спрямованості та характеру акту), забезпечення внутрішньої узгодженості і досягнення повноти правового регулювання відповідних суспільних відносин. За допомогою кодифікації досягається поліпшення структури нормативно-правових актів, удосконалення їх логіки, термінології тощо.

Процес кодифікації передбачає три *стадії*:

1) Виявлення законодавчих недоліків тієї чи іншої галузі.

¹¹³ Конституционное право России: Сборник конституционно-правовых актов / Отв. ред. О.Е. Кутафин; Сост. Н.А. Михалева. В 2 т. – М., 1998. – Т.1. – 816 с.

2) Усунення цих недоліків.

3) Зведення обробленого матеріалу в єдине ціле.

Для кодифікації характерними є наступні *ознаки*:

- Кодифікація здійснюється періодично, залежно від нагромадження нормативного матеріалу та об'єктивної необхідності його всебічної переробки і об'єднання в цілому чи за окремими галузями.

- Кодифікація має справу з правовими приписами та юридичними інститутами.

- Процес кодифікації завершується прийняттям нового як за формою, так і за змістом нормативно-правового акта, текст якого є оригінальним і офіційним.

До основних кодифікаційних актів належать основи законодавства, кодекси, статuti і положення.

Основи законодавства – це нормативно-правові акти, що встановлюють основні засади певної галузі права чи сфери державного управління.

Кодекс – найпоширеніший вид кодифікаційних актів, які діють в основних сферах суспільного життя, що потребують правової упорядкованості.

Статут, положення – кодифікаційні акти спеціальної дії, які приймаються не тільки законодавчими, а й іншими правотворчими органами (наприклад, Кабінетом міністрів України).

Розрізняють декілька видів кодифікації: загальну, галузеву і спеціальну.

Загальна кодифікація – переробці піддається значна частина законодавства.

Процес загальної кодифікації проходить наступні стадії:

- 1) Прийняття серії кодифікованих актів з основних галузей законодавства.

- 2) Створення об'єднаної, внутрішньо узгодженої системи таких актів типу „кодекс кодексів”.

Галузева кодифікація охоплює законодавство тієї чи іншої галузі права (Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України тощо).

Спеціальна кодифікація – прийняття актів, що регулюють той чи інший правовий інститут чи підгалузь права (наприклад, Митний кодекс України, Податковий кодекс РФ тощо).

Перехідною формою систематизації законодавства від інкорпорації до кодифікації є консолідація.

Консолідація законодавства – спосіб систематизації законодавства, в процесі якого декілька актів об'єднуються у новому документі.

При цьому новий акт повністю заміняє об'єднані, оскільки заново приймається компетентним правотворчим органом. Особливістю консолідації є те, що зміст правового регулювання суспільних відносин не змінюється. Всі нормативні положення раніше прийнятих актів об'єднуються у новому без змін, хоча, як правило, здійснюється їх редакційна правка: усуваються суперечності, повтори тощо.

Крім того, консолідація проводиться правотворчими органами лише стосовно прийнятих ними актів.

І хоча консолідація не має самостійного значення, оскільки виконує допоміжну роль (усуває множинність нормативно-правових актів, їх надзвичайну роздробленість, дублювання), проте у сфері систематизації актів (наказів та інструкцій) міністерств та відомств вона є особливо актуальною.

Питання для самоконтролю.

- 1) Що таке систематизація законодавства?
- 2) Які існують форми систематизації законодавства?
- 3) Що таке інкорпорація законодавства?
- 4) Що таке офіційна інкорпорація законодавства?
- 5) Що таке неофіційна інкорпорація законодавства?
- 6) Що таке хронологічна інкорпорація законодавства?
- 7) Що таке тематична інкорпорація законодавства?
- 8) Що таке галузева інкорпорація законодавства?

- 9) Які існують види правотворчої систематизації законодавства?
- 10) Що таке кодифікація законодавства?
- 11) Що таке основи законодавства?
- 12) Що таке кодекси?
- 13) Що таке статuti або положення?
- 14) Що таке загальне кодифікація законодавства?
- 15) Що таке галузева кодифікація законодавства?
- 16) Що таке спеціальна кодифікація законодавства?
- 17) Що таке консолідація законодавства?

§ 4. Правова система.

Загальна характеристика правової системи.

Як уже зазначалося вище, правова система є більш ширшою категорією, аніж система права і означає, по суті, сукупність всіх правових явищ у суспільстві.

Правова система – це сукупність взаємопов'язаних між собою системи права та засобів її реалізації.

До основних *елементів* правової системи належать:

- Система права і система законодавства.
- Правові відносини.
- Юридична практика, тобто діяльність правотворчих, правозастосовчих і правоохоронних органів.
- Правова політика й ідеологія.
- Правосвідомість і правова культура.
- Юридична наука і освіта тощо.

Всі вищезазначені елементи правової системи можна розташувати на п'яти рівнях: суб'єктному, інтелектуально-психологічному, нормативно-регулятивному, організаційному та соціальному.

Суб'єктний рівень виділяється для того, щоб підкреслити значення суб'єктів права як системоутворюючих матеріальних чинників правової системи. Саме люди (у т.ч. громадяни держави, іноземні громадяни й особи без громадянства) та їх об'єднання (громадські організації та рухи, акціонерні товариства та некомерційні організації, держава в цілому) мають суб'єктивні права і відповідні юридичні обов'язки, виступають реальними елементами правової системи.

Інтелектуально-психологічний рівень – формує праворозуміння конкретної людини, а також індивідуальну та суспільну правосвідомість. Сукупність таких різноякісних явищ, як знання, почуття, емоції, релігійні та ідеологічні догми і погляди, моральні постулати, дають можливість людині сприймати та оцінювати правову реальність, виробляти ставлення до неї і мотиви правової поведінки.

Нормативно-регулятивний рівень дозволяє зробити висновок про те, що визначальними чинниками, які створюють систему, виступають норми права, оскільки вони об'єднують уявлення людей про справедливість і несправедливість, про важливість стимулювання розвитку тих або інших суспільних відносин.

Норма права зазнає змін. Саме з неї починається реальне вдосконалення правової системи і, завдяки своєму універсальному значенню, правова норма поширює свої якості на інші рівні правової системи, стаючи одиницею виміру правової матерії.

Організаційний рівень охоплює всі юридично оформлені зв'язки і відносини, форми реалізації права, різні види правової поведінки людей, правотворчу і правозастосовчу діяльність держави і суспільства.

Соціальний рівень характеризує, з одного боку, те, наскільки людина, як суб'єкт права, освоїла правову дійсність, те, як вона «живе» в ній, а з іншого – те, як сформувалися і наскільки адекватні інтересам індивіда і суспільства, різного роду режими і стани, що дають уявлення про певні результати дії юридичних норм (правова культура, законність, правопорядок). На цьому рівні закладені в праві свободи, можливості і вимоги органічно з'єднуються з політичною і соціальною матерією. Тут найбільш чітко виявляються ті якості правової системи, що мають

істотне значення для формування і функціонування як політичної системи, так і громадянського суспільства в цілому.

Виходячи з аналізу вищесказаних рівнів, можна виділити такі підсистеми структури правової системи, як інституціональну, нормативну, ідеологічну, функціональну та комунікативну.

Інституціональна підсистема – це суб'єктивний склад (тобто суб'єкти права) як системно-утворюючий чинник всієї правової системи. Ця підсистема почала аналізуватися досить недавно, адже до цього, протягом досить тривалого часу правова система характеризувалася як безособова структура. І лише згодом правознавці зрозуміли, що без особи, суб'єктивних прав, без фізичних та юридичних осіб правова система не може існувати. Звернення до людини як до системно-утворюючого чинника всіх суспільних явищ призвело до перегляду існуючих підходів щодо структури правової системи і дозволило виділити суб'єктів права як обов'язкового її елемента.

Нормативна підсистема – норми і принципи права, що регулюють відносини між суб'єктами права, об'єктивовані і систематизовані в юридичних джерелах права. Норма права досить часто є лише тим ідеалом, який ще потрібно втілити в життя певними засобами функціонування правової системи. Вплив правової системи на суспільні відносини перетворює останні у правовідносини, які сприяють впливу права на поведінку учасників суспільних відносин, що наділені взаємними правами, обов'язками і відповідальністю.

Ідеологічна підсистема – право розуміння кожної людини чи суспільства в цілому, правосвідомість і правова культура, можливість оцінити правове буття і обрати для себе можливий варіант поведінки – правомірний чи неправомірний.

Функціональна підсистема – правотворчість, дія права, правове виховання, правова поведінка, правовідносини, юридична практика. Через них формується, змінюється і здійснюється правова діяльність.

Комунікативна підсистема – сумарні зв'язки всіх підсистем правової системи суспільства, які в цілому визначають ефективність правового регулювання, законність і правопорядок.

Функції правової системи виражають її сутність, напрям впливу на суспільні відносини, потреба у здійсненні якого обумовлена існуванням правової системи як соціального явища. Функції виражають найсуттєвіші риси правової системи і спрямовані на здійснення головних завдань на даному етапі розвитку. Вони *являють собою, як правило, напрями активного впливу правової системи, що впорядковують певні види суспільних відносин.*

У правовій системі виділяють такі основні функції як інтегративну, регулятивну, охорону і комунікативну.

Функція інтеграції суспільства – це об'єднання різних верств населення для досягнення певного рівня життя, певної важливої ідеї. Наприклад, для України такою ідеєю є побудова демократичного громадянського суспільства і демократичної, соціально-правової держави. При цьому правова система шляхом взаємодії з політичною, економічною, духовною та іншими соціальними системами повинна діяти для досягнення основної мети – національної і соціальної злагоди та забезпечення інтересів людини і всього суспільства. Вона має організовувати і стимулювати поведінку і діяльність людей таким чином, щоб вони були солідарні з прогресивними загальнолюдськими принципами і нормами.

Регулятивна функція правової системи знаходить вираження у формуванні нормативної основи, нормативних взірців діяльності, їх включення в масову за масштабами професійну правосвідомість і поведінку. Регулятивна функція може бути регулятивно-статичною і регулятивно-динамічною.

Регулятивно-статична функція правової системи спрямована на вплив на суспільні відносини шляхом їх закріплення в тих або інших інститутах права.

Регулятивно-динамічна функція правової системи знаходить вираження у впливі права на суспільні відносини шляхом оформлення їх динаміки.

Комунікативна функція правової системи забезпечує одержання учасниками правовідносин інформації про позицію держави щодо необхідної, дозволеної чи забороненої поведінки.

Охоронна функція правової системи полягає у охороні загальнозначущих, соціально важливих політичних, економічних, культурних, національних, особистих та інших відносин, їх недоторканість і відповідно до цього – витіснення явищ, що шкодять цим суспільним відносинам.

Існує декілька критеріїв типології правових систем різних держав:

1. Спільність генезису (історичних передумов виникнення і подальшого розвитку) правових систем.
2. Спільність основних юридичних джерел права.
3. Єдність у структурі системи права і норм права.
4. Спільність принципів регулювання суспільних відносин.
5. Єдність юридичної техніки.

З урахуванням всього цього, у науці виділяється близько двохсот національних правових систем.

Національна правова система – це правова система конкретного суспільства, що відображає його соціально-економічну, політичну і культурну своєрідність.

Національні правові системи об'єднуються у групи, що можна об'єднати у шість правових сімей: сім'ю загального права, романо-германську правову сім'ю, релігійну правову сім'ю, соціалістичну правову сім'ю, сім'ю звичаєвого права та змішані правові сім'ї.

Правова сім'я – це сукупність національних правових систем, заснованих на спільності їх історичного формування, структури права, методів і форм його реалізації.

Сім'я загального права.

Сім'я загального права має ще назву англо-американської правової сім'ї.

Англо-американська правова сім'я – сукупність національних правових систем, що мають спільні риси, які виявляються у:

- єдності закономірностей та тенденцій розвитку на основі норми, що сформульована суддями у судовому прецеденті, який, у свою чергу, домінує як форма права;

- в поділі права на загальне право і право справедливості, у визнанні закону лише після апробуванні його судовою практикою;

- домінуванні процесуального права над матеріальним.

- відсутності поділу права на приватне і публічне, а також галузевого поділу.

- казуїстичному характері норми права¹¹⁴.

Географія сім'ї загального права представлена такими країнами як Великобританія, Ірландія, США, окремі країни Британської співдружності (Канада, Австралія, Нова Зеландія). Проте в сім'ї загального права можна виділити чотири групи правових систем: англосаксонську, американську, групу систем європейського загального права і групу систем позаєвропейського загального права.

Англосаксонська група правових систем.

До англосаксонської правової системи належать такі частини Великобританії як Англія (англійська правова система) та Уельс (уельська правова система).

Основними джерелами англосаксонського права є:

- 1) Судовий прецедент.
- 2) Правовий звичай.
- 3) Правова доктрина.
- 4) Принципи права.

Система англосаксонського права складається з чотирьох категорій:

- 1) Кримінальне і цивільне право.
- 2) Публічне і приватне право.
- 3) Матеріальне і процесуальне право.
- 4) Муніципальне і публічне міжнародне право.

¹¹⁴ Див. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Х., 2000. – С. 590 і наст.

Співвідношення нормативно-правового акту і судового прецеденту полягає у тому, що нормативно-правовий акт потребує певної апробації за допомогою судового прецеденту.

Нормативно-правові акти в рамках англосаксонської правової системи мало кодифіковані.

Американська правова система.

До американської правової системи насамперед належать США. Саме тому не існує американської групи правових систем, адже лише одна країна утворює цю правову систему.

Специфіка американської правової системи полягає у наступному:

- При наявності юридичного прецеденту як основного джерела права, законодавство США також має суттєвий вплив на правову діяльність, що пояснюється наявністю в США писаної Конституції.
- За територією нормативно-правові акти США поділяються на загально-федеральні та нормативні акти штатів.
- В нормативно-правових актах США (так само як і в умовах англосаксонської правової системи) відтворюються норми, що створені судовою практикою.
- На відміну від англосаксонського права, право США характеризується більш вільною дією правила прецеденту. Якщо Апеляційний суд та Палата лордів Великобританії зв'язані власними прецедентами, то Верховний суд США і верховні суди окремих штатів не вважають за потрібне керуватися власними прецедентами.
- Значно зросла роль правотворчих форм систематизації законодавства, хоча на загально-федеральному рівні ця систематизація носить характер консолідації прецедентів, а не створення нових норм.
- З метою введення одноманітності у правове регулювання найважливіших сторін суспільного життя федерації, створюються типові закони (кодекси) для штатів.

- Судова влада в США має більше значення і наділена більш широким обсягом компетенції. Іноді суди вирішують справи, що потребують політичної оцінки.

- Суди штатів здійснюють юрисдикцію незалежно один від одного.
- Інститут присяжних має в США більше значення, аніж в Англії.
- Конституційний контроль в США здійснюється загальними судами – федерації та штатів (чого нема в Великобританії). Саме суди можуть визнати той чи інший акт неконституційним. Таке визнання тягне за собою позбавлення того чи іншого акту судового захисту. Тобто акт формально діє, але, по суті, втрачає юридичну силу.

- Судова влада в США є менш централізованою, аніж в Великобританії.

Система європейського загального права.

До системи європейського загального права відносяться Ірландія і Шотландія.

Джерелами права в шотландській правовій системі є:

- Юридичний прецедент.
- Юридичний трактат, що має „інституційне значення”, тобто правова доктрина (наприклад, Інституції Юстиніана).
- Закони, що прийняті парламентами Шотландії та Великобританії.
- Акти Європейського союзу, які стали джерелом права після вступу в ЄС самої Великобританії.

Щодо Ірландії, то основними рисами її правової системи є:

- 1) Джерелом права визнається закон і судовий прецедент.
- 2) Визнається англійська доктрина судового прецеденту, згідно якої рішення вищих судових інстанцій вважаються обов’язковими для них самих та нижчих судів.
- 3) Продовжують діяти судові прецеденти, що включають рішення вищих судів Ірландії, які з’явилися ще до її приєднання до Англії. Ці норми прецедентів

входять до системи загального права Ірландії і мають низку незначних відмінностей від англійського права у сфері регулювання земельних договорів та відносин.

4) У сфері законодавства зберігають значення ті акти, що були прийняті парламентом Ірландії як до 1921 року (до утворення самостійної держави), та і після 1921 року, у тому числі акти Стормонтону (парламент Ірландії у 1929-1972 роках).

5) Найважливіші галузі законодавства не кодифіковані, хоча парламентські акти мають характер консолідованих нормативних актів.

6) Активно розвивається система делегованого законодавства, яка дозволяє уряду і міністерствам приймати постанови і накази з найважливіших питань суспільного життя.

Система позаєвропейського загального права.

Характерна для Канади, Австралії та Нової Зеландії.

Основними джерелами права в канадській правовій системі є:

- Закони, що видаються канадським парламентом (статутне право).
- Норми права справедливості, що створена Судом справедливості лорда-канцлера у Лондоні XV-XVI століть.
- Прецедентні норма англійського загального права.

Незважаючи на те, що Канада є британським домініоном, а англійська королева є главою держави в Канаді, сучасне канадське право має своє досить специфічні риси:

- 1) Система канадського загального права є самостійною.
- 2) Система канадського статутного права є дворівневою в силу того, що Канада є федерацією.
- 3) Наявність кодифікованих актів лише на території франкомовної канадської провінції Квебек.

На відміну від Канади, США та Великобританії, австралійська правова система має наступні риси:

- 1) В Австралії загальне право є єдиним для всіх штатів (їх шість) і територій (Північна і столична).

2) Законодавство Австралії є дворівневим: законодавство Союзу і законодавство штатів.

3) Чітко розділені компетенція Союзу і компетенція штатів, проте може існувати їх спільна компетенція. У випадку колізій пріоритет залишається за загальносоюзними нормами.

4) Систематизація законодавства здійснюється в основному у формі консолідації, хоча в окремих штатах проводяться спроби кодифікації.

5) Сучасне реформування законодавства проводиться щ метою встановлення одноманітних законів Союзу і штатів.

Для Нової Зеландії характерно:

1) Поділ судових прецедентів на обов'язкові (прецеденти, що з'явилися в Новій Зеландії) та переконуючі (прецеденти, що з'явилися в інших країнах англо-американської правової сім'ї).

2) Наявність систематизованого законодавства у формі консолідації.

Романо-германська правова сім'я.

Інша назва романо-германської правової сім'ї – сім'я континентального права.

Хоча романо-германська правова сім'я поширена, в основному, в країнах континентальної Європи, проте її вплив на інші регіони (Латинська Америка, Африка, країни Близького Сходу, Японія, Індонезія тощо) досить суттєвий.

Романо-германська правова сім'я – це сукупність національних правових систем держав, що мають спільні риси, які виявляються у єдності закономірностей та тенденцій розвитку на основі давньоримського права та його застосування до нових національних умов¹¹⁵.

Історично, разом з давньоримським правом, на континентальне право значно вплинули місцеві норми-звичаї варварів та канонічне право Римської церкви.

Характерними рисами романо-германської правової сім'ї є:

1) Домінування нормативно-правового акту як основного джерела права.

¹¹⁵ Див. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Х., 2000. – С. 569.

- 2) Чітка ієрархічність системи джерел права.
- 3) Поділ системи права на дві підсистеми: приватне і публічне право.
- 4) Диференціація і кодифікація галузей права.
- 5) Норма права є загальним абстрактним правилом поведінки, що встановлюється законодавцем чи уповноваженими ним органом.
- 6) Суди займаються виключно тлумаченням правових норм, а не створюють їх.
- 7) Правова наука романо-германської правової сім'ї є абстрактною у силу того, що юристи європейського континенту мислять категоріями норм і інститутів. Наслідком цього є правовий формалізм юриспруденції.

Романо-германська правова сім'я поділяється на романську групу правових систем і германську групу правових систем.

До *романської групи* належать Італія, Франція, Іспанія, Португалія, Бельгія, Люксембург, Нідерланди. Провідна роль у цій системі належить праву Франції.

До *германської групи* належить ФРН, Австрія, Швейцарія тощо. Провідну роль у цій системі відіграє право ФРН.

В рамках романо-германської правової сім'ї значно знижена роль правової доктрини та судової практики.

Релігійна правова сім'я.

Релігійна правова сім'я – це сукупність національних правових систем держав, що мають спільні риси, які виявляються у єдності закономірностей та тенденцій розвитку на основі релігійної норми як основного джерела права, що являє собою тісне переплетення юридичних, моральних та міфічних приписів, котрі склалися природним шляхом і визнані державою.

Виходячи з цього визначення, можна сказати, що право в релігійній правовій сім'ї формується як невід'ємна частина релігії. Релігійні тексти мають нормативний характер, а акти світської влади як джерела права виконують лише допоміжну роль.

Для релігійної правової сім'ї характерна відсутність чітко вираженого галузевого поділу внаслідок впливу релігії.

Релігійна правова сім'я об'єднує групи мусульманського, індуського, іудейського та християнського права. Характеризується фундаментальним значенням релігійних вчень у поєднанні з тривалим збереженням общинного устрою.

Характерна для країн, що сповідає в якості державної релігії католицизм (Ватикан), іслам (Іран), індуїзм (Індія), іудаїзм (Ізраїль).

Найпоширенішими з правових систем, що входять до релігійної правової сім'ї є мусульманська та індуська правова системи.

Мусульманське право – сукупність релігійних, моральних і правових норм, що підтримуються державою і склалися на основі ісламу у тлумаченні вченими-богословами і правознавцями¹¹⁶.

Традиційно мусульманське право домінує в країнах Близького і Середнього Сходу та Перської затоки (Іран, Ірак, Йорданія, Туреччина, Кувейт, Афганістан тощо), Африки (Сомалі, Танзанія, Кенія, Єгипет та ін.), Малайзії, Індонезії тощо.

Деяко впливовим є мусульманське право на Балканах (Албанія, Косово), в Росії (Татарстан, Чечня, Інгушетія) та в Україні (кримські татари).

Приклад 19.1.

Г. Гібб про основні риси мусульманського права.

Перша характерна риса мусульманського права полягає в тому, що воно містить вчення про обов'язки і ці обов'язки є двозначними: обов'язки стосовно Бога (правовірність та дотримання ритуалів) і обов'язки стосовно інших людей. Але в силу того, що й ті, й інші приписані Богом, між ними нема різниці.

Друга характерна особливість цього права – його практичність та не спекулятивність. Мусульманські законодавці виявляють мало зацікавленості

в загальних принципах права. Основа права – комплекс конкретних приписів, що містяться в Корані. Виходячи з цієї основи і залучаючи у якості додатку матеріали хадисів, законознавці розробляли правила поведінки – публічні та приватні (як би ми їх назвали), але виключно у подібних конкретних термінах. Після дослідження кожного конкретного випадку ці етичні характеристики визначалися за шкалою, що складалася з п'яти рівнів: зобов'язальні, рекомендовані, дозвільні (нейтральні), несхвальні та заборонні.

Третя істотна риса полягає у тому, що протягом перших трьох років ісламської ери завдання правового забезпечення та класифікації законів надзвичайно поглинала інтелектуальну енергію ісламської общини. Не лише теологи, мухаддіси та судді-практики, але й філологи, історики, белетристи робили внесок скарбницю правової літератури і брали участь в обговоренні правових питань. Навряд чи у будь-якому іншому суспільстві право проникало так глибоко в життя та суспільну думку, як в ранній мусульманській цивілізації.

Джерело: Гибб Г. Принципы интеграции и роль права в исламском обществе // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов вузов / Сост. Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 358-359.

Індуське право – це сукупність релігійних, моральних і правових норм, що склалися на основі релігії індуїзму і підтримуються державою¹¹⁷.

Соціалістична правова сім'я.

Соціалістична правова сім'я – це система загальнообов'язкових правил поведінки, які виражають державну волю правлячої партії, що визначається в кінці-кінців економічними умовами життя суспільства, встановлюються, санкціонуються і

¹¹⁶ Див. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Х., 2000. – С. 634.

¹¹⁷ Див. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Х., 2000. – С. 658.

гарантуються державою, виступають у якості регулятора суспільних відносин з метою побудови соціалізму і комунізму.

Правова сім'я соціалізму формується, починаючи з Великої жовтневої соціалістичної революції 1917 року в Росії. Потім вона поширилась на країни Східної Європи та деякі інші країни (Монголію, Кубу тощо).

Зараз характерна для КНР, КНДР, В'єтнаму, Куби. Хоча формальним джерелом права є нормативно-правовий акт, фактично все підкоряється рішенням правлячої партії.

Китайське право – сукупність етичних, релігійних та правових норм, що підтримуються соціалістичною державою і склалися на основі морально-філософських концепцій даосизму, конфуціанства та легізму.

Структура системи права характеризується галузевим поділом та відсутністю поділу права на приватне і публічне.

Становлення соціалістичної правової сім'ї у своєму розвитку проходить чотири стадії:

- 1) Стадія закріплення переходу влади у руки трудящих на чолі з пролетарською партією і проголошення основ нового суспільного ладу.
- 2) Стадія розвитку основ нового законодавства і активної правотворчої діяльності центральних та місцевих органів соціалістичної держави.
- 3) Стадія конституційного закріплення співвідношення сил у класовій боротьбі, основ державного і суспільного ладу.
- 4) Стадія кодифікаційного оформлення соціалістичного права.

У своєму подальшому розвитку соціалістичне право проходить три етапи:

- 1) На першому етапі соціалістичне право є правом пролетарським, адже воно служить інтересам і цілям диктатури пролетаріату.
- 2) На другому етапі соціально-класова основа соціалістичного права суттєво розширюється і поглиблюється.
- 3) Третій етап завершується перетворенням пролетарського права у загальнонародне.

Як ми бачимо, для соціалістичного права характерною є наявність ідеології.

Сім'я звичаєвого права.

Звичаєва правова сім'я – це сукупність національних правових систем держав, що мають спільні риси, які виявляються у єдності закономірностей та тенденцій розвитку на основі норми-звичаю як основного джерела права, що являє собою тісне переплетення юридичних, моральних та міфічних приписів, котрі склалися природним шляхом і визнані державою.

Звичаєва правова сім'я формується із звичаїв та філософсько-етичних вчень. Звичай, що є основаним юридичним джерелом права фіксується у нормативному акті або у судовому рішенні, а структура системи права, як правило, обумовлена впливом європейського права.

Звичаєва правова сім'я складається з двох правових систем: далекосхідної та звичаєво-общинної.

Далекосхідна група правових систем – це сукупність правових систем, в основі формування яких знаходяться не норми права, а норми моралі, звичаї, традиції.

Далекосхідну групу правових систем складають правові системи Японії, Бірми, Південної Кореї, Монголії, країн Індокитаю, Малайзії тощо. Найістотніше специфіка морально-ідеологічного підходу до права, що суттєво впливав і на правові системи інших країн Сходу виявляється в Японії.

Японське право – сукупність моральних, релігійних і правових норм, що склалися на основі релігійно-філософських концепцій Стародавнього Китаю, власних звичаїв, рецепції іноземного (американського та романо-германського) права¹¹⁸.

¹¹⁸ Див. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Х., 2000. – С. 678.

Звичаєво-общинна група правових систем – це сукупність правових систем, що сформувалися на основі норм-звичаїв, які склалися природним шляхом, а також правових норм, які були запозичені у колоніальних держав¹¹⁹.

Характерна для країн Тропічної й Екваторіальної Африки, а також для Мадагаскару.

Своєрідність звичаєво-общинної групи правових систем полягає у тому, що звичаєве право:

1) Визнається більшістю населення у якості регулятора суспільних відносин, особливо за межами міст. Звичай в Африці є провідним джерелом права. Він встановлює правила організації суспільства як у політичній, так і в економічній сфері, регулює шлюбно-сімейні відносини, правила обміну товарів, норм кримінального права та процесу тощо. Все це пояснюється тим, що гармонія у суспільстві, що підтримується за допомогою звичаю є кращою, аніж повага до закону. І хоча сфера звичаїв у праві сьогодні дещо звужена, його значення не втрачено ще й досі.

2) Діє у межах общини, відображає покору людини суспільству, прагне забезпечити єдність та згуртованість соціальної групи (племені, роду, селища тощо). Общинні зв'язки переважають індивідуальні.

3) Являє собою поєднання моральних, релігійних та правових норм, а також ритуалів, що відображають культ предків, зв'язок з навколишнім середовищем, „духами” та іншими надприродними істотами. Відсутність покори звичаям означає неповагу до предків і може тягти за собою гнів духів землі, адже, згідно африканським віруванням, останки предків знаходяться у ґрунті, проте їх дух витає над живими.

4) Не є єдиним для усіх общин. Звичаєві норми є досить численними, адже кожна соціальна група має свої звички і традиції. Різноманітність звичаїв, їх розрізненість, а також значний вплив міфології та відсутність письмової форми

¹¹⁹ Див. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Х., 2000. – С. 686.

викладення не дозволяють ефективно використовувати їх для створення африканських національних правових систем аналогічно європейським.

Останнє пояснюється тим, що між європейським та африканським правом є досить суттєві відмінності:

- 1) Норми-звичаї не диференційовані на права та обов'язки.
- 2) Акцент у них робиться насамперед на обов'язки морального, а не юридичного плану.
- 3) Суб'єктивні права є несуттєвими порівняно з правами общини.

Змішані правові сім'ї.

Змішані правові сім'ї – це сукупність національних правових систем, що мають спільні риси, котрі виявляються у єдності закономірностей та тенденцій розвитку на основі сприйняття елементів романо-германського, англо-американського та соціалістичного типу.

До цієї правової сім'ї належать північноєвропейська (скандинавська), латиноамериканська та пострадянська група правових систем.

Регіонами розповсюдження північноєвропейського права є Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія, Ісландія. Суттєвий вплив ця група робить на країни Прибалтики: Латвію, Литву, Естонію.

Основними джерелами скандинавського права є:

- 1) Закони, що поділяються на конституційні та звичайні.
- 2) Підзаконні акти, що приймаються урядом у порядку делегованого законодавства.
- 3) Підзаконні акти міністерств та відомств.
- 4) Правові звичаї, що визнаються допоміжними юридичними джерелами права.
- 5) Судові прецеденти, що використовуються у випадках, коли певні питання не урегульовані нормативно-правовими актами.

б) Принципи права, що можуть використовуватися у якості джерела права при розгляді конкретних справ.

Латиноамериканське право поєднало у собі романо-германську правову сім'ю (у сфері приватного права) та англо-американську правову сім'ю (у сфері публічного права).

Так, Конституція США стала основою для конституцій країн Латинської Америки, а Цивільний кодекс Франції – для латиноамериканського цивільного законодавства.

Пострадянську групу правових систем утворюють як норми, що є притаманними романо-германській правовій сім'ї, так і норми соціалістичного права. Ця група складається з правових систем України, Росії, Білорусі тощо.

Таблиця 19.5.

Типи правових сімей.

Правова сім'я	Група національних правових систем	Країни чи регіони	Домінуюча форма права
Англо-американська	Англосаксонська	Англія, Уельс	Юридичний (насамперед, судовий) прецедент
	Американська	США	
	Система європейського загального права	Ірландія, Шотландія	
	Система позаєвропейського загального права	Канада, Австралія, Нова Зеландія	
Романо-германська	Романська	Італія, Франція, Іспанія та ін.	Нормативно-правовий акт
	Германська	ФРН, Австрія, Швейцарія	

Релігійна	Мусульманська	Іран, Пакистан	Релігійно-правові акти
	Індуська	Індія, Непал	
	Католицька	Ватикан	
	Іудейська	Ізраїль	
Соціалістична		КНР, КНДР, В'єтнам, Куба	Рішення правлячої партії
Сім'я звичаєвого права	Далекосхідна	Японія, Бірма, Південна Корея	Правові звичаї
	Звичаєво-общинна	Тропічна та Екваторіальна Африка, Мадагаскар	
Змішані	Скандинавська = Романо-германська + Англо-американська + Звичаєва	Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія, Ісландія. Прибалтика	Нормативно-правові акти
	Латиноамериканська = Романо-германська (у сфері приватного права) + Англо-Американська (у сфері публічного права)	Країни Латинської Америки	
	Пострадянська = Романо-германська + Соціалістична	СНД	

Питання для самоконтролю.

- 1) Що таке правова система?
- 2) Для чого виділяється суб'єктний рівень правової системи?
- 3) Що формує інтелектуально-психологічний рівень правової системи?
- 4) Який висновок дозволяє зробити нормативно-регулятивний рівень правової системи?
- 5) Що охоплює організаційний рівень правової системи?
- 6) Що характеризує соціальний рівень правової системи?

- 7) Що таке інституціональна підсистема правової системи?
- 8) Що таке нормативна підсистема правової системи?
- 9) Що таке ідеологічна підсистема правової системи?
- 10) Що таке функціональна підсистема правової системи?
- 11) Що таке комунікативна підсистема правової системи?
- 12) Що таке функції правової системи?
- 13) Що таке інтегративна функція правової системи?
- 14) В чому знаходить своє вираження регулятивна функція правової системи?
- 15) На що спрямована регулятивно-статична функція правової системи?
- 16) В чому знаходить своє вираження регулятивно-динамічна функція правової системи?
- 17) Що забезпечує комунікативна функція правової системи?
- 18) В чому полягає охоронна функція правової системи?
- 19) Що таке національна правова система?
- 20) Що таке правова сім'я?
- 21) Які групи національних правових систем входять до англо-американської правової сім'ї?
- 22) Що таке романо-германська правова сім'я?
- 23) Які групи національних правових систем входять до романо-германської правової сім'ї?
- 24) Що таке релігійна правова сім'я?
- 25) Які групи національних правових систем об'єднує релігійна правова сім'я?

- 26) Що таке мусульманське право?
- 27) Що таке індуське право?
- 28) Що таке соціалістична правова сім'я?
- 29) Що таке звичаєва правова сім'я?
- 30) Що таке далекосхідна група правових систем?
- 31) Що таке китайське право?
- 32) Що таке японське право?
- 33) Що таке звичаєво-общинна група правових систем?
- 34) Що таке змішані правові сім'ї?
- 35) Які групи національних правових систем утворюють змішані правові сім'ї?

Дискусійні завдання:

Проаналізувати переваги і недоліки правових сімей.

ГЛАВА 20. Законність і правова культура

План.

1. Законність, правопорядок і дисципліна.
2. Гарантії законності.
3. Правосвідомість.
4. Правова культура та її антиподи.

§ 1. Законність, правопорядок і дисципліна

Законність.

Питання про законність досить складне. Насамперед, це пояснюється тим, що говорячи про законність, ми маємо на увазі два поняття. Перше є синонімом правомірності застосування права певними органами державної влади. Друге ж є уособленням принципу верховенства законності, тобто верховенство закону в системі нормативно-правових актів. Теорія держави і права, як глобальна наука відає перевагу першому поняттю, хоча й не відкидає друге.

Законність – це правовий режим у державі, за якого діяльність державних органів, юридичних і фізичних осіб здійснюється відповідно до вимог закону.

Режим законності діє на основі її принципів.

Принципи законності – це основні ідеї, засади, що виражають зміст законності.

Існує 4 принципи законності: верховенство, єдність, доцільність і реальність.

Верховенство законності – верховенство закону в системі нормативно-правових актів. Зазначений принцип складається з вимоги відповідності законів Конституції, а підзаконних нормативно-правових актів – законам.

Єдність законності (загальність) – єдина спрямованість правотворчості і правозастосування в територіальному і суб'єктивному плані. Зазначений принцип

існує для запобігання одній з форм правовому нігілізму, коли певні суспільні відносини регулюються різними актами, що суперечать один одному. Територіальний план полягає у тому, що акти діють на певній території. Суб'єктивний план полягає у прийнятті актів певними суб'єктами правотворчості. Таким чином, принцип єдності законності полягає у тому, що прийняття та застосування правових норм здійснюється на певній території певними суб'єктами в одному напрямку: у напрямку чіткого врегулювання суспільних відносин актами, що не суперечать один одному.

Доцільність законності – необхідність вибору строго в рамках закону оптимальних, що відповідають цілям і завданням суспільства варіантів здійснення правотворчої і правозастосовчої діяльності (поведінки). Іноді в суспільстві виникає потреба врегулювання певних відносин. Принцип доцільності законності означає, що саме в цей момент слід прийняти відповідний нормативно-правовий акт. Прикладом цього може служити прийняття Кодексу основних правил поведінки державного службовця в рамках адміністративної реформи, що зараз відбувається в Україні. Доцільність цього закону не викликає сумніву, а тому його буде прийнято.

Реальність законності – це досягнення фактичного виконання правових розпоряджень в усіх видах діяльності і невідворотності відповідальності за будь-яке їхнє порушення. Звісно, можна прийняти акт, який би надавав право будь-якому громадянину України відпочивати закордоном за рахунок держави. Однак на даний період часу це – не можливо, адже Україна поки що не спроможна заплатити за відпочинок *всіх* громадян України. Це – не реально тому, що неможливо досягти фактичного виконання зазначених розпоряджень, передбачених у подібному акті. Таким чином, принцип реальності законності полягає у тому, що правові розпорядження можуть бути виконані у будь-якому випадку.

Законність виконує ряд функцій: регулятивну, функції забезпечення прав і свобод людини і громадянина та принципу верховенства права і правового закону, функції правової соціалізації людини та гуманізації суспільних відносин.

Регулятивна функція законності указує, якою саме повинна бути поведінка в процесі правотворчості та реалізації права. Ця поведінка полягає в дотриманні принципів законності.

Функція забезпечення прав і свобод людини і громадянина означає, що законодавець зобов'язаний спрямовувати свою діяльність тільки на розширення прав і свобод. Така законність характерна, насамперед, для держав з демократичним режимом.

Функція забезпечення принципу верховенства права і правового закону означає видання правомірних індивідуально-правових актів, тобто актів, що поєднують юридичні акти, які здійснюються конкретними індивідами, а також правові акти, що видаються конкретними державними органами та посадовими особами з конкретного приводу. Ці акти повинні відповідати законодавству країни.

Правова соціалізація людини вимагає виховання у громадян законослухняної поведінки не за страх, а за совість. Адже стан законності в суспільстві говорить про стан суспільної правосвідомості та правової культури. Саме в умовах останньої здійснюється правове виховання людини. Якщо правова культура досить висока, то, в результаті правового виховання, у громадян формується соціально-активна правомірна поведінка.

Гуманізація суспільних відносин означає формування у громадян непримиренності до сваволі і беззаконня з боку органів державної влади. В умовах розвиненої законності, в людей формується непримиренність до будь-яких проявів сваволі та беззаконня з боку державних органів та посадових осіб.

Велике значення для законності має **презумпція невинуватості**.

Правопорядок і дисципліна.

У результаті виконання вимог законності складається правопорядок.

Правопорядок – це певний стан урегульованості суспільних відносин, що виник внаслідок суворого і неухильного виконання і дотримання норм права.

Якщо законність, як режим правомірності, означає вимогу дотримання, виконання правових норм і сам процес їх реалізації, то правопорядок – це *фактичний* стан упорядкованості суспільних відносин.

Правопорядок встановлюється точним виконанням і дотриманням законів. Він є кінцевим результатом реалізації правових вимог і розпоряджень, результатом дотримання і виконання правових норм, тобто законності. Саме правопорядок стає метою правового регулювання, саме для його досягнення застосовуються заходи для зміцнення законності, здійснюється удосконалювання законодавства, видаються закони й інші нормативно-правові акти.

Правопорядок є частиною суспільного порядку, але йому притаманні свої, досить специфічні ознаки.

Ознаки правопорядку:

- Правопорядок є станом упорядкованості суспільних відносин, що передбачаються нормами права.
- Правопорядок є результатом реалізації правових норм, проведення у життя принципу законності.
- Змістом правопорядку є така упорядкованість суспільних відносин, яка виражається лише у правомірній поведінці їх учасників, що здійснюється у межах правових відносин.
- Межі правопорядку обумовлені змістом конкретного виду правовідносин.
- Правопорядок забезпечується державою.

Існує декілька класифікацій правопорядку.

Так, *за масштабністю* можна виділити правопорядок країни, федерації, суб'єкту федерації, інших структур – регіону, міста, організації тощо.

За обсягом та значущістю – загальний, галузевий і спеціальний правопорядок.

За характером відносин – конституційний, судовий, фінансовий тощо.

За складністю – складний, спрощений, елементарний.

За *ступенем оформленості* – оформлений та неоформлений (втілення в життя правових звичаїв, моральних цінностей тощо).

Принципи правопорядку – це основні ідеї та засади, на яких засновано правопорядок.

Принципами правопорядку є конституційність, державна гарантованість, стійкість, організованість, формальна визначеність та системність.

Принцип **конституційності** означає, що правопорядок відповідає конституції, забезпечує її реалізацію, а всі вимоги конституції знаходять у ньому конкретне вираження. у зв'язку з цим зазвичай говорять про конституційний державний порядок. Конституційні установки визначають основні параметри форми та змісту взаємодії держави, суспільства і громадян, в основі яких лежить верховенство прав і свобод особистості. Вищий прояв даної вимоги відбувається тоді, коли фактична і юридична конституція країни зливаються у встановленому порядку життя.

Принцип **державної гарантованості** стабільності та упорядкованості суспільних відносин полягає у тому, що існуючий правопорядок забезпечується державою, охороняється нею від правопорушень.

Принцип **стійкості** означає стабільність суспільних відносин, форм соціальних зв'язків, в рамках яких здійснюється правомірна поведінка індивідів та груп. Спроби порушити цю стійкість припиняються державою та її органами.

Принцип **організованості** передбачає, що правопорядок виникає лише при організуючій ролі держави. Навіть незважаючи на високий рівень культури конкретного суспільства, правопорядок не виникає стихійно, оскільки різниця в інтересах та в матеріальному становищі людей породжує різні уявлення про розумну організацію життя суспільства. Всі ці уявлення держава узгоджує шляхом прийняття правових норм.

Принцип **формальної визначеності** вказує, що правопорядок пов'язаний з правом і виникає на основі чітких правових приписів, формально закріплених у законах та підзаконних актах держави. Ці приписи є обов'язковими для усіх громадян, посадових осіб та державних органів.

Принцип **системності** означає, що реальні правовідносини, які склалися у суспільстві, не є одиничними та розрізненими діями суб'єктів права, а являють собою систему відносин. Ця система характеризується ієрархічністю, несперечливістю та взаємозалежністю її складових елементів. Цілісність правовим відносинам надають правові принципи, що зафіксовані в конституції; економічні відносини, що склалися у суспільстві; рівень правової культури і, звичайно ж, єдність державної влади на території держави, що є гарантом цієї цілісності.

Складовим елементом суспільного порядку є також дисципліна.

Дисципліна – це певний порядок поведінки людей, що забезпечує узгодженість їхніх дій як в колективі, так і в суспільному й державному житті.

Дисципліна може бути державною, громадською, партійною, договірною, технологічною, військовою тощо. Особливий інтерес в рамках теорії держави і права являє собою дисципліна державна.

Державна дисципліна – це дотримання всіма організаціями та громадянами встановленого державою порядку діяльності державних органів, підприємств і установ по виконанню покладених на них обов'язків.

Державна дисципліна виражає інтереси всього населення, сприяє розвитку соціально-політичної активності громадян. Вона передбачає свідоме позитивне ставлення громадян до встановленого правопорядку, а також виявляє правову, політичну і моральну культуру громадян.

Говорячи про співвідношення законності і правопорядку, важливо мати на увазі наступне:

1. Неможливо домогтися правопорядку іншими способами, крім удосконалювання правового регулювання і забезпечення законності.
2. Зміцнення законності неминуче і закономірно приводить до зміцнення правопорядку.
3. Конкретний зміст правопорядку залежить від змісту законності.

Різниця в змісті законності і правопорядку залежить від її елементів (сторін):

- Предметної (носії законності – те, що повинно відповідати правовим вимогам).
- Суб'єктної (склад суб'єктів, на яких поширюється право вимагати дотримання правових розпоряджень від інших осіб і обов'язок такого ж дотримання).
- Нормативної (коло правових розпоряджень є обов'язковим для виконання).

Зміцнення законності – умова для формування правової держави.

Зміцнення законності і правопорядку є неодмінним засобом і умовою формування правової держави, а самі вони – його необхідним елементом. Держава може стати правовою лише при наявності міцної законності і стабільного, заснованого на праві і законності, порядку.

На сьогодні вже існують прогнози розвитку законності в умовах формування правової держави.

Насамперед, це стосується послідовного розширення предметного боку законності, тобто кола тих об'єктів, що придбають властивості законності. Мається на увазі, що принцип «Дозволяється все, що законом не заборонено» буде розширено до меж. Це означає, що буде розроблено певний перелік заборон. Все, що не ввійде до цього переліку, стане дозволеним, а отже законним.

Крім того, буде відбуватися зміна в суб'єктному боці законності – абсолютна (тобто для усіх) реальність права вимагати дотримання законності від інших і обов'язок строго дотримувати правові розпорядження. Мається на увазі, що кожен матиме право вимагати дотримання правових розпоряджень від будь-якого суб'єкта права.

І, нарешті, удосконалювання нормативного боку законності буде здійснюватися в трьох напрямках:

- Зміст законодавства все більшою мірою буде відповідати реальним умовам і прогресивним тенденціям розвитку суспільства. Зараз Україна формує

демократичну, соціально-правову державу, здійснює адміністративну реформу, йде шляхом формування постіндустріального громадянського суспільства. В минуле йде адміністративно-командна система. Тому зміст законодавства повинен відповідати тим тенденціям, що відбуваються сьогодні в Україні.

- Буде поліпшуватися сам правотворчій процес, що пов'язано, насамперед, з його демократизацією, участю в ньому широких верств громадськості, з розширенням наукової бази. Принципи науковості, використання правового досвіду та демократизму виявляють, що підготовка і прийняття проекту нормативно-правового акта здійснюється за участю представників різних наук, а будь-який знову розроблений нормативний акт повинен спиратися на уже відомий позитивний досвід держави і цивілізації в цілому. При цьому все більшою мірою виявляється прагнення і воля народу.

- Докорінно зміниться структура законодавства: основним джерелом справді стане закон. Правда, це не означає, що зникнуть підзаконні нормативно-правові акти. Мова йде про те, що закон, який регулює найважливіші сторони життя суспільства стане основним джерелом права, якому повністю відповідатимуть підзаконні акти. Останні ж будуть конкретизувати закони.

Питання для самоконтролю.

- 1) Що таке законність?
- 2) Що таке принципи законності?
- 3) Що таке верховенство законності?
- 4) Що таке єдність законності?
- 5) Що таке доцільність законності?
- 6) Що таке реальність законності?
- 7) На що вказує регулятивна функція законності?
- 8) Що означає функція забезпечення прав і свобод людини і громадянина?

- 9) Що означає функція забезпечення принципу верховенства права і правового закону?
- 10) Що вимагає правова соціалізація людини?
- 11) Що означає гуманізація суспільних відносин?
- 12) Що таке правопорядок?
- 13) Які виділяються види правопорядку за масштабністю?
- 14) Які виділяються види правопорядку за обсягом та значущістю?
- 15) Які виділяються види правопорядку за характером відносин?
- 16) Які виділяються види правопорядку за складністю?
- 17) Які виділяються види правопорядку за ступенем оформленості?
- 18) Що таке принципи правопорядку?
- 19) Що означає принцип конституційності?
- 20) В чому полягає принцип державної гарантованості?
- 21) Що означає принцип стійкості?
- 22) Що передбачає принцип організованості?
- 23) На що вказує принцип формальної визначеності?
- 24) Що означає принцип системності?
- 25) Що таке дисципліна?
- 26) Що таке державна дисципліна?

§ 2. Гарантії законності.

Поняття і юридичні гарантії законності.

Гарантії – комплекс засобів і способів, спрямованих на забезпечення суворого і неухильного дотримання і виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин.

Існує дві категорії гарантій законності: загальні та юридичні. Зрозуміло, що основними гарантіями є юридичні, які, у свою чергу, поділяються на конституційно-правові та спеціально-юридичні.

Спеціально-юридичні гарантії – це система правових засобів і інститутів права, за допомогою яких забезпечується дотримання і виконання законів.

До спеціально-юридичних гарантій належать наступні:

Обов'язок держави й інших суб'єктів суспільних відносин строго дотримувати і виконувати закони при здійсненні своєї діяльності. Під державою тут маються на увазі органи держави та посадові особи. Дійсно, існує спеціальне законодавство, присвячене тим чи іншим органами чи посадовим особам. Так, в Україні 16 грудня 1993 року було прийнято Закон “Про державну службу”, який регулює суспільні відносини, що охоплюють діяльність держави щодо створення правових, організаційних, економічних та соціальних умов реалізації громадянами України права на державну службу. Державні службовці зобов'язані строго дотримувати і виконувати цей закон.

Нормативне роз'яснення законів. Як приклад, можна навести ч. 1 ст. 11 Закону України „Про статус суддів” від 15 грудня 1992 року, яка зазначає, що „незалежність суддів забезпечується... заборонаю під загрозою відповідальності втручання у здійснення правосуддя”¹²⁰. Роз'яснюючи положення стосовно втручання, Пленум Верховного Суду України 12 квітня 1996 року видав Постанову № 4 „Про застосування законодавства, що забезпечує незалежність суддів”, де у п. 4 зазначив: „Під втручанням у діяльність по здійсненню правосуддя слід розуміти будь-який вплив на суддю (прохання, вказівку, вимогу, критику судді у засобах

¹²⁰ Про статус суддів. Закон України № 2862-ХІІ від 15 грудня 1992 року // Законодавство України про судову і правоохоронну діяльність: Зб. нормат. актів. – К., 2001. – С. 74.

масової інформації до вирішення справи тощо) з боку будь-якої особи з метою схилити їх до вчинення чи невчинення певних процесуальних дій або ухвала бажаного судового рішення. При цьому не має значення за допомогою яких засобів (обіцяння різних вигод, погроза тощо) та в якій стадії процесу і в діяльність суду якої інстанції здійснюється втручання”¹²¹.

Таке визначення „втручання у здійснення правосуддя”, що було здійснене Верховним Судом України і є нормативним роз’ясненням.

Норми, що регулюють державний примус. Мається на увазі порядок, процес здійснення державного примусу (регулюється процесуальними нормами адміністративного, кримінально-процесуального та цивільно-процесуального права).

Норми, що передбачають юридичні санкції. Мається на увазі законодавчий перелік санкцій (регулюється матеріальними нормами трудового, адміністративного, цивільного та кримінального права).

Індивідуально-правові акти. Індивідуально-правові акти спрямовані на врегулювання конкретних суспільних відносин і у випадку їх повної відповідності нормативно-правовим актам вони можуть бути гарантіями законності.

Конституційно-правові засоби – це система інститутів конституційного права, за допомогою яких забезпечується дотримання та виконання законів.

До таких засобів відноситься *наявність Конституційного суду*, а також принцип “*Конституція – закон прямої дії*”. Останній означає, що норми Конституції можна захищати в судовому порядку. Цим досить вдало довгий час користувалися в РФ, Конституція якої передбачає альтернативну цивільну службу. Відсутність відповідного закону не перешкодила призовникам подавати позови до суду з вимогою надання їм можливості реалізувати їх конституційне право на альтернативну цивільну службу.

¹²¹ Про застосування законодавства, що забезпечує незалежність суддів. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 12 квітня 1996 року // Законодавство України про судову і правоохоронну діяльність: Зб. нормат. актів. – К., 2001. – С. 162.

Загальні гарантії законності.

Загальними гарантіями законності визнаються міжнародні гарантії, політичні гарантії, економічні і ідеологічні гарантії.

Міжнародними гарантіями визнаються ті засоби, за допомогою яких міжнародна спільнота може впливати на стан дотримання законності в національних державах. До таких гарантії належить право міжнародних спільнот видавати рекомендаційні (наприклад, Загальна декларація прав людини) та загальнообов'язкові (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права) акти, а також застосовувати міжнародні санкції до тих країн, що порушують чи дотримують ці акти. Такими санкціями негативного плану є створення певних торгових бар'єрів, бойкот, збройне вторгнення. Санкціями ж позитивного плану є створення режиму найбільшого сприяння, прийняття до провідних міжнародних організацій, кредити тощо.

Політичними гарантіями є розвинута система народовладдя, свобода самовизначення особистості, об'єднання громадян в організації за різними інтересами. Зазначені політичні гарантії ведуть до демократії. Говорячи про *співвідношення законності й демократії*, слід наголосити наступне: справжня правова законність передбачає як видання, так і дотримання, виконання тільки демократичних за змістом законів; законність у правовій державі повинна спиратися на дійсно демократичну рівність громадян перед законом, рівність їх основних прав і свобод, рівність правової охорони і захисту; законність припускає існування демократичного порядку підконтрольності державного апарата народу; дотримання законності є необхідною умовою охорони демократичних прав і свобод громадян; для найбільш повного й адекватного вираження в правових нормах інтересів і волі різних верств населення і народу в цілому, необхідно діяти в рамках законності, тобто строго дотримувати встановлену законом демократичну процедуру прийняття законів; законність покликана охороняти інститути демократії від проявів сваволі з боку посадових осіб державних органів, а також громадян, і в такий спосіб забезпечувати демократизм у діяльності державного механізму, політичної системи,

плюралізм у всіх сферах суспільного і державного життя; законність сприяє діяльності всіх суб'єктів політичного життя в рамках конституційно-правового порядку, виступає гарантом захисту від монополізації права на здійснення політичної влади якоюсь структурною частиною державної влади.

Економічними гарантіями визнаються юридична рівність усіх форм власності, рівність економічних можливостей суб'єктів суспільних відносин. Юридична рівність всіх форм власності, як і рівність економічних можливостей суб'єктів суспільних відносин дозволяє людям багатіти. Багатство ж потребує стабільності, яку може дати лише законність.

Ідеологічні гарантії – це комплекс морально-правових уяв про необхідність і користь законослухняної поведінки. Багато в чому ідеологічні гарантії залежать від правосвідомості населення.

Таблиця 20.1.

Види гарантії.

Загальні гарантії	Юридичні гарантії
Міжнародні гарантії	Спеціально-юридичні гарантії
Політичні гарантії	
Економічні гарантії	Конституційно-правові гарантії
Ідеологічні гарантії	

Питання для самоконтролю.

- 1) Що таке гарантії законності?
- 2) Що таке спеціально-юридичні гарантії законності?
- 3) Що таке конституційно-правові засоби?
- 4) Що таке ідеологічні гарантії законності?

§ 3. Правосвідомість

Поняття і структура правосвідомості.

Правосвідомість є сукупність уяв і почуттів, що виражають ставлення людей до права і правових явищ у громадському житті.

Будучи суб'єктивною реакцією людини на правову дійсність, правосвідомість, з одного боку, представляє важливий елемент правової системи, а з іншого боку – форму (вид) суспільної свідомості (поряд із моральною, релігійною, політичною, естетичною та іншими).

Правосвідомість нерозривно зв'язана з правом. По суті, вона є його неминучим супутником. Дійсно, право є інтелектуально-вольовим регулятором поведінки, формування і функціонування якого повинні бути опосередковані свідомістю і волею людей.

Історично, разом із формуванням держави і права, відбувається становлення правосвідомості і питання про те, що виникло раніше – правосвідомість чи право, строго говорячи не зовсім навчене. Однак, стосовно до конкретного типу права, наприклад, соціалістичного, можна сказати, що правосвідомість виникла раніше права (у виді правових ідей, висловлених у працях Маркса, Енгельса й інших).

Правосвідомість – складне структурне утворення, у якому можна виділити *раціональні компоненти*, звичайно називані *правовою ідеологією*.

Правова ідеологія – це ідеї, теорії, переконання, поняття, погляди, що виражають ставлення людей до діючого і бажаного права.

Їй, як систематизованому, науково обґрунтованому, теоретичному відбитку правової дійсності, належить роль головного й активного елемента в правосвідомості.

Основу правової ідеології повинна складати державно-правова ідеологія, тобто загальноприйнята (прийнята в даному суспільстві) система політичних і правових ідей. Це особливо актуально для України на сучасному етапі її розвитку.

Правова ідеологія тісно пов'язана з юриспруденцією (юридичною наукою), що додає їй теоретичний, систематизований характер.

У правосвідомості можна також виділити *емоційні структурні компоненти*, що називаються *правовою психологією*.

Правова психологія – це почуття, емоції, переживання, що мають люди з приводу тих або інших проявів права: видання юридичних норм, їх реалізації, законності й ін.

Можна сказати, що правова психологія є, свого роду, почуттям права і законності.

Вона складається стихійно і носить неформальний, несистематизований характер. У той же час у правосвідомості правова психологія має як би первинний характер. Це зв'язано з тим, що, як правило, правові почуття й емоції виникають раніш, ніж правові ідеї. Правова психологія визначає повсякденну ціннісну орієнтацію суб'єктів у правовій сфері.

Аналіз ставлення людей до нормативно-правового акта дозволяє виділити в правосвідомості наступні елементи:

1. **Інформаційний** – наявність у свідомості того чи іншого суб'єкту певного об'єму інформації про закон. Ця інформація може бути як повною і всебічною, так і поверхневою, отриманою з чийось слів.

2. **Оцінний** – отримавши інформацію про нормативний акт, людина якось до нього ставиться, якось оцінює, зіставляє з власними цінностями.

3. **Вольовий** – дізнавшись про закон і оцінивши його, людина вирішує, що вона буде робити в умовах, передбачених законом.

Класифікація правосвідомості.

Існує дві основні класифікації видів правосвідомості: за соціальним рівнем та за суб'єктами (носіями), тобто з точки зору масовості.

За соціальним рівнем правосвідомість може бути буденною, професійною та науковою.

Буденна правосвідомість властива основній масі членів суспільства, формується на базі повсякденного життя громадян у сфері правового регулювання.

Професійна правосвідомість складається в ході спеціальної підготовки, у процесі здійснення юридичної діяльності (правосвідомість юристів).

Наукова правосвідомість характерна для дослідників, науковців, що займаються питаннями правового регулювання суспільних відносин (правознавство).

Буденна правосвідомість є характерною для всіх громадян, адже кожен громадянин знає, що є Конституція, закони. Кожен якимось ставиться до них тощо. В той же час досить цікавим є співвідношення професійної та наукової правосвідомості. Ряд дослідників вважає, що професійна правосвідомість займає підлегле місце порівняно з науковою, так само, як і буденна правосвідомість займає підлегле місце порівняно з професійною. Зовні це є таким: буденна правосвідомість переходить у професійну, яка, у свою чергу, переходить у наукову: буденна → професійна → наукова. Інша ж точка зору полягає у тому, що професійна та наукова правосвідомість – це абсолютно рівноправні види правосвідомості і буденна правосвідомість може перейти як у професійну, так і у наукову: буденна → професійна; буденна → наукова. Це пов'язано з тим, що професійна правосвідомість – це правосвідомість юристів, що займаються практичною діяльністю, а наукова – це правосвідомість науковців-правознавців, що займаються науковими дослідженнями. Певна річ, іноді буває так, що юрист-професіонал стає науковцем, однак це не означає, що його правосвідомість автоматично стає науковою: адже його менталітет схиляється не до наукових досліджень, а до практичної діяльності. Інакше кажучи наукова правосвідомість характеризується певною абстрактно-теоретичною спрямованістю, а професійна – суто практичною.

За суб'єктами (носіями), тобто з точки зору масовості правосвідомість може бути індивідуальною, груповою, масовою та суспільною.

Індивідуальна правосвідомість є правосвідомістю конкретного індивіда. Індивідуальна правосвідомість характерна для окремої людини, яка дізнавшись про закон і оцінивши його, вирішує питання про його реалізацію.

Груповою правосвідомістю визнаються колективні уяви і почуття формальних і неформальних груп, верств суспільства, професійних співтовариств, злочинних угруповань. Групова правосвідомість характерна для стабільних груп людей: родина, студентський колектив, гангстерський синдикат тощо. Всі вони мають свою специфічну правосвідомість. Наприклад, гангстерський синдикат, знаючи закони та оцінюючи їх, намагається їх порушувати. Це – групова правосвідомість.

Масова правосвідомість характерна для нестабільних, тимчасових об'єднань людей. До таких об'єднань відноситься бунтуюча юрба, мітинги, демонстрації тощо. На відміну від групової правосвідомості, масова є нестабільною.

Таблиця 20.2.

Класифікація правосвідомості.

Види правосвідомості	За соціальним рівнем	Буденна
		Професійна
		Наукова
	За суб'єктами	Індивідуальна
		Групова
		Масова
		Суспільна

Суспільна правосвідомість – це правові погляди націй і народностей. Як приклад, можна навести суспільну правосвідомість на Сицилії. В 80-х роках на

радянський телеекран вийшов італійський серіал “Спрут”. Він розповідав про досить специфічне явище, що склалося на острові Сицилія і здобуло назву мафії. З серіалу можна було зробити висновок, що мафія – це злочинне угруповання. Однак це не зовсім так. Мафія склалася на Сицилії як система взаємовідносин, що опирається на досить специфічну правосвідомість, яку без сумніву можна вважати суспільною, адже вона стосувалася майже всіх жителів Сицилії. Ця правосвідомість опиралася на принцип хрещеного батька та закони вендети й омерти. Принцип хрещеного батька з’явився внаслідок економічних причин і полягав у тому, що у дитини бідних батьків повинен бути ще один (багатий) батько, який би піклувався про неї. Це і був хрещений батько дитини. Як правило, ним ставала поважна й багата людина. Якщо у хрещеного батька виникали проблеми, то їх “вирішував” хрещеник. Вендета або закон кривавої помсти було спрямовано на формування позитивного ставлення до самосуду і, як наслідок, до негативного ставлення офіційної судової системи. Суть вендети полягала у тому, що помста – це не право, а святий обов’язок месника, який потрібно виконувати, незважаючи на власні переконання. Омерта або закон абсолютного мовчання можна було б звести до фрази: “Хто не мовчить, той повинен померти”. Цим законом було заборонено видавати членів кланів мафії поліції. Все це дозволило сформувати на Сицилії правосвідомість, що була виражена у прислів’ї: “На Сицилії три уряди: Рим, регіональний уряд та мафія. Але мафії слід беззаперечно покоритися або померти”¹²². Ця правосвідомість була дещо знешкоджена лише одного разу в результаті діяльності “залізного префекта” Чезаре Морі під час правління Муссоліні. Після поразки останнього у Другій Світовій війні мафія на Сицилії стала непереможною. Як правосвідомість, вона характерна і зараз для деяких провінційних районів сучасної Сицилії.

Питання для самоконтролю.

- 1) Що таке правосвідомість?

¹²² Полькен Х., Сцепоник Х. Кто не молчит, тот должен умереть: Факты против мафии. – М., 1988. – С. 26.

- 2) Що таке правова ідеологія?
- 3) Що таке правова психологія?
- 4) Що таке інформаційний елемент правосвідомості?
- 5) Що таке оцінний елемент правосвідомості?
- 6) Що таке вольовий елемент правосвідомості?
- 7) Які види правосвідомості виділяються за соціальним рівнем?
- 8) Які види правосвідомості виділяються за суб'єктами?
- 9) Що таке буденна правосвідомість?
- 10) Що таке професійна правосвідомість?
- 11) Що таке наукова правосвідомість?
- 12) Що таке індивідуальна правосвідомість?
- 13) Що таке групова правосвідомість?
- 14) Що таке масова правосвідомість?
- 15) Що таке суспільна правосвідомість?

§ 4. Правова культура та її антиподи.

Правова культура: поняття, структура і функції.

Правосвідомість пов'язана з правовою культурою, адже види останньої є аналогічними видам правосвідомості.

Проте, правова культура не є синонімом правосвідомості.

<p>Правова культура – це система духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права.</p>

Структура правової культури досить умовна, але, проте, у неї входять наступні елементи: рівень розвитку всієї системи юридичних джерел права; рівень розвитку правосвідомості населення та рівень розвитку правової діяльності.

Рівень розвитку всієї системи юридичних джерел права – текстів документів, у яких виражається і закріплюється право в даному суспільстві. Особлива роль у цьому належить юридичній техніці. Рівень юридичної техніки багато в чому говорить про рівень правової культури, адже юридична техніка стосується побудови юридичних конструкцій, питань юридичної термінології, правил розробки, викладення і систематизації нормативно-правових актів тощо.

Рівень розвитку правової свідомості населення складається з наступних компонентів:

1. Глибина освоєння населенням правових феноменів. До правових феноменів відносяться, наприклад, необхідність пошуку компромісу або недоторканність прав людини тощо. Особливо актуальним це є зараз, коли все більше з'являється думка про повернення смертної кари. Звісна річ, карати за злочини необхідно, але слід мати на увазі, що існує така річ, як судова помилка. Досить відомим є приклад маніяка-вбивці Чикатило, за злочини якого було розстріляно невинну людину. Крім того, ставлення до недоторканності людського життя, як природного права людини дозволяє говорити про правову культуру громадян країни.

2. Глибина інформованості населення в правовому відношенні. Дізнавшись про закон і оцінивши його, людина вирішує, що вона буде робити в умовах, передбачених законом. Це дозволяє говорити про рівень правової культури людини, адже саме з людей складається населення.

3. Глибина емоційного ставлення населення до закону, суду тощо. В країнах англосаксонської правової системи до суддів ставляться з повагою. Це, врешті решт, дозволило зробити судовий прецедент основною формою права в цих країнах і надати судовій владі необхідних повноважень для формування її у самостійну гілку державної влади. Крім того, повага до законів дозволяє подолати злочинність або звести її до мінімуму, як це сталося в Швейцарії. Все це говорить про рівень правової культури населення.

Рівень розвитку правової діяльності складається з наступних видів діяльності:

1. Теоретична – діяльність учених-юристів. Вчені-юристи (державознавці і правознавці) формують теорію сучасної держави і права. Саме вони розробляють сутність того, що називається “демократична, соціальна, правова держава”.

2. Освітня – діяльність студентів і слухачів юридичних шкіл, вузів тощо. Важлива роль в рівні розвитку правової діяльності належить діяльності студентів юридичних навчальних закладів, адже саме вони у майбутньому стануть правознавцями та юристами-професіоналами.

3. Практична – правотворчість, реалізація і застосування права. Практична правова діяльність – це діяльність органів держави, що відповідає вимогам законодавства. Законність такої діяльності дозволяє судити про рівень правової культури в суспільстві.

У суспільстві правова культура виконує такі функції як пізнавальну, регулятивну, оціночну, прогностичну та функцію правової соціалізації.

Пізнавальна функція правової культури виражається у формуванні в населення уяв про державу і право, громадянське суспільство тощо, на основі яких воно вступає у правовідносини.

Регулятивна функція правової культури спрямована на забезпечення стійкого функціонування суспільства шляхом становлення для індивідів та соціальних груп відповідних стандартів суспільно корисної поведінки, узгодження та підпорядкування соціальних прагнень та ідеалів різних груп загальноприйнятими у суспільстві.

Оціночна функція полягає у виробленні ставлення індивіда до правових явищ на основі сформованих уяв, ідеалів, принципів тощо. Це ставлення виражається у вчинках та поведінці, в його оцінці права і законодавства, законності і правопорядку порівняно з тими, що вже мають у нього.

Прогностична функція правової культури виражається у здатності передбачати можливі напрямки розвитку правової системи, законодавства, юридичної практики, визначати засоби для досягнення актуальних правових цілей.

У зв'язку з цим важливим є обґрунтування вірогідних змін у системі правової орієнтації громадян та розробка засобів, що або блокують, або стимулюють їх появу.

Функція правової соціалізації виражається у здатності правової культури забезпечувати передачу новим поколінням накопиченого досвіду та культури для ефективного використання своїх суб'єктивних прав та дотримання юридичних обов'язків.

Антиподи правової культури.

Слід зазначити, що антиподи правової культури можуть виражатися як у позитивному, так і в негативному аспекті.

Негативним антиподом (протилежністю) є правовий нігілізм, а позитивним – правовий ідеалізм.

Схематично це виглядає так:

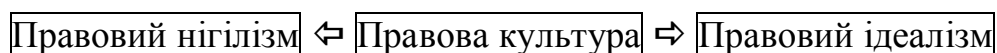

Рис. 20.1. Правова культура та її антиподи.

Правовий нігілізм – це негативне ставлення до права, закону і правових формах організації суспільних відносин.

Існують два основних варіанти класифікації різновидів правового нігілізму.

Так, *за проявами* правовий нігілізм може виражатися у навмисному порушенні законодавства, масовому недотриманні і невиконанні юридичних розпоряджень, виданні суперечливих правових актів, підміні законності доцільністю, конфронтації представницьких і виконавчих структур та порушенні прав людини.

Навмисне порушення законів і інших підзаконних нормативно-правових актів. Прикладом такого варіанту правового нігілізму є вчинення злочину, наприклад, убивства. В даному випадку злочинець, знаючи і розуміючи правові вимоги, ставиться до них негативно, адже не слідує їм.

Масове недотримання і невиконання юридичних розпоряджень.

Прикладом цього є бунт, революція тощо. Так, під час перехідного періоду до ринкових відносин, багато-хто з громадян як Росії, так і України не дотримувались юридичних розпоряджень: ухилялися від сплати податків, не реєстрували своїх підприємств, не отримували необхідних ліцензій тощо. Це все було проявами саме правового нігілізму.

Видання суперечливих правових актів. Прикладом цього є юридичні колізії між різними нормативно-правовими актами, які взаємно суперечать один одному.

Підміна законності доцільністю. Прикладом цього є події, які відбувалися після революцій: терор, звільнення злочинців під приводом того, що вони є жертвами минулого режиму. Так, у 1917 році кримінальні злочинці були звільнені з ув'язнення під приводом того, що всі злочинці є жертвами царизму. У 1918 році радянська влада, у відповідь на вбивства своїх керівників, проголосила політику так званого „червоного терору”. Його результатом було знищення без законних підстав колосальної кількості представників інтелігенції, дворян та священиків під приводом того, що вони належать до „експлуаторських класів”. Так доцільність замінила законність.

Конфронтація представницьких і виконавчих структур. Прикладом цього є протистояння у вересні 1993 року народних депутатів РРФСР та її Президента Б.М. Єльцина, коли представницькі (з'їзд народних депутатів та Верховна Рада РРФСР) і виконавчі (Президент і Уряд Росії) структури видавали розпорядження які взаємно суперечили один одному. Ця конфронтація згодом вилася у збройне протистояння і людські жертви, а завершилася збройним штурмом парламенту.

Порушення прав людини. Вперше на найвищому рівні права людини були закріплені у 1948 році у Загальній декларації прав людини. Одним з основних прав людини визнається її право на життя, а тому масові репресії в умовах авторитарних і тоталітарних режимів (наприклад, Культурна революція в Китаї 1966-76 рр.), геноцид у Іраку проти курдів за часів Саддама Хусейна, холокост проти євреїв під

час Другої світової війни, голодомор в Україні 30-х і 40-х років є саме проявами правового нігілізму.

Інша класифікація правового нігілізму може здійснюватись *за формою*. У цьому випадку правовий нігілізм може виражатися як у активній, так і в пасивній формі.

Пасивна форма правового нігілізму яку ще іноді називають *теоретичною* формою означає байдуже ставлення до права, явна недооцінка його ролі і значення. Прикладом цієї форми є анархізм. Науковий анархізм виник у XIX-XX столітті як один з варіантів перетворення існуючого ладу. Анархісти вважали, що відносини між людьми не потребують якогось державно-правового регулювання, адже люди самі зможуть домовитись між собою.

Активна форма нігілізму означає усвідомлено вороже ставлення до права. Прикладом саме цього є вчинення злочинів.

Правовий ідеалізм – перебільшення реальних регулятивних можливостей правової форми.

Одним з основоположників правового ідеалізму був Платон, який вважав, що принципові зміни суспільства є можливими за допомогою мудрих законів.

Правовим ідеалістом був Петро I. За період свого правління він видав 2 тисячі указів, якими регламентував майже всі сторони життя російського суспільства.

Деякі з цих указів були доречними. Так, у 1722 році в Росії з'явилася прокуратура, мета якої передбачала втілення у життя економічних, соціальних і політичних реформ царя всупереч прихованому, а часто навіть відкритому опору місцевих органів влади.

Проте були й інші укази.

Приклад 20.1.

О. Бушков про правовий ідеалізм Петра I.

Наказувалося ткати килими чітко визначеної ширини, під страхом каторги заборонялося виробляти шкіру для взуття дьогтем, застосовуючи

замість цього ворвань, жати було наказано не серпами, а „малими косами з граблями”, знищити віконця для виливання води у бортах суден, замінивши їх на помпи; жителям Петербургу заборонялося користуватися човнами з веслами і наказувалося використовувати лише з парусами (причому до дрібниць вказувалося, як їх фарбувати й лагодити). Пічки наказувалося ставити не на підлозі, а на фундаменті, стелі обов’язково потрібно вимазувати у глину, дахи крити не дошками, а черепицею, дерном або ж дранкою, могили для померлих лагодити за єдино встановленим зразком, живим обов’язково ходити до церкви у свята та в неділю, а священикам – „під час літургії вправлятися у богомисленні”.

У в с і х випадках видавалися великі царські укази, де сам Петро розписував „від сюди й до сюди” – так що укази, по суті, перетворювались ще й у довгі „повчання”, як було з повелінням Петра „заборонити жителям шевської столиці їздити на конях, що не мають вуздечок, і випускати з дворів без пастухів корів, кіз, свиней та інших тварин”. Государ імператор сам займався питаннями, що повинен був вирішувати який-небудь поліцмейстер... Підозрюю, що подібні укази і були висміяні Салтиковим-Щедріним в „Історії міста Глупова”, коли один з тамтешніх градоначальників видає указ „Про правильну випічку пирогів”. Дуже схоже на Петра...

Між іншим, лікуватися також потрібно було згідно указу. Попивши мінеральної водички з олонецьких джерел, Петро знайшов її відмінною – і наказав підданам у приказному порядку їздити „для поправки недуг на олонецькі води”. Коли ж багатьом водичка не допомогла і люди, що не отримали зцілення, почали висловлювати своє невдоволення, Петро терміново видав черговий наказ, у якому пояснювалось, що окремі невдачі і лікуванні водами викликані... недотриманням пацієнтами височайше затверджених правил лікування.

Воєводи на місцях, засипані грудю указів, помаленьку, як здається, приходили до стану повного отупіння. Зокрема воєводам приписувалось

„піклуватися про сирітські будинки, академії та школи, а також про госпіталі”. Однак, окрім Петербургу та пари-трійки великих міст, госпіталів не було ніде – як не було ніде сирітських будинків, окрім Петербургу. Академії ж існували лише в Москві та в Києві...

Історія зберегла пам'ять про самовіддану діяльність в'ятського воєводи Чаадаєва, який спробував якісно виконати черговий указ і заснувати хоча б школу. Знайшов навіть вчителів та кімнату, зупинка була лише за малим – повною відсутністю учнів. Воєвода вдався до типових для того часу заходів – розіслав по повіту солдат і ті наловили достатню кількість підходящих за віком підлітків. Зрозуміло, що при першій же ліпшій можливості учні розбіглися. Воєвода махнув руками на це „просвітницьке підприємство” і не лише не завів академії, але й шкіл більше не відкривав (напевно, добре розуміючи, що у В'ятському повіті кадрів для академії і з драгунами не знайдеш).

Настільки дріб'язкова регламентація призвела до того, що чиновники на місцях в з а г а л і перестали виявляти ініціативу, з будь-якої дрібниці потребуючи інструкцій Петра. Солікамський воєвода доносив сенату, що місцева в'язниця зовсім занедбана: „тюремний острог та хати достатньо прогнили і стоять на підпорах, так що арештанти того і гляди втечуть” – і прохав царського іменного дозволу на ремонт. Однак його обійшов московський губернатор, який не насмівся без царського указу... полагодити знесену повинню дерев'яну мостову.

Джерело: Бушков А.А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, СПб.: Нева, Красноярск: Бонус, 1997. – С. 400-401.

Питання для самоконтролю.

- 1) Що таке правова культура?
- 2) Що таке теоретична діяльність?

- 3) Що таке освітянська діяльність?
- 4) В чому виражається пізнавальна функція правової культури?
- 5) На що спрямована регулятивна функція правової культури?
- 6) В чому полягає оціночна функція правової культури?
- 7) В чому виражається прогностична функція правової культури?
- 8) В чому виражається функція правової соціалізації?
- 9) Що таке правовий нігілізм?
- 10) Які існують класифікації правового нігілізму?
- 11) Що означає пасивна форма правового нігілізму?
- 12) Що означає активна форма правового нігілізму?
- 13) Що таке правовий ідеалізм?

Дискусійні завдання:

- 1) Підготувати доповідь на тему „Кроки формування високої правової культури громадян України“, метою якої є розробка програми формування в Україні високої правової культури.
- 2) Проаналізувати: як може гарантувати законність:
 - Розвинута система народовладдя.
 - Свобода самовизначення особистості.
 - Об'єднання громадян в організації за різними інтересами.
 - Рівність економічних можливостей суб'єктів суспільних відносин.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 4:

Книги.

Навчально-методична література.

1. **Загальна теорія держави і права:** Навч. посіб. / За ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
2. **Комаров С.А., Малько А.В.** Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. Краткий учебник для вузов. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 448 с.
3. **Мухаев Р.Т.** Теория государства и права: Учебник для вузов. – М.: ПРИОР, 2001. – 464 с.
4. **Общая теория права и государства:** Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юристь, 1996. – 472 с.
5. **Основи держави і права України:** Навчальний посібник / Укл.: Колектив авторів юридичного факультету УАБС; За ред. В.В. Сухоноса (молодшого). – Суми: ВТД „Університетська книга”, 2003. – 388 с.
6. **Проблемы общей теории права и государства.** Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца.. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 832 с.
7. **Протасов В.Н.** Теория государства и права. Проблемы теории государства и права: Вопросы и ответы. – М.: Новый Юрист, 1999. – 240 с.
8. **Скакун О.Ф.** Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел., 2000. – 704 с.
9. **Теория государства и права** / Под ред. К.А. Мокичева. – М.: Юридическая литература, 1971. – 632 с.
10. **Теория государства и права:** Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристь, 2000. – 776 с.

11. **Теория государства и права:** Учебник для вузов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М.: НОРМА, 2000. – 616 с.
12. **Теория государства и права:** Учебник для вузов / Под ред. М.М. Рассолова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и Право, 2000. – 640 с.
13. **Теорія держави і права:** Конспект лекцій / Уклад. В.В. Сухонос (мол.). – Суми: УАБС, 2003. – 90 с.

Першоджерела, монографії і наукові видання.

14. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю.С. Шемшученка: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 656 с.
15. **Оніщенко Н.М.** Правова система: проблеми теорії: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
16. **Пархоменко Н.М.** Договір у системі форм права України: Монографія. – К.: Юридична книга, 2000. – 184 с.
17. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В.С. Журавський, О.В. Зайчик, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко; За заг. ред. В.С. Журавського. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 296 с.
18. **Сухонос В.В.** Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. Монографія. – Суми: ВДТ „Університетська книга”, 2004. – 348 с.

Художня і популярна література.

19. **Амброз С.** Эйзенхауэр. Солдат и президент. – М.: Книга, лтд., 1993. – 560 с.
20. **Буровский А.М.** Несостоявшаяся империя: Историческое расследование. – Красноярск: БОНУС, М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 512 с.
21. **Бушков АА.** Розсип, которой не было: загадки, версии, гипотезы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, СПб.: Нева, Красноярск: Бонус, 1997. – 608 с.

22. **Иванов А.С.** Вечный зов: Роман в 2 кн. Кн. 2. – М.: Дрофа, 1993. – 704 с.
23. **Полькен К., Сцепоник Х.** Кто не молчит, тот должен умереть: Факты против мафии. – М.: Мысль, 1988. – 380 с.

Статті.

Енциклопедії, словники і довідники.

24. **Бобровник С.В.** Консолідація // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С. 268-269.
25. **Бобровник С.В.** Систематизація законодавства // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 489.
26. **Бобровник С.В., Лисенков С.Л.** Підгалузь права // Юридична енциклопедія. – К., 2002. – Т. 4. – С. 537.
27. **Богінич О.Л.** Підзаконний акт // Юридична енциклопедія. – К., 2002. – Т. 4. – С. 537.
28. **Горбатенко В.П.** Гай // Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 1. – С. 544.
29. **Мережко О.О.** Приватне право // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С.87.
30. **Новіков В.М.** Колективний договір // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С. 153-154.
31. **Онищенко Н.М.** Інкорпорація // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 690-691.
32. **Онищенко Н.М.** Кодифікація // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С. 139-140.
33. **Онищенко Н.М.** Правова сім'я // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 39-40.

34. **Погорілко В.Ф., Бобровник С.В.** Закон // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С.474-475.
35. **Рабінович П.М.** Джерело права // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С.171-172.
36. **Рабінович П.М.** Норма права // Юридична енциклопедія. – К., 2002. – Т. 4. – С. 189-190.
37. **Рабінович П.М.** Система права // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С.488-489.
38. **Руда Н.І., Батанов О.В.** Публічне право // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 197-198.
39. **Цвік М.В.** Інститут права // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 701-702.
40. **Шаповал В.М.** Конституція // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С. 289-291.
41. **Шемшученко Ю.С.** Галузь права // Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 1. – С. 549.
42. **Шемшученко Ю.С.** Матеріальне право // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С.598.
43. **Шемшученко Ю.С.** Правова культура // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 37.
44. **Шемшученко Ю.С.** Правова система // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 39.
45. **Шемшученко Ю.С.** Процесуальне право // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 187.

Збірники наукових праць і журнали.

46. **Бобровник С.В.** Колізійні норми в системі засобів правового регулювання // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 69-76.

47. **Бурлай Є.В.** Зміст і форма права: єдність і розбіжності // *Методологічні проблеми правової науки. Матеріали міжнародної наукової конференції. Харків, 13-14 грудня 2002 р. / Упорядники М.І. Панов, Ю.М. Грошовий. – Х.: Право, 2003. – С. 138-144.*
48. **Корчевна Л.О.** Преторське право Риму (до рецепції римського права) // *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 19. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 61-66.*
49. **Лук'янець Д.М.** Про структуру системи права // *Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 12. – С. 3-6.*
50. **Нагребельний В. П.** Систематизація законодавства України: проблеми і перспективи // *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 21. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 5-8.*
51. **Онищенко Н.М.** Джерела права та правові системи сучасності // *Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 90-112.*
52. **Пархоменко Н.М.** Конституційний договір як джерело права України: історичний досвід // *Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 61-69.*
53. **Подковенко Т.О.** Система законодавства: загальнотеоретична характеристика // *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 21. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 77-83.*
54. **Черняк Є.В.** Роль судової влади в політичній системі США. // *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 21. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 149-154.*

Хрестоматійні матеріали і антології.

55. **Гибб Г.** Принципы интеграции и роль права в исламском обществе // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов вузов / Сост. Б..С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 358-360.
56. Договор об образовании Союза Советских Социалистических республик // Хрестоматия по истории отечественного государства и права. 1917-1991 гг. – М.: Зерцало, 1997. – С. 180-184.
57. Из законов Билаламы // Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права. Т. 1. / По ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – М.: Юристь, 1996. – С. 7-9.
58. Из книги законов Ману (Манав Дхармашастра) // Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права. Т. 1. / По ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – М.: Юристь, 1996. – С. 25-55.
59. Лейст О.Э. Римские юристы // История политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. О.Э. Лейста. – М.: Городец, 2000. – С. 51-52.
60. **Об усилении борьбы с особо опасными преступлениями.** Указ Президиума Верховного Совета СССР от 5 мая 1961 года // Хрестоматия по истории отечественного государства и права. – М.: Зерцало, 1997. – С. 356-357.
61. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик от 25 декабря 1958 года // Хрестоматия по истории отечественного государства и права. – М.: Зерцало, 1997. – С. 334-339.

Нормативні матеріали.

62. **Конституція України:** Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
63. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, укладений 8 червня 1995 року // Конституції і конституційні

акти України. Історія і сучасність. – К.: Ін-т держави і права ім.. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С. 257-285.

64. **Кримінальний кодекс України, № 2341-III**, прийнятий 5 квітня 2001 року: Офіційний текст. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 240 с.

65. **Цивільний кодекс України, № 435-IV** від 16 січня 2003 року. – Харків: Одиссей, 2003. – 408 с.

66. **Про статус суддів.** Закон України № 2862-XII від 15 грудня 1992 року // Законодавство України про судову і правоохоронну діяльність: Збірник нормативних актів. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 70-89.

67. **Про ратифікацію Протоколу про внесення поправок до Угоди про Міжурядовий фельд'єгерський зв'язок.** Закон України № 833-XIV від 6 липня 1999 року // ВВР. – 1999. – № 34. – ст. 297.

68. **Про вибори народних депутатів України.** Закон України № 2766-III від 18 жовтня 2001 року // ВВР. – 2001. – № 51-52. – ст. 265.

69. **Об электронных документах и электронном документообороте.** Закон Украины № 851-IV от 22 мая 2003 года // Голос Украины. – 2003. – 27 июня. – С. 10-11.

70. **Об электронной цифровой подписи.** Закон Украины № 852-IV от 22 мая 2003 года // Голос Украины. – 2003. – 27 июня. – С. 10-11.

71. Про застосування законодавства, що забезпечує незалежність суддів. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 12 квітня 1996 року // Законодавство України про судову і правоохоронну діяльність: Збірник нормативних актів. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 160-168.

72. Конституционное право России: Сборник конституционно-правовых актов / Отв. ред. О.Е. Кутафин; Сост. Н.А. Михалева. – М.: Юристъ, 1998. – Т. 1. – 816 с.

73. Конституция Российской Федерации. – М.: Юрид. лит., 1995. – 64 с.

74. О разграничении предметов ведения и взаимном делегировании полномочий между органами государственной власти Российской Федерации и

органами государственной власти Республики Татарстан. Договор Российской Федерации и Республики Татарстан от 15 февраля 1994 г. // Конституционное право России: Сборник конституционно-правовых актов / Отв. ред. О.Е. Кутафин. – М.: Юристъ, 1998. – Т. 1. – С. 666-670.

75. **Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією.** Закон Республіки Білорусь № 47-3 від 26 червня 1997 року. // Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / Упоряд. М. І. Камлик та інші. – К.: Школяр, 1999. – С. 366-374.

РОЗДІЛ 5. ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

ГЛАВА 21. Правотворчість

План.

1. Загальна характеристика правотворчості.
2. Прогалини в позитивному праві.
3. Юридична техніка.

§ 1. Загальна характеристика правотворчості.

Поняття, принципи і види правотворчості.

Правотворчість – це напрям діяльності держави, пов'язаний з офіційним закріпленням норм права шляхом формування приписів, їх зміни, доповнення чи скасування.

Принципи правотворчості – це основні засади здійснення правотворчої діяльності.

Принципи правотворчості є принцип законності, принцип науковості, принцип використання правового досвіду, принцип демократизму і зв'язок із практикою.

Принцип законності – розробка і прийняття нормативно-правових актів із дотриманням правової процедури, що не виходить за межі компетенції органів, що їх приймають, а також відповідність нормативних актів конституції країни і чинному законодавству.

По суті, принцип законності означає, що всі нормативно-правові акти повинні слідувати певній ієрархії: підзаконні нормативні акти відповідають законам, а

останні, у свою чергу, не суперечать Конституції країни як Основному Закону держави.

Принцип науковості – підготовка і прийняття проекту нормативно-правового акта здійснюється за участю представників різних наук.

Так, наприклад, для прийняття нормативного акту, який би врегулював проблеми боротьби зі СНІДом, слід враховувати думку лікарів. Для врегулювання проблем сучасного агропромислового комплексу слід враховувати думку представників аграрної науки. Якщо ж цього нема, то може статися така ситуація, що склалася в СРСР на початку 60-х років, коли наказували саджати кукурудзу у всіх регіонах країни (навіть за полярним кругом), не враховуючи думку аграріїв, які зазначали, що далеко не всі регіони держави можуть вирощувати цю культуру.

Принцип використання правового досвіду – всякий знову розроблений нормативний акт повинен спиратися на уже відомий позитивний досвід держави і цивілізації в цілому.

Спроба обминути цей принцип може призвести до хаосу, як це сталося у перші роки радянської влади, коли було зламано існуючий державний апарат і правову систему. Врешті-решт в СРСР відмовилися від вульгарного правового нігілізму і почали застосовувати той досвід, що вже накопичила цивілізація.

В Україні прикладом використання правового досвіду може служити той факт, що для проведення судової реформи вона звернулася до досвіду ФРН, який передбачає певну децентралізацію судової системи і створення спеціалізованих судів.

Принцип демократизму виражається у безпосередній участі населення у правотворчому (насамперед, законотворчому) процесі шляхом використання форм безпосередньої правотворчості (референдум, плебісцит, народна ініціатива). Також є можливою така форма участі населення як попереднє обговорення законопроекту у засобах масової інформації. Різні форми безпосередньої демократії сприяють подоланню бюрократизму та найповніше враховує інтереси населення.

Зв'язок із практикою. Звісно, можна прийняти нормативно-правовий акт, який би закріплював право громадян України щороку відпочивати за рахунок держави у будь-якій точці земної кулі. Однак практика показує, що таке не можливо, адже Україна не може собі дозволити фінансувати зазначений відпочинок. Крім того, зв'язок з практикою означає, що нормативно-правові акти слід приймати для врегулювання *існуючих* у суспільстві відносин.

Правотворчість може існувати як правотворчість компетентних державних органів, безпосередня правотворчість народу і санкціонування норм, при якому процес їх створення проходить поза державою.

Виходячи з особливостей юридичної природи процесу створення норм права різними органами держави *правотворчість компетентних органів держави* може виражатися у формі законотворчості і підзаконної правотворчості.

У свою чергу підзаконна правотворчість може існувати як:

1. Правотворчість вищих органів державної влади (уряду, глави держави).
2. Правотворчість центральних органів державної влади (міністерств, відомств, агенцій, державних комітетів, служб тощо).
3. Правотворчість регіональних та місцевих органів державної влади (губернаторів, місцевих рад народних депутатів тощо).
4. Локальна правотворчість, яка функціонує на державних підприємствах, в установах та організаціях.

Прикладом законотворчості є прийняття Закону про Державних Бюджет України на 2005 рік. Підзаконна правотворчість вищих органів державної влади виражається у прийнятті Президентом України нормативних указів (наприклад, Указ Президента України № 389/2003 від 5 травня 2003 року „Про надбавки військовослужбовцям Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного комітету у справах охорони державного кордону України та Управління державної охорони України за безперервну службу”) або у прийнятті Кабінетом міністрів України постанов (наприклад, Постанова Кабінету міністрів

України № 655 від 5 травня 2003 року „Деякі питання розвитку інноваційної інфраструктури в Україні та напрями діяльності Української державної інноваційної компанії у 2003 році”).

Підзаконна правотворчість центральних органів державної влади виражається у створенні відповідних інструкцій (наприклад, Інструкція з оформлення дозволів на імпорт, затверджена Наказом міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України № 52 від 6 березня 2003 року) чи нормативних наказів (наприклад, Наказ міністерства аграрної політики України № 9 від 5 січня 2002 року „Про сприяння проведенню у 2002 році виборів народних депутатів України, депутатів місцевих рад, сільських, селищних і міських голів”).

Підзаконна правотворчість регіональних та місцевих органів державної влади виражається у створенні рішень та розпоряджень (наприклад, розпорядження мера Сум № 860-р від 25.11.2003 року, що спрямоване на боротьбу з боржниками за квартплату та комунальні платежі). Прикладом локальної правотворчості є різного роду нормативні накази, статути тощо (наприклад, Статут національної академії наук України від 5 квітня 2002 року).

Безпосередня правотворчість народу (рішення, прийняті на референдумі) як правило виражається у затвердженні на референдумах конституцій країни або у зміні існуючого державного ладу. Так, наприклад, у ХХ столітті на референдумах були затверджені наступні конституції: Ірландії (1937 рік), Франції (1958 рік), Чилі (1980 рік), Росії (1993 рік). Щодо змін на референдумах державного ладу, то прикладами таких рішень є Італія 1946 року (відмова від монархічної форми правління), Іспанія 1947 року (відновлення монархії), Греція 1975 року (відмова від монархії) чи Україна 2000 року (перехід до двопалатного парламенту і позбавлення народних депутатів недоторканності).

Санкціонування норм, при якому процес їх створення проходить поза державою передбачає санкціонування державою звичаїв, рішень правлячої партії тощо. Саме такий варіант правотворчості знаменував той факт, що КПРС могла приймати рішення, які мали силу закону.

Правотворчий процес.

Як вже зазначалося, правотворчий процес може класифікуватися залежно від видів нормативно-правових актів: процес створення закону (законотворчий процес), процес створення указу, постанови тощо.

Правотворчий процес – це процес створення норм права.

Він передбачає дотримання таких вимог:

- 1) відповідність розвитку суспільних відносин.
- 2) Врахування досвіду та існуючих традицій, рівня правової культури населення.
- 3) Домінування правової доктрини.
- 4) Додержання правил законодавчої техніки, вимог нормативної модельності.
- 5) Збереження лінійних зв'язків між правовими приписами в межах нормативно-правового акта.

Правотворчий процес складається з трьох етапів:

- 1) Допроєктний етап – виявлення потреб у правовому регулюванні та наявність об'єктивних умов створення припису, формування юридичного мотиву.
- 2) Прийняття рішення про підготовку проекту акта, попередній розгляд проекту, його обговорення та доопрацювання.
- 3) Прийняття проекту акта, його підписання та оприлюднення.

Одним з варіантів правотворчого процесу є процес законотворчий. Проте останній має свою специфіку, а тому складається з чотирьох етапів: допроєктного, проєктного, етапу прийняття норми права та етап підписання й опублікування акта.

Допроєктний етап – у суспільстві виявляється потреба у врегулюванні на законодавчому рівні нормами права соціальної проблеми. Наприклад, сучасний етап адміністративної реформи передбачає прийняття в Україні Кодексу основних правил поведінки державного службовця.

Проєктний етап складається з наступних стадій (тобто етапів, що вирішують проміжні завдання):

1. Внесення в законотворчий орган проекту закону суб'єктом законодавчої ініціативи. В Україні такими суб'єктами можуть бути її Президент, Кабінет міністрів, Верховна Рада тощо.

2. Розгляд проекту закону в комісіях і комітетах законотворчого органу з метою проаналізувати його зміст з різних позицій і запропонувати більш надійні засоби правового впливу. Зазначений розгляд здійснюється згідно з принципами правотворчості: науковості, використання правового досвіду, зв'язок з практикою.

Етап прийняття норми права складається з наступних стадій:

1. Обговорення законопроекту по палатах або на спільному засіданні палат законотворчого органа чи то у парламенті. Обговорення завершується двома варіантами: спрямування законопроекту на дороблення в комісії чи комітети, а потім його повторне обговорення чи четвертою стадією.

2. Прийняття законопроекту в остаточному читанні.

Підписання закону та його опублікування. Найчастіше закон підписується Президентом України. Іноді – головою уряду або спікером парламенту. Щодо опублікування, то акт, що не публікується не має юридичної сили. Саме тому може діяти презумпція знання закону: ніхто не звільняється від відповідальності під приводом того, що він не знав закону.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке правотворчість?
2. Що таке принципи правотворчості?
3. Що таке правотворчий принцип законності?
4. Що таке правотворчий принцип науковості?
5. Що означає принцип використання правового досвіду?
6. В чому виражається правотворчий принцип демократизму?
7. Які існують види правотворчості?

8. Які існують види підзаконної правотворчості?
9. В чому виражається безпосередня правотворчість народу?
10. Що передбачає санкціонування норм, при якому процес їх створення проходить поза державою?
11. Що таке правотворчий процес?
12. Що таке допроектний етап?
13. Що таке стадії?

§ 2. Прогалини в позитивному праві.

Поняття і види прогалин.

Наслідком недоліків правотворчої діяльності є прогалини у позитивному праві.

Прогалиною у позитивному праві є повна або часткова відсутність нормативно-правової регламентації певної групи суспільних відносин, що потребують правового регулювання.

Існує дві класифікації прогалин у праві: з точки зору позитивного права взагалі і з точки зору причин виникнення прогалин у законодавстві.

З точки зору позитивного права взагалі існують прогалини у позитивному праві, прогалини у нормативно-правовому регулюванні, прогалини у законодавстві і прогалини у законі.

Прогалини в позитивно-правовому регулюванні – це той випадок, коли немає ні закону, ні підзаконного акта, ні звичаю, ні прецеденту. Наприклад, в РФ довгий час взагалі не було врегульовано питання з альтернативною цивільною службою.

Прогалини в нормативно-правовому регулюванні – відсутність норм закону і норм підзаконного акта. Однак можуть існувати певні звичаї, прецеденти тощо.

Прогалина у законодавстві (у вузькому і точному сенсі цього слова) – відсутність закону (акту вищого органу державної влади) взагалі. Однак можуть існувати підзаконні акти (укази, постанови, інструкції тощо), звичаї чи прецеденти.

Прогалина у законі – неповне врегулювання питання в даному законі. Так, у республіці Білорусь 3 червня 1997 року Палатою Представників було прийнятий закон «Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією». 10 червня цей закон був затверджений на засіданні Ради Республіки. Цей закон було спрямовано на захист прав громадян, громадських і державних інтересів від організованої злочинності та корупції. 26 червня 1997 року президент Республіки Білорусь О. Лукашенко підписав його, тим самим визначивши державну політику щодо боротьби з цими злочинами. Основним завданням цього закону стало створення організаційних та правових засад для боротьби з організованою злочинністю та корупцією, а також забезпечення при цьому правових гарантій захисту законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Однак, по суті, цей закон виявився недосконалим. Так, відповідно до ч.6 ст.1 зазначеного закону під корупцією розуміється «навмисне використання особами, що уповноважені на виконання державних функцій або особами, що прирівнюються до них, свого службового становища і пов'язаних з ним можливостей з метою протиправного придбання для себе або близьких родичів майнових та немайнових благ, пільг та переваг»¹²³. Ч.7 означеної статті серед осіб, що уповноважені на виконання державних функцій, згадує депутатів. Якщо погодитися з цим, то згідно ч.2 ст.8 на термін виконання своїх обов'язків, депутат повинен передати цінні папери та інше майно, від володіння, використання та розпорядження яким вони отримують прибутки, у довірче управління іншим особам. *Закон не визначає, що є прибутком*, а тому в законі є прогалина.

З точки зору причин виникнення прогалин у законодавстві прогалина може бути початковою і наступною.

¹²³ Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією. Закон Республіки Білорусь № 47-3 від 26 червня 1997 року // Міжнародно-правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / За ред. Б.В. Романюка та М.І. Камлика. – К., 1999. – С. 366-367.

Початкова прогалина – має місце в тому випадку, коли обставини, що вимагають правового врегулювання, вже існували, але законодавець їх упустив, не охопивши формулюваннями нормативно-правового акта. Наприклад, при підготовці Закону РФ про демонстрації, рухи, збори, законодавці “забули” про таку форму протесту, як пікетування.

Наступна прогалина – є наслідком появи нових відносин у предметі правового регулювання в результаті розвитку регульованої соціальної сфери, тобто в тій сфері, на яку законодавець у цілому поширив свою волю. Можна сказати, що поява наступних прогалин в законодавстві – явище закономірне, хоча в таких випадках повинно проявлятися правове прогнозування.

Таблиця 21.1.

Класифікація прогалин.

Прогалини у праві	З точки зору позитивного права взагалі	Прогалина у позитивно-правовому регулюванні
		Прогалина у нормативно-правовому регулюванні
		Прогалини у законодавстві
		Прогалини у законі
	З точки зору причин виникнення прогалин	Початкова
		Наступна

Способи усунення прогалин у позитивному праві.

Існує три способи усунення прогалин у праві:

1. Видання нормативно-правового акта, який би врегулював дані суспільні відносини.
2. Юридична аналогія.

Найкращим варіантом усунення прогалин є прийняття необхідних нормативно-правових актів. Однак, у силу того, що для видання нормативно-правового акта потрібен час, то для усунення прогалини у праві використовується юридична аналогія, яка, втім, ніколи не допускається при застосуванні норм особливої частини кримінального права та норм про адміністративну відповідальність.

Юридична аналогія – це процес застосування до суспільних відносин, що потребують правового регулювання як прямо не передбачених законом правових норм, що регулюють схожі відносини, так і, за відсутності таких норм – загальних засад та принципів правового регулювання відповідної галузі права та правового інституту.

При застосуванні юридичної аналогії, слід мати за увазі наступні вимоги:

- Рішення за юридичною аналогією припускається лише у випадку повної відсутності або неповноти правових норм.
- Наявність схожості у істотних в юридичному відношенні ознак передбачених існуючою нормою відносин і обставин, що аналізуються.
- Висновки за юридичною аналогією є неприпустимою, якщо вона прямо заборонена законом (випадки кримінального чи адміністративного права).
- Розроблені у ході використання юридичної аналогії пропозиції не повинні суперечити жодному з діючих законів.
- Рішення за юридичною аналогією спочатку передбачає пошук норми у актах однойменної галузі, і лише потім, у випадку її відсутності, слід звертатися до законодавства у цілому.

Юридична аналогія може бути аналогією закону і аналогією права.

Аналогія закону – це застосування до неурегульованих в конкретній нормі відносин норми закону, що регламентує подібні відносини.

Аналогія закону припускається при наявності певних умов:

- 1) наявність загальної правової урегульованості зазначеного випадку;
- 2) відсутність адекватної юридичної норми;

3) існування аналогічної норми, тобто норми, в гіпотезі якої вказані обставини, що є аналогічними тим, з якими зустрівся суб'єкт застосування права.

Приклад 21.1.

Є. Трубецької про аналогію.

Юридичною основою аналогії служить те положення, що до відносин аналогічних повинні застосовуватися й однакові норми. Ось чому закон може застосовуватись за аналогією до випадків, що є подібними тим, які він передбачає. Основне ускладнення полягає в тому, що двох випадків, що є абсолютно схожими у реальному житті, не зустрічаються; тому, коли потрібно вирішити випадок, що прямо не передбачений законом, то досить важко підібрати закон, який би передбачав випадки, абсолютно схожі з даними. Для застосування аналогії потрібним є випадок, що є подібним хоча б деяким істотним ознакам, типовим рисам. Так, юридичні угоди, такі як купівля, обмін, наймання, які відрізняються багато в чому одна від одної, є подібними у одній та досить істотній ознаці: в усіх цих угодах одна сторона за відому винагороду повинна надати іншій певні матеріальні вигоди. На цій підставі можливим є деякі положення законодавства стосовно одних угод поширити й на інші угоди того ж роду.

Джерело: Трубецькой Е.Н. Лекции по энциклопедии права // Хропанюк В.Н. Теория государства и права. Хрестоматия. Учебное пособие. – М.: Интерсталь, 1998. – С. 725.

Аналогія права – це застосування до неурегульованих в конкретній нормі спірних відносин при відсутності норми, що регулює подібні відносини загальних засад і змісту законодавства, тобто принципів права.

Аналогія права припускається при наявності наступних умов:

1) наявність загальної правової урегульованості зазначеного випадку;

- 2) відсутність адекватної юридичної норми;
- 3) **відсутність аналогічної норми.**

Питання для самоконтролю.

1. Що таке прогалина в позитивному праві?
2. Які існують класифікації прогалин у позитивному праві?
3. Що таке прогалина в позитивно-правовому регулюванні?
4. Що таке прогалина в нормативно-правовому регулюванні?
5. Що таке прогалина у законодавстві?
6. Що таке прогалина у законі?
7. Що таке початкова прогалина?
8. Що таке наступна прогалина?
9. Які існують способи усунення прогалин у позитивному праві?
10. Що таке юридична аналогія?
11. Що таке аналогія закону?
12. Що таке аналогія права?

§ 3. Юридична техніка.

Поняття і види юридичної техніки.

Зміст нормативно-правових актів викладається шляхом певних правил, мовних засобів, прийомів формулювання, розгляджу, прийняття та опублікування юридичних актів. Ці правила, принципи тощо визначаються як юридична техніка.

<p>Юридична техніка – це сукупність прийомів, правил, засобів підготовки, розробки, оформлення і систематизації нормативно-правових і індивідуально-юридичних актів.</p>

Її використання при виданні правових норм є необхідним для адекватного вираження волі законодавця, зрозумілого простим громадянам та їх одноманітне застосування. Високий рівень юридичної техніки відображає стан правової культури суспільства, забезпечує ефективність законодавства і дотримання законності.

За юридичною силою і призначенням нормативно-правових актів можна виділити три види юридичної техніки: законодавчу, правозастосовчу та інтерпретаційну.

Законодавча техніка – це сукупність правил, засобів та прийомів систематизації законодавства. Її метою є доведення законодавства до певної досконалості, за якої є відсутніми прогалини, двозначність юридичних понять, суперечливість нормативно-правових актів.

Правозастосовча техніка включає у себе набір правил, прийомів та засобів формулювання та прийняття індивідуально-правових актів (вирок суду, наказ ректора тощо).

Інтерпретаційна техніка – це сукупність правил, засобів та прийомів роз'яснення смислу правових норм, вказівок з приводу їх застосування. Цей різновид юридичної техніки використовується, наприклад, у рішеннях Конституційного суду України (наприклад, Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів "район" та "район у місті", які застосовуються в пункті 29 частини першої статті 85, частині п'ятій статті 140 Конституції України, і поняття "організація управління районами в містах", яке вживається в частині п'ятій статті 140 Конституції України та в частині першій статті 11 Закону України "Про столицю України - місто-герой Київ", а також щодо офіційного тлумачення положень пункту 13 частини першої статті 92 Конституції України, пункту 41 частини першої статті 26 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" стосовно повноваження міських рад самостійно вирішувати питання утворення і ліквідації районів у місті (справа про адміністративно-територіальний устрій) від 13 липня 2001 року. Справа N 1-39/2001 N 11-рп/2001), у листах інструктивно-

роз'яснювального характеру (наприклад, Лист Національного банку України № 45-212/1301 від 6 травня 2003 року „Щодо публікації проміжної (квартальної) фінансової звітності”), що спрямовуються центральними органами виконавчої влади підлеглим організаціям тощо.

Законодавча техніка: прийоми, правила і способи.

Рівень юридичної техніки багато в чому говорить про рівень юридичної культури. У першу чергу юридична техніка стосується питань юридичної *термінології*, правил розробки, викладення і систематизації нормативно-правових актів, побудови *юридичних конструкцій* (цілісних і стійких сполучень юридичних засобів), форми нормативного акту, прийоми та правила викладення його змісту.

Юридична термінологія – це система юридичних термінів, тобто словесних визначень понять, що використовуються при викладенні змісту закону чи іншого нормативного акту.

Вона передбачає так звану термінологічну уніфікацію: *однозначність*, *загальне визнання*, *стабільність та доступність* термінів, визначеність та чіткість у викладенні нормативно-правового матеріалу, що виключає різне розуміння думки законодавця.

Однозначність – це вживання терміна у даному законі у одному й тому ж смислі.

Загальне визнання – вживання відомих термінів, а не придуманих законодавцем для даного закону.

Стабільність – сталість термінології, а не її змінність з кожним новим законом.

Доступність – простота й адекватність терміна змісту норми права.

Існує три види термінів, які вживаються в юриспруденції: загальноповживані (споруда, навколишнє середовище тощо), спеціально-технічні (депозит, безробітний, страйк) та спеціально-юридичні (колективний договір, юридична особа тощо).

Юридичні конструкції – це чіткі, відпрацьовані наукою та законодавчою діяльністю, перевірені практикою, типізовані схеми правовідносин.

Відпрацьованість цих конструкцій є показником досконалості законодавства. Прикладом таких юридичних конструкцій є „необхідна оборона”, „суб’єктивні права”, „дійове каяття” тощо.

Форма нормативно-правового акту стосується:

- Способів викладення (абстрактний та казуїстичний).
- Формулювання заголовків статей та частин тексту.
- Юридичного стилю.
- Юридичної мови.

Абстрактний спосіб викладення характеризується тим, що ознаки явищ, незважаючи на їх різноманітність, викладаються у загальному вигляді і виражаються абстрактними поняттями.

Казуїстичний спосіб викладення, навпаки, характеризується врахуванням індивідуальних ознак явищ, їх видів та фактів; називаються ті чи інші випадки – казуси.

До формулювання заголовків статей та частин тексту, юридичного стилю та юридичної мови пред’являються наступні вимоги:

- Логічна послідовність викладу.
- Відсутність протиріч усередині нормативного акта і, у цілому, у системі законодавства.
- Компактність нормативного матеріалу.
- Ясність і доступність мови закону.
- Точність і визначеність формулювань і термінів, уживаних у законодавстві.
- Усунення множинності нормативних актів з однієї проблеми.

Відступ від зазначених вимог може призвести до юридичних помилок власне юридичного (прийняття декларативних норм, тобто їх незабезпеченість

матеріальними ресурсами та необхідними юридичними засобами тощо), логічного (тавтологія – повторення одного терміну у іншому чи визначення одного невідомого терміну через інший невідомий тощо) чи граматичного (наявність громіздких конструкцій, що ускладнюють поняття смислу нормативно-правового акта) плану.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке юридична техніка?
2. Що таке законодавча техніка?
3. Що таке правозастосовча техніка?
4. Що таке інтерпретаційна техніка?
5. Що таке юридична термінологія?
6. Що таке юридичні конструкції?
7. Чим характеризується абстрактний спосіб викладення?
8. Чим характеризується казуїстичний спосіб викладення?

Дискусійні завдання:

Проаналізувати, за завданням викладача, тексти нормативно-правових актів і виявити існуючі в них прогалини у законі.

ГЛАВА 22. Реалізація і тлумачення права.

План.

1. Тлумачення права.
2. Реалізація і застосування права.
3. Юридичні колізії та способи їх розв'язання.

§ 1. Тлумачення права.

Поняття і види тлумачення.

Тлумачення права – це інтелектуально-вольова діяльність по встановленню справжнього змісту правових актів з метою їх реалізації й удосконалювання.

Мета тлумачення полягає в тому, щоб з'ясувати точний зміст юридичних правил, правових розпоряджень, що містяться в нормативно-правових актах.

Об'єктами тлумачення виступають юридичні нормативні акти як письмові акти-документи, що містять норму права.

Процес тлумачення складається з двох стадій: з'ясування і роз'яснення. Тлумачення, як інтелектуально-розумовий процес, спрямований на пізнання юридичної норми, називається **з'ясуванням**. З'ясування – тлумачення *для себе*. У тому випадку, коли суб'єкт тлумачення в тій або іншій формі виражає результати з'ясування *для інших* осіб, має місце **роз'яснення**.

Існує дві класифікації тлумачення: за суб'єктами, сферою дії та обсягом.

Тлумачення за суб'єктами може бути офіційним і неофіційним. У свою чергу, офіційне тлумачення може бути легальним, автентичним і правозастосовчим.

Легальне – тлумачення вищих судових органів. В Україні такими органами є Конституційний Суд та Верховний Суд України. Згідно із ст. 147 ч. 2 Конституційний Суд України дає офіційне тлумачення Конституції України та

законів України. Щодо Верховного Суду України, то він дає керівні роз'яснення стосовно законодавства. Таким чином, тлумачення Конституційного Суду та Верховного Суду України є легальним.

Автентичне – тлумачення органу, що видав акт. Автентичне тлумачення може давати Верховна Рада України, Президент України та інші правотворчі органи.

Правозастосувальне – як правило, це – тлумачення правозастосовчих органів. Суди загальної юрисдикції під час другої стадії правозастосування, тобто формування юридичної основи справи здійснюють наступні правозастосовчі дії: вибір юридичної норми, що підлягає застосуванню; перевірка дійсності норми і її дія в часі, у просторі і по колу осіб; перевірка правильності тексту нормативно-правового акта; з'ясування змісту норми права за допомогою певних способів тлумачення.

Неофіційне тлумачення пов'язане з тим, що будь-хто може тлумачити закон. Різниця між цим тлумаченням та офіційним полягає у тому, що неофіційне тлумачення не має юридичної сили. Неофіційне тлумачення може бути буденним, професійним і доктринальним.

Буденне – тлумаченням займається будь-який суб'єкт права.

Професійне – тлумачення дають фахівці-юристи.

Доктринальне – тлумачення проводиться вченими-юристами. В ст. 1 Конституції України зазначено, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Сьогодні зрозуміло, що таке суверенітет та незалежність, більш-менш зрозуміло, що таке демократична та правова держава. Зараз вчені-юристи України, узагальнюючи різні доктрини, досвід інших країн, їхнього законодавства, що стосується піклування держави про людину, розробляють цілісну концепцію соціальної держави. Це і є доктринальне тлумачення.

Якщо ж порівняти буденне тлумачення з професійним на прикладах термінів “юридична особа” та “фізична особа” у положенні: “право власності на землю належить фізичним та юридичним особам, а також державі”, то виявиться наступне: в рамках буденного тлумачення поняття юридичної та фізичної особи для більшості

громадян поєднуються з освітою. Так, більшість визнає юридичною особою особу з юридичною освітою, і фізичною – особу, що має фізичну (фізкультура) чи фізико-математичну освіту. В зазначеному прикладі суб'єкт буденного тлумачення буде вважати, що правом власності на землю володіють лише юристи та фізики (чи спортсмени), а також органи держави. В рамках же професійного тлумачення, ті, хто мають юридичну освіту, не будуть вважати, що фізична особа – це фізик чи спортсмен, а юридична особа – це юрист. Тому в зазначеному прикладі вони нададуть вдале тлумачення, що право власності на землю мають фізичні особи (люди), юридичні особи (підприємства, установи, організації) та держава в особі її органів.

За сферою дії тлумачення може бути нормативним і казуальним.

Нормативне – дається офіційне роз'яснення норми в цілому безвідносно її реалізації. Такими можуть бути керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України.

Казуальне – норма інтерпретується щодо конкретного випадку. Як правило, казуальне тлумачення – це тлумачення конкретного випадку (казусу). Таким може бути правозастосувальне тлумачення.

Щодо тлумачення *за обсягом*, тобто з'ясування співвідношення між дійсним змістом норми та її текстуальним виразом, то розрізняються такі види тлумачення як буквальне (чи адекватне), розширювальне і обмежувальне.

Буквальне тлумачення означає *відповідність* словесного виразу норми права з її дійсним змістом. Наприклад, «*вкладниками банку можуть бути громадяни України, іноземні громадяни й особи без громадянства*».

Розширювальне тлумачення – зміст норми, що тлумачиться, виявляється *ширшим* її текстуального виразу. У цьому випадку застосовуються фрази типу: та інше; і так далі; і в інших випадках, передбачених законодавством тощо.

Обмежувальне тлумачення – зміст норми права виявляється *вужчим* її текстуального виразу. Прикладом може служити російський Федеральний закон від

26 вересня 1997 року «Про свободу совісті і про релігійні об'єднання», що обмежено тлумачить конституційну свободу совісті.

Розширювальне та обмежувальне тлумачення – результат недосконалості законодавства.

Таблиця 22.1.

Класифікація видів тлумачення.

	Підстави для класифікації	Види	Підвиди
Види тлумачення	За суб'єктами	Офіційне	Легальне
			Автентичне
			Правозастосувальне
		Неофіційне	Буденне
			Професійне
			Доктринальне
	За сферою дій	Нормативне	
		Казуальне	
	За обсягом	Буквальне	
		Розширювальне	
		Обмежувальне	
	За способами	Граматичне	
		Логічне	
		Систематичне	
		Спеціально-юридичне	
		Історико-політичне	
		Цільове	
		Функціональне	

Способи (прийоми) тлумачення.

Під **способами тлумачення** розуміється сукупність прийомів і засобів, використовуваних для встановлення змісту норми права.

Основними способами тлумачення є граматичний, логічний, систематичний, спеціально-юридичний, історико-політичний, цільовий і функціональний.

Граматичний – сукупність спеціальних прийомів, спрямованих на з'ясування тексту на основі даних філології, правил мови. Пам'ятаєте дитячий мультфільм про країну знань, коли головного героя змусили правильно поставити кому у реченні “Покарання заборонити помилування”. Від коми залежало його життя, адже якщо кому поставити після слова “покарання”, то милувати не можна: “покарання, заборонити помилування”. В той же час, якщо кому поставити після слова “заборонити”, то речення звучить так: “покарання заборонити, помилування”. Це і є граматичний спосіб тлумачення, який з'ясовує зміст тексту на основі правил мови.

Логічний – сукупність спеціальних прийомів, заснованих на безпосередньому використанні законів і правил формальної логіки.

Приклад 22.1.

П. 7 статті 28 Закону РФ „Про військовий обов'язок та військову службу” про можливість оскарження дій призовної комісії в Російській Федерації

Рішення призовної комісії може бути оскаржене громадянином у встановлений законодавством Російської Федерації термін з дня отримання громадянином копії вказаного рішення в призовну комісію відповідного суб'єкта Російської Федерації **або в суд**, а рішення військового комісара – військовому комісару відповідного суб'єкта Російської Федерації або в суд. Скарга громадянина повинна бути розглянута у п'ятиденний термін від дня її отримання призовною комісією відповідного суб'єкта Російської Федерації або військовим комісаром відповідного суб'єкта Російської Федерації. У цьому випадку виконання рішення призовної комісії або військового комісара

призупиняється до винесення рішення призовної комісії відповідного суб'єкта Російської Федерації, військовим комісаром відповідного суб'єкта Російської Федерації або набуття законної сили рішення суду.

Джерело: О воинской обязанности и военной службе. Федеральный закон № 53-ФЗ от 28 марта 1998 года // Собрание законодательства Российской Федерации. – 1998. – № 13. – Ст. 1475.

Як ми бачимо, в зазначеному прикладі, законодавством РФ передбачено оскарження рішень районного військкомату у вищий військкомат або в суд. Проте, це “або” передбачає певну альтернативу: вищий військкомат чи суд, тобто з точки зору формальної логіки (і з точки зору виключно цієї статті) звернення до військкомату означає неможливість звернення до суду і навпаки.

Систематичний – сукупність спеціальних прийомів, обумовлених системністю права і законодавства, і спрямованих на аналіз системних зв'язків нормативного положення, що тлумачиться, з іншими елементами системи права і системи законодавства. В кримінальному законодавстві є розділи, що присвячені посяганням на право власності. В той же час в цьому законодавстві нема поняття власності. Тому систематичний спосіб тлумачення дозволяє поєднати цивільне право (в цивільному законодавстві право власності означає право володіти, користуватися і розпоряджатися майном) з кримінальним і уявити суть цього злочину.

Спеціально-юридичний – сукупність спеціальних прийомів, заснованих на юридичних знаннях (юридичних понять, термінів, юридичних конструкцій, закономірностей правового регулювання, правил юридичної техніки тощо). За допомогою спеціально-юридичного способу можна тлумачити будь-яку норму права, використовуючи юридичні знання, наприклад, знання юридичної термінології (що таке посадова особа чи юридична особа, що таке право власності тощо).

Історико-політичний – сукупність спеціальних прийомів, спрямованих на аналіз історичної обстановки, соціально-економічних і політичних чинників, що обумовили його видання і зробили вплив на волю законодавця.

Цільовий спосіб ще іноді називають *Телеологічним* (телеологія – релігійно-філософське вчення про вищі цілі всесвіту, котрим підкоряється його видима історична динаміка). Цей спосіб означає сукупність спеціальних прийомів, спрямованих на з'ясування цілей видання нормативно-правового акту.

Функціональний – сукупність спеціальних прийомів, що враховують умови і чинники, при яких реалізується нормативно-правовий акт.

Приклад 22.2.

Закон 1 грудня 1934 року.

Внести наступні зміни в діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік з приводу розслідування та розгляду справ про терористичні організації та терористичні акти проти працівників радянської влади:

1. Слідство з цих справ закінчувати в термін, що не перевищує десяти днів.
2. Обвинувачення надавати обвинуваченим за одну добу до розгляду справи в суді.
3. Справи слухати без участі сторін.
4. Касаційного обвинувачення вироків, як і подачі клопотань про помилування, не допускати.
5. Вирок до вищої міри виконувати негайно після винесення вироку.

Джерело: Постанова ЦВК СРСР „Про внесення змін в діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік” від 1 грудня 1934 року // Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 474-475.

Історико-політичний, цільовий і функціональний спосіб тлумачення можна прояснити, якщо проаналізувати зазначений закон.

Історико-політичний спосіб тлумачення цього Закону буде полягати у тому, що ця постанова була прийнята в день вбивства в Ленінграді С.М. Кірова, тобто в умовах державного та антидержавного терору. Історико-політичний спосіб тлумачення дозволяє стверджувати, що в умовах становлення тоталітарного режиму в СРСР він відповідав інтересам правлячої партії і Й.В. Сталіна для посилення його боротьби з опозицією.

Цільовий спосіб тлумачення дозволяє встановити, що постанова 1 грудня 1934 року мала за мету придушення будь-якої опозиційної діяльності як в країні в цілому, так і в окремих елементах державного апарату, наприклад, в армії.

Функціональний спосіб тлумачення дозволяє нам уявити ті умови, за яких реалізовувалась ця постанова в період сталінських репресій. До речі, саме за цією постановою розглядалася справа військових на чолі з М.М. Тухачевським 11 червня 1937 року за спробу повалити в наркоматі оборони владу члена Політбюро ЦК КПРС К.Є. Ворошилова.

Використавши різні способи тлумачення, інтерпретатор може правильно і повно виявити волю законодавця, викладену в тексті нормативного акта.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке тлумачення права?
2. В чому полягає мета тлумачення права?
3. Що таке з'ясування?
4. Що таке роз'яснення?
5. Які існують види тлумачення за суб'єктами?
6. Які існують види тлумачення за сферою дії?
7. Які існують види тлумачення за обсягом?
8. Які види тлумачення відносяться до офіційних?

9. Які види тлумачення відносяться до неофіційних?
10. Що таке легальне тлумачення?
11. Що таке автентичне тлумачення?
12. Що таке правозастосувальне тлумачення?
13. Що таке буденне тлумачення?
14. Що таке професійне тлумачення?
15. Що таке доктринальне тлумачення?
16. Що таке нормативне тлумачення?
17. Що таке казуальне тлумачення?
18. Що таке буквальне тлумачення?
19. Що таке розширювальне тлумачення?
20. Що таке обмежувальне тлумачення?
21. Що таке способи тлумачення?
22. Що таке граматичний спосіб тлумачення?
23. Що таке логічний спосіб тлумачення?
24. Що таке систематичний спосіб тлумачення?
25. Що таке спеціально-юридичний спосіб тлумачення?
26. Що таке історико-політичний спосіб тлумачення?
27. Що таке цільовий спосіб тлумачення?
28. Що таке функціональний спосіб тлумачення?

§ 2. Реалізація і застосування права.

Реалізація права.

В теорії держави і права існує два підходи до проблеми співвідношення понять “реалізація права” та “застосування права”. Ряд науковців помилково вважає, що застосування права – це особлива форма реалізації права¹²⁴.

¹²⁴ Див., наприклад, Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. – М., 1999. – С. 77.

Реалізація права – це здійснення юридично закріплених і гарантованих державою можливостей, проведення їх у життя в діяльності людей та їх організацій.

Можна сказати, що правова норма реалізується тоді, коли вона втілюється у фактичній правомірній поведінці суб'єктів.

Суб'єктами реалізації права є ті особи, на яких воно поширює свою дію, тобто суб'єкти права. *Об'єктом реалізації* виступає система законодавства, наявний масив нормативно-правових актів.

Реалізація права, як процес втілення права в життя містить у собі юридичні механізми реалізації права та форми безпосередньої реалізації права, коли фактичні життєві відносини знаходять юридичну форму.

Юридичні механізми реалізації права різноманітні, їх зміст визначається особливостями правової системи тієї чи іншої країни.

Безпосередня реалізація, тобто здійснення права у фактичній поведінці відбувається в формі дотримання заборон, виконання обов'язків і використання суб'єктивного права.

Дотримання заборон. Для здійснення цієї форми досить пасивного дотримання вже наявних заборон.

Виконання обов'язків. Для здійснення цієї форми необхідна активна поведінка, спрямована на виконання взятих на себе суб'єктом обов'язків.

Використання суб'єктивного права здійснюється в наступних формах:

- фактичної дії (власник речі використовує її за прямим призначенням);
- юридичної дії (дарування);
- вимоги до зобов'язаної особи (вимога до боржника повернути борг);
- позову – звернення в компетентний державний орган за захистом порушеного права (наприклад, у суд).

Проблема методів (способів) реалізації права – це проблема формування в громадян, посадових осіб і організацій мотивів до виконання і дотримання юридичних норм.

Існує три основних методи: стимулювання, переконання і примус.

Стимулювання – метод активного впливу на волю і свідомість суб'єкта права за допомогою матеріальних чи моральних факторів з метою змусити його діяти в інтересах пануючого суб'єкта. Як правило, стимулювання буває матеріальним: податкові пільги, дотації, штрафи тощо. Так, під час “Нового курсу”, благодійність стимулювалася за допомогою податкових пільг. Це призвело до того, що власники майна не знищували товари, як це було під час Великої депресії, а передавали це майно на благодійні справи.

Переконання – метод активного впливу на волю і свідомість людини ідейно-моральними засобами для формування в нього певних поглядів і уяв. Переконання має місце там, де особа, що піддається переконанню, внутрішньо погоджується з протилежними доводами, тобто коли особа подумки відзначає, що опонент правий.

Примус – психологічний, матеріальний або фізичний (насильницький) вплив на особу з метою примусити її діяти з волі та в інтересах пануючого суб'єкта (погроза застосування державного насильства).

Рис. 22.1. Співвідношення реалізації та застосування права.

Застосування права.

Якщо вважати застосування права особливою формою реалізації права, то виникає проблема виносу застосування права за межі форм безпосередньої реалізації права, адже застосування права може бути як у формі дотримання заборон, так і у формі виконання обов'язків чи використання суб'єктивного права. Крім того, на нашу думку, реалізація і застосування права відрізняються одне від

одного за суб'єктами реалізації чи застосування: право реалізують усі, а застосовують лише спеціальні органи чи посадові особи. Саме тому слід говорити про те, що застосування – це не особлива форма реалізації, а, скоріше – специфічний різновид реалізації права.

Застосування права – це владна діяльність компетентних органів і осіб по підготовці і прийняттю індивідуального рішення у юридичній справі на основі юридичних фактів і конкретних правових норм.

Ознаки застосування права:

1. Здійснюються органами або посадовими особами, наділеними функціями державної влади. Інакше кажучи, застосування права здійснюється державними органами чи посадовими особами. Так, Президент України (посадова особа) має право видавати Укази про помилування.

2. Має індивідуальний характер. Зазначений Указ Президента України про помилування має індивідуальний характер, тобто милується певний злочинець, наприклад, К., що скоїв вбивство.

3. Спрямовано на встановлення конкретних правових наслідків – суб'єктивних прав, обов'язків і відповідальності. Указ про помилування не звільняє від кримінальної відповідальності, проте звільняє безпосередньо від покарання, тобто від обов'язку потерпати певні негативні наслідки особистого, майнового чи морального характеру.

4. Реалізуються в спеціально передбачених процесуальних формах. Існує певна процедура видання зазначеного Указу.

5. Завершується винесенням індивідуального юридичного рішення. Таким рішенням є видання спеціального акту застосування права, тобто, в нашому прикладі, безпосередньому Указу Президента України про помилування К.

Застосування права може бути позитивним і юрисдикційним.

Позитивне – це те, що здійснюється не з приводу правопорушення, а як обов'язкова умова нормальної реалізації деяких регулятивних норм. Наприклад, особа звернулася до органу соціального забезпечення про призначення їй пенсії.

Порядок цього призначення регулюється регулятивними нормами, що входять до галузі права соціального забезпечення. Призначення пенсії і буде позитивним різновидом застосування права.

Юрисдикційне – застосування санкцій (тобто охоронних норм) за порушення диспозиції. Прикладом юрисдикційного застосування права є притягнення до кримінальної відповідальності К. за вбивство.

Як складний процес, правозастосування розпадається на ряд **стадій**, тобто відрізків процесу, що мають своє проміжне завдання і в силу цього мають відносну самостійність і завершеність.

Виділяються три основні стадії застосування права: встановлення фактичних обставин справи, формування юридичної основи справи і вирішення справи.

Перша стадія протікає як процес доведення наявності або відсутності юридично значимих обставин (складовий предмет доведення) за допомогою фактів-доказів.

Формування юридичної основи справи містить у собі наступні *правозастосувальні дії*:

1. Вибір юридичної норми, що підлягає застосуванню.
2. «Вища критика» – перевірка дійсності норми і її дія в часі, у просторі і за колом осіб.
3. «Нижча критика» – перевірка правильності тексту нормативно-правового акта. Іноді буває так, що нормативно-правовий акт змінюється. Тому необхідною є “нижча критика”, тобто перевірка правильності тексту нормативно-правового акту. Текст цього акту аналізується за останньою редакцією із змінами та доповненнями. Особливо обережно через можливі помилки, перекручування слід ставитися до норм, що розташовані в різних збірниках чи коментарях. Тому слід користуватися офіційними виданнями.
4. З'ясування змісту норми права за допомогою тлумачення. Тут маються на увазі способи тлумачення.

Вирішення справи – процес, що може бути розглянутий і як формально-логічний, і як творчий, і як державно-владний.

Розглянемо процес застосування права на прикладі.

Ж., 11 грудня 1990 року в Москві купив на базарі у свого знайомого килим. Прийшовши додому, він з'ясував, що килим не поміщається у кімнаті. Тому наступного дня Ж. спробував продати його. Проте такі дії викликали його затримання за спекуляцію. Справа була передана до суду.

Перша стадія – встановлення фактичних обставин справи. Фактичні обставини були встановлені за допомогою доказів: свідчення свідків, даних експертизи тощо.

Друга стадія – формулювання юридичної основи справи, що передбачала певні дії. Насамперед це стосувалося вибору норми, що підлягала б застосуванню. У даному випадку були застосовані норми кримінального права, зокрема норми, що містились у статті 154 КК РФСР „Спекуляція”, якою зазначалося, що „спекуляція, тобто скупка та перепродаж товарів чи інших предметів з метою наживи карається позбавленням волі на строку до двох років з конфіскацією майна...”. В результаті „вищої критики” було встановлено, що ця норма діє на території Росії, не відмінялася і Ж. є фізичною осудною особою, що досяг вже двадцяти чотирьох років, а тому може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за спекуляцію. Проте, „нижча критика” встановила, що до цього випадку слід застосовувати не тільки статтю 154 КК РФСР, а й її нову редакцію, яка з'явилася в результаті прийняття 31 жовтня 1990 року Закону СРСР „Про посилення відповідальності за спекуляцію, незаконну торгову діяльність і за зловживання у торгівлі”. Проте у цьому законі спекуляція визначається у статті 1 як „...скупка товарів, на які встановлені державні ціни у роздріб, на підприємствах (організаціях) торгівлі, а також інших підприємствах, що здійснюють реалізацію товарів населенню, та їх перепродаж з метою наживи”. Саме це було останньою редакцією статті 154 КК РФСР і саме її

слід було б застосовувати. З'ясувавши за допомогою тлумачення, що у даному випадку не було скупки товару на який було встановлено державну ціну у роздріб, адже останнє зробив знайомий Ж., а крім того цей знайомий не є підприємством торгівлі, суд приступив до останньої стадії.

Третя стадія – вирішення справи призвела до звільнення Ж. від кримінальної відповідальності. На нашому прикладі, з точки зору формальної логіки, вирішення справи – це процес аналізу фактів, що доводили вину Ж. Творчість у процесі вирішення справи полягала у тому, що суддя, на підставі своїх знань та переконань визначив, що Ж не винен у факті спекуляції. Державно-владним процес вирішення справи став у результаті винесення судом вироку від імені держави.

За результатами правозастосування виноситься акт застосування права. Тому в своєрідною додатковою стадією може виступити державно-примусова реалізація акту застосування права.

Акти правозастосування.

Акт застосування права – це правовий акт компетентного органу або посадової особи, виданий на підставі юридичних фактів і норм права, що визначає права, обов'язки або міру юридичної відповідальності конкретних осіб.

Особливості актів правозастосування:

1. Вони видані компетентними органами або посадовими особами у силу того, що посадові особи та державні органи мають свою компетенцію: наприклад, суди виконують функцію правосуддя і виносять спеціальні акти застосування права: вироки (з кримінальних справ) та рішення (з цивільних справ).

2. Вони строго індивідуальні, адже акти застосування права стосуються конкретних осіб.

3. Вони виконують функції індивідуального регулювання, тобто акти застосування права визначають конкретні права та обов'язки чи конкретну міру юридичної відповідальності.

4. Їхня реалізація забезпечується державним примусом. Це означає, що акти застосування права реалізуються за допомогою державного примусу. Особа може сперечатися з органом держави, але коли рішення вже прийнято, держава силою змушує особу коритися.

Таблиця 22.2.

Класифікація актів застосування права.

Акти застосування права	За суб'єктами прийняття	Виходять від органів законодавчої та виконавчої влади
		Виходять від контрольно-наглядових органів
		Виходять від судових органів
		Виходять від органів місцевого самоврядування
	За способом прийняття	Прийняті колегіально
		Прийняті одноосібно
	За характером правового впливу	Регулятивні
		Охоронні
	За значенням у процесі застосування права	Основні
		Допоміжні
	За формою	Мають вигляд окремого документу
		Резолюція на інших матеріалах справи
		Усний вигляд

Акти застосування права можуть класифікуватися за суб'єктами прийняття, за способом прийняття, за характером правового впливу, за значенням у процесі застосування права та за формою.

Так, *за суб'єктами прийняття* акти застосування права можуть поділятися на ті, що виходять від органів законодавчої і виконавчої влади (до таких актів належать Розпорядження Кабінету Міністрів України, Укази Президента України про надання чи позбавлення громадянства чи про помилування, накази в міністерствах тощо), акти контрольно-наглядових (протест прокурора) та судових (вирок) органів, а також акти органів місцевого самоврядування (розпорядження мера міста).

За способом прийняття акти поділяються на ті, що прийняті колегіально (до таких актів належать розпорядження Кабінету Міністрів України) чи прийняті одноосібно (Укази Президента України про помилування).

За характером правового впливу акти застосування права можуть бути регулятивними (До таких актів належать постанови районних відділів соціального забезпечення про призначення пенсії) і охоронними (до таких актів належать постанови адміністративних органів про покладання штрафу).

За значенням у процесі застосування права правозастосовчі акти можуть бути допоміжними (до таких актів належать визначення суду про призначення експертизи) і основними (до таких актів належать рішення суду у цивільній справі).

За формою акти застосування права можуть мати вигляд окремого документу (до таких актів належить вирок суду), можуть виражатися у резолюції на інших матеріалах справи (до таких актів належить затвердження прокурором обвинувального висновку) чи мати усний вигляд (до таких актів належить накладення штрафу за проїзд без квитка).

Акти правозастосування обов'язково повинні відповідати вимогам обґрунтованості і законності.

Обґрунтованість забороняє виносити вирок невинному. Це слід зазначити у акті застосування права, тобто в ньому слід вказати всі аргументи і фактори, що роблять існування цього акту обґрунтованим.

Вимога **законності** означає, що акти застосування права повинні відповідати нормативно-правовим актам.

Структура акта застосування права складається з чотирьох елементів: вступної частини, описової частини, мотивувальної частини і резолютивної частини.

Вступна частина складається з таких елементів як найменування акту; орган (посадова особа), що видав акт; час видання; адресат (на кого спрямовано акт).

Описова частина складається з фактичних обставин справи, доказів тощо.

Мотивувальна частина – це аргументація і обґрунтування прийнятого рішення.

Резолютивна частина є рішенням в справі.

Структуру акту застосування права можна проаналізувати на прикладі постанови Конституційного суду РФ від 30 листопада 1992 року стосовно справи КПРС.

Вступна частина цієї постанови була такою: “Іменем Російської Федерації. Постанова Конституційного Суду Російської Федерації по справі стосовно перевірки конституційності Указів Президента Російської Федерації від 23 серпня 1991 року № 79 “Про призупинення діяльності Комуністичної партії РРФСР”, від 25 серпня 1991 року № 90 “Про майно КПРС і Комуністичної партії РРФСР” та від 6 листопада 1991 року № 169 “Про діяльність КПРС та КП РРФСР”, а також про перевірку конституційності КПРС та КП РРФСР. 30 листопада 1992 року, місто Москва”. Крім того, були перераховані члени Конституційного Суду РФ, запрошені та привід до розгляду справи.

Описова частина цієї постанови була такою: “Дослідивши зазначені Укази, заслухавши виступи сторін, висновки експертів та показання свідків, дослідивши надані документи, керуючись при цьому частиною четвертою статті 1 і статтею 32 Закону про Конституційний Суд Російської Федерації, Конституційний Суд Російської Федерації **встановив:...**”. Те, що він встановив і буде безпосередньо описовою частиною акту застосування права.

Мотивувальна частина у нашому прикладі звучить таким чином: “На підставі викладеного, керуючись частиною четвертою і статтею 64 Закону про Конституційний Суд Російської Федерації...”. Як правило, таке коротеньке речення і є мотивувальною частиною акту застосування права.

У нашому прикладі резолютивна частина звучить так: “... Конституційний Суд Російської Федерації **постановив:...**”. Те, що він постановив і є резолютивною частиною.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке реалізація права?
2. Хто є суб'єктом реалізації права?
3. Що виступає об'єктом реалізації права?
4. Що таке безпосередня реалізація права?
5. Що таке дотримання заборон?
6. Що таке виконання обов'язків?
7. В яких формах здійснюється використання суб'єктивного права?
8. Що таке стимулювання?
9. Що таке переконання?
10. Що таке примус?
11. Що таке застосування права?
12. Що таке позитивне застосування права?
13. Що таке юрисдикційне застосування права?
14. Що таке стадії застосування права?
15. Що таке „вища критика“?
16. Що таке „нижча критика“?
17. Що таке акти застосування права?
18. Як поділяються акти застосування права за суб'єктами прийняття?

19. Як поділяються акти застосування права за способом прийняття?

20. Як поділяються акти застосування права за характером правового впливу?

21. Як поділяються акти застосування права за значенням у процесі застосування права?

22. Як поділяються акти застосування права за формою?

23. Що забороняє вимога обґрунтованості акту застосування права?

24. Що означає вимога законності акту застосування права?

25. З яких елементів складається вступна частина акту застосування права?

26. З чого складається описова частина акту застосування права?

27. Що таке мотивувальна частина акту застосування права?

28. Чим є резолютивна частина акту застосування права?

§ 3. Юридичні колізії та способи їх розв'язання

Поняття та види юридичних колізій.

У деяких випадках можуть існувати ситуації, коли одні і ті ж суспільні відносини регулюються актами, що суперечать одне одному. У цьому випадку ми говоримо про існування так званих юридичних колізій.

Юридичні колізії – це суперечності між правовими приписами відповідних актів, що виявляються у відмінностях у процесі регулювання аналогічних суспільних відносин.

Існує чотири групи юридичних колізій: колізії між нормативними актами чи окремими правовими нормами; колізії у правотворчості; колізії у застосуванні права; колізії повноважень і статусів державних органів, посадових осіб, інших владних структур та утворень.

Перша група колізій виражається у наступному:

- 1) Колізії між Конституцією і всіма іншими актами (вирішуються на користь Конституції);
- 2) Колізії між законами і підзаконними актами (вирішуються на користь законів);
- 3) Колізії між актами того самого органа (застосовується пізніше прийнятий акт);
- 4) Колізії між актами, прийнятими різними органами (застосовується акт, що має більш високу юридичну чинність);
- 5) Колізії між загальним і спеціальним актом

Перший різновид колізій вирішується на користь Конституції, адже згідно ч. II статті 8 Конституції України остання „...має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй”¹²⁵.

Другий різновид колізій вирішується на користь законів, адже в Україні існує принцип верховенства закону у системі нормативних актів. Так, у п. 4 статті 4 Цивільного кодексу України „Актами цивільного законодавства є також постанови Кабінету Міністрів України.

Якщо постанова Кабінету Міністрів України суперечить положенням цього Кодексу або іншому закону, застосовуються положення цього Кодексу або іншого закону”¹²⁶.

Третій різновид колізій вирішується на користь акта, що прийнято пізніше. Саме так вирішували цю колізію ще у Стародавньому Римі, де римські юристи

¹²⁵ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – С. 5.

¹²⁶ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року. – Х., 2003. – С. 4.

вважали, що пізніше прийнятий закон відмінє попередній у всьому, в чому він з ним розходиться.

Четвертий різновид колізії можна проілюструвати на наступному прикладі. 28 червня 1998 року Кабінет міністрів України видав постанову № 644 „Про затвердження порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань”, де у п. 33. зазначалося „Вчене звання професора присвоюють докторам наук, які працюють у вищих навчальних закладах III-IV рівня акредитації і прирівняних до них закладах післядипломної освіти на посадах професора, завідуючого кафедрою, ректора (проректора з навчальної та наукової роботи) і мають вчене звання доцента, стаж педагогічної роботи не менше п'яти років (з них не менше календарного року на одній із зазначених посад), друковані наукові та навчально-методичні праці, зокрема не менше десяти праць, опублікованих після захисту докторської дисертації у провідних (фахових) наукових виданнях України та інших держав, готують кандидатів наук”¹²⁷. Уточнюючи це положення, 13 листопада 1997 року Міністерство освіти та науки України видало Наказ № 406 „Про порядок розгляду атестаційних справ про присвоєння вчених звань професора і доцента”, у п. 6.1. зазначалося, що „Вчене звання професора присвоюють докторам наук, які працюють у вищих навчальних закладах освіти III-IV рівня акредитації і прирівняних до них закладах післядипломної освіти, у наукових установах Національної академії наук, Академії медичних наук, Української академії аграрних наук, Академії педагогічних наук та Академії правових наук, науково-дослідних інститутах і прирівняних до них організаціях, а також у науково-виробничих об'єднаннях, міжгалузевих науково-технічних комплексах і міжгалузевих об'єднаннях на посадах завідуючого кафедрою, професора, ректора (проректора з навчальної та наукової роботи), завідуючого (начальника) науково-дослідним відділом (відділенням, сектором, лабораторією), головного наукового співробітника, провідного наукового співробітника або на посадах директора, заступника директора, вченого секретаря,

¹²⁷ Про внесення змін до Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань. Постанова Кабінету міністрів України № 229 від 14 березня 2001 року // Орієнтир. – 2001. – 28 березня. – С. 15.

які мають вчене звання доцента (старшого наукового співробітника), стаж педагогічної (наукової) роботи не менше п'яти років (з них не менше календарного року на одній із зазначених посад), друквані наукові та науково-методичні праці, зокрема не менше десяти праць (у тому числі монографій), опублікованих після захисту докторської дисертації, підготували не менше п'яти кандидатів наук і залучені до педагогічної роботи”¹²⁸. У даному разі з'являється юридична колізія між постановою Кабінету міністрів України та наказом міністерства освіти і науки України стосовно кількості та самого факту підготовлених кандидатів наук. Так, постанова дозволяє надати звання професора тим, хто „готує кандидатів наук” (тобто кількість не вказана взагалі, так само як і ступінь готовності кандидатів). Всупереч цьому, наказ міністерства дозволяє це зробити лише у випадку завершення підготовки п'яти кандидатів наук. За загальним правилом така колізія повинна вирішитись на користь постанови Кабінету міністрів України.

П'ятий різновид колізії вирішується таким чином: якщо акти прийняті одним органом, то застосовується спеціальний акт, а якщо різними – то загальний. Наприклад, в Конституції РФ є норма про незмінність суддів Конституційного Суду, а в спеціальному законі про цей Суд статтею 9 встановлено термін їх повноважень в 12 років. У даному випадку діє спеціальний закон.

Способи розв'язання колізій.

Існує два основних способи розв'язання юридичних колізій: нормотворчість та прийняття колізійних норм.

Нормотворчість – це прийняття рішення органом правотворчості у разі вияву юридичних колізій про:

- Відміну однієї з конфлікуючих норм.
- Зміну чи уточнення предмета правового регулювання.

¹²⁸ Про порядок розгляду атестаційних справ про присвоєння вчених звань професора і доцента. Наказ Міністерства освіти України № 406 від 13.11.97 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 2. – Ст. 144.

- Відміну всіх суперечних норм та видання нового нормативно-правового припису.

Прийняття колізійних норм надає можливість:

- Звільнення нормотворчих органів від пояснень та зміни юридичних колізій.
- Полегшення правозастосовчої практики, надавши рішення щодо виду норми застосування права у разі колізій.

Неоднорідність та різноплановість юридичних колізій зумовлює спеціалізацію із розв'язання протиріч приписів. Уособлення окремих колізійних правил надає можливість виділити такі різновиди колізійних норм як темпоральні, просторові та ієрархічні.

Темпоральні норми спеціалізуються на розв'язанні юридичних колізій між нормами права, що з'явилися з одного і того ж питання, але у різний час. Їх існування зумовлено стабільністю права та необхідністю видання правотворчим органом додаткових правових приписів, що по-різному регламентують однакові обставини, а також випадками, коли правотворчий орган, приймаючи акт, не скасовує попередній. Існує два способи заміни нормативно-правових актів: прямий і фактичний.

Прямий спосіб характеризується як утрата нормативним актом обов'язковості із закінченням терміну його дії чи видання спеціального акту, яким визначається перелік нормативних документів, що втратили силу.

В умовах **фактичного способу** акт зупиняє дію, коли він замінений пізніше виданим актом, що регулює аналогічні відносини, або коли відсутніми є фактичні умови, що зумовлюють дію акту.

Просторові норми забезпечують ліквідацію колізій між приписами, що діють у різноманітних просторових межах їх існування, зумовлюються розбіжністю меж дії суспільних відносин та норм, що їх регулюють, внаслідок зміни просторових меж правового регулювання. Колізію норм у просторі слід розглядати як своєрідний конфлікт норм, що виникає внаслідок регулювання відносин правовими нормами,

які діють на різній території. Саме просторові колізійні норми є способом розв'язання цих колізій. Зазначені норми розраховані на невизначену кількість випадків, що у законодавстві є досить значною. Вони регламентують просторові колізії як між державами, так і всередині держави.

Ієрархічні норми забезпечують усунення юридичних колізій, що виникають між нормами з різною юридичною силою. Саме вони забезпечують відносини всередині правової системи, що характеризуються певною субординацією. Причинами ієрархічних колізій є наявність права нормотворчих органів видавати різноманітні за змістом акти з одного питання та недостатня інформованість державних органів щодо наявності норми з метою попередження повторного прийняття аналогічного припису.

Існують і інші способи розв'язання юридичних колізій: тлумачення норм права, переговорний процес через погоджувальні комісії, референдум тощо. Так, в рамках тлумачення Конституційний суд України може розв'язати юридичну колізію.

Щодо референдумів, то такий спосіб було реалізовано в Росії у 1993 році, коли, обираючи між нормами, що виходили від президента Б. Єльцина та нормами, що виходили від з'їзду народних депутатів і Верховної Ради РРФСР, 48 мільйонів росіян 25 квітня висловили довіру саме Президенту Росії¹²⁹, тим самим усунувши юридичні колізії, що виникали між актами останнього та актами парламенту.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке юридичні колізії?
2. Які існують групи юридичних колізій?
3. Які існують способи розв'язання юридичних колізій?
4. На чому спеціалізуються темпоральні норми?
5. Як характеризується прямий спосіб заміни нормативно-правових актів?

¹²⁹ Див. Безелянский Ю.К. От Рюрика до Ельцина (Календарь российской истории). – М., 1993. – С. 351.

6. Як характеризується фактичний спосіб заміни нормативно-правових актів?

7. Що забезпечують просторові норми?

8. Що забезпечують ієрархічні норми?

Дискусійні завдання:

На завдання викладача здійснити тлумачення деяких норм права, використовуючи різні способи тлумачення.

ГЛАВА 23. Правовідносини.

План.

1. Поняття, ознаки і види правовідносин.
2. Загальна характеристика суб'єктів правовідносин.
3. Об'єкти та зміст правовідносин.
4. Юридичні факти, презумпції і фікції.

§ 1. Поняття, ознаки і види правовідносин.

Поняття і ознаки правовідносин.

Правовідносини – це виникаючий на основі норм права суспільний зв'язок, учасники якого мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки, забезпечені державою.

До *ознак* правовідносин можна віднести наступні:

Правовідносини – це відносини суспільні, тобто відносини між людьми та їх організаціями. Правовідносини складаються між людьми чи колективами як суб'єктами права з приводу соціальних благ чи забезпечення яких-небудь інтересів. В епоху Середньовіччя існували правовідносини з тваринами чи предметами. Так, в Росії в період Смути XVI століття батогами побили дзвін, який дзвонив, коли було вбито царевича Дмитра (мається на увазі так званий Лжедмитрій I), а потім цього дзвона було заслано до Сибіру¹³⁰. Сьогодні ж таких відносин існувати не може. Так, якщо людина знущається з тварин, то в правовідносини вона буде вступати не з тваринами а із спеціальними державними органами, які займаються захистом тварин.

¹³⁰ Див. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Х., 2000. – С. 375.

Правовідносини існують у нерозривному зв'язку з юридичними нормами, що виступають нормативною базою їх виникнення, зміни і припинення. Інакше кажучи, правовідносини – це відносини між людьми, що регулюються нормами права: відносини стосовно купівлі-продажу певного товару регулюються правилами, що закріплені цивільним правом. Взагалі правовідносини виступають як спосіб реалізації норм права, тобто норми права втілюються у правовідносинах, відбувається їх індивідуалізація стосовно суб'єктів і конкретних ситуацій. У нормах права уже закладені правовідносини, але у абстрактній формі. Проте іноді може бути реалізація правових норм, проте правовідносин може не бути. Як приклад такої ситуації можна навести юридичну аналогію.

Учасники правовідносин зв'язані взаємними юридичними правами й обов'язками, що виникають у суб'єктів права при настанні певних юридичних фактів. Так, юридичним фактом правовідносин купівлі-продажу є відповідний договір, учасники якого (суб'єкти права) зв'язані між собою певними юридичними (тобто закріпленими в юридичних актах) правами та обов'язками. Так, одна сторона (продавець) зобов'язаний передати майно у власність покупцеві, а інша сторона (покупець) зобов'язаний прийняти це майно і сплатити за нього певну грошову суму. Це врегульовано ст. 665 Цивільного Кодексу України. Згідно з принципом “Нема права без обов'язку, а обов'язку без права”, продавець здобуває право власності на гроші, а покупець – на майно.

Для правовідносин властива визначеність, індивідуалізованість. В структуру правовідносин включається об'єкт, суб'єкт та зміст. Неможливі правовідносини між суб'єктами взагалі, якщо ці суб'єкти не визначені: Іванов Петро Сидорович чи то АО МММ. Тобто суб'єкти повинні бути конкретизовані. Крім того, обов'язково слід вказати об'єкт правовідносин: конкретні речі (стіл, акції тощо). Таким чином, індивідуалізованість означає, що в правовідносинах чітко вказано суб'єктів правовідносин. Визначеність – це чітка вказівка на конкретний об'єкт правовідносин.

Правовідносини носять вольовий характер. Це означає, що вони зв'язані як із державною волею (право), так і з індивідуальною волею конкретного суб'єкта (психологічний момент дії права), тобто дізнавшись про закон і оцінивши його, людина вирішує, що вона буде робити в умовах, передбачених законом.

Вольовий характер правовідносин виявляється у двох аспектах:

1) У втіленні в них *волі (інтересу) держави*, оскільки правовідносини виникають на основі норм права.

2) У втіленні в них *волі (інтересу) учасників правовідносин* – вони зв'язані предметом інтересу та досягненням його результату.

Слід однак зазначити, що правовідносини можуть виникати і припинятися, не зважаючи на волю (інтерес) їх учасників. Так, наприклад, потерпілий втягується у кримінально-правові відносини із злочинцем навіть всупереч своєму бажанню.

Проте реалізація правовідносин є можливою лише на основі волевиявлення сторін. При цьому, є правовідносини, що потребують як волевиявлення усіх сторін (наприклад, договір оренди), так і волевиявлення лише однієї із сторін (проведення арешту).

Правовідносини охороняються державою. У випадку невиконання умов правовідносин органи держави силою примушують суб'єктів до їхнього виконання, хоча у більшості випадків суб'єктивні права та юридичні обов'язки здійснюються без втручання держави. Державний примус є потрібним лише у випадку, коли зацікавлена сторона звертається до компетентного державного органу, який видає акт застосування права з чітким визначенням прав та обов'язків сторін. Така можливість державного примусу створює режим соціальної безпеки і законності.

Види правовідносин.

Правовідносини класифікуються по-різному: за галузями права, за змістом, за ступенем індивідуалізації, за характером обов'язку тощо.

Так, за галузями права правовідносини можуть бути конституційними, цивільно-правовими, адміністративними, кримінально-правовими, трудовими, сімейними тощо.

Прикладом конституційних правовідносин є відносини громадянства в Україні, що регулюються нормативно-правовими актами конституційного права: Конституцією України та законом України про громадянство.

Прикладом цивільно-правових відносин є відносини купівлі-продажу в Україні, що регулюються основним нормативно-правовим актом цивільного права – Цивільним Кодексом України.

Прикладом адміністративних правовідносин є відносини порядку сплати штрафу, що регулюються Кодексом про адміністративні правопорушення України.

Таблиця 23.1.

Класифікація видів правовідносин.

Правовідносини	За галузями права	Конституційні
		Цивільно-правові
		Адміністративні
		Кримінально-правові
		Трудові
		Сімейні
	За змістом	Регулятивні
		Охоронні
	За ступенем індивідуалізації	Відносні
		Абсолютні
	За характером обов'язку	Пасивного типу
		Активного типу

Прикладом кримінально-правових відносин є відносини відповідальності за крадіжку, що регулюються кримінальним кодексом України.

Прикладом трудових правовідносин є відносини за трудовим договором, що регулюються основним нормативно-правовим актом трудового права – Кодексом законів про працю.

Прикладом сімейних правовідносин є аліментні відносини в Україні, що регулюються Сімейним кодексом.

За змістом правовідносини можуть бути регулятивними і охоронними.

Регулятивні правовідносини регулюються регулятивними нормами. Їх прикладом можуть служити трудові права й обов'язки, що виникають за трудовим договором.

Охоронні правовідносини регулюються охоронними нормами права. Їх прикладом може служити кримінальна відповідальність за злочин.

За ступенем індивідуалізації правовідносини можуть бути відносними і абсолютними.

Відносні правовідносини – правовідносини, де поіменно визначені всі їх учасники (правовідносини купівлі-продажу). Наприклад, за договором купівлі-продажу Іванов Петро Сидорович купляє kota у Петрова Сидора Івановича. В договорі поіменно вказані обидві сторони.

Абсолютні правовідносини визначають лише одну сторону (правовідносини власності). Наприклад, майно належить Сидорову Івану Петровичу. Визначена лише одна сторона – власник майна.

За характером обов'язку правовідносини можуть бути правовідносинами пасивного і активного типу.

Правовідносини пасивного типу виникають на основі забороняючих норм, що виражають статичну, закріплюючу функцію права (правовідносини власності). Наприклад, правовідносини власності передбачають заборону зазіхання на майно з боку інших осіб (забороняюча норма).

Правовідносини активного типу виникають на основі зобов'язальних та управомочуючих норм і виражають динамічну функцію права (податкові правовідносини – обов'язок сплатити конкретну суму податку). Наприклад, правовідносини купівлі-продажу зобов'язують особу (покупця) сплатити конкретну суму за майно (зобов'язальна норма) та надає право володіти, користуватися та розпоряджатися цим майном (управомочуюча норма).

Питання для самоконтролю.

1. Що таке правовідносини?
2. Які бувають правовідносини за галузями права?
3. Які бувають правовідносини за змістом?
4. Які бувають правовідносини за ступенем індивідуалізації?
5. Які бувають правовідносини за характером обов'язку?
6. Що таке регулятивні правовідносини?
7. Що таке охоронні правовідносини?
8. Що таке відносні правовідносини?
9. Що таке абсолютні правовідносини?
10. Що таке правовідносини пасивного типу?
11. Що таке правовідносини активного типу?

§ 2. Загальна характеристика суб'єктів правовідносин

Поняття, основна характеристика і види суб'єктів права.

Складовою ознакою правовідносин є стійкий правовий зв'язок між двома сторонами, учасниками через їх суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Ці особи є носіями зазначених прав та обов'язків, тобто є їх суб'єктами.

Суб'єкти правовідносин або суб'єкти права – це учасники правовідносин, що мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Основною характеристикою суб'єктів права є їх **правосуб'єктність**, тобто передбачена нормами права здатність (можливість) бути учасниками правовідносин. Вона складається з двох елементів: правоздатності та дієздатності.

Правоздатність – здатність мати права й обов'язки (з'являється в момент народження і припиняється в момент смерті).

Дієздатність – здатність своїми діями здійснювати права й обов'язки. Виділяється два види дієздатності: угодоздатність та деліктоздатність.

Угодоздатність – здатність укласти цивільно-правові угоди.

Деліктоздатність – здатність відповідати за свої вчинки.

Залежно від віку розрізняють наступні види дієздатності (угодоздатності): часткова, відносна та повна.

Часткова дієздатність – суб'єкти права можуть укласти лише дрібні побутові угоди (малолітні до 15 років).

Відносна дієздатність – суб'єкти права можуть мати свої кошти, але розпоряджаються ними за згодою батьків або піклувальників (неповнолітні від 15 до 18 років).

Повна дієздатність – суб'єкти права самостійно здійснюють всі угоди (з 18 років).

Крім того, у певних випадках дієздатність може бути обмежена в судовому порядку повністю (для психічних хворих осіб) або частково (для осіб, що страждають від алкогольної чи наркотичної залежності).

У першому випадку особа вважається **недієздатною**, а у другому – **обмежено дієздатною**.

Приклад 23.1.

В. Бернхем про цивільну дієздатність неповнолітніх осіб в США

Неповнолітня особа може укласти контракт, але може й анулювати його у будь-яку мить, поки залишається неповнолітньою (навіть якщо інша сторона повністю виконала свої зобов'язання). Для скасування контракту

неповнолітній особі достатньо заявити, що вона не бажає бути зв'язаною даним контрактом. Наприклад, неповнолітній може купити автомобіль, поїздити на ньому протягом кількох місяців, а потім прийняти рішення про скасування контракту. Він може повернути автомобіль і одержати назад свої гроші, навіть коли зіпсував його. Неповнолітня особа може навіть укласти угоду про те, що братиме уроки пілотування, а потім розірвати її, оскільки уроки пілотування не є матеріальними засобами.

Можливість неповнолітніх осіб щодо скасування контрактів має певні обмеження. Одне з них стосується контрактів, пов'язаних з матеріальними засобами. У більшості юрисдикцій, якщо неповнолітня особа розірве контракт після того, як одержить, наприклад, гроші, продавець може повернути їх розумну частину, яка, вірогідно, буде меншою, ніж договірна ціна. Іншими сферами, де звичайно обмежується право неповнолітніх на розрив контракту, є угоди щодо грошової підтримки дітей, добровільного призову на військову службу та позики на освіту. Крім того, навіть коли контракт може бути анульований, деякі суди визнають неповнолітню особу відповідальною за прибуток, отриманий з предмета, або за зниження його цінності.

Після досягнення повноліття неповнолітня особа може ратифікувати контракт, що був раніше заперечним, і зробити його законним. Невдача щодо анулювання контракту розглядається як його ратифікація. Колишній неповнолітній після досягнення повноліття може також ратифікувати раніше заперечний контракт навіть на словах, усно. І, нарешті, колишній неповнолітній, після досягнення повноліття, може ратифікувати контракт своєю поведінкою, наприклад, наполягаючи, щоб інша сторона діяла, або розпочавши виконання угоди.

Джерело: Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. – К.: Україна, 1999. – С. 366-367.

Розрізняються наступні категорії суб'єктів правовідносин: індивіди, організації та соціальні спільноти.

До *індивідів* належать громадяни держави, іноземні громадяни, особи без громадянства та особи з подвійним громадянством.

Громадяни держави. Наприклад, громадяни України доводять факт свого громадянства за допомогою паспорта громадянина України.

Іноземні громадяни. Наприклад, громадяни Венесуели доводять факт свого громадянства за допомогою паспорта. Крім того, вони повинні знаходитися за межами своєї країни, наприклад, в Україні.

Особи без громадянства (*апатриди*). Існує, принаймні, дві категорії осіб без громадянства. Перша категорія: особи, що не здатні довести факт свого громадянства (наприклад, загубили паспорт, знаходячись закордоном). Після доведення факту свого громадянства (паспорт знайшли) особа визнається іноземним громадянином або громадянином держави. Більш поширеною є інша категорія апатридів: особа, що здобула право на постійне проживання в іншій країні, однак не має права громадянства (не може голосувати тощо). Наприклад, уряд Аргентини дуже зацікавлений в освоєнні цілих земель Патагонії. Для цього він проводить політику заохочення еміграції в Аргентину. Емігранти, що приїждять у цю країну, легко здобувають право на постійне проживання в країні. Однак їм не зразу надається громадянство Аргентини: повинен пройти певний термін. В період, коли емігрант проживає в країні і ще не здобув її громадянства, його вважають особою без громадянства.

Особи з подвійним громадянством (*біпатриди*). Можна сказати, що існує також дві категорії біпатридів. Найпоширенішою є категорія біпатридів в симетричних федераціях: громадянин федерації і, одночасно, громадянин суб'єкта федерації. Однак буває так, що між окремими державами укладається угода про подвійне громадянство. Дуже часто це стосується осіб, що народилися від іноземних громадян в країнах, де визнається право крові. Якщо між державами є угода про подвійне громадянство, то така дитина, при досягненні певного віку має право, крім

громадянства своєї країни, ще й на громадянство країни свого народження. До речі, в свій час, деякі діячі пропонували ввести інститут подвійного громадянства в межах СНД: наприклад, особа, що мала родичів в двох республіках СНД, могла бути одночасно громадянином РФ та України або Казахстану та Білорусі. Ця пропозиція тоді не знайшла підтримки.

Таблиця 23.2.

Види суб'єктів права.

Суб'єкти права	Організації	Державні організації	Державні підприємства
			Державні установи
			Державні органи
			Держава в цілому
		Недержавні організації	Громадські організації
			Господарські організації
		Релігійні організації	
	Індивіди	Громадяни держави	
		Іноземні громадяни	
		Особи без громадянства	
		Особи з подвійним громадянством	
	Соціальні спільноти	Народ	
		Нація	
		Населення регіону	

Організації можуть бути державними та недержавними. До державних організацій, крім державних органів, установи і підприємств, належить і держава в цілому. До недержавних організацій належать громадські, господарські, релігійні організації тощо.

Так, суб'єктами адміністративного права можуть бути державні органи і установи, громадські і релігійні організації. Суб'єктами цивільного права – державні підприємства і господарські організації. Держава ж в цілому може бути суб'єктом міжнародного права.

До *соціальних спільнот* належать народ, нація, населення регіону.

Так, народ може бути суб'єктом конституційного права. Це можна проілюструвати на прикладі частин II і III статті 5 Конституції України, де зазначається: „Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати та змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами”¹³¹.

Правовий статус особи.

Іноді індивід називається фізичною особою. У даному випадку, категорія *фізичної особи* виявляється потрійно: як людина, як громадянин і як особистість.

Людина – продукт природи, суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури.

Громадянин – людина, що відноситься до населення конкретної держави і наділена нею юридичним статусом.

Особистість – індивід як продукт суспільства, що має стійку систему соціально значимих рис.

Протилежністю фізичної особи є особа юридична.

¹³¹ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – С. 4.

Стаття 80 Цивільного кодексу України визначає **юридичну особу** як організацію, що „...створена і зареєстрована у встановленому законом порядку”¹³².

Фізична і юридична особа є складовими поняттями категорії „особа”.

Говорячи про правовий статус *особи*, слід мати на увазі, що в його структуру входять такі елементи, як основні права, свободи, обов’язки, відповідальність тощо.

На нашу думку, основними елементами правового статусу особи є основні права і свободи, основні обов’язки та юридична відповідальність.

Основне право – користування конкретними соціальними благами (право на освіту).

Свобода – абстрактна ступінь володіння і вибору поведінки (свобода пересування).

Основний обов’язок – установлена Конституцією для задоволення життєвих інтересів усіх членів суспільства необхідність, що наказує кожній особі певний вид і міру належної поведінки, і відповідальність у випадку її невиконання.

Основні права і свободи можуть бути особистими, політичними та громадянськими. У свою чергу громадянські права і свободи можуть бути соціально-економічними та культурними.

Прикладами особистих прав і свобод є право на особисту безпеку, право на життя, свобода совісті тощо. Прикладами політичних прав і свобод – свобода думок і переконань, право на об’єднання в політичні організації, свобода слова тощо. Прикладами соціально-економічних прав і свобод є право власності, право на страйк, право на сприятливе навколишнє середовище, право на житло, право на гуманні умови праці тощо. І, нарешті, прикладами культурних прав і свобод є право на освіту, свобода творчості, вільний вибір виховання дітей тощо.

Щодо основних обов’язків, то серед них найвідомішими є обов’язок захищати Батьківщину, піклуватися про дітей і батьків, платити податки, берегти природу тощо.

¹³² Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року. – Х., 2003. – С. 27.

Але, незважаючи на вищезазначені структурні елементи правового статусу особи, основними є, усе ж таки, права і обов'язки. Саме тому можна дати наступне визначення правового статусу особи.

Правовий статус особи – це сукупність прав і обов'язків фізичних та юридичних осіб.

Виходячи з цього, розрізняється правовий статус фізичних осіб і правовий статус юридичних осіб.

Правовий статус *фізичних осіб* в Україні виражається у правовому статусі:

- Громадян України.
- Іноземних громадян.
- Осіб без громадянства.
- Осіб, яким надано притулок.

За характером правового регулювання виділяється загальний, галузевий і спеціальний правовий статус фізичної особи.

Загальний правовий статус визначається нормами всіх галузей права.

Галузевий правовий статус – нормами конкретної галузі права.

Спеціальний правовий статус визначається нормами спеціального законодавства (наприклад, правовий статус осіб, що потерпіли від Чорнобильської катастрофи).

Правовий статус *юридичних осіб* визначається їх компетенцією, тобто правами та обов'язками.

Свій правовий (внутрішній і міжнародний) статус має й держава. Внутрішній правовий статус держави визначається нормами конституційного права. Міжнародно-правовий статус – нормами і принципами міжнародного права.

Питання для самоконтролю.

1. Хто такі суб'єкти правовідносин?
2. Що таке правоздатність?
3. Що таке дієздатність?

4. Що таке угодоздатність?
5. Що таке деліктоздатність?
6. До якого віку триває часткова дієздатність?
7. До такого віку триває відносна дієздатність?
8. Хто вважається недієздатною особою?
9. Хто може бути обмеженим у дієздатності?
10. Які існують категорії суб'єктів правовідносин?
11. Що таке людина?
12. Що таке громадянин?
13. Що таке особистість?
14. Що таке юридична особа?
15. Що таке основне право?
16. Що таке свобода?
17. Що таке основний обов'язок?
18. Що таке правовий статус особи?
19. Чим визначається загальний правовий статус особи?
20. Чим визначається галузевий правовий статус особи?
21. Чим визначається спеціальний правовий статус особи?
22. Чим визначається правовий статус юридичної особи?
23. Який правовий статус притаманний державі?

§ 3. Об'єкти та зміст правовідносин.

Об'єкти правовідносин.

Люди вступають у правовідносини з метою задоволення своїх різноманітних інтересів та потреб з приводу матеріальних і духовних благ. Вони виступають у якості об'єктів правовідносин, досягнення яких здійснюється за допомогою суб'єктивних прав та обов'язків.

Об'єкт правовідносин – це те реальне благо, на використання або охорону якого спрямовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Визначення об'єкту правовідносин є досить складним завданням. Характеризуючи об'єкт, необхідно виходити з того, що правовідносини є особливими ідеологічними відносинами, шляхом яких норма права впливає на фактичні суспільні відносини. З цього випливає, що і норма права, і правовідносини мають своїм об'єктом фактичні суспільні відносини.

Залежно від суб'єктивних прав та юридичних обов'язків сторони будують свою поведінку. Ця поведінка має певну спрямованість, вона націлена на задоволення різноманітних законних інтересів особи, суспільства і держави.

У юридичній літературі існують різні точки зору на розуміння об'єкту правовідносин. Так, *моністична* точка зору припускає наявність лише одного об'єкта правовідносин – поведінку людини. *Плюралістична* ж позиція говорить про численність об'єктів правовідносин.

Саме з плюралістичної точки зору розрізняються такі види об'єктів правовідносин, як предмети матеріального світу, послуги виробничого і невиробничого характеру, продукти духовної й інтелектуальної творчості та особисті немайнові блага.

Предметами матеріального світу є речі та цінності. *Речі* – предмети матеріального світу, що мають просторові межі чи грошовий еквівалент. Наприклад, будинки, споруди, земельні ділянки тощо. *Цінності* – акції, облігації, векселя, гроші, приватизаційні чеки, дипломи, атестати тощо. Купівля-продаж, обмін, дарування, спадкування речей та цінностей є правовідносинами, де об'єктом є предмети матеріального світу.

Послугами виробничого та невиробничого характеру є дії або бездіяльність, а також результати діяння, тобто виконання роботи, що обумовлена договором (наприклад, договір підряду).

Продуктами духовної та інтелектуальної творчості є витвори мистецтва, науки, культури, живопису, кіно, інформація, комп'ютерні програми та інші

результати інтелектуальної діяльності. З приводу них виникають такі правовідносини як відвідання громадянами музеїв, бібліотек, виставок тощо, а також купівля книг та комп'ютерних програм. Як ми бачимо, у суб'єкта до об'єкта є інтерес духовний чи інтелектуальний.

Особистими немайновими благами – є ім'я, честь, гідність, життя, здоров'я, право на освіту тощо. Наприклад, між вчителем та учнем виникають правовідносини, об'єктом яких є не атестат, а освіта.

Зміст правовідносин.

Зміст правовідносин має двоїстий характер. Розрізняють *юридичний* і *фактичний* зміст.

Юридичний зміст правовідносин – це можливість певних дій правомочної особи, а також необхідність певних дій або необхідність утриматися від певних дій зобов'язаної особи.

Поряд з юридичним змістом правовідносин виділяють **фактичний зміст** – самі дії, у яких реалізуються права й обов'язки.

Якщо це пояснити на прикладі договору купівлі-продажу автомобіля, що був укладений між І. та П., то суб'єктивним правом І. є придбання ним права власності на автомобіль, а його юридичним обов'язком є необхідність сплатити певну суму за цей автомобіль. Суб'єктивним же правом П. стає право власності на зазначену суму, а юридичним обов'язком є необхідність передати автомобіль І. Ці суб'єктивні права та юридичні обов'язки становлять юридичний зміст правовідносин. Фактичний же зміст в зазначеному прикладі полягає в безпосередній передачі автомобіля та сплати грошей за нього.

Таким чином, юридичний зміст правовідносин – це суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Суб'єктивне право – це передбачена для правомочної особи з метою задоволення її інтересів міра можливої поведінки, забезпечена юридичними обов'язками інших осіб.

Суб'єктивне право характеризується наступними ознаками:

- Суб'єктивне право являє собою можливу поведінку, що передбачає як активні дії, так і бездіяльність.
- Оскільки воно виражає міру можливої поведінки, то воно обмежується рамками норми права.
- Воно здійснюється в інтересах правомочної особи.
- Суб'єктивне право забезпечується обов'язком іншої сторони.

Суб'єктивне право є складним утворенням, що має певну структуру. Її елементами є право на власні дії, право вимагати, право домагання та право користування.

Право на власні дії – це можливість позитивної поведінки самої правомочної особи.

Право вимагати – можливість вимагати відповідної поведінки від зобов'язаної особи з метою задоволення власних законних домагань.

Право домагання – можливість удатися до державного примусу у випадку невиконання зобов'язаною стороною свого обов'язку.

Право користування – можливість користуватися на основі даного права певними соціальними благами.

Юридичний обов'язок є запропонована зобов'язаній особі і забезпечена можливістю державного примусу міра необхідної поведінки, якій вона повинна слідувати в інтересах правомочної особи.

Юридичному обов'язку також притаманні наступні *ознаки*:

- Необхідна поведінка, здійснення якої прямо наказується нормою права.
- Міра необхідної поведінки, що здійснюється строго у рамках юридичної норми.
- Ця необхідна поведінка здійснюється в інтересах правомочної особи.
- Її виконання забезпечується державним примусом, а у випадку невиконання чи неналежного виконання настає юридична відповідальність.

Структура юридичного обов'язку поєднується із структурою суб'єктивного права. Її елементами є:

- необхідність здійснити певні активні дії або утриматись від них;
- необхідність для зобов'язаної особи відреагувати на законні вимоги правомочної особи, що були звернені до неї;
- необхідність потерпати від заходів державного примусу за неналежне виконання вимог правомочної особи;
- необхідність не перешкоджати контрагенту користуватися тим благом, на яке він має право.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке об'єкт правовідносин?
2. Що є предметами матеріального світу?
3. Що є послугами виробничого і невиробничого характеру?
4. Що є продуктами духовної та інтелектуальної творчості?
5. Що є особистими немайновими благами?
6. Що таке речі?
7. Що таке цінності?
8. Що таке юридичний зміст правовідносин?
9. Що таке фактичний зміст правовідносин?
10. Що таке суб'єктивне право?
11. Що таке право на власні дії?
12. Що таке право вимагати?
13. Що таке право домагання?
14. Що таке право користування?
15. Що таке юридичний обов'язок?

§ 4. Юридичні факти, презумпції і фікції.

Юридичні факти.

Правовідносини являють собою стійкі правові зв'язки, що проте не є статичними. Вони виникають, змінюються і припиняються за наявності певних обставин. Так, народження дитини, породжує у батьків правовідносини стосовно його виховання й утримування. Передумовами виникнення правовідносин є юридичні факти.

Юридичний факт – конкретна життєва обставина, із настанням якої норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Юридичному факту притаманні наступні ознаки:

- За своїм змістом юридичні факти являють собою реальні явища дійсності, їм притаманна конкретність та індивідуальність.
- Юридичними фактами виступають лише ті обставини, що так чи інакше стосуються прав і інтересів суспільства, держави, індивідів тощо, а тому потребують правової регламентації.
- Юридичні факти прямо передбачаються нормами права.
- Юридичні факти об'єктивовані, виражені зовні.
- Юридичні факти викликають передбачені законом правові наслідки.

Існує декілька основних класифікацій юридичних фактів.

Так, *за вольовою ознакою* юридичні факти можуть виражатися або у формі події, або ж у формі діяння.

Подія – це обставина, що, як юридичний факт, не залежить від волі і свідомості людей. До подій належить народження і смерть людини, рух часу, явища стихійного характеру. Юридичні факти-події являють собою, як правило, природні явища. Навіть якщо вони, так чи інакше, були викликані діяльністю людини (наприклад, вбивство), то норми права у рамках даних правовідносин пов'язують правові наслідки не з вказаним правопорушенням, а з послідуєчим процесом протікання й розгортання їх результатів.

Події можуть бути відносними і абсолютними.

Відносні події – це обставини, що викликані діяльністю людей, але в зазначених правовідносинах виступають незалежно від тих причин, що сприяли їх появі. Прикладом відносних подій є смерть через самогубство, що викликало юридичний факт – спадкування майна самогубця.

Абсолютні події – це обставини, що не викликані волею людей і не виступають у будь-якій залежності від неї. Прикладом абсолютної події є падіння метеориту на завод, яке викликало юридичний факт – необхідність для страхової компанії сплатити певну кількість грошей власнику заводу, що застрахував своє майно від падіння метеориту на завод.

Діяння – це юридичні факти, що залежать від волі та свідомості особи. Діяння може виражатися у формі дії та бездіяльності.

Дії – це юридичні факти, що залежать від волі та свідомості особи і виражаються в активній поведінці (укладання угоди).

Бездіяльність – це юридичні факти, що залежать від волі та свідомості особи і виражаються в пасивній поведінці (залишення в небезпеці).

За правовими наслідками юридичні факти можуть бути правостворюючими, правозмінюючими та правоприпиняючими.

Правостворюючі юридичні факти – це конкретні життєві обставини, із настанням яких норма права пов'язує виникнення правовідносин.

Правозмінюючі юридичні факти – це конкретні життєві обставини, із настанням яких норма права пов'язує зміну правовідносин.

Правоприпиняючі юридичні факти – це конкретні життєві обставини, із настанням яких норма права пов'язує припинення правовідносин.

За юридичною природою юридичні факти можуть бути правомірними і неправомірними. У свою чергу правомірні юридичні факти виражаються у формі юридичних актів та у формі юридичних вчинків, а неправомірні – у формі злочинів і проступків.

Юридичні акти – зовні виражені рішення людей, спрямовані на досягнення правового результату. Прикладом юридичного акту є цивільно-правова угода.

Юридичні вчинки – фактична поведінка людей, що складають зміст реальних життєвих відносин. Прикладом юридичного вчинку є безпосередня передача речей.

Таблиця 23.3.

Класифікація юридичних фактів.

Юридичні факти	Підстави для класифікації	Види юридичних фактів	Підвиди юридичних фактів
	За вольовою ознакою	Події	Відносні події
			Абсолютні події
		Діяння	Дії
			Бездіяльність
	За юридичною природою	Правомірні	Юридичні акти
			Юридичні вчинки
		Неправомірні	Злочини
			Проступки
	За наслідками	Правостворюючі	
		Правозмінюючі	
Правоприпиняючі			

Презумпції і фікції у праві.

Презумпція – закріплене у законодавстві припущення про наявність чи відсутність певного факту, що має юридичне значення.

Презумпції є важливим і досить гнучким інструментом регулювання правовідносин. Саме завдяки їм зникають сумніви про існування певного юридичного факту, оскільки у них:

- відображаються вихідні, принципові засади права;
- закладено механізм реалізації цих засад.

Для презумпцій характерними є наступні ознаки:

- 1) Закріплення у законодавстві.
- 2) Мають значення для правового регулювання.
- 3) Викликають правові наслідки.

Існує декілька класифікацій правових презумпцій, але основними серед них є поділ презумпції за сферою дії та за можливістю спростування.

Таблиця 23.4.

Види презумпцій.

Презумпції	
<i>За сферою дії</i>	<i>За можливістю спростування</i>
Загально-правові	Незаперечні
Міжгалузеві	Спростовні
Галузеві	

Так, *за сферою дії* презумпції можуть бути загально-правовими, міжгалузевими і галузевими.

До **загально-правових презумпцій** належить презумпція знання закону, що визначає припущення, згідно з яким всі громадяни зобов'язані знати закони і незнання закону не звільняє від відповідальності.

До **міжгалузевих презумпцій** належить презумпція невинуватості, яка стосується кримінального та адміністративного права. Вона означає закріплене в праві припущення, відповідно до якого кожний обвинувачуваний у вчиненні злочину вважається невинуватим, поки його вина не буде доведена в передбаченому законом порядку і установа вираком суду, що вступив в законну силу

До **галузевих презумпцій** належить презумпція вини відповідача, тобто відповідач вважається винним, якщо не доведе протилежного. Ця презумпція діє виключно в рамках цивільного права.

За можливістю спростування презумпції можуть бути незаперечними і спростовними.

Незаперечні презумпції – це закріплене в законі припущення про наявність чи відсутність певного факту, що не підлягає сумніву, а тому не потребує доказу. Прикладом такої презумпції є презумпція недієздатності неповнолітньої особи.

Спростовні презумпції – це закріплене в законі припущення про наявність чи відсутність факту, що має юридичне значення до тих пір, доки не буде встановлене інше. Прикладом спростовної презумпції є презумпція невинуватості.

<p>Правова фікція – фактично неіснуюче положення, що має юридичне значення в силу того, що право визнає його існуючим.</p>

Так, в римському праві існувала правова фікція – визнання іноземця римським громадянином, якщо він виступав позивачем чи відповідачем у цивільних угодах. Французьке право знає наступну правову фікцію: якщо дружина і чоловік загинули одночасно, то першим вважається померлим чоловік. Ця фікція потрібна для того, щоб встановити чіткий порядок спадкування. За українським законодавством, днем смерті громадянина, оголошеного мертвим, вважається день набуття законної сили рішення суду про оголошення його мертвим.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке юридичний факт?
2. Які існують юридичні факти за вольовою ознакою?
3. Які існують юридичні факти за правовими наслідками?
4. Які існують юридичні факти за юридичною природою?
5. Які існують види подій?
6. Які існують види діянь?
7. Які існують види правомірних юридичних фактів?
8. Які існують види неправомірних юридичних фактів?
9. Що таке подія?
10. Що таке відносна подія?
11. Що таке абсолютна подія?
12. Що таке дія?
13. Що таке бездіяльність?
14. Що таке правостворюючий юридичний факт?
15. Що таке правозмінюючий юридичний факт?
16. Що таке правоприпиняючий юридичний факт?
17. Що таке юридичні акти?
18. Що таке юридичні вчинки?
19. Що таке презумпція?
20. Які існують класифікації презумпцій?
21. Що таке незаперечні презумпції?
22. Що таке спростовні презумпції?
23. Що таке правова фікція?

Дискусійні завдання:

1. Порівняти громадянина України як громадянина держави та як іноземного громадянина і відповідати на

запитання: Що саме дозволяє говорити про громадянина України як громадянина держави?

2. Порівняти моністичну і плюралістичну точку зору на об'єкт правовідносин і відповісти на запитання: Яка точка зору є більш вірною і чому?

ГЛАВА 24. Правова поведінка і юридична відповідальність

План.

1. Правова і правомірна поведінка.
2. Правопорушення.
3. Юридична відповідальність.

§ 1. Правова і правомірна поведінка.

Правова поведінка.

Поведінка визначається як процес взаємодії живих істот з навколишнім середовищем, опосередкований їх зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю.

Право, поряд з мораллю, прагне до соціальної оцінки відносин, що складаються у різних сферах, використовуючи при цьому власні, юридичні критерії. Саме тому ту поведінку, що складається у сфері реалізації права, називають правовою.

<p>Правова поведінка – це поведінка суб'єктів суспільних відносин, яка відповідає вимогам права.</p>

Правова поведінка має ряд ознак, що можуть бути як загальними, так і юридичними. До загальних ознак належить соціальна значущість та психологізм (суб'єктивність).

Соціальна значущість – у силу своєї соціальної значимості всякий людський вчинок породжує реакцію тих, хто знаходиться навколо людини: схвалення або осуд.

Психологізм, суб'єктивність – залежно від співвідношення своїх дій із наявними нормами, суб'єкт приймає рішення, що визначає напрямок і інтенсивність поведінки.

Юридичними ознаками правової поведінки є правова регламентація; підконтрольність політичних партій державі в особі правоохоронних органів та органів застосування права; наявність юридичних наслідків як позитивного, так і негативного характеру.

Під **правовою регламентацією** розуміються об'єктивні і суб'єктивні моменти поведінки, що відображаються в правових розпорядженнях.

Видами правової поведінки є правомірна поведінка, правопорушення, зловживання правом та об'єктивно-протиправне діяння.

Зловживання правом – вживання права на зло в тих випадках, коли правомочний суб'єкт володіє суб'єктивним правом, діє в його межах, але наносить якийсь збиток правам інших осіб або суспільству в цілому.

Зловживанню правом притаманна низка ознак.

Наявність у особи суб'єктивних прав. Уявимо дві земельні ділянки. Власники цих ділянок – І. і П. – мають на них право приватної власності.

Діяльність по реалізації цих прав. Як відомо, право власності складається з права володіти, користуватися і розпоряджатися майном. В даному випадку це – право володіти земельною ділянкою, користуватися і розпоряджатися нею.

Використання прав у протиріччя їхньому соціальному призначенню або заподіяння цим збитку суспільним або особистим інтересам. І. побудував оранжерею для сонцелюбних рослин на своїй ділянці, а П. збудував великий котедж, який закрив сонце і тим самим погіршив стан рослин І.

Відсутність порушення конкретних юридичних заборон або обов'язків. В даному випадку не було порушено юридичних заборон і П. врешті-решт не був зобов'язаний враховувати волю І.

Встановлення факту зловживання компетентним органом застосування права. І. звернувся до місцевого виконкому, який встановив факт наявності котеджу, що порушує право власності І. на рослини.

Настання юридичних наслідків. Після цього І. має право звернутися до суду з так званим негаторним позовом, який пов'язано не лише з вимогою усунення

певних порушень прав власника, але й відшкодування спричинених ними збитків. Згідно з презумпцією вини відповідача, П. повинен довести, що він не порушував прав І. і не зловживав своїм правом.

Об'єктивно-протиправне діяння – дія або бездіяльність, що порушує норму права, але не тягне юридичної відповідальності.

Видами об'єктивно-протиправного діяння є протиправне діяння недієздатної особи (наприклад, малолітньої) чи безвинне діяння (наприклад, діяння психічно хворої людини).

Таблиця 24.1.

Види правової поведінки з точки зору юридичного позитивізму.

Відповідає правовим вимогам	Суперечить правовим вимогам
1) Правомірна поведінка.	1) Правопорушення.
2) Зловживання правом.	2) Об'єктивно-протиправне діяння.

Таблиця 24.2.

Види правової поведінки з точки зору природно-правової доктрини.

Відповідає правовим вимогам	Суперечить правовим вимогам
1) Правомірна поведінка.	1) Правопорушення.
	2) Зловживання правом.
	3) Об'єктивно-протиправне діяння.

Будь-яка поведінка особи може тягнути за собою соціальну відповідальність.

Соціальна відповідальність – це суспільні відносини між суб'єктом і контролюючою його інстанцією.

Соціальну відповідальність розглядають у двох аспектах: позитивному і негативному.

У позитивному (**проспективному**) аспекті відповідальність характеризує позитивне ставлення особи до скоєних нею вчинків. Це – розуміння важливості своїх дій для суспільства, бажання і прагнення виконати їхній якнайкраще, ефективніше, швидше. Коли ми говоримо про проспективну відповідальність ми маємо на увазі наступне: “Ця людина відповідально ставиться до своєї справи: до роботи, до навчання тощо”.

У негативному (**ретроспективному**) аспекті відповідальність характеризується не тільки усвідомленням її особою, але і зовнішнім впливом з боку суспільства, держави, інших осіб за вже зроблене. Коли ми говоримо про ретроспективну відповідальність, ми маємо на увазі, що це відповідальність за вже скоєне порушення суспільного порядку. Така відповідальність може бути моральною, юридичною тощо.

Правомірна поведінка.

Як правило, люди добровільно виконують приписи норм права. Це означає, що вони діють правомірно.

<p>Правомірна поведінка – це поведінка, яка відповідає приписам правових норм.</p>

Ознаки правомірної поведінки:

- Правомірна поведінка відповідає вимогам правових норм, тобто слід робити те, що або дозволено законом, або ним не заборонено.
- Правомірна поведінка зазвичай соціально корисна, тобто приносить користь суспільству.

Таблиця 24.3.

Види правомірної поведінки.

Правомірна поведінка	За юридичним закріпленням	Об'єктивно-необхідна
		Бажана для суспільства
		Соціально припустима
	За об'єктивною стороною	Активна
		Пасивна
	За суб'єктом	Індивідуальна
		Групова
	За формою реалізації норми права	Дотримання заборон
		Виконання обов'язків
		Використання суб'єктивних прав
	За суб'єктивною стороною	Соціально активна
		Законослухняна
		Конформістська
		Маргінальна
		Звична

Існує декілька класифікацій видів правомірної поведінки: за юридичним закріпленням, за об'єктивною і суб'єктивною стороною, за суб'єктом, за формою реалізації норм права.

Так, за юридичним закріпленням правомірна поведінка є об'єктивно-необхідною, бажаною для суспільства і соціально-припустимою.

Прикладом об'єктивно-необхідної правомірної поведінки є захист Батьківщини. Цей різновид правомірної поведінки є об'єктивно-необхідним у силу того, що якщо не захищати Батьківщину, то гине держава, а з нею право.

Бажаною для суспільства правомірною поведінкою є участь громадян держави у виборах. Це пояснюється тим, що в умовах демократії вибори дозволяють привести до влади компетентних осіб, які будуть гарно піклуватися про суспільство.

Соціально припустимою правомірною поведінкою є розлучення.

За об'єктивною стороною правомірна поведінка є активною чи пасивною.

Активна – активна дія, що виникає на основі зобов'язуючих чи управомочуючих норм. Прикладом такої поведінки є сплата податків чи захист Батьківщини.

Пасивна – бездіяльність, що виникає на основі забороняючих норм. Для пасивної правомірної поведінки досить самого факту утримання від правопорушень.

За суб'єктом правомірна поведінка може бути індивідуальною чи груповою.

Індивідуальна правомірна поведінка є правомірною поведінкою одного. Наприклад, сплата податків окремим громадянином України.

Групова правомірна поведінка є правомірною поведінкою групи людей. Наприклад, армія захищає Батьківщину.

За формою реалізації норм права правомірна поведінка виражається у формі дотримання заборон, використання суб'єктивних прав та виконання обов'язку.

І, нарешті, найцікавішою є правомірна поведінка *за суб'єктивною стороною*. За цією підставою вона може поділятися на соціально-активну, законослухняну, конформістську, маргінальну та звичну.

Соціально-активна правомірна поведінка характеризується прагненням принести користь суспільству. Наприклад, активні збройні дії, спрямовані на захист Батьківщини.

Законослухняна правомірна поведінка характеризується свідомим підпорядкуванням закону. Наприклад, оплата проїзду в суспільному транспорті.

Конформістська правомірна поведінка витікає з прагнення робити як усі. Наприклад, переходити вулицю на зелений колір світлофору.

Маргінальна правомірна поведінка викликається страхом перед покаранням. Наприклад, деякі особи не вчиняють злочин, боячись покарання за нього.

Корислива правомірна поведінка викликається міркуваннями особистої вигоди. Наприклад, деякі громадяни голосують за того чи іншого кандидата, вважаючи, що той стане лобіювати їх інтереси.

Звична правомірна поведінка є такою, що стала звичною у силу багатократного повторення. Наприклад, дотримання більшості заборон.

Питання для самоконтролю.

- 1) Що таке правова поведінка?
- 2) Що означає соціальна значущість правової поведінки?
- 3) Що таке психологізм чи суб'єктивність правової поведінки?
- 4) Що розуміється під правовою регламентацією?
- 5) Що таке зловживання правом?
- 6) Що таке об'єктивно-протиправне діяння?
- 7) Що таке соціальна відповідальність?
- 8) Які існують аспекти соціальної відповідальності?
- 9) Що таке правомірна поведінка?
- 10) Які є види правомірної поведінки за юридичним закріпленням?
- 11) Які є види правомірної поведінки за об'єктивною стороною?
- 12) Які є види правомірної поведінки за суб'єктом?
- 13) Які є види правомірної поведінки за формою реалізації норм права?
- 14) Які є види правомірної поведінки за суб'єктивною стороною?
- 15) Що таке активна правомірна поведінка?
- 16) Що таке пасивна правомірна поведінка?

- 17) Що таке індивідуальна правомірна поведінка?
- 18) Що таке групова правомірна поведінка?
- 19) Чим характеризується соціально активна правомірна поведінка?
- 20) Чим характеризується законослухняна правомірна поведінка?
- 21) З чого витікає конформістська правомірна поведінка?
- 22) Чим викликається маргінальна правомірна поведінка?
- 23) Що таке звична правомірна поведінка?
- 24) Чим викликана корислива правомірна поведінка?

§ 2. Правопорушення.

Характеристика правопорушення.

Протилежністю суспільно-корисної, правомірної поведінки є неправомірна. Вона характеризується суспільністю шкідливістю для приватних і суспільних інтересів та цінностей, що охороняються правом, посягають на умови існування суспільства, створює загрозу правопорядку у цілому.

Оскільки такі діяння вчиняються всупереч правовим заборонам, вони визнаються правопорушеннями.

Правопорушення – це суспільно небезпечне або шкідливе діяння (дія або бездіяльність), яке порушує норму права.

Правопорушенню притаманні низка ознак.

- В умовах правопорушення акт поведінки виражається в дії або в бездіяльності. Дія – активна поведінка, спрямована на досягнення певного протиправного результату (робити те, що законом заборонено). Бездіяльність – пасивна поведінка (не робити те, що закон зобов’язує зробити). Думки, почуття, переконання не можуть бути правопорушеннями.

- Правопорушення є тільки вольовими діяннями, тобто залежать від волі і свідомості учасників, здійснюються ними добровільно. Це означає, що суб'єкт усвідомлює, що він робить (не робить) і прагне це зробити (не зробити).
- Індивід усвідомлює, що діє протиправно, діє винно. Індивід усвідомлює, що він порушує ті норми права, що діють у державі. Є правило: незнання закону не звільняє від відповідальності. В даному випадку, мається на увазі, що незнання закону, який був опублікований у ЗМІ, не звільняє правопорушника від відповідальності.
- Ця дія або бездіяльність протиправна, тобто порушує вимоги норм права. *Зазначена* дія чи бездіяльність повинна бути зафіксована в діючих джерелах права.
- Правопорушення завжди соціально негативне, суспільно шкідливе, тобто приносить шкоду чиїмось інтересам (особистості, організації, державі тощо). Правопорушення поділяються на злочини і проступки.

Таблиця 24.4.

Види правопорушень.

Правопорушення	
<i>Злочини</i>	<i>Проступки:</i>
	Адміністративні правопорушення
	Цивільно-правові делікти
	Дисциплінарні проступки
	Процесуальні проступки
	Міжнародні правопорушення

Злочини – суспільно небезпечні діяння, карні в кримінальному порядку. В Ірані до злочинів відносяться порушення шаріату (ісламського права) жінками

(якщо жінка вийшла на вулицю, не покривши обличчя). В Венесуелі ще до середини 90-х років до злочинів відносився адюльтер (подружня зрада) з боку жінки тощо. В Україні до злочинів відносяться крадіжка, зґвалтування, державна зрада, вбивство тощо.

Приклад 24.1.

Свідчення П. Ломейка стосовно вбивства його дружини мурашками (лат. форміка).

Нікого в житті я так не кохав, як її. І ні до кого не відчував таких приступів ненависті. Вона приходила до мене, і йшла – коли хотіла. Можливо, зустрічалася з кимсь, потім залишала...

Миритися – ось що їй подобалось! Знову відчуті хвилюючі дні зближення. Я реагував постійно однаково – холодний тон, суха манера спілкування. Це її лише підбадьорювало. Вона спрямовувала на мене усі свої чари. І я, зрозуміло, складав зброю. І, переконавшись у моїй покорі, вона знову ставилась до мене байдуже, виказуючи нудьгу та зневагу...

Вікторія вважала, що виконала свій життєвий обов'язок – дитинством без батьків, першим невдалим шлюбом, минулими розчаруваннями. Вона не бажала знати жодних зобов'язань. Лише права. Найбільше мене дратувала її постійна невдячність. Коли Вікторія залишала чергову службу, мені доводилося утримувати її та сина, а іноді й допомагати куди-небудь влаштуватися... Утім не в тому річ. Я був готовий і не на таке заради неї. Але вона приймала все це як належне. За стільки років не раз не сказати: „Дякую”!

...Тепер розумію – обидва були гарні. Вона вела себе так від злості, від безсилля. Вона відчувала: я не належу їй. Мені слід було довести зворотне. Рішуче, по-чоловічому...

І все ж таки вона запропонувала п е р ш о ю. Їй не відмовиш у чутливості. Зрозуміти, як тяжко тридцяти трирічному холостяку, анахорету-

вченому сказати: „Давай одружимося”, на це здатна не кожна жінка. Віка зробила за мене дев'ять кроків з необхідних десяти. І я злякався. Я висловив собі багато доводів „проти”, у тому числі і міщанські погляди моєї матері.

...Боронь боже, я не ревнував її до цього колишнього спортсмена. Але така публічна демонстрація... Помста за мою слинявість? Поза усяких сумнівів... І однак же в ті хвилини я забув про все. Мені хотілося принизити її. В мене руки чесалися від бажання наздогнати її, вчепитися, скинути із сходів...

Тобто наяву я б ніколи не зробив щось на зразок цього. Так би й перегоріло в мені все. Але я уявив з убивчою ясністю. Саме так я наздоганяю її і...

Можливо мене це бажання і наверх повело. Чи то втішити себе розраховував, чи то більше роззлостити... Найжахливіші хвилини у моєму житті...

Цей... Костянтин схопив мене за руки, став щось лопотіти, виправдовуватись... Мені здається, я пройшов крізь нього немов крізь повітря.

...Я часто ходив до неї розмовляти. Навіть жалітися. Вона була для мене особою жіночої статі. Безлика шелестка богиня. Я перейшов галявину і встав навколішки: і вона, як завжди, обійняла мене. Ніжний лоскіт лапок та вусиків по усьому тілу, таке дружелюбне... Я плакав та сповідався. А потім, чомусь впевнений в її абсолютній підтримці та розумінні, подякував і пішов. Я не міг повернутися у цей дім; для мене він був священним, тут проходили мої найкращі часи; тепер вітвар сплюндрували... Ходив лісом, розповідав вголос вірші, то проклинав Віку, то оплакував... Злякався чогось, кинувся крізь чащу напролом; вже абсолютно обмираючи від жаху, дібрався до шосе. Одна думка не давала мені спокою: повернутися до міста. Йшов узбіччям, доки не настав ранок. І назустріч... з сиреною, з мигалками... міліцейські машини.

Одна, друга. Потім пожежні – і знову міліція. Хіба я міг передбачити, хоча б віддалено...

...Безглуздо вважати, що Форміка зрозуміє мої слова і візьметься відомстити за образу. Відбулося інше. Ф е р о м о н и! Наше дихання, піт, сльози – це також феромони, хімічні сигнали. Вони малюють точну картину стану людини. Ми настільки бездарні, що не вміємо читати послання наших заліз. А вона навчилася за роки спілкування зі мною. І я знав це. Форміка блискуче відчувала мої бажання, навіть ті, що й словами не висловиш. Забути про її казкову чутливість – ось у чому мій злочин! Вона торкалася мене десятками тисяч своїх шустрих „клітин”, і в її свідомості склався образ. Годувальник у небезпеці. Він хоче, проте не може побороти ворога. Ворог у будинку. Годувальника слід рятувати. Не знаю – чи то з дружніх спонукань, але напевно і з метою, щоб не позбавитись піклування та основного джерела їжі... Я міг мовчати, хімія мого організму кричала: „Вбивай!” І Форміка виконала команду. З тією докладністю та ретельністю, що притаманні мурашникам.

Джерело: Дмитрук А. Форміка // Фантастика-85. – М.: Молодая гвардія, 1985. – С. 190-191.

Проступки – діяння, що не караються в кримінальному порядку.

До проступків належать адміністративні, цивільно-правові, дисциплінарні, процесуальні, міжнародні тощо.

Адміністративні правопорушення (адміністративні проступки) – протиправне винне діяння, що посягає на певну категорію відносин і за яке законодавством передбачається адміністративна відповідальність. Прикладом адміністративного правопорушення є проїзд у суспільному транспорті без квитка.

Цивільно-правові делікти (цивільно-правові проступки) – протиправні діяння, що наносять шкоду урегульованим нормами цивільного права майновим і зв'язаним із ними особистим немайновим відносинам. Прикладом цивільно-

правового делікту є невиконання зобов'язань за договором. Наприклад, втрата, нестача чи пошкодження майна охоронцем, що був зобов'язаний його охороняти за договором схову.

Дисциплінарні проступки – протиправне винне невиконання робітником або службовцем своїх трудових або службових обов'язків, яке порушує правила внутрішнього трудового розпорядку. Прикладом може бути прогул.

Процесуальні порушення (кримінально-процесуальні правопорушення, цивільно-процесуальні правопорушення) – протиправне, винне порушення процесуального (кримінального та цивільного) законодавства. Прикладом може бути проголошення обшуку виїмкою.

Міжнародне правопорушення – протиправне діяння, яке полягає у порушенні державою чи іншим суб'єктом міжнародного права своїх міжнародних зобов'язань.

Юридичний склад правопорушення.

Можна говорити про правопорушення лише у випадку, коли у наявності є всі елементи складу правопорушення.

Сукупність ознак правопорушення в єдності його об'єктивної та суб'єктивної сторони, необхідних і достатніх для покладання юридичної відповідальності на суб'єкта, визначається як **склад правопорушення**.

Він містить у собі такі елементи як суб'єкт правопорушення, об'єкт правопорушення, об'єктивну і суб'єктивну сторону правопорушення.

Суб'єкт правопорушення – деліктоздатна фізична особа або організація, що вчиняє правопорушення. Деліктоздатність означає здатність відповідати за свої вчинки. Фізична особа – індивід. Фізична особа та організація несуть цивільно-правову відповідальність. Кримінальну ж відповідальність несуть лише фізичні особи. Таким чином, суб'єктом злочину може бути лише фізична особа. Організація не здатна нести кримінальної відповідальності. Навіть засуджуючи злочинні угруповання, до кримінальної відповідальності притягуються лише фізичні особи,

що входять до їхнього складу. Єдиний раз, коли організації були визнані злочинними: події Нюрнберзького судового процесу, під час якого трибунал оголосив НСДАП, Гестапо, СД, СС та інші злочинними організаціями. Це означало, що кожен член цих організацій: від Гітлера до останнього прибиральника чи кухаря, по суті, були визнані злочинцями. Проте, слід пам'ятати, що членами нацистської партії були Й. фон Риббентроп і О. Шиндлер. Й. фон Риббентроп засобами зовнішньої політики розчищав шлях до Другої світової війни, яка знищила колосальну кількість слов'ян, євреїв та германців. О. Шиндлер за допомогою хабарів викупив 1200 євреїв, врятувавши їх таким чином від газових камер. Й. фон Риббентропа судили на Нюрнберзькому судовому процесі. Вироком була смертна кара через повішання. Після цього його тіло перевезли до Мюнхена, спалили там у печі крематорію, а попіл розвіяли. О. Шиндлер в 50-х роках приїздив до Ізраїлю. Його запросили посадити дерево в алеї праведників і врешті-решт іудейські первосвященики його канонізували. Похований О. Шиндлер в Єрусалимі: єдиний німець, що удостоєний такої честі.

З точки зору визнання нацистської партії злочинною організацією злочинцями є і Й. фон Риббентроп, і О. Шиндлер.

Аналогічною стала б доля членів КПРС у випадку визнання її злочинною організацією: всі комуністи (навіть герої Великої Вітчизняної війни) були б визнані злочинцями.

Об'єкт правопорушення – ті суспільні відносини, що порушуються при правопорушенні. Такими відносинами є право власності, право на життя, політичні, трудові, громадянські та інші права, свободи й обов'язки. Слід мати на увазі, що в кримінальному праві є поняття предмету злочину. Розглянемо це на прикладі. Художник С. вкрав в запаснику музею картину Леонардо да Вінчі, яка вже частково була з'їдена щурами. С. реставрував картину. Однак, після того, як було з'ясовано місце знаходження картини, С. було притягнуто до кримінальної відповідальності за крадіжку. В даному випадку картина є предметом злочину, а право власності на неї

– об’єктом. І хоча для картини така крадіжка була досить позитивною, злочин все ж таки був.

Таблиця 24.5.

Об’єктивна сторона правопорушення.

	<i>Вид правопорушення за об’єктивною стороною</i>	<i>Характерні риси</i>
Об’єктивна сторона правопорушення	Пряпорушення з матеріальним складом	Діяння Наслідки Причинний зв’язок між діянням та наслідками
	Пряпорушення з формальним складом	Діяння

Об’єктивна сторона правопорушення – зовнішній вираз правопорушення. Зовні правопорушення виражається у формі матеріального складу і формального складу.

Пряпорушення **матеріального** складу вважається скоєним, якщо в наявності є протиправне діяння, його соціально негативні наслідки і причинно-слідчий зв’язок між ними. Розглянемо вбивство за допомогою снайперської гвинтівки. Є протиправне діяння: постріл із снайперської гвинтівки. Є соціально-негативний наслідок – смерть жертви. Є причинно-слідчий зв’язок між ними – жертва померла від того, що в неї влучила куля.

Пряпорушення **формального** складу є скоєним, якщо в наявності є хоча б протиправне діяння, навіть якщо немає наслідків цього діяння.

В 1994 році в Японії помер напівлегендарний основоположник кьокусинкай (жорстке контактне карате) Ояма Масутацу. Він прославився тим, що, рекламуючи свій стиль в Європі, у 1962 році в Іспанії виступив у своєрідній кориді: бій з биками голими руками. Ояма трьох биків забив на смерть, а іншим зрубав роги вдаром рука-меч (ребром долоні). Це – необхідне пояснення для того фантастичного прикладу (насправді цього випадку не було), який би проілюстрував правопорушення з формальним складом.

Уявимо собі: йде Ояма по вулиці, а назустріч йому вибігає озброєна пістолетом людина. З криком: “Давай гаманець”, вона кидається до Оями. Захищаючись, Ояма калічить нападника. Після того, як нападник вийде з лікарні, він піде у тюрму. Чому? Річ у тому, що з моменту його озброєної вимоги: “Давай гаманець”, він скоїв злочин, що носить назву розбійного нападу – злочину з формальним складом, для якого не обов’язковим є наявність соціально-негативних наслідків.

Суб’єктивна сторона правопорушення – вина, мотив і мета.

Мотив – спонукальні причини, що підштовхнули правопорушника до вчинення правопорушення. Найпоширенішими мотивами є користь, помста, хуліганство тощо.

Мета – той результат, що бажав досягти правопорушник при вчиненні правопорушення. Так метою при користі є заволодіння майном.

Вина – психічне ставлення особи до скоєного нею правопорушення. Як правило, суб’єктивна сторона правопорушення виражається саме в вині. Мотив і мета – факультативні елементи суб’єктивної сторони складу правопорушення. Вина – обов’язковий. Вона виражається у формі умислу і необережності.

Умисел може бути прямим і непрямим.

Прямий умисел – особа усвідомлює факт свого діяння, передбачає настання соціально-негативних наслідків свого діяння і бажає їхнього настання. Так, у

випадку вбивство за допомогою снайперської гвинтівки суб'єкт усвідомлює, що він стріляє, передбачає смерть жертви і бажає їй смерті.

Непрямий – особа усвідомлює факт свого діяння, передбачає настання соціально-негативних наслідків свого діяння і свідомо припускає їх настання або ставиться до них байдуже. Так, при політичному теракті у людному місці за допомогою бомби, терорист усвідомлює те, що він закладає бомбу, передбачає загибель багатьох жертв і ставиться до цього байдуже, адже головне для нього – заявити про себе, про свої погляди, про свою програму.

Необережність може виражатися у формі самовпевненості і у формі недбалості.

Самовпевненість – особа усвідомить факт свого діяння, передбачає настання соціально-негативних наслідків свого діяння, але самовпевнено розраховує на їхнє запобігання.

Так, П., який напередодні посперечався з І. з приводу ділянки, вирішив йому помститися. Побачивши, що І. заснув у своєму котеджі, П. підпалив будинок. Потім він казав, що розраховував на те, що І. зможе вчасно вийти з нього, але цього не сталося: І. задихнувся у диму. В даному випадку є вина у формі самовпевненості, адже П. усвідомлював те, що він підпалює будинок, передбачає загибель І. (врешті решт він говорив про те, що І. міг би й вискочити з будинку), але самовпевнено розраховує на те, що І. вискочить з будинку.

Недбалість – особа усвідомить факт свого діяння, але не передбачає соціально-негативних наслідків, хоча повинна і могла їх передбачати. Як правило, правопорушення з цією формою вини трапляються на будівництві при порушенні правил техніки безпеки.

Будівельник С., який приймав участь у будівництві нового багатоповерхового будинку, прибирав сміття на десятому поверсі. Зібравши щебінь, скло, розбиті цеглини, він вирішив не спускатися з десятого поверху,

а зберегти час і викинути сміття з десятого поверху. Глянувши вниз, С. подумки зазначив, що там нікого нема. Втім, він помітив, що внизу – не глуха стіна, а в наявності є лоджії та балкони. Проте це не завадило йому кинути сміття вниз, що він і зробив. В цей час через балкон на першому поверсі, зберігаючи час (не захотів йти через двері), виліз виконроб, який за декілька секунд до цього зняв каску. Сміття впало йому на голову, спричинивши тяжкі тілесні ушкодження. В даному випадку в наявності є недбалість, адже С. усвідомлював те, що він викидає сміття з десятого поверху. І хоча він не передбачав появи виконроба, проте він повинен був і міг передбачити появу на першому поверсі будь-кого, хто ризикує підпасти під це сміття.

Без наявності хоча б одного елемента складу правопорушення, немає самого правопорушення. Розглянемо це на прикладі відсутності об'єкта правопорушення. І. вкрав на державному підприємстві А. деталь від станка і встановив цю деталь на станку державного підприємства Б., на якому він працював. В даному випадку право державної власності на цю деталь не порушується. Правда це не означає, що неможливо вчинити виндикаційний позов до підприємства А., тобто вимога повернення свого майна з чужого незаконного володіння. Нема об'єкта правопорушення – нема правопорушення.

Суб'єктивна сторона правопорушення			
Мотив	Вина		Мета
Форми вини			
<i>Прямий умисел</i>	<i>Непрямий умисел</i>	<i>Самовпевненість</i>	<i>Недбалість</i>

Суб'єкт розуміє свої дії	Суб'єкт розуміє свої дії	Суб'єкт розуміє свої дії	Суб'єкт розуміє свої дії
Передбачає наслідки	Передбачає наслідки	Передбачає наслідки	Не передбачає наслідків
Прагне їх настання	Свідомо їх припускає або ставить до них байдуже	Самовпевнено розраховує на їх запобігання	Міг та повинен був передбачити їх настання

Рис 24.1. Суб'єктивна сторона правопорушення.

Інший приклад пов'язано з відсутністю об'єктивної сторони правопорушення. Уявимо фантастичну ситуацію. Престарілий І. зробив зауваження молодому хулігану П. Взявши І. за лацкани піджака, П. відштовхнув його від себе. І., впавши, вдарився об бордюр. Коли приїхала міліція, виявилось, що І. помер. П. могли засудити за вбивство з хуліганських мотивів, однак експертиза довела, що І. штовхнули, коли той був ще живий, однак на землю впав вже труп: І. помер від старості. В даному випадку є протиправна дія (поштовх хуліганом І.), наслідок (смерть І.). Однак нема причинного зв'язку між ними, а тому нема об'єктивної сторони правопорушення.

Відсутність суб'єктивної сторони дозволяє говорити про об'єктивно-протиправне діяння у формі безвинного діяння, а відсутність суб'єкту – у формі протиправного діяння недієздатної особи. Інша річ, коли нема суб'єкту правопорушення – нема того, хто скоює правопорушення.

Питання для самоконтролю.

- 1) Що таке правопорушення?
- 2) Що таке злочини?
- 3) Що таке проступки?
- 4) Що таке адміністративні правопорушення?

- 5) Що таке цивільно-правові делікти?
- 6) Що таке дисциплінарні проступки?
- 7) Що таке процесуальні порушення?
- 8) Що таке міжнародні правопорушення?
- 9) Що таке склад правопорушення?
- 10) Що таке суб'єкт правопорушення?
- 11) Що таке об'єкт правопорушення?
- 12) Що таке об'єктивна сторона правопорушення?
- 13) Що таке суб'єктивна сторона правопорушення?
- 14) Коли вважається скоєним правопорушення з матеріальним складом?
- 15) Коли вважається скоєним правопорушення з формальним складом?
- 16) Що таке мотив правопорушення?
- 17) Що таке мета правопорушення?
- 18) Що таке вина правопорушника?
- 19) Що таке прямий умисел?
- 20) Що таке непрямий умисел?
- 21) Що таке самовпевненість?
- 22) Що таке недбалість?

§ 3. Юридична відповідальність.

Поняття, ознаки і види юридичної відповідальності.

Як уже зазначалося вище, юридична відповідальність є ретроспективною. Проте, деякі правознавці вважають, що вона може бути і проспективною. Як приклад, вони наводять конституційну відповідальність депутатів за прийняті рішення. Проте, на нашу думку, у даному випадку ця відповідальність може носити моральний характер, але ж аж ніяк не юридичний.

Юридична відповідальність – це застосування уповноваженою особою до правопорушника передбачених санкцією юридичної норми міри державного примусу, вираженого у формі позбавлень особистого, організаційного або майнового характеру.

Ознаки юридичної відповідальності:

- Юридична відповідальність передбачає державний примус. Можна сказати, що юридична відповідальність – це обов’язок особи, що скоїла правопорушення, потерпати від певного негативного впливу з боку держави, яка примушує цю особу виконувати зазначений обов’язок. Такий примус, як правило, є правовим.
- Кількісні показники. Це означає, що юридична відповідальність – це не примус «взагалі», а певна «міра» такого примусу, чітко обкреслений його об’єм. Тут мається на увазі, що в законодавстві вказується певний термін ув’язнення чи певний розмір штрафу тощо.
- Наявність фактичної підстави. Фактичною підставою юридичної відповідальності є правопорушення. Юридична відповідальність зв’язана з правопорушенням, вона слідує за ним і звернена на правопорушника.
- Відповідальність тягне за собою негативні наслідки (позбавлення) для правопорушника. Такими наслідками є обмеження його прав (позбавлення волі, батьківських прав) та покладання на нього нових додаткових обов’язків (сплата певної суми, здійснення певних дій тощо).
- Характер і об’єм позбавлень встановлюється в санкції юридичної норми. Наприклад, недотримання нотаріальної форми угоди веде до визнання самої угоди недійсною.
- Покладання позбавлень, застосування державно-примусових мір здійснюється в ході правозастосовчої діяльності компетентним державним органом у строго визначеному законом порядку і формах. Це означає, що поза процесуальної форми юридична відповідальність неможлива.

В Україні найпоширенішими видами юридичної відповідальності є кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна і матеріальна.

Кримінальна відповідальність – настає за вироком суду на підставі Кримінально-процесуального Кодексу за вчинення злочину. Поширені види покарання: позбавлення волі, виправні роботи, штраф тощо. Так, наприклад, за вчинення вбивства з корисливих мотивів можлива кримінальна відповідальність у формі довічного позбавлення волі.

Адміністративна відповідальність – настає за постановою адміністративних органів на підставі Кодексу про адміністративні правопорушення за вчинення адміністративних проступків. Поширений вид покарання – штраф. Можливий адміністративний арешт терміном до 15 діб включно. Так, за безплатний проїзд за міському транспорті передбачено штраф.

Цивільно-правова відповідальність – настає за рішенням суду на підставі Цивільно-процесуального Кодексу за вчинення цивільно-правових деліктів. Поширені види покарання – пеня (штраф, неустойка), відшкодування шкоди. Може бути надолуження збитків. Так за невиконання зобов'язань за договором можлива цивільно-правова відповідальність у формі пені.

Дисциплінарна відповідальність – настає на підставі наказу адміністрації підприємства відповідно до Кодексу Законів про Працю за скоєння дисциплінарного проступку. Поширені види покарання: догана і звільнення. Так, за прогул (відсутність на робочому місці протягом більше трьох годин) встановлена дисциплінарна відповідальність у формі звільнення.

Матеріальна відповідальність – настає на підставі наказу адміністрації підприємства згідно з Кодексом Законів про Працю за заподіяння матеріального збитку підприємству. Поширений вид покарання – грошове стягнення. Матеріальна відповідальність може бути підвищеною, повною й обмеженою. Повна матеріальна відповідальність – матеріальний збиток підприємству стягується повністю безвідносно заробітної платні правопорушника. Підвищена матеріальна відповідальність – невеликий матеріальний збиток підприємству, установі,

організації стягується у кратному розмірі (наприклад, 5-кратному розмірі), але не більше середнього заробітку правопорушника. Обмежена матеріальна відповідальність – стягнення матеріального збитку обмежується розміром зарплатні правопорушника.

Вище вже згадувалось про конституційну відповідальність. Проте її прихильники вважають, що може існувати й ретроспективна конституційна відповідальність. Як приклад, вони наводять імпічмент Президенту, що є своєрідним варіантом ретроспективної конституційної відповідальності. Не намагаючись когось переконати, зазначимо, що імпічмент є нічим іншим як своєрідним варіантом дисциплінарної відповідальності Президента за неналежне виконання своїх обов'язків.

Принципи юридичної відповідальності.

До принципів юридичної відповідальності належить законність, справедливість, незворотність настання, доцільність, індивідуалізація покарання, відповідальність за вину і неприпустимість подвоєння покарання.

Принцип законності означає вимогу суворої і неухильної реалізації правових розпоряджень. Для визнання відповідальності юридичною важливе значення має дотримання правозастосовчими органами норм права.

Принцип **справедливості** складається з вимог:

- *Не можна призначати кримінальне покарання за проступки.* Мається на увазі, що не можна за безплатний проїзд у суспільному транспорті карати кримінальним порядком: позбавляти волі на декілька років чи страчувати.

- *Закон, що встановлює відповідальність або підсилює її, не має зворотної сили.* Пам'ятаєте приклад про кримінальну відповідальність за вбивство інопланетянина (глава 3 “Правові аксіоми”). В даному випадку закон, що встановлював би подібну кримінальну відповідальність, не поширювався б на вбивства інопланетян, що були скоєні до прийняття зазначеного закону.

- *Якщо шкода, заподіяний правопорушенням, має зворотний характер, юридична відповідальність повинна забезпечувати його надолуження.* Це, наприклад, можливо в трудовому праві, у випадку притягнення до матеріальної відповідальності, коли особа, що зламала станок на підприємстві несе матеріальну відповідальність у певному об'ємі. Це також можливо в цивільному праві, коли, за невиконання певних зобов'язань, особа повинна не лише відшкодування шкоди, а й відшкодування збитків.

- *За одне правопорушення можливо лише одне покарання.* Мається на увазі основне: позбавлення волі, смертна кара тощо. Додаткове покарання: конфіскація майна, позбавлення батьківських прав тощо, додається до основного і вважається одним видом покарання.

- *Відповідальність несе той, хто зробив правопорушення.* Мається на увазі, що ніхто не зобов'язаний відповідати за те правопорушення, що не скоїв. Тут є певні нюанси: за об'єктивно-протиправні діяння, скоєні психічно хворими чи малолітніми, юридичну відповідальність можуть нести їхні батьки, опікуни тощо.

- *Вид і міра покарання залежить від “ваги” правопорушення.* Наприклад, за вбивство при обтяжуючих обставинах покарання може бути досить суворим (до довічного ув'язнення), а за безплатний проїзд у міському транспорті – більш м'яким (штраф).

Незворотність настання – неминучість настання юридичної відповідальності за скоєне правопорушення. Мається на увазі, що юридична відповідальність “стоїть над шиєю” правопорушника, як той меч, що будь-якої миті зітне голову. Звісно, можливо ненастання покарання: відстрочка виконання вироку, умовне ув'язнення тощо. Однак це не означає, що принцип незворотності настання юридичної відповідальності є відсутнім. Навпаки: особа, що умовно осуджена, не має більш права скоювати будь-яке правопорушення (не обов'язково кримінального характеру). Коли особа скоює правопорушення, вона повинна знати, що рано чи пізно правосуддя візьме гору і її засудять.

Доцільність – неприпустимо звільнення правопорушника від юридичної відповідальності без законних підстав. Іноді буває так, що, під приводом доцільності, ефективності, політичних, ідеологічних і інших неправових мотивів, особу звільняють від покарання. Прикладом цього може бути амністія бандитів, громил та інших злочинців, що була проведена в 1917 році Ф. Керенським (так звані “керенські пташки”). Їх звільнили як жертв царизму.

Індивідуалізація покарання – відповідальність за скоєне правопорушення винний повинен нести сам. Це витікає з принципу справедливості. Крім того, тут мається на увазі, що не можна притягти “правопорушника взагалі” до юридичної відповідальності. Це обов’язково повинен бути конкретний правопорушник.

Відповідальність за вину – відповідальність може наступати лише при наявності вини правопорушника. Ця вина може бути у формі умислу або необережності.

Неприпустимість подвоєння відповідальності – неприпустимість поєднання двох і більш видів юридичної відповідальності за одне правопорушення. Останній принцип під сумнівом. Це пов’язано з тим, що деякі злочини можуть мати, крім покарання в кримінальному порядку, ще і цивільно-правові позови (заподіяння тяжких тілесних ушкоджень тощо).

Питання для самоконтролю.

- 1) Що таке юридична відповідальність?
- 2) За що настає кримінальна відповідальність?
- 3) За що настає адміністративна відповідальність?
- 4) За що настає цивільно-правова відповідальність?
- 5) За що настає матеріальна відповідальність?
- 6) За що настає дисциплінарна відповідальність?
- 7) Які існують принципи юридичної відповідальності?
- 8) Що означає принцип законності?

9) Що означає незворотність настання юридичної відповідальності?

10) Що означає доцільність юридичної відповідальності?

11) Що означає індивідуалізація покарання?

12) Що таке відповідальність за вину?

13) Що означає неприпустимість подвоєння відповідальності?

Дискусійні завдання:

1. Порівняйте таблиці 24.1. та 24.2. і вкажіть, яка з них, на Ваш погляд, є більш правильною і чому.

2. Проаналізуйте приклад 24.1. і вкажіть, чи вчинив Ломейко правопорушення і чому.

ГЛАВА 25. Правове регулювання.

План.

1. Загальна характеристика правового регулювання.
2. Механізм і стадії правового регулювання.
3. Правові засоби.

§ 1. Загальна характеристика правового регулювання

Правове регулювання і правовий вплив: співвідношення понять.

Системність суспільства як соціального утворення забезпечується за допомогою певної сукупності засобів, що визначаються як соціальні норми, котрі регламентують певну сферу суспільних відносин.

Серед засобів соціального впливу значне місце відводиться нормам права, які встановлюють форми, методи і можливості впливу держави на суб'єктів та надають соціальному регулюванню нових, більш досконаlih, ефективних якостей правового регулювання.

Правове регулювання – упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток, що здійснюється державою за допомогою права і сукупності правових засобів.

Приклад 25.1.

В. Бернхем про правове регулювання цінних паперів в США на федеральному рівні.

Більшість статей федерального законодавства про відкриті корпорації регулюють випуск та розпродажу цінних паперів. Головною метою такого регулювання є захист інвесторів, які їх купують. Це робиться двома шляхами. По-перше, корпорація, яка випускає акції, повинна публікувати достовірну

інформацію про себе. На відміну від інших товарів цінні папери не мають еквіваленту і можуть випускатися в необмеженій кількості. Вартість цінних паперів залежить від рентабельності або перспектив організації, яка їх випускає. Тому правдива інформація про компанію дуже важлива для її інвесторів. По-друге, федеральні закони гарантують доступ до інформації всім акціонерам. Так, закон передбачає штраф для тих, хто використовує спеціальну інформацію про корпорацію для продажу її цінних паперів.

Джерело: Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. – К.: Україна, 1999. – С. 493-494.

Слід мати на увазі, що правове регулювання – це особливий різновид соціального, що:

1. Має визначений предмет, тобто сферу відносин, які усвідомлюються суб'єктами і мають для них і суспільства важливе значення.

2. Здійснюється нормативно-закріпленими способами, які характеризують активне право суб'єкта, пасивний обов'язок не вчиняти протиправних дій та активний обов'язок вчиняти правомірні дії в інтересах правомочної особи.

3. Забезпечуються певними методами, які або координують дії учасників суспільних відносин, характеризуючи їх рівне положення в сфері права, або визначають їх субординаційну підлеглість у процесі використання прав та виконання обов'язків, підкреслюючи тим самим наявність у одного із суб'єктів владних повноважень.

4. Стосується діяльності визначених суб'єктів, якими можуть бути фізичні, юридичні і посадові особи, державні організації та держава у цілому.

5. Визначає межі державно-владного втручання в суспільні відносини, має цілеспрямований характер організаційного і упорядкованого плану.

6. здійснюється за допомогою спеціальної системи правових засобів.

Правове регулювання слід відрізнити від правового впливу.

Правовий вплив – це результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини за допомогою власне правових засобів та інших правових явищ.

У даному разі під власне правовими засобами розуміються норми права, правовідносини, акти правозастосування, а під іншими правовими явищами – правосвідомість, правова культура і принципи, правовий процес.

Правовий вплив здійснюється в різних сферах суспільного життя та знаходить відображення в інформаційних, виховних та інших ролях права. На відміну від правового регулювання, він пов'язаний із тими суспільними відносинами, які не регулюються правом, проте на які поширюється дія права. Правовий вплив формується не тільки за допомогою власне правових засобів, а й залежить від тієї правової культури, яка сформувалася у даному суспільстві. Це призводить до формування у типовій ситуації певного стандарту поведінки як безпосередньої умови формування законослухняної поведінки громадян. Правовий вплив мають не лише правові засоби впливу на суспільне життя, а й психологічні, інформаційні, ідеологічні та інші.

Структура правового регулювання.

Структура правового регулювання визначає предмет правового регулювання, методи, способи і типи правового регулювання.

Якщо вважати, що правове регулювання – це врегулювання нормами права певних суспільних відносин, то предметом правового регулювання є те, що регулює право (трудове право регулює трудові відносини). Як правило право регулює певну сферу суспільних відносин.

Предмет правового регулювання – це певні групи суспільних відносин, що входять у сферу правового регулювання.

До них відносяться:

1. Відносини людей щодо обміну цінностями.
2. Відносини щодо владного управління суспільством.
3. Відносини щодо забезпечення правопорядку.

4. Інші правовідносини.

Якщо предмет правового регулювання відповідає на питання: *що* саме регулює право?, то метод правового регулювання вже запитує інакше: *як* право регулює суспільні відносини?

Таблиця 25.1.

Структура правового регулювання.

Правове регулювання	Елемент структури правового регулювання	Вид
	Предмет правового регулювання	
Метод правового регулювання		Імперативний
		Диспозитивний
Способи правового регулювання		Заборона
		Дозвіл
		Зобов'язання
		Рекомендування
Тип правового регулювання		Загально-дозвільний
		Спеціально-дозвільний

Метод правового регулювання – сукупність юридичних способів, прийомів впливу права на суспільні відносини, обумовлені їх характером.

У зв'язку з тим, що кожній галузі права притаманним є свій метод або поєднання методів правового регулювання, в теорії держави і права виділяється два методи правового регулювання: імперативний і диспозитивний.

Імперативний метод – метод централізованого регулювання, що базується на відносинах субординації між учасниками суспільних відносин. Зазначений метод

використовується у галузях публічного права (конституційне, адміністративне, кримінальне право).

Диспозитивний метод – метод децентралізованого регулювання, що будується на координації мети і інтересів сторін в суспільних відносинах. Зазначений метод використовується у галузях приватного права (цивільне, сімейне, трудове право).

Складовими методів правового регулювання є способи правового регулювання.

Способи правового регулювання – це шляхи юридичного впливу, що виражаються у юридичних нормах та інших елементах правової системи.

Способи правового регулювання визначаються характером припису, зафіксованого у нормі права, способом впливу на поведінку людей. У юриспруденції зазвичай виділяють три способи правового впливу: заборона, дозвіл, зобов'язання.

Заборона – юридична необхідність утримуватись від певної поведінки. Приклади заборони викладаються у Особливій частині Кримінального кодексу України.

Зобов'язання – юридично закріплена необхідність певної поведінки в тих чи інших умовах та обставинах. Наприклад, частина 1 статті 662 Цивільного кодексу України передбачає: „Продавець зобов'язаний передати покупцеві товар, визначений договором купівлі-продажу”¹³³.

Дозвіл – надання суб'єкту права на здійснення певних дій. Прикладом здійснення правового регулювання за допомогою цього способу є норма, що міститься у частині III статті 27 Конституції України: „Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань”¹³⁴.

Своєрідним факультативним способом правового регулювання є рекомендація, тобто своєрідна „порада” держави, що і як варто робити.

¹³³ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року. – Х., 2003. – С. 207.

¹³⁴ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – С. 11.

Застосування того чи іншого способу правового регулювання залежить від типу правового регулювання.

Тип правового регулювання – це особливий порядок правового регулювання, що виражається у певному поєднанні способів і створює стан більшого чи меншого сприяння для задоволення інтересів суб'єктів права.

Залежно від спрямованості та характеру правового впливу, які обумовлені домінуванням конкретного способу правового регулювання (дозвіл або заборона), виділяють два типи правового регулювання: загально-дозвільний і спеціально-дозвільний.

Загально-дозвільний тип правового регулювання заснований на формулі „дозволене усе, крім забороненого”, тобто суб'єкт може здійснювати будь-які дії, що не включаються у категорію заборонених. Цей тип правового регулювання стимулює ініціативу та самостійність суб'єктів права у вирішенні актуальних для них питань. Так, у цивільному праві суб'єкт може укласти будь-які угоди, що не заборонені законом.

Спеціально-дозвільний тип правового регулювання виходить від зворотного: „заборонено все, крім дозволеного”. Це означає, що суб'єкт може робити лише ті дії, що прямо дозволені законом. При цьому для здійснення цих дій необхідним є дозвіл компетентного державного органу. Даний тип правового регулювання є притаманним тим галузям права, які пов'язані із державним управлінням (наприклад, адміністративне право).

Правовий режим.

Різні сфери суспільних відносин потребують різного поєднання способів, методів і типів правового регулювання. Саме для цього у юриспруденцію було введено поняття „правовий режим”.

Правовий режим – це сукупність способів, методів і типів правового регулювання, що характеризує особливості і характер правового впливу і складається всередині кожної галузі права.

Для задоволення інтересів суб'єктів права правовий режим створює бажаний соціальний стан і конкретний ступінь сприятливості або несприятливості.

Правовим режимам притаманні наступні ознаки:

1. Вони встановлюються у законодавстві і забезпечуються державою.
2. Мають за мету специфічним чином регламентувати конкретні сфери суспільних відносин, виділяючи у часових і просторових межах ті чи інші суб'єкти і об'єкти права.
3. Являють собою особливий порядок правового регулювання, що складається з юридичних засобів і характеризується їх певним поєднанням.
4. Для задоволення інтересів окремих суб'єктів створюють конкретну ступінь сприятливості чи несприятливості.

Правові режими надають адекватності та еластичності юридичній формі, дозволяючи їй більш чітко уловлювати відмінності неоднорідних соціальних зв'язків, точніше зреагувати та враховувати особливості різних суб'єктів та об'єктів, часові та просторові чинники, що входять до сфери дії права.

При цьому, своєрідність правових режимів спостерігається як всередині кожної галузі права, так і у всій правовій системі в цілому. Правовий режим може включати всі методи, способи і типи, але у різному їх поєднанні, при домінуючій ролі одних і допоміжній – інших.

Існує велика кількість різновидів правових режимів. Так, залежно від предмету правового регулювання вони можуть бути конституційними, адміністративними, земельними тощо. За змістом – валютними, митними тощо. В залежності від суб'єктів, стосовно яких правовий режим встановлюється, вони можуть бути режимом біженців, вимушених переселенців, осіб без громадянства тощо.

Щодо питання про класифікацію правових режимів, то існує, принаймні, п'ять підстав.

Так, за юридичною природою режими можуть бути матеріальними і процесуальними. Залежно від функцій права – режими особливого регулювання і

режими особливої охорони. За формою вираження – законні і договірні. За рівнем нормативних актів – загальнонаціональні, регіональні, муніципальні і локальні. За сферою використання – загальнодержавні та міждержавні.

Прикладами правових режимів є режими територіальних вод, надзвичайного стану, найбільшого сприяння, протекціонізму тощо.

Режим територіальних вод – це особливий режим, що закріплює суверенне право держави на морські води, що знаходяться біля сухопутних кордонів держави та внутрішні води держави.

Як правило, режим територіальних вод закріплюється у Міжнародній Конвенції 1958 року про територіальне море та про прилягаючу зону, а також у національному законодавстві. Максимальні територіальні води розташовані на протязі 12 кілометрів від сухопутних кордонів держави.

Режим надзвичайного стану – це особливий режим діяльності органів державної влади і управління, установ і організацій, який допускає встановлення спеціальним законом обмежень прав і свобод громадян, правоздатності юридичних осіб, а також покладення на них додаткових обов'язків.

Режим надзвичайного стану, як правило, запроваджується при спробі захоплення державної влади шляхом насильства, у випадках масових порушень правопорядку, що створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, виникнення внутрішніх збройних конфліктів, у разі стихійного лиха, аварій і техногенних катастроф, епідемій тощо.

Режим найбільшого сприяння – це особливий режим у міжнародних (як правило економічних і торгівельних) відносинах, згідно якого кожна з держав, що домовляється, зобов'язується надати іншій стороні, її фізичним та юридичним особам такі ж права та пільги, що вона надає будь-якій третій державі.

Як правило, режим найбільшого сприяння стосується митних пільг, податків та інших зборів, переліку дозволених для експорту та імпорту товарів тощо.

Протекціонізм – це особливий режим, що має на меті захистити національний внутрішній ринок від іноземної конкуренції шляхом введення високого мита на

товари, що ввозяться у країну, обмеження або повної заборони ввезення певних товарів, а також інших заходів.

Протекціонізм забезпечує зміцнення національному товаровиробнику. Режим протекціонізму полягає у створенні штучних бар'єрів на шляху іноземних виробників певної продукції, щоб зміцнити національних.

Режим найбільшого сприяння, навпаки, полягає у штучному заохоченні іноземних виробників певної продукції, щоб наситити нею національний ринок.

Наприклад, в Україні зараз мало гарних комп'ютерів національного виробництва, хоча певні зразки й є. Режим протекціонізму полягає в тому, щоб поставити митні, податкові та інші бар'єри на шляху іноземних комп'ютерів. Режим же найбільшого сприяння полягає у знятті чи суттєвому зменшенні зазначених бар'єрів. Перше зміцнить виробника національних комп'ютерів, адже йому не доведеться конкурувати з гарною іноземною продукцією і національні комп'ютери будуть купляти, що призведе до пожвавлення торгівлі в цій сфері і до її кращого фінансування. Друге ж дозволить швидко “наповнити” ринок комп'ютерами.

Питання для самоконтролю.

- 1) Що таке правове регулювання?
- 2) Що таке правовий вплив?
- 3) Що таке предмет правового регулювання?
- 4) Що таке метод правового регулювання?
- 5) Що таке імперативний метод правового регулювання?
- 6) Що таке диспозитивний метод правового регулювання?
- 7) Що таке способи правового регулювання?
- 8) Що таке заборона?
- 9) Що таке зобов'язання?
- 10) Що таке дозвіл?
- 11) Що таке тип правового регулювання?

12) На якій формулі заснований загально-дозвільний тип правового регулювання?

13) На якій формулі засновано спеціально-дозвільний тип правового регулювання?

14) Що таке правовий режим?

15) Що таке режим територіальних вод?

16) Що таке режим надзвичайного стану?

17) Що таке режим найбільшого сприяння?

18) Що таке протекціонізм?

§ 2. Механізм і стадії правового регулювання

Стадії правового регулювання.

Правове регулювання являє собою процес, що розтягнутий у часі. Його початком є усвідомлення необхідності і можливості регламентації взаємодії суб'єктів норми права. У зв'язку з цим для кращого розуміння місця та ролі кожного елементу правового впливу процес правового регулювання умовно можна поділити на певні стадії.

Стадіями правового регулювання є: видання норми права; виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків; реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Видання норми права – регламентація суспільних відносин. На цій стадії внесені у правову систему норми регламентують поведінку учасників суспільних відносин шляхом встановлення їх правового статусу. На першій стадії здійснюється загальний, не індивідуалізований вплив права. Норми права, при цьому орієнтують учасників правовідносин на досягнення поставлених ними цілей, попереджають про настання як негативних, так і позитивних наслідків поведінки людей у сфері правового регулювання. При цьому норми права немов прогнозують перепони, що

стають на шляху задоволення правових інтересів членів суспільства і вказують на можливі шляхи їх подолання.

Виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. На цій стадії відбувається індивідуалізація і конкретизація прав і обов'язків. Після наступу обставин, що передбачаються певними юридичними фактами, виникають індивідуалізовані відносини, учасники яких отримують суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Саме на цій стадії учасники суспільних відносин наділяються способами поведінки, що витікають як з норм права, так і з умов конкретної правової ситуації, тобто саме на цій стадії здійснюється індивідуалізація їх прав і обов'язків. Можна сказати, що друга стадія – це стадія активної роботи такого елемента механізму правового регулювання, як правовідносини.

Реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Ця стадія характеризується втіленням у життя тих прав і обов'язків конкретних суб'єктів, які у них з'являються в умовах певних правовідносин. Стадія реалізації прав і обов'язків може займати досить тривалий період, наприклад, тривалі правовідносини (шлюбно-сімейні чи трудові правовідносини). На цій стадії здійснюється захист порушених прав та законних інтересів суб'єктів, усуваються перепони на шляху їх досягнення.

Прикладом стадій реалізації права є реалізація норм Конституції РФ 1993 року. Так, у 1993 році на референдумі в РФ була затверджена Конституція. Нею були регламентовані суспільні відносини в нових умовах побудови демократичної правової держави в РФ. Це – перша стадія. В результаті цього виникли цілий ряд прав та обов'язків у громадян Росії (наприклад, стаття 59 п. 3 проголошує право громадян РФ на альтернативну цивільну службу). Це – друга стадія. Відповідно до цієї статті громадяни Росії зараз намагаються реалізувати своє право на альтернативну цивільну службу. Це – третя стадія.

Механізм правового регулювання.

Механізм правового регулювання – це система організованих найбільш послідовним способом правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання.

Поняття механізму правового регулювання дозволяє систематизувати правові засоби, за допомогою яких можна здійснювати правовий вплив на суспільні відносини, визначити роль і місце того чи іншого правового засобу у правовому житті суспільства.

Основні ознаки механізму правового регулювання:

1. Він є складовою частиною механізму соціального регулювання. Його правова діяльність супроводжується етичним, економічним, політичним та іншими видами механізму соціального регулювання, поєднується з ними.

2. Будучи досить широкою за об'ємом категорією, він збирає воедино всі явища правової дійсності:

- засоби (норми права, суб'єктивні права та юридичні обов'язки, рішення судів тощо, об'єктивовані у правових актах);
- способи (дозволи, зобов'язання, заборони);
- форми (використання, виконання, дотримання, застосування).

3. Являє собою систему правових засобів, способів і форм, що знаходяться у зв'язку і взаємодії між собою. Кожна частина механізму правового регулювання знаходиться на своєму місці (як своєрідний часовий механізм), виконуючи при цьому специфічні функції. Якість останніх впливає на роботу інших частин і на результат функціонування механізму у цілому.

4. Він є динамічною складовою правової системи суспільства. Його рух виявляється у вищезазначених стадіях, котрим відповідає вже свій механізм дії. Як і правова система суспільства, механізм правового регулювання являє собою цілісність правової дійсності, визначається закономірностями еволюції суспільства, рівнем розвитку економіки, культури тощо. Його призначення полягає у приведенні у дію необхідних елементів правової системи. І саме від механізму залежить

ефективність правового регулювання, відповідність поведінки учасників суспільних відносин приписам норм права, їхній рух до задоволення своїх законних інтересів.

5. Результатом його діяльності є встановлення правопорядку у суспільстві.

Складовими частинами механізму правового регулювання, його елементами є: норма права, юридичний факт, правовідносини, акти реалізації права, акти застосування права, акти офіційного тлумачення, нормативно-правові акти та інші правові засоби.

Питання для самоконтролю.

- 1) Що відбувається на стадії видання норми права?
- 2) Що відбувається на стадії виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків?
- 3) Що відбувається на стадії реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків?
- 4) Що таке механізм правового регулювання?

§ 3. Правові засоби

Загальна характеристика правових засобів.

Функціональний бік правової системи досліджується за допомогою правових засобів.

Правові засоби – це правові явища, виражені в інструментах (настановах) і діяннях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей.

Ці цілі можуть бути різноманітними, але у кінці-кінців вони всі зводяться до справедливого упорядкування суспільних відносин. Саме у якості правових засобів виступають норми права, акти правозастосування, юридичні факти, договори, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, заборони, пільги тощо.

Ознаки правових засобів:

1. Вони є узагальнюючими юридичними способами забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення поставлених цілей.

2. Відображають інформаційно-енергетичні якості і ресурси права, що додає їм особливу юридичну чинність, спрямовану на те, щоб подолати перешкоди, які стоять на шляху задоволення інтересів учасників правовідносин.

3. Певним чином поєднуючись, виступають основними елементами дії права, механізму правового регулювання, правових режимів (тобто функціонального боку права).

4. Призводять до юридичних наслідків, конкретних результатів, того чи іншого ступеня ефективності або дефективності правового регулювання.

5. Забезпечуються державою.

Щодо класифікації правових засобів, то їх можна поділити за різними підставами. Так, *за галузевою приналежністю* правові засоби можуть бути конституційними, цивільними, адміністративними тощо. Прикладом конституційних засобів можуть бути проголошені в Конституції України права та свободи громадян. Прикладами цивільно-правових засобів можуть бути санкції за недотримання нотаріальної форми угод. Прикладом адміністративного засобу може бути штраф за безплатний проїзд у міському транспорті. До інших правових засобів можна віднести кримінально-юридичні, трудові тощо.

Інша класифікація встановлюється *за характером* правових засобів. У цьому випадку можна виділити матеріальні і процесуальні правові засоби. До матеріальних правових засобів належить встановлення прав та обов'язків за договором купівлі-продажу, що регламентується статтею 655 Цивільного кодексу України. Процесуальними правовими засобами є норми, що встановлюють порядок притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Досить цікавою є класифікація правових засобів *за їх функціональною роллю*. У цьому випадку вони можуть бути регулятивними та охоронними. Так, норми цивільного права, як правило, належать до регулятивних правових засобів, а норми кримінального права – до охоронних.

Але найбільш цікавим є класифікація правових засобів за їх інформаційно-психологічною спрямованістю, тобто чиїм інтересам віддається перевага. У цьому випадку правові засоби можуть бути стимулюючими чи обмежуючими.

Таблиця 25.2.

Класифікація правових засобів.

Правові засоби	За галузевою приналежністю	Конституційні
		Цивільні
		Адміністративні
	За характером	Матеріальні
		Процесуальні
	За функціональною роллю	Регулятивні
		Охоронні
	За інформаційно-психологічною спрямованістю	Стимулюючі
		Обмежуючі

Правові стимули.

Правовий стимул – це правове спонукання до законослухняних дій, яким одночасно задовольняються інтереси суб'єкта.

Загальними ознаками реалізації правових стимулів є наступні:

- Вони пов'язані із сприятливими умовами для реалізації власних інтересів суб'єкта в силу того, що виражаються у обіцянці або надати певні цінності, або ж відмінити чи знизити ступінь позбавлення цінностей (наприклад, відміна або зниження покарання може бути стимулом).

- Повідомляють про розширення об'єму можливостей, свободи в силу того, що формами прояву правових стимулів є суб'єктивні права, законні інтереси, пільги та відзнаки.
- Визначають собою позитивну правову мотивацію.
- Припускають підвищення позитивної активності.
- Спрямовані на упорядковані зміни суспільних відносин, виконують функцію розвитку соціальних зв'язків.

Таблиця 25.3.

Класифікація правових стимулів.

Правові стимули	За галузевою приналежністю	Конституційні
		Цивільні
		Екологічні
	Залежно від обсягу	Основні
		Часткові
		Додаткові
	За часом дії	Постійні
		Тимчасові
	За змістом	Матеріально-правові
		Морально-правові
	За елементом структури норми права	Юридичний факт-стимул
		Суб'єктивне право
		Законний інтерес
		Пільга
		Заохочення

Правові стимули можуть класифікуватися за багатьма підставами. Так, *за галузевою приналежністю* вони можуть бути конституційними, цивільними, екологічними тощо, *залежно від обсягу* – основними (суб'єктивне право), частковими (законний інтерес) і додатковими (пільга). Досить цікавим є поділ правових стимулів *залежно від часу дії*. У цьому випадку вони можуть бути постійними (таким стимулом є проголошене статтями 316 і 317 Цивільного кодексу України право власності на майно) і тимчасовими (таким стимулом є разова премія). Однією з найпоширеніших класифікацій визнається поділ правових стимулів *за їх змістом* на матеріально-правові і морально-правові. Прикладами матеріально-правових стимулів є зарплатня, премія, нагородження цінним подарунком тощо. Прикладами ж морально-правових стимулів є подяка, нагородження почесною грамотою, оголошення людиною року тощо.

Але з точки зору теорії держави і права найцікавішою є класифікація *за елементом структури норми права* на юридичний факт-стимул, суб'єктивне право, законний інтерес, пільгу і заохочення.

З точки зору структури норми права *юридичний факт-стимул* виступає у якості *гіпотези*.

У своїй діяльності люди враховують, що бажані чи небажані для них правові наслідки обумовлені певними юридичними фактами. Тому в одних випадках вони прагнуть до виникнення юридичних фактів, а в інших же, навпаки, перешкоджають їх появі. Так, згідно статті 12 Закону України „Про пенсійне забезпечення” № 1788-ХІІ від 5 листопада 1991 року для отримання пенсії за віком на загальних засадах чоловік не лише повинен досягти 60 років, а й пропрацювати не менше 25 років.

У силу цього, чоловік, що прагне отримати пенсію за віком, змушений узгоджувати свою поведінку із закріпленими у нормі юридичними фактами, насамперед враховувати необхідність накопичення відповідного стажу. Таким чином юридичний факт стимулює певну поведінку, виступаючи у ролі факту-стимулу.

Законний інтерес – це правовий дозвіл, у якому відсутні вказівки діяти чітко зафіксованим у законі чином і вимагати відповідної поведінки від інших осіб. На відміну від суб'єктивного права, законному інтересу не відповідає юридичний обов'язок контрагента.

Правова пільга – правомірне полегшення стану суб'єкта, що дозволяє йому повніше задовольнити власні інтереси і виражається як у наданні додаткових особливих прав (переваг), так і в звільненні від обов'язків.

Суб'єктивне право, законний інтерес і пільга виражає можливість діяти і у силу цього є *диспозицією*.

Щодо заохочення, то воно є санкцією.

Правове заохочення – це форма і міра юридичного схвалення добровільної заслуженої дії, у результаті чого суб'єкт винагороджується, для нього наступають сприятливі наслідки.

Правові обмеження.

Правове обмеження – це правове стримування протизаконної акції, що створює умови для охорони і захисту інтересів контрсуб'єкту і суспільних інтересів.

Загальними ознаками правових обмежень є наступні:

- Вони пов'язані з несприятливими умовами (загроза чи позбавлення певних цінностей) для реалізації власних інтересів суб'єкта, адже спрямовані на їх стримування і одночасно на задоволення зацікавленості протилежної сторони та суспільства у охороні та захисті.
- Сповідують про зменшення обсягу можливостей та свободи, а значить, і прав особи, що досягається за допомогою обов'язків, заборон, покарань тощо.
- Являють собою негативну правову мотивацію.
- Передбачають зниження негативної активності.

- Спрямовані на захист суспільних інтересів, виконують функцію їх охорони.

Таблиця 25.4.

Класифікація правових обмежень.

Правові обмеження	За галузевою приналежністю	Конституційні
		Цивільні
		Екологічні
	За обсягом	Повні
		Часткові
	За часом дії	Постійні
		Тимчасові
	За змістом	Матеріально-правові
		Морально-правові
	За елементом структури норми права	Юридичний факт-обмеження
		Юридичний обов'язок
		Заборона
		Зупинення
		Покарання

Правові обмеження, так само як і правові стимули, є досить різноманітними. Їх класифікації дещо схожі, адже у процесі правового впливу вони взаємно доповнюють одне одного.

Так, за галузевою належністю вони можуть бути конституційними (наприклад, конституційний обов'язок охороняти природу), цивільними (наприклад, обов'язок сплатити гроші за товар за договором купівлі-продажу), екологічними (прикладом може бути заборона полювати в заповідниках) тощо. За обсягом правові

обмеження можуть бути повними та частковими. Прикладами повних обмежень може бути позбавлення дієздатності психічно хворих осіб, а часткових – обмеження дієздатності осіб, що зловживають алкогольними напоями. *За часом дії* правові обмеження є постійними і тимчасовими. Як приклад можна привести постійні виборчі обмеження, що встановлюються законом чи тимчасові обмеження, які встановлюються на період надзвичайного стану. Досить цікавим є поділ правових обмежень *за змістом* на матеріально-правові і морально-правові. Прикладом матеріально-правового обмеження може бути позбавлення премії, а прикладом морально-правового – догана.

Але, так само, як і правові стимули найбільший інтерес для теорії держави і права є класифікація правових обмежень *за елементом структури норми права*. У цьому випадку виділяються юридичний факт-обмеження, юридичний обов'язок, заборона і зупинення, покарання.

З точки зору структури норми права *юридичний факт-обмеження* виступає у якості *гіпотези*.

Фактами-обмеженнями визнаються ті стримуючі обставини, що встановлені у гіпотезі норми права. Зокрема, згідно статті 26 Сімейного кодексу України факт знаходження у одних правовідносинах (споріднення) перешкоджає виникненню інших відносин (шлюбних).

Зупинення – це тимчасові і конкретні заборони на використання посадовими особами, підприємствами, установами, організаціями своїх функціональних обов'язків. Так, згідно частини 2 статті 291 Кодексу України про адміністративні правопорушення („Зупинення виконання постанови в зв'язку з поданням скарги або принесенням протесту”) „принесення прокурором протесту зупиняє виконання постанови до розгляду протесту”¹³⁵.

Зупинення лише тимчасово припиняє правопорушення, стримуючи наступ суспільно-шкідливих наслідків.

¹³⁵ Кодекс про адміністративні порушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X // ВВР. – 1984. – додаток до № 51. – Ст. 1122.

Юридичний обов'язок, заборона і зупинення виражають необхідність діяти і у силу цього є *диспозицією*.

Наступним елементом у структурі правової норми є санкція, що встановлює різні покарання.

Правове покарання – форма і міра юридичного осуду винної, протиправної поведінки, у результаті якої суб'єкт у чомусь обов'язково обмежується, чогось позбавляється.

Питання для самоконтролю.

- 1) Що таке правові засоби?
- 2) Які можуть існувати правові засоби за галузевою приналежністю?
- 3) Які можуть існувати правові засоби за їх характером?
- 4) Які можуть існувати правові засоби за їх функціональною роллю?
- 5) Які можуть існувати правові засоби за їх інформаційно-психологічною спрямованістю?
- 6) Що означає класифікація правових засобів за інформаційно-психологічною спрямованістю?
- 7) Що таке правовий стимул?
- 8) Що таке законний інтерес?
- 9) Що таке правова пільга?
- 10) Що таке правове заохочення?
- 11) Що таке правове обмеження?
- 12) Що таке зупинення?
- 13) Що таке правове покарання?

Дискусійні завдання:

1) Для яких іноземних товарів, на Ваш погляд, слід створювати режим найбільшого сприяння і чому.

2) Що, на Ваш погляд, потребує в Україні заходів протекціонізму і чому.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 5:

Книги.

Навчально-методична література.

1. **Загальна теорія держави і права:** Навч. посіб. / За ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.

2. **Комаров С.А., Малько А.В.** Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. Краткий учебник для вузов. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 448 с.

3. **Мухаев Р.Т.** Теория государства и права: Учебник для вузов. – М.: ПРИОР, 2001. – 464 с.

4. **Панарин А.С.** ПОЛИТОЛОГИЯ. Западная и восточная традиция: Учебник для вузов. – М.: Университет, 2000. – 320 с.

5. **Протасов В.Н.** Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы. – М.: Новый Юрист, 1999. – 240 с.

6. **Скакун О.Ф.** Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел., 2000. – 704 с.

7. Теория государства и права: Курс лекций / По ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2000. – 776 с.

8. **Теория государства и права:** Учебник для вузов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М.: НОРМА, 2000. – 616 с.

9. **Теория государства и права:** Учебник для вузов / Под ред. М.М. Рассолова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – 640 с.

10. **Теорія держави і права:** Конспект лекцій / Уклад. В.В. Сухонос (мол.). – Суми: УАБС, 2003. – 90 с.

Першоджерела, монографії і наукові видання.

11. **Бернхем В.** Вступ до права та правової системи США. – К.: Україна, 1999. – 554 с.

12. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В.С. Журавський, О.В. Зайчик, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко; За заг. ред. В.С. Журавського. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 296 с.

13. **Сухонос В.В.** Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму. Монографія. – Суми: Університетська книга, 2003. – 336 с.

Художня і популярна література.

14. **Безелянський Ю.К.** От Рюрика до Ельцина (Календарь российской истории). – М.: Физкультура и спорт, 1993. – 352 с.

15. **Дамс Х.Г.** Франциско Франко. – Ростов н/Д.: Феникс, 1999. – 352 с.

16. **Дмитрук А.** Формика // Фантастика-85. – М.: Молодая гвардия, 1985. – С. 177-191.

17. **Долин А.А., Попов Г.В.** Кэмпо – традиция воинских искусств. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. – 429 с.

18. **Полторацк А.И.** Нюрнбергский эпилог. – М.: Юридическая литература, 1983. – 416 с.

19. **Фунакоси Г.** Каратэдо: мой жизненный Путь. – Новосибирск: ISI, 1993. – 447 с.

Статті.

Енциклопедії, словники і довідники.

20. **Батанов О.В., Тихомиров О.Д.** Правомірна поведінка // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 46.

21. **Бобровник С.В., Щебельський В.Є.** Правотворчість // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 51.

22. **Клименко Н.І.** Поведінка // Юридична енциклопедія. – К., 2002. – Т. 4. – С. 582.

23. **Нагребельний В.П., Оніщук М.В.** Надзвичайний стан // Юридична енциклопедія. – К., 2002. – Т. 4. – С. 23-25.

24. **Рабінович П.М.** Прогалини у праві // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 148.

25. **Тарахонич Т.І.** Правопорушення // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 47-48.

26. **Шемшученко Ю.С.** Поведінка правова // Юридична енциклопедія. – К., 2002. – Т. 4. – С. 582.

27. **Шемшученко Ю.С.** Правопорушення міжнародне // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 48.

28. **Шемшученко Ю.С., Пархоменко Н.М.** Правовий статус // Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 44.

29. **Щебельський В.Є.** Колізія нормативних актів // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С. 156-157.

Збірники наукових праць і журнали.

30. **Бобровник С.В.** Колізійні норми в системі засобів правового регулювання // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 69-76.

31. **Список Шиндлера** // Видео-Асс Premiere. – 1994. – № 20. – С. 15-16.

32. **Тарахонич Т.І.** Правове регулювання: теоретичні аспекти // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 76-81.

Хрестоматійні матеріали і антології.

33. Про внесення змін в діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік. Постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року // Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 474-475.

34. **Трубецкой Е.Н.** Лекции по энциклопедии права // Хропанюк В.Н. Теория государства и права. Хрестоматия. Учебное пособие. – М.: Интерсталь, 1998. – С. 721-726.

Нормативні матеріали.

35. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Феміна, 1996. – 64 с.

36. Кодекс про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X // ВВР. – 1984. – додаток до № 51. – ст. 1122.

37. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III // ВВР. – 2002. – № 21-22. – ст. 135.

38. **Цивільний кодекс України**, № 435-IV від 16 січня 2003 року. – Харків: Одіссей, 2003. – 408 с.

39. Про пенсійне забезпечення. Закон України № 1788-XII від 5 листопада 1991 року // ВВР. – 1992. – № 3. – ст. 10.

40. Про внесення змін до Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань. Постанова Кабінету міністрів України № 229 від 14 березня 2001 року // Орієнтир. – 2001. – 28 березня. – С. 15-16.

41. Про порядок розгляду атестаційних справ про присвоєння вчених звань професора і доцента. Наказ Міністерства освіти України № 406 від 13.11.97 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 2. – Ст. 144.

42. **Конституции государств Европейского Союза** / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 816 с.

43. **Конституции зарубежных государств.** Учебное пособие. 2-е изд., исправ. и доп. – М.: БЕК, 1997. – 586 с.

44. **Современные зарубежные конституции.** Учебное пособие. – М.: Полигран, 1992. – 285 с.

45. Конституция Российской Федерации. – М.: Юридическая литература, 1995. – 64 с.

46. Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР / Под ред. Ю.Д. Северина. – М.: Юридическая литература, 1984. – 528 с.

47. По делу о проверке конституционности Указов Президента Российской Федерации от 23 августа 1991 года «О приостановлении деятельности Коммунистической партии РСФСР», от 25 августа 1991 года «Об имуществе КПСС и Коммунистической партии РСФСР» и от 6 ноября 1991 года «О деятельности КПСС и КП РСФСР», а также о проверке конституционности КПСС и КП РСФСР. Постановление Конституционного суда Российской Федерации № 9-П от 30 ноября 1992 года // Российская газета. – 1992. – 16 декабря. – С. 6.

48. Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією. Закон Республіки Білорусь № 47-3 від 26 червня 1997 року // Міжнародно-правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / Упоряд. М.І. Камлик та ін. – К.: Школяр, 1999. – С. 366-374.

49. Об усилении ответственности за спекуляцию, незаконную торговую деятельность и за злоупотребление в торговле. Закон СССР № 1767 – I от 31 октября 1990 года // Бюллетень Верховного суда СССР. – 1990. – № 5. – С. 47-48.

Електронні носії інформації.

50. Наибольшее благоприятствование // Большой иллюстрированный энциклопедический словарь, подготовленный компанией «Media Group».

51. Протекционизм // Большой иллюстрированный энциклопедический словарь, подготовленный компанией «Media Group».

52. Территориальные воды // Большой иллюстрированный энциклопедический словарь, подготовленный компанией «Media Group».

53. Территориальные воды // БСЭ. – Электронный вариант, подготовленный компанией «Media Group».